קידוש השם

הרב שמעון הוברבאנד

קידוש השם

כתבים מימי השואה

(מתוך ארכיון ריינגלבלום בגיטו ורשה)

בעריכת: נחמן בלומנטל ויוסף קרמיש

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

בהוצאת "זכור" מיסודו של שמחה הולצברג (חסיד)

תשכ"ט

עריכה לשונית: מרדכי אמיתי

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2024

כל הזכויות שמורות

נדפס בישראל תשכ"ט / 1969

דפוס "עופר", תל־אביב

הרב שמעון הוברבאנד

הועד הציבורי להוצאתו לאור של יומן הרב שמעון הוברבאנד הי"ד:

ד"ר אריה באומינגר
פסח בורשטין
ד"ר נחמן בלומנטל
ד"ר אברהם ברמן
ישראל גוטמן
שלום גראייק
ד"ר מרק דבורז'צקי
ח"כ גדעון האוזנר
שמחה הולצברג
אשר ויזר
מרדכי זונשטיין
יצחק זנדמן
פרופ' אברהם יצחק כץ
כתריאל כץ
הרב ר' אריה לוין ז"ל
חיים לזר
הרב ר' ראובן מרגליות
פרופ' ברל מארק ז"ל
הרב צבי משה נריה
פרופ' דב סדן
אברהם סוצקבר
אליהו עמיקם
חיים פבר
חיים פוסלושני
ד"ר דניאל קארפי
אבא קובנר
מיכאל קוסובר
ד"ר יוסף קרמיש
מרדכי רוזמן
יצחק רפאל
אייזיק רמבה
עו"ד דב שילנסקי
שמואל שניצר

14413

*

מאז שהגיעו לידי כתבים אלה, קראתי בהם הרבה, וגמרתי אומר להוציאם ולהביאם לביתו של אדם בישראל.

אינני יכול ואינני רוצה לשכוח את אשר פקד את קרובי והמוני בני־עמי בימי האפלה הגדולה באירופה. אינני יכול ואינני רוצה לשכוח את מעשיהם הנפשעים של הרוצחים הגרמנים ומנת הסבל וקדושת השם של אחי, בני־עמי.

הכתבים של הרב שמעון הוברבאנד הי"ד, חבר ונאמן בקבוצה של "עונג־שבת" מיסודו של ההיסטוריון עמנואל רינגלבלום הי"ד, מקפלים בתוכם אמת רוטטת מהימים ההם.

בספרים רבים, שיצאו עד כה על וארשה ולחימתה, סופר רק מעט של קידוש השם וגבורה רוחנית עילאית, שהיא מבחינת עיקר בכתביו של הרב הוברבאנד. משום כך מצאתי, כי ספר זה בא למלא חסר גדול בספרות השואה שלנו.

אני מקדיש ספר זה להורי ש מ ו א ל־מ ש ה ו צ פ ו ר ה ה י"ד והמוני בית־ישראל בקהילת וארשה הי"ד, מתוך ציפיה שספר זה יסייע לקיים את מצוות "זכור" וילמד את לקח חיים לעמי בהווה ובעתיד.

בהרגשת חובה אני מביע תודתי והוקרתי לכל אלה הרבים שסייעו בידי, עזרו להתקין ולהשלים מעשה ספר זה. ביחוד נתונה תודתי למר בן־ציון מילנר שהיה לי לעזר רב, לפרופ' כץ שהביא חלקים מכתב־היד.

תזכר לטובה תרומתו של פרופ' ב. מרק ז"ל שגם לו חלק במפעל זה.

ש מ ח ה ה ו ל צ ב ר ג (חסיד)

הקדמה

בארכיון הגיטו המחתרתי "עונג שבת", הידוע בשם "ארכיון רינגלבלום", שחלקו הראשון נתגלה בספטמבר 1946 תחת חורבותיו של בית בן ארבע קומות בווארשא, ברח' נובוליפקי 68, נמצאו בין היתר שורה שלמה של רשימות ועבודות, שנכתבו בגיטו בידי הרב שמעון הוברבאנד. כתבי־היד הללו, חתומים בשמו המלא או כינויי־סתר, שקל לפענח אותם, כגון: "באנד", "זמנהוף" (ברח' זמנהוף מס' 19/19 התגורר הוברבאנד), וכראשי־תיבות שמו הפרטי הוא מציין לשם הסוואה "ק. ה." וכיו"ב.

עבודות אלה של המלומד הצעיר, שהחל זמן קצר לפני המלחמה בפעולתו המדעית, עשויות הן מבחינת כמותן והן מבחינת איכותן לשמש מקור חשוב להכרת תולדות יהודי פולין בשנות הכיבוש הגרמני מראשית המלחמה (1.9.1939) עד אמצע 1942, כאשר בא הקץ הטרגי לפעולתו של הוברבאנד.

בחלקו השני של "ארכיון רינגלבלום" שנתגלה בדצמבר 1950 — באותו מקום בו נמצא החלק הראשון — נמצא, בין השאר, חיבור נוסף של אותו מחבר, חתום בשמו המלא, ושגם הוא נכתב, כקודמים לו, בגיטו ווארשא. נושא החיבור חורג הרבה ממסגרת אירועי יום־יום של התקופה ההיא ושמו: "מקורות לתולדות היהודים בארצות הסלביות, ובפרט בפולין, רוסיה וליטא".

הנוסח של הרשימות והסקירות המובאות להלן, שנכתבו בידי הוברבאנד, נערך בחלקו על סמך מיקרופילמים הנמצאים בארכיון "יד ושם"; הן הועתקו בחלקן, בשעתו, על ידי עורכי הספר מהמקור, הנמצא בארכיון של המכון היהודי ההיסטורי בווארשה; ובחלקן — מפוטוסטאטים של כתבי היד של הוברבאנד שהמציאו לנו פרופ' א. כץ, הרב י. פרנקל ושמחה הולצברג. חלק מהכתבים ניזוק בשעתו על ידי המים שחדרו לארגזי־הפח, שאליהם הוכנס החלק הראשון של ארכיון רינגלבלום בחיפזון והוטמן

תוך סכנת־נפשות במרתפי הבית שברח' נובוליפקי 68, בראשית אוגוסט 1942, שעה שבגיטו הווארשאי התנהלה ה"אקציה".

יצויין־נא, דרך אגב, שגם עובדי ארכיון רינגלבלום, שעשו את המלאכה הזו, גם הם ניספו ב"אקציה" זו שנמשכה עד ספטמבר 1942.

ייזכרו־נא שמותיהם — ישראל ליכטנשטיין, נתן גז'יוואטש, דוד גראבר — לטובה. יהי זכרם ברוך.

עתה רואות אור הרשימות והסקירות של הוברבאנד, שנכתבו במקורן יידיש, בנוסחן המלא ובתרגומן לעברית, כפי שניתן לפענחן.

הרב שמעון הוברבאנד

(ביוגרפיה)

אין אנו מכירים את תולדותיו של הרב שמעון הוברבאנד לכל פרטיהן. מה־Meldekarte (כרטיס הרישום) שלו, שהשתמר בחלקו השני של ארכיון רינגלבלום ושהוצא על־ידי ה־ Arbeitsamt Warschau, Nebenstelle für den jüdischen Wohnbezirk (לשכת־העבודה של ווארשה, סניף לאיזור המגורים היהודי), אנו למדים שהוא נולד בעיירה הקטנה Chęciny (חנצין) שליד קיילץ (פולניה), ב־19 באפריל 1909. לפי מ. ניישטאט [1] היה מוצאו של אביו מבנקאים עשירים ואמו היתה בתו של הרבי מחנצין, הרב חיים שמואל הלוי הורביץ. שמעון הצעיר גדל והתחנך בחצרו של סבו וממנו קיבל סמיכות לרבנות.[2]

זמן־מה התגורר הוברבאנד באוטבוצק וכאן החל בפעולתו הציבורית והספרותית. הוא היה המייסד והיו"ר של ההסתדרות המקומית "צעירי אמוני ישראל" וציר לכנס־הצעירים הראשון (1928). לאחר מכן השתקע בפייטריקוב—טריבונאלסקי (מחוז לודז'). כאן ייסד את ה"געזעלשאפט פאר יידישער וויסענשאפט" (החברה למדע יהודי) וכן היה מרצה בפני קהל ועדה על נושאים לקוחים מתולדות ישראל במובנן הרחב ביותר.

עוד בגיל צעיר החל לכתוב שירים וסיפורים ביידיש ובעברית. אחר־כך פירסם מאמרים על בעיות יהודיות ב"פיעטריקאווער לעבן", "אונזער צייטונג", "קעלצער־ראדאמער צייטונג" ואחרים, השתתף בכתבי העת "אור תורה", "דגלנו", "כרם בית

[1] חורבן ומרד יהודי ווארשה, ת"א 1946, עמ' 276.

[2] לפי מכתבו של הסופר יוסף אופאטושו ז"ל היה הוברבאנד קרוב שלו ועלה על כס הרבנות בפייטרקוב אחרי חותנו הראב"ד מפייטרקוב, ר' יעקב אריה גלאזר (אין זה נכון, מאחר שהרב האחרון של פייטרקוב היה לאו). ר' : בלעטער פאר געשיכטע ב. 1. ה. 2, עמוד 105, 1948.

ישראל", "כרמנו", "הכרם" — וואַרשא, "כרם בית שמואל" — אלכסנדר, בהם היה מפרסם מאמרים בבעיות ההלכה, עתיקות יהודיות, ביקורת וביבליוגרפיה.

הוברבאנד פירסם מחקרים על "בתי־עלמין יהודיים עתיקים", "מאטעריאלן וועגן יידישן לעבן אין פוילן" (חומר על חיי היהודים בפולניה), "עיקרי אמונה אין ליכט פון דער מאדערנער וויסנשאפט" (עיקרי אמונה לאור המדע המודרני), "די יידישע סאציאלע געזעצן" (החוקים הסוציאליים היהודיים), "די יידישע עטיק" (המוסר היהודי) ויצירות על גיבורי הרוח היהודיים (ביוגרפיות של תנאים ואמוראים). כן פירסם קובץ של סיפורים מחיי החסידים. בעברית פירסם ספר בשם "חכמת ישראל", עבודה על מטבעות יהודיות מימי קדם, חיבור על תולדות העיירה וונווולניץ (מחוז לובלין), חידושי ש"ס ואחרים.[3]

הוברבאנד התעניין בשעתו גם במקורה של ה"הגדה" וחיבר על כך עבודת־מחקר. אוסף של הגדות עתיקות שהיה אוגר שימש לו מקור למחקריו. עסק גם בחקר מצבות עתיקות.[4]

בפייטרקוב נשא הוברבאנד לאשה את בתו של הדיין המקומי ר' יעקב גלאזר. הוא היה ידוע ברבים וחביב על החוגים הציבוריים היהודיים, כפי שמעידים על כך כיום זכרונותיהם של אנשי שארית הפליטה של העיר.

מבין עבודותיו מלפני המלחמה, שזכו להתפרסם בשעתו, ייתכן שהחשובה ביותר היא עבודת המחקר בשם "יידישע דאקטוירים אין פיעטרקאוו פון 17־טן יארהונדערט ביז היינט" (רופאים יהודיים בפייטרקוב מהמאה ה־17 ועד עתה), שנתפרסמה בכתב־העת "סאציאלע מעדיצין" (הוצ' "טאז" וארשה) בשנים 1938 (גליון 4—3, מארס—אפריל) ו־1939 (גליון 4—3, מארס—אפריל). במאמרים האלה, בסך הכל 16 פרקים, מגלה המחבר בקיאות נדירה במקורות יהודיים (פנקס החברה קדישא של פייטרקוב וכו') וכן במקורות כלליים. המאמרים האלה משכו את תשומת־לבם של היסטוריונים יהודיים (ד"ר י. שיפר, ד"ר ע. רינגלבלום) למלומד הצעיר העולה.

כדאי להוסיף, שעל כל המאמרים האלה חותם המחבר בשמו המלא "הרב שמעון הובערבאנד" ובסופו של המאמר האחרון, שהתפרסם בגליון מאפריל 1939, הנגנו מוצאים את הערתו "המשך יבוא". אך המשך להם לא היה. החוברות "סאציאלע מעדיצין" לא הופיעו יותר והפרקים הנוספים, שהוכנו לדפוס, הלכו לאיבוד בתקופת המלחמה יחד עם חלק גדול של המקורות — כתבי־יד — שבהם השתמש המחבר.

[3] ר' "לעקסיקאן פון דער נייער יידישער ליטעראטור", באנד 3, ניו־יארק 1960 — "הובערבאנד".
[4] אנציקלופדיה של הציונות הדתית, ת"א, תשי"ב, 1952, הערך "הוברבאנד".

את המאמרים האלה פירסם המחבר, בצורה יותר פופולרית, בשבועון המקומי "אונזער צייטונג" (העתון שלנו) בשם: "יידישע דאקטוירים אין פיעטרקאוו פון מיטלאלטער ביז היינט" (רופאים יהודיים בפייטרקוב מימי הביניים עד היום).

כשפרצה המלחמה והעיר פייטרקוב הופצצה, עזב הוברבאנד יחד עם משפחתו — חותן, חותנת, אשה וילד — את העיר ונמלט עם זרם דאנשים לסביבה הקרובה, ליישובים הקטנים, מקום שם — כך קיוו — יפסח עליהם האוייב.
אולם העניינים השתלשלו אחרת. אל העיירה הסמוכה לסילב, שבה התעכבו זמנית הוא ומשפחתו, הגיע להק של מטוסים גרמניים שהחריבו את העיירה... כשהתרחקו המטוסים, מצא הוברבאנד תחת חורבות העיירה את אשתו וילדו...
את החוויות האיומות האלה מתאר הוברבאנד בחלק אחד מרשימותיו (ראה "חוויות המלחמה של יהודי אזרחי", עמודים 74—41 בספר זה).
הוא הרגיש בצורך לשפוך מרי שיחו — ומכאן גילוי־הלב והפירוט של תיאור־זוועות זה, שנתחבר בעידנא דריתחא. בכך נתן המחבר פורקן לכאב לבו והציב מצבה ספרותית מלבבת ליקיריו.
וכפי שאירע לא פעם בתולדותינו, נשתמרה המצבה הכתובה (המצבה של נייר), בעוד שבתי הקברות נחרבו עד היסוד.
שבור בגופו ובנפשו, חוזר הוברבאנד לפייטרקוב, שנכבשה בינתיים על ידי הגרמנים. קשה היה לו להישאר בדירתו הריקה, בה היה חי רק לפני זמן קצר חיי־משפחה מאושרים. הוא איננו יכול להירגע. הכל הזכיר לו את אושרו שירד לטמיון... הוא משתדל להשכיח את צרותיו בעבודתו, ומבלי להתחשב במצבו האישי ובזוועות הזמן המשיך בעבודתו המדעית. ד"ר רינגלבלום כותב עליו (בווארשה) בתאריך ה־25.12.39: "בפייטרקוב ממשיך במחקריו הרב הוברבאנד הכותב את הכרוניקה 'מימי אשכנז'".[5]

בראשית 1940 עזב ה. את פייטרקוב ועבר לווארשה. כאן, בין יהודים רבים ובין ידידים (ד"ר עמנואל רינגלבלום), מצא מרגוע לנפשו. היה עובד בתחום הציבורי להקלת סבלם של ההמונים היהודיים בגיטו ווארשא הגדוש, ואת יגונו היה משכך בעבודת־מחקר, הן כהיסטוריון של הימים שחלפו והן כרושם רשומות על המתרחש.
ברשימתו, שנתחברה כבר בווארשא, בשם "חורבן פון די שולן, בתי מדרשים און

[5] "כתבים פון געטא", "יידיש בוך", ווארשע 1961, ב. 1, ז' 50.

בית החיימס" (חורבן בתי הכנסת, בתי המדרש ובתי הקברות)[6] הוא מזכיר את עצמו, בפרק הדן בפייטרקוב, בקשר להצלת ספרי התורה שנמצאו נעולים בבית הכנסת, שאליו היתה ליהודים הגישה אסורה, מהיכן גנבו הפולנים את ספרי התורה, כדי להסיק בהם את התנורים: "א נ ח נ ו — כותב הוברבאנד — החלטנו להציל את ספרי התורה ששרדו. ביום ב' פרשת ויגש ת"ש (8.1.1940) לפנות בוקר, באנו חברים אחדים של מועצת הזקנים (עלטעסטן־ראט) אל בית המדרש — — — פ ר צ נ ו את הדלת — — — ובמשך דקות אחדות ה צ ל נ ו את כל ספרי התורה שנשארו, שמספרם היה למעלה מ־300. נ ש ק נ ו לקירות והחילונו לעזוב את בית המדרש"...

מכל זה אפשר היה להסיק שהוברבאנד היה חבר ה"יודנראט" של פייטרקוב. אולם ברשימת שנים־עשר חברי היודנראט שמו אינו מופיע. קרוב לוודאי שהיה בין עובדי היודנראט בתקופתו הראשונה.

בווארשא עבד הוברבאנד רשמית בחברה היהודית לעזרה הדדית ("ייסא") וניהל את המדור הדתי של מוסד זה. בארכיון רינגלבלום מצאנו פרוטוקולים של ישיבות, שהיה להן קשר עם עבודתו זו, ועליהם היה הוברבאנד חותם כרושם הפרוטוקולים. עבודתו זו הספיקה לו למחיה צנועה.

אולם בעיקר היה עוסק באיסוף חומר, בחיבור רשימות, ברישום עדויות מפי הזולת ובעבודות על נושאים אקטואליים, ואת עבודתו לא הפסיק אפילו בתנאי־הגיטו האיומים ביותר.

הוברבאנד נהיה כמו כן לחבר ההנהלה של ארכיון־הגיטו המחתרתי, הידוע בשמו המוסווה "עונג שבת", שמייסדו, מארגנו ומנהלו עד היום האחרון היה ד"ר עמנואל רינגלבלום.

את מרבית ההעתקים של מיסמכים רשמיים — בגרמנית ובפולנית — הנוגעים ליודנראט וליהודי פייטרקוב בחודשי־הכיבוש הראשונים (אוקטובר—דצמבר 1939), שהגענו מוצאים בארכיון רינגלבלום, עשה כפי הנראה הוברבאנד עצמו במו ידיו, עוד בהיותו בעיר זו, ואחר־כך העבירם לווארשא.

כאן, בווארשא, מצא הרב הוברבאנד קורטוב של נחמה בעבודתו היומיומית הקשה והבלתי פוסקת. הוא נשא לאשה את בתו של הרב זילברשטיין, רבה של פראגה, פרברה של וווארשא.

על שקדנותו, מסירותו וכשרונותיו כבר עמדו בני דורו אז, ב י מ י ם ה ה ם.

[6] ארכיון רינגלבלום, חלק ראשון, מס' 108.

להוברבאנד הוענק בגיטו פרס על אחת מעבודותיו שבהן השתתף בהתחרות שהכריזה עליה חברת "ייקאר" (יידישע קולטור־אַרגאניזאציע — הארגון היהודי לתרבות).[7]

ברשימותיו[8] מספר לנו על כך ד"ר רינגלבלום:

"כבר בחודשים הראשונים לעבודתי ב'עונג שבת' משכתי אליה כמה אנשים, אך ברכה רבה לא ראיתי בכך. אך מהרגע שמשכתי לעבודה משותפת אתי את ההיסטוריון הצעיר הרב שמעון הוברבאנד, זכה 'עונג שבת' לאחד מעובדיו הטובים ביותר".

את התנאים שבהם נזדמן להוברבאנד לעבוד בהם לא יכולים לתאר לעצמם בני אדם "שלא היו שם". רעב, מצוקה, העדר מקום שקט שבו היה ניתן לו לשבת ולכתוב בגיטו הגדוש, בו היו, לא לעתים נדירות, מצטופפות משפחות אחדות בחדר אחד... נוסף לזה הפחד מפני הגרמני, התופס אנשים ברחוב לעבודה, מכה אנשים חפים מפשע ויורה בהם ומתנכל לאנשים העוברים ברחוב או מוציא אותם מבתיהם. חלק ממעשי־הזוועה האלה מתאר הוברבאנד עצמו ברשימותיו. על כל אלה יש להוסיף את העובדה שהכתיבה עצמה — רישום העובדות האיומות האלה — היתה מעשה מסוכן וצריך היה להיזהר הן מפני הרוצח הגרמני והן מפני המשתפים אתו פעולה שנמצאו, לאסוננו הרב, גם בין היהודים שבגיטו־ווארשא. חיי היהודים — הן של הכלל והן של הפרט נמצאו אז תחת פיקוח מתמיד ובסכנת־נפשות בלתי פוסקת. מאידך־גיסא פועל על כותב הרשימות הפחד להתגלות על ידי הנוגשים, העלולים לשאוב מהרשימות ידיעות על יהודים ומעשיהם ולסכן על ידי כך את חייהם. משום כך לא היה אדם חופשי בכתיבתו ועליו היה לזכור ולהישמר כל הזמן שלא יפליט מעטו מלה מיותרת (שמו של עסקן מחתרתי, למשל). מכאן השימוש בקיצורים, ראשי־תיבות וכו'. בלי הפסק צריך היה להשגיח לבל יפול כתב־היד לידיים לא רצויות וכדי שאיש לא ידע שמשהו הולך ונרשם.[9] שכן אילו נתגלתה עובדה זו היו גם המחבר וגם חיבורו הולכים לאיבוד וכל חלומם של סופרי המחתרת שלנו להשאיר זכר לדורות הבאים — כלא היה. למרות זאת לא נחה ידו של הוברבאנד.

[7] ראה: י. טורקאָוו: אזוי איז עס געווען, בוענאָס איירעס 1948, ז. 250.

[8] ע. רינגלבלום "כתבים פון געטא", ב' 2, ז' 78.

[9] כותב על כך רינגלבלום (שם): "לדאבוננו רשם הרב הוברבאנד את רשימותיו כהערות על ספרים שונים, כדי שיתקבלו בעיני רואיהן כהסברים לטקסט. רק לאחר זמן שוכנע הרב ה. שאין כל חשש לרשום הכל ולא בדרך של הסוואה, כפי שעשה".

הננו רואים זאת ברשימה הארוכה של חיבוריו, שנכתבו בגיטו ווארשא ואף נשתמרו.

אך לא הכל הגיע לידינו!

בהקדמה ל"מקורות לתולדות היהודים" מתוודה המחבר שהעבודה נעשית בתנאים הגרועים ביותר: "בימי המלחמה בחורף שנת תש"ב (1942), כששורר כפור חזק, קר בבית, בגלל חוסר בחומרי־הסקה, אין חשמל ובבית נמצא חולה מסוכן..." (אשתו?).

זאת ועוד: בגיטו חלה הרב הוברבאנד בטיפוס־בהרות, משום שלא היה מחוסן נגד מחלה זו, שכן לא השיגה ידו לשלם 600—500 זהובים, מחיר הזריקה.[10] אין צריך לומר שלא היו לו האמצעים החומריים — לאחר שהתגבר על המחלה — כדי לקנות לעצמו את צרכי־האוכל ההכרחיים לשם החלמה.

כך חי, פעל והתענה הרב שמעון הוברבאנד. אך גם חיי סבל אלה לא ארכו זמן רב.

על מותו של הרב הוברבאנד מספר לנו ד"ר רינגלבלום ברשימותיו:[11] "בשעת ה"אויסזידלונג" [העקירה, הכוונה לעקירה הגדולה שבוצעה בגיטו ווארשא בתקופה שבין 22.7.1942 לבין 12.9.1942 ושעלתה בחייהם של כשלוש מאות אלף יהודים] חיפש ומצא הרב הוברבאנד מקום מקלט אצל עובדי המברשות [ז"א עבד ב"שאָפּ" של עובדי מברשות שנמצא ברח' בוניפראטרסקה בווארשא]. באחת מהסלקציות העקובות־מדם אצל עובדי המברשות, שבה נלקחו 1200 איש, נלקח גם הרב עדין־הנפש. בסלקציה זו לא התבוננו הרוצחים בניירות אלא בקלסתרי־פניהם של הנידונים. פניו החיוורות והצנומות של הרב הוברבאנד לא מצאו חן בעיני רוצחי הס.ס. יחד עם כל השאר דחפו אותו לקרונות ומהם למחנה המוות טרבלינקה".

היה זה ב־18.8.1942. יחד עם הוברבאנד נספתה גם אשתו.[12]

על כך כותב גם אברהם לווין ביומנו שניהל בגיטו ווארשא, בתאריך 19.8.1942: "אמש היתה שחיטה ב'שאפ' של המברשות. נלקחו 1600 בערך. בין אלה הרבה מכירים ואישים רבי־ערך, הרב הוברבאנד ואחרים".[13]

[10] רינגלבלום, שם עמ' 84.

[11] שם, עמ' 59—58.

[12] "בלעטער פאר געשיכטע", 1951 ב. 4, ה' 4, ז' 94.

[13] "בלעטער פאר געשיכטע", 1954, ב. 7, ה' 1, ז' 63.

חיבוריו

תיכף, לאחר בואו לווארשא נמשך הוברבאנד על ידי ד"ר רינגלבלום לעבודת איסוף החומר בשביל הארכיון המחתרתי. העבודה היתה מתנהלת בשני כיוונים. קודם כל צריך היה לרשום ולקבוע אמיתותן של התרחשויות יום־יום, ואת הרישום היה לעשות בו במקום. הוברבאנד רשם קודם כל מה שראה במו עיניו או שמע מאנשים מהימנים. מכאן באות רשימותיו מפייטרקוב־טריבונאלסקי, בה שהה הובר־באנד בימי המלחמה השונים, וכן מערים ועיירות סמוכות שהוברבאנד הכיר אותן. רשימות אלה מכילות לא רק מה שנמסר לו, דרך משל, על חורבנו של בית כנסת או בית קברות אלא גם הפרטים שהשלים מתוך ידיעותיו הוא; למשל, מתי נבנה בית־כנסת פלוני, מתי נשרף, או נחרב, מתי תקנו אותו מחדש; כיצד נראה פעם, האגדות שנרקמו סביבו וכו'. בין הפרטים הללו נמצאים לעתים תכופות כאלה, שאינם ידועים לנו ממקורות אחרים.

עם הללו נמנה, בין השאר, חיבורו של הוברבאנד על מחנה העבודה "קאמפינוס", שבו נזדמן לו "לעבוד" ולסבול. אין הרושם מעוניין אלא באמת ואין הוא מַפָּה את המאורע, וכך למשל, למרות היותו יהודי דתי, אין הוא נמנע ברשימתו מיום 9.5.1942 מלשרטט תמונה של שלושה חסידים שיכורים, המעוררים בגלל התנהגותם זו מורת־רוח כללית וטינה.

נוסף על כך עוסק הוברבאנד "לפי הצעתם של ההיסטוריונים ד"ר שיפר וד"ר רינגלבלום" (כפי שהוא עצמו מספר בהקדמה לחיבורו), בעבודה מדעית נרחבת יותר: "לאסוף את כל החומר ההיסטורי של השאלות־ותשובות, שחיברו גדולי פולין, החלטנו לחלק את העבודה לשניים. קודם כל לעבד את השאלות והתשובות של ראשוני הגדולים, כמו המהרש"ל, רמ"א, שארית יוסף, מהר"ם מלובלין, ב"ח, שו"ת פני יהושע וכן את כל השאלות־ותשובות משנת ת"ח עד הזמן האחרון".

הוא הספיק להשלים רק את החלק הראשון של עבודה זו, והיא נדפסה לאחר החורבן ב"בלעטער פאר געשיכטע" (דפי היסטוריה), 1951. כרך 4, חוברת 4, עמ' 30—97.

לא כל מה שהוברבאנד כתב — נשתמר. אין בידינו החיבורים, שנשארו בביתו של הוברבאנד או בבית המלאכה (שאָפּ) בו הוא עבד באחרונה וכן הספרים עם הערותיו. בגיטאות אחרים נשתמרו אי פה אי שם ספרים־הערות כאלה, כמו בגיטו לודז', ר' "סיני" שנה י"ד, חוב' ה—ו (קסט—קע). ירושלים, שבט—אדר א—ב תשי"א סמ' (מא—רעח). גם מהחומר שנטמן על ידי "עונג שבת" לא הכל נמצא; חלקים מארכיון רינגלבלום קבורים עד היום תחת חורבות גיטו ווארשא אם כי נעשו מאמצים למצוא אותם. וביחוד נעלם אותו חלק, שהוסתר אחר־כך תחת הבית ברח'

שווייצטוויירסקה 34. גם מהחלק הראשון — שהוסתר ברח׳ נובוליפקי 68 — לא נמצא עדיין הכל.

גם אלה מחיבוריו של הוברבאנד, שנשתמרו עד היום, לא כולם קריאים. ודפים לא מעטים מכתבי היד של הוברבאנד ניזוקו כל־כך שאין אפשרות לקרוא בהם. כך למשל נאלצנו לוותר על פירסום בספר זה את העבודה של המחבר ״ימים טובים בזמן המלחמה״ בגלל הפגמים שבכתב־היד.

בדרך כלל הגיעו לידינו כתבי הרב הוברבאנד בצורה שבה כתב אותם. כמה מחיבוריו הועתקו בזמנו במכונת־כתיבה מכתב־היד שלו — כפי שהיה מקובל ב״עונג שבת״, להעתיק במכונה את כל כתבי היד בעותקים אחדים ולהסתירם, לאחר מכן, במקומות שונים כדי להגדיל בכך את סיכויי ההשתמרות שלהם. אולם, למרבה הצער, לא כל התוכניות התגשמו, כפי שתוכננו תחילה.

דרך אגב: הוברבאנד כותב את מרבית רשימותיו במחברות של בית ספר, כל מחברת (״באנד״) מסומנת בספרות רומיות ובכתב ברור למדי.

לפי תוכנית העבודה של ״עונג שבת״, שדרשה מהעובדים יסודיות ומקצועיות ותבעה מהם להוכיח במיסמכים את העובדות המובאות כדי לעשותן מובנות ומשכ־נעות בעיני הדורות העתידים שלא ירצו, או לא יוכלו, להאמין בתופעות המיוחדות במינן, עסק הוברבאנד קודם כל בחקירת החיים הדתיים של היהודים בשנות־הכיבוש האיומות. מכאן מספר חיבורים על נושא זה. קרוב לתחום זה הוא חיבורו: ״הסבל המוסרי והירידה המוסרית של האשה היהודית בשעת המלחמה״ וכו׳.

כל הכתבים שנשתמרו מתקופת השואה, מעשי ידי הרב הוברבאנד נכתבו יידיש.

רשימת חיבורי הרב שמעון הוברבאנד

1. חורבן בתי הכנסת, בתי המדרש ובתי הקברות.
2. פולקלור של המלחמה.
3. גיטו והוצאות־להורג.
4. תליות בזדונסקה וולה, לנטשיצה, פודַמביץ, בֶלכאטוב, בז׳זין.
5. סחיטות כספים מיהודים על ידי יהודים.
6. קידוש השם.
7. הרביים והצדיקים בשעת המלחמה.
8. חורבן הקהילות פיליץ, פאביאניץ, סלומניק, אוטבוצק וכו׳.
9. תזכיר בדבר איסוף חומר ומיסמכים היסטוריים.
10. החיים הדתיים בשעת המלחמה.

11. חגים בשעת המלחמה.
12. פראגה — ראיון עם הרב של פראגא זילברשטיין.
13. הצעידה אל המקווה בראשית תש"א.
14. מחנה עבודה קאמפינוס.
15. תמונות מגיטו ווארשא.
16. מחנות־עבודה (מחנה־העבודה לנשים יהודיות בלובלין).
17. חורבן הקהילות בשטחים הכבושים, קיץ 1941 (וילנה, ביאליסטוק).
18. צער היחיד.
19. כרוניקה מגיטו ווארשא, יוני 1942.
20. חויות המלחמה של יהודי אזרחי (פייטרקוב 1939).
21. חטיפות היהודים בווארשא במאי 1942.
22. "מהעבר ההוא", ג"ע.
23. הסבל המוסרי והירידה המוסרית של האשה היהודית בשעת המלחמה.
24. פרנסות יהודיות.
25. מקורות לתולדות היהודים בארצות הסלביות, ובפרט בפולין, רוסיה וליטא, חורף תש"ב.

תכונות החיבורים

ד"ר ע. רינגלבלום, ברשימתו "כיצד נספתה האינטליגנציה היהודית של ווארשא", שנכתבה בדצמבר 1942, כבר לאחר מותו של הרב הוברבאנד, מתאר כך את דמותו ופעולתו של הקדוש הרב שמעון הוברבאנד:[1]

"בין הרבנים שנספו יש להקדיש מלים מספר לרב של ווארשא הצעיר (יש להדגיש שהוברבאנד לא פעל בווארשא כרב — המערכת) הרב שמעון הוברבאנד.[2] הוא היה בעל טבע עדין, שאין רבים דוגמתו בימינו אלה. הוברבאנד היה לא רק בקי בספרות הדתית אלא היו לו הנתונים להיות היסטוריון גדול. סקירותיו על תולדות היהודים בפולין גילו בקיאות רבה בענף מדעי זה. בעת המלחמה ניגש, לפי הוראותי, לעיבוד המקורות ההיסטוריים שבשאלות־ותשובות השייכות לפולין. מחומר זה שקיבץ נשתמר רק חלק. הרוב נעלם יחד עם הוברבאנד. הוא פעל כמו כן רבות בשטח העבודה הארכיונית. הוא אסף חומר עשיר על סבלותיה וצרותיה של האוכלוסיה היהודית במלחמה זו. המקורות שלו מצטיינים ביסודיות רבה. הם ישמשו חומר

[1] כתבים של הגיטו, כרך 2, רשימות וסקירות (1942—1943), עמ' 58—59.
[2] לאחר מותו של הרב זילברשטיין נתמנה הוברבנד כחבר מועצת־הרבנים (מפיו של הרב דוד שפירא).

חשוב להיסטוריון של תקופתנו. זכויותיו של הרב הוברבאנד לתיעוד החיים היהודיים במלחמה זו רבות מאוד. על ערכם אפשר יהיה לעמוד במלואו רק כאשר יובא החומר לידיעת הציבוריות היהודית בעולם כולו. רק אז אפשר יהיה להיווכח מה תרם הרב הוברבאנד הצנוע".

כל מי שיקרא בעיון את חיבוריו של הרב הוברבאנד, המתפרסמים להלן, יסכים הסכמה מלאה להערכתו של ד"ר רינגלבלום. שכן חיבוריו אלה מצטיינים באובייקטיביות נדירה. המחבר נמנע מכל סטיה ומכל פרט העלול לרמז על פניותיו, על עמדתו; הוא משתדל, ללא כל קישוט ספרותי, למסור את העובדה, את האירוע, כפי שראה אותו במו עיניו או כפי שנמסר לו עליו. מאידך הוא כותב על כך ללא הליריזם המזוייף, המאפיין את דרך כתיבתם של רוב כותבי הזכרונות של הימים ההם. את מחשבותיו שלו, את הרגשותיו האישיות, אין הוא משלב לכתיבתו גם כשהוא מתאר את יסורי עצמו תחת עולו של הרוצח הגרמני. הוא יודע שהחומר הזה ישמש פעם מקור להיסטוריה של אותה תקופה והוא, כהיסטוריון ומלומד, יודע להעריך אובייקטיביות ודברים לגופו של עניין. מהאי טעמא אינן באות ברשימותיו לידי הבעה השקפותיו הדתיות העמוקות. אין הוא משבח את הצדיק ואין הוא מקלל את הרשע, כפי שעושים זאת בדרך כלל סופרים דתיים. אין הוא מהלל „אנשי שלומנו" ואינו תוקף את מתנגדיהם. תפקידו הוא להציג את המציאות ההיא כמות שהיא ונותן לעובדות לדבר בעד עצמן. אותו אין רואים אלא אם כן הוא עצמו משמש אובייקט מתואר. והעובדות מדברות ללבו של הקורא ומאלצות אותו להרהר בהן. ואם כי התיאור האובייקטיבי מיועד לשכל הישר של הקורא, הוא מזעזע אותו... הקורא עצמו כואב את כאב קרבנות השואה, מעריץ את מעשי־הגבורה, המתוארים באובייקטיביות, של יהודים בתקופה האיומה ומסיק לעצמו את המסקנות הראויות.

באובייקטיביות שלו ובשאיפתו לתת — עד כמה שאפשר — תמונה מלאה של אותם ימים, מתעכב הוברבאנד לא רק על המומנטים המאירים של אותה תקופה אלא גם על היסורים והסבל שסבלו היהודים מידי צוררים. הוא רואה גם את הצדדים האפלים של החיים היהודיים, פרי תקופת הפורענויות. אין הוא עוצם עיניו כדי לא לראות את התופעות שגרמו לו, כאדם, כיהודי וכרב, את הסבל הקשה ביותר, דהיינו הופעתם של מלשינים ברחוב היהודי ומקרי ירידה מוסרית של האשה היהודיה...

באותה אובייקטיביות, בה הוא מתאר את זולתו, הוא משרטט גם תופעות הנוגעות אליו אישית והגורמות לו לא מעט צער וכאב. דוגמה נדירה של שליטה עצמית.

הרב הוברבאנד היה דוגמה בלתי רגילה של חוקר אובייקטיבי ונאמן, חוקר צרותיו שלו, שעונה למוות כיהודי על־ידי התליינים הנאציים והוא בן 33 שנה בלבד...

מחיבורי הרב ש. הוברבאנד

חיי הדת (שאלון) *

1. תפילה — בתי כנסת, בתי־מדרשות, שטיבלאך, תפילת־יחיד, נדרים, חטיפה לעבודה בשעת התפילה.
2. ספרי תורות — קרועים ומחוללים.
3. רביים — "עריכת חסידות", "שולחנות", "פתקאות", שלוש סעודות, מלוה־מלכה.
4. רבנים — דיני־תורה, חופות, גטין, שטרי־מכירה, (שבת) כנ"ל, (חמץ) שאלות.
5. מצבה החוקי של הרבנות — חתונות, תעודות לידה, רישום.
6. זקנים — גזוזים, שרופים, עונשים.
7. הלבשה — החלפת המלבושים המסורתיים והכובעים היהודים בלבוש אירופי. ז'ופיצות של משי, שטריימלים וקפלטים.
8. שמחות — כיצד נערכו חתונות, טקסי ברית־מילה, בר־מצוה, פדיון־הבן.
9. תורה — חברה ש"ס, משניות (תנ"ך?), אמירת־תהילים.
10. מקוואות — טהרת־המשפחה, מקוואות חתומים, נסיעה לעיירות קרובות, טבילה בויסלה, פתיחת המקוואות.
11. שחיטה — שחיטת־עופות... בבית, בעליות־גג, מרתפים, מחוץ לגיטו, מכירה ו... (קניה?).

* רשימה של ראשי פרקים שחיבר הרב הוברבאנד עבור ארכיון רינגלבלום. על יסוד החומר הנ"ל היתה בדעתו לחבר עבודה גדולה על חיי־הדת של היהודים ובראש וראשונה בגיטו ווארשא בימי הכיבוש הגרמני. רק חלקים של העבודה הספיק לכתוב ואותם אנו מביאים בספר זה. היתר לא הגיע לידינו (המע').

12. אתרוגים — בשנת ת"ש ותש"א.
13. מצות — כנ"ל.
14. בתי־עלמין — טהרה, תכריכים וקברים. / קבורה בשבת ויו"ט. קבורת נשים וגברים ביחד. הלנת המת.
15. ימים־טובים — ראש־השנה, יום־כפור, סוכות, חנוכה, פורים, פסח, תשעה־באב, שבועות בשנים ת"ש ותש"א.
16. לימוד תורה — חדרים, ישיבות, בחורים הלומדים בשטיבלאך, "אכילת־ימים"...
17. שמירת שבת — חילול־שבת ע"י יהודים דתיים, הסבות, חלול שבת בפרהסיא, חוק השבת וביצועו.
18. חיי הרבנים של ערי־השדה בוארשא — "עטרת הרבנים", המאורעות בוועד עזרת־הרבנים.
19. מטבחים עממיים מסורתיים.
20. המדור הדתי של הקהילה, בלשנו 13, "צֶנטוס".

קידוש־השם

קידוש־השם בשלושה דרכים הוא מתקיים:

א. מוסר יהודי נפשו משעמדו להעבירו על דתו.

ב. מסכן יהודי עצמו על מנת להציל נפש אחת מישראל, מכל שכן נפשות רבות.

ג. נפל יהודי בקרב בהגנה על יהודים.

וכבר פסק הרמב"ם: יהודי שנהרג, ואפילו לא על שום שרצו להעבירו על דתו, ורק על שום שיהודי הוא — נקרא קדוש.

וה"חת"ם סופר" מרחיק לכת ולדעתו, כל יהודי שגויים הרגוהו מסיבה כל שהיא, ואפילו רק לשם שוד — הריהו קדוש.

בעבודתנו זו נתעכב רק על דרכי קידוש־השם שבסעיף ב', מהטעמים דלקמן:

רבבות היהודים שנספו בידי הרשעים על־ידי שחיטות, תליות, יריות, שריפות ושאר מיתות משונות — נקראים קדושים, ואפילו לא הכריחום להמיר דתם, בחינת קידוש־השם על דרך "שב ואל תעשה". ואילו אנחנו עומדים לספר כאן מעשים של קידוש־השם על דרך "קום ועשה".

זאת ועוד: יצא הקול, שבשורה שלימה של ערים ועיירות מסרו "מנהיגים" יהודיים רבים, על־פי דרישת הרשעים, רשימות של יהודים שיוצאו לתליה או ליריה ותירוצם אתם שעל־ידי כך יצילו את העיר, או את העיירה, כולה. לפיכך ברצוננו למסור עובדות על יהודים שמסרו נפשם, עמדו בניסיון וסירבו למסור רשימות לרשעים או להיות גורמים צרות אחרות לאחיהם היהודים.

יהודים אלה נהגו ע"פ ההלכה כפי שנאמר בשולחן ערוך (יורה דעה, סימן קנז, סעיף א): "עכו"ם שאמרו לישראל: תנו לנו אחד מכם ונהרגנו — לא יתנו להם אחד מהם, אלא אם כן יחדוהו ואמרו: תנו לנו פלוני (המקורות: תרומות פרק ח, משנה יב; רמב"ם הלכות יסודי התורה פרק ה, הלכה ה). ויש אומרים דאפילו

בכהאי גוונא אין למסרו אלא אם כן חייב מיתה כשבע בן בכרי" (בית יוסף בשם רש"י ור"ן).
רוצים אנו למסור שורה של עובדות על יהודים שמסרו נפשם והקריבו את חייהם על מנת להציל בתי כנסת וספרי־תורה שהרשעים שלחו בהם אש.

פ ר א ג ה [1]

בשבת פרשת לך־לך שלשנת ת"ש — כמה שבועות לאחר שהרשעים נכנסו לווארשא — הסתובבו קצינים אחדים ובראשם גרמני־מקומי, מלובש בגדי אזרח, על־יד בתי־הכנסת וה"שטיבלאך", כדי לחטוף יהודים לעבודה.
נכנסו לבית ברחוב ברוקובה 30, שבו גר רבה של פראגה, ר' יעקב זילברשטיין ז"ל. הואיל שהיו חוטפים לעבודה בעיקר מתוך ה"מניינים" — עמד הרב וביטל את ה"מניין" בביתו והתפלל אצל שכנו.
כשנכנסו הגרמנים בשער פגשו את הרב כשהוא יורד מדירתו וטליתו תחת בית שחיו והולך להתפלל בדירת שכנו. עצרו את הרב ואמרו לו, שמוליכים אותו לעבודה. כמה נשים מיהרו אל הקצינים והסבירו להם, שאדם זה הוא הרב וביקשו לשחררו. כתשובה לכך החלו מתלוצצים ומתבדחים על חשבון הרב, בייחוד הצטיין בכך הפולני של אתמול וה"פולקסדויטשה" של היום.
מהבית ברחוב ברוקובה 30 פנו לבית־הכנסת הציוני, הוציאו משם כל המתפללים — לעבודה ברחוב שדליץ, ביניהם נמצא גם הרביזיוניסט אביגדור פרידמן. הוא היה בעל לב יהודי חם, שלא היה נרתע משום דבר כשהיה צורך לעשות טובה ליהודי. אדם ישר היה ואוהב־ישראל אמיתי.
בכל הדרך לרחוב שדליץ לא פסקו הגרמנים, ובייחוד אותו פולקסדויטשה, להתעלל ברב. ברגע מסויים נחלץ מר אביגדור פרידמן מתוך השורה, ניגש אל הפולקסדויטשה בבקשה שיפסיק להתעלל ברב. משענה לו קשות, אמר לו פרידמן: חכה! חכה! גם עליכם תעבור כוס!
מאותו רגע לא הוליכו אותו לעבודה יחד עם חבורת היהודים. הפולקסדויטשה הוביל אותו לחוד.
בלילה, כאשר חזרו כולם מן העבודה — והנה, פרידמן איננו. הלכה אשתו ושאלה עליו בכל המשרדים — ולא מצאה אותו.

[1] פרבר של ווארשה.

לאחר עשרה ימים קיבלה אשתו הודעה להתייצב במשרד הראשי, ברחוב שרפּיץ 6, שם נמסרו לה בגדי בעלה וחפצים אחרים שלו בצירוף מכתב. במכתבו הוא נפרד מאשתו. הוא מבקש ממנה סליחה אם ציערה אי־פעם והוא מוסיף שהוא הולך למות כשתמונתה לחוצה אל לבו, ועליה להסתדר בחיים כפי שנוח לה.
עם מסירת המכתב העיר לה הקצין, שבעלה היה אדם פיקח, אמיץ ונאמן וגם לא נרתע מלהעיר הערות חריפות.
למחרת הוציאו לה גם את גוויתו המתה של בעלה, שהיתה חבולה כולה. נראה, שהתגונן נגד מעניו.
בהלווייתו של הקדוש השתתף קהל עצום, הגם שהיה בכך משום סכנת נפשות.

פיוטרקוב

בין כסה לעשור לשנת ת״ש התקרבה לבית־הכנסת של פיוטרקוב מכונית ובה קצינים גרמנים. הוציאו מבית־הכנסת כל ספרי־התורה, למעלה משלושים במניין, והטילו אותם למגרש שממול בית־הכנסת. המגרש מוקף היה גדר עץ, ששימשה מחיצה לרחובות פילסודסקי וּזרוזולימסקה. שני הקירות האחרים של המגרש היו בתים ובניינים השייכים ליהודים.
בגדר העץ, בקיר שנמשך במקביל לרחוב פילסודסקי, היה פישפש. על־יד פישפש זה העמידו שוטר ורובה בידו, לשמור על ספרי־התורה, שיהודים לא יגנבו אותם משם.
עבר יום אחר יום וחג הסוכות הגיע. החלו לרדת גשמים — וספרי־התורה פתוחים, ביניהם אף ללא מעיליהם עליהם, מתגוללים במגרש, נרטבים בשלוליות המים ובבוץ שנצטבר כאן ממי הגשם.
יהודים שעברו על פני המגרש וראו עלבונה של תורה וחילול־השם הגדול, שנעשה בקודשים — לבם נטף דם ועיניהם דמעה. קמצו אגרוף בכיסם, אבל לכלל מעשה לא יכלו להגיע.
חילול־הקודש נגע מאוד ללבו של אברהם ווייסהוף ז״ל, ששימש שנים רבות חבר הנהלת העיר, חבר מועצת העיר ופרנס הקהילה, אחד מעמודי ה„בונד״ בפיוטרקוב.
מר ווייסהוף אירגן אחדים מבין חברי ה„בונד״, וכאשר שמר השוטר על־יד הפישפש שבגדר ברחוב פילסודסקי, חדרו אל תוך המגרש מבעד לדלתו של בית יהודי, וכמעט לעיניו של השוטר אספו בזריזות את כל ספרי־התורה וחזרו באותה דרך שבאו. משחזר השוטר, לאחר זמן קצר, למגרש — שוב לא מצא שם אף ספר־תורה אחד.

ווייסהוף ואנשיו חילקו את ספרי־התורה בין יהודים. כעבור ימים אחדים הטעין אותם בעגלה של החברה־קדישא, הוציא אותם לבית־הקברות והטמינם שם.
כעבור מספר ימים הכניסו לבית־הכנסת הריק שבויים פולנים. והואיל ובית־הכנסת חסר היה חדרי נוחיות, הוציאו פקודה להקים בית־שימוש בבית־החיים הישן הגובל עם בית־הכנסת.
שוב אירגן ווייסהוף את החברה שלו — ובלילה נעלם בית־השימוש משטח בית־החיים. למחרת נעצרו ונכלאו עשרים יהודים כבני־ערובה, ביניהם: ה. ל. קרקובסקי, בעל בית מרקחת, מר ליטמנוביטש, ואחרים.
כעונש על חיסול של בית־השימוש הטילו על התושבים היהודים קנס בסכום של עשרים אלף זהובים ומספר רב של ביצים וחמאה, וחייבו אותם גם להקים בית־שימוש מחדש. הקנס הנדרש שולם, ובית־השימוש החדש, שהוקם על־ידי הקהילה בפיקוחו של מר ווייסהוף ז"ל, הוקם בשטחו של בית־החולים היהודי, הגובל עם בית־החיים הישן. לא עלה על דעתם של הרשעים, ששטח זה כבר אינו שייך לבית־החיים.
באותו זמן שימש מר ז. טננברג, חבר מועצת העיר מטעם ה„בונד" — יו"ר היודנראט בפיוטרקוב, ודרקסל, שונא־ישראל מובהק, היה ראש העיר. בראשית דצמבר שלשנת 1939 קרא דרקסל ליושב־ראש טננברג, ומסר לו את ההחלטה, שעל יהודי פיוטרקוב להקים צריפים, עליהם להמציא את חומרי הבניינים על חשבונם וגם מלאכת הבנייה הוטלה עליהם.
מחירם של חומרי־בניין עלה לסכומים ענקיים, הדבר היה לאחר הקונטריבוציה השלישית. ידע טננברג שמטה ידם של יהודי פיוטרקוב ואין באפשרותם לאסוף סכום ענקי כזה. לפיכך התאזר עוז והתנגד בכל תוקף לפקודה, וכאשר החל דרקסל לאיים על טננברג, שיוציא את המסקנות מהתנגדותו זו — הצהיר טננברג לפניו, שהוא אף מוכן שיירו בו ויהרגוהו — ויהודי פיוטרקוב לא יזילו כסף למטרה זו. ויצא מעם ראש העיר.
למחרת קרא טננברג לישיבה דחופה של היודנראט בקשר לבעייה זו. באמצע הישיבה בא שליח מטעם ראש העיר ובפיו דרישה שטננברג יבוא אליו תיכף ומיד. ובבואו הצהיר ראש העיר לפניו, שהוא מוותר ומשחרר את היהודים מלשאת בהוצאת בניין הצריפים.
בקיץ 1941 נכלאו כל ראשי ה"בונד" בפיוטרקוב, ובתוכם: הנשיא טננברג, ווייסהוף, חבר העירייה ונשיא ועד הקהילה יעקב ברלינר, אדם שכל ימיו היו קודש לטובת הכלל, עליו כתב אב. קאהן, עורך ה"פורווארטס" האמריקאי, כדלהלן: "כאשר תיכתב

ההיסטוריה של הלמ"ד-וא"ו צדיקים המודרנים, יהיה ברלינר בראש", ווייגנארטן, פריינד, אדלר, זויאר ואחרים — כולם הובלו לאושביץ ושם חיסלו אותם.
כבוד לזכרם.
ה' ינקום דמם.

קראקוב

בראשית הקיץ שלשנת 1941, לאחר שנודע כי גירושם של יהודי קראקוב ממשמש ובא, נתוועדו עסקנים מסורים אחדים, לטכס עצה כיצד להתיש כוחה של גזירה רעה זו.
באסיפה זו נתקבלה החלטה לפנות על כך בעצומה אל השלטונות. כדי לתת לעניין זה את החשיבות הראויה, הוחלט, שהנאספים יפנו אל הכומר הקתולי, שיחתום גם הוא על העצומה.
וכך הווה. כעבור ימים אחדים לאחר המציאם את העצומה, נעצרו ונכלאו כל החתומים עליה: הרב קורניצר, בנו וממלא-מקום רבה של קראקוב, רבי עקיבא קורניצר; הרב רבי שבתי רפפורט, מורה-הוראה בקראקוב; מר שפירא, ועוד שני יהודים. חמשה אלה נהרגו ביריות.
קדוש יהיה זכרונם!
ה' ינקום דמם.

בנדין

בספטמבר 1939, אך נכנסו הרשעים לבנדין, הקיפו את הרובע היהודי ובית הכנסת שבתוכו, הציתו את בית-הכנסת וכל הבתים הסמוכים אליו. כל יהודי שיצא מביתו נורה על-ידם בו במקום.
אף-על-פי-כן, כאשר פרצו הלהבות מבית-הכנסת, נדחקו ובאו לתוכו יהודים אחדים, ומר שלזינגר, בנו וחתנו בראשם. נגשו אל ארון-הקודש ומבלי לשים לב ללבת האש, שהתפשטה לכל העברים, הצליח כל אחד מהם להציל שני ספרי-תורה; ספר ביד, ספר ביד.
אולם בהתקרבם לפתח בית-הכנסת הבוער, נורו כולם בידי הרשעים ומתו מות קדושים.
יהי זכרם ברוך!
ה' ינקום דמם.

ווילון

בפרוס הפסח שלשנת תש"ב פנו "הם", כדרכם בעיירות אחרות, אל היודנראט בווילון, להמציא להם רשימה של עשרה יהודים, כדי לתלות אותם.
נשיא היודנראט וסגנו (לא הצלחתי להוודע את שמותיהם), שניהם אברכים חסידים, סרבו להמציא להם רשימה כזו.
במקום עשרה יהודים תלו שנים־עשר. הנשיא וסגנו היו שני הקדושים הראשונים.
ה' ינקום דמם.

מזריטש

על מנת להציל שלושים יהודים ממוות, מסרו את עצמם הרב המקומי, הדיין רוסקין וראש הישיבה רבי דוד בלעך, בידי הרשעים שהצהירו כי על ידי כך יינצלו שאר היהודים. אבל הדבר לא הועיל — מלבדם הרגו הרשעים יותר משלושים יהודים, ביניהם גם אשתו של הדיין.
הדבר היה בשבת ראש־חודש אייר (18.4) תש"ב.
ה' ינקום דמם.

דוארט (על יד לודז)

כאשר נודע להרב המקומי רבי אליהו לסקובסקי, שהיה, אגב, חשוב מאוד בעיני הרשעים, כי מרחפת סכנה על ראשם של עשרה יהודים מבני עדתו וכפי השמועה נגזר עליהם להיתלות — הופיע לפני הלנדראט בבקשה לחונן עשרה יהודים אלה. בתשובה להשתדלותו זו נכלאו הוא ובנו ושניהם ניתלו בכיכר העיר יחד עם עשרת היהודים.
ביצועה של גזירה זו חל בראשית חודש אייר תש"ב.
ה' ינקום דמם.

אלכסנדר

מיד לאחר שנכנסו "הם" לעיר, התחילו במעשה הוללות של שריפות וחילול ספרי־תורה, טליתים, תפילין, ספרי־קודש ותשמישי־קדושה אחרים.
בסוף ספטמבר 1939 שרפו את בית־הכנסת ואת בית־המדרש.
באותו יום שהציתו מקומות־קדושים אלה, אספו מספר רב של ספרי־תורה והוציאו אותם לשוק. שם הבעירו מדורה גדולה ושרפו את כולם.
בעצם ההילולה של שריפת הספרים עבר במקרה תושב אלכסנדר, מוטל הוכמן.

קצין גרמני קרא לו וציווה עליו שיקרע ספר־תורה אחד. היהודי סירב בכל תוקף לשמוע בקולו. הקצין ניסה להכריחו לכך, על־ידי מכות, אבל ללא תוצאות — ר׳ מוטל הוכמן בשלו.
נתמלא הקצין חימה והחל לגעור בו, שאם לא יקרע מיד את ספר־התורה ירה יירה — ומוטל הוכמן מסרב.
נתן הקצין פקודה לירות ביהודי. שני חיילים הובילוהו והעמידוהו על־יד קיר והכינו רוביהם לירייה. ר׳ מוטל הוכמן הרים קולו וצעק: ״שמע ישראל!״.
באותו רגע עבר החרשתן הגרמני החשוב באלכסנדר — קוך, מכיר טוב של הוכמן. ואף שהיה קוך שונא־ישראל, החל לבקש את הקצין, שהיה נוכח כאן, שימחול להוכמן ויחונן אותו.
נתרחש נס ממש, והקצין הסכים לכך. הוא ציווה להכות את הוכמן מכות קשות והחיילים ביצעו את פקודתו.
הוכמן עמד בנסיון ואת ספר־התורה לא קרע.

ווידאווה

כשנכנסו גייסות הגרמנים לעיירה שימש כאן ברבנות, רבי אברהם מרדכי מארוקו, אברך בן שלושים וכמה. הרב מארוקו היה תלמיד־חכם ועורך העתון התורני ״דגל הצעירים״.
כמו בכל מקום, החלו גם כאן במעשי־הוללות שלהם, לקרוע ולהשמיד כל קדשי ישראל. באחד הימים של חודש ספטמבר 1939 ניגשו קצינים אחדים לערוך חיפוש בביתו של הרב. תוך חיפושים נתקלו בספר־תורה. ציוו את הרב לקרוע את ספר־התורה, ולא — ישרפו אותו חיים. הרב סירב לשמוע בקולם. עמדו ושפכו בנזין על הרב והציתו אותו, וכאשר נתגלגל הרב ללפיד בוער — השליכו עליו את ספר־התורה ונשרפו הקדוש והקודש יחדיו...

פלאוונע

כאשר נכנסו לשם הרשעים ערכו שחיטה לתושבים היהודים.
באחד מימי חודש ספטמבר 1939 רדף חייל גרמני אחרי אשה יהודיה כדי לירות בה. האשה ברחה מפניו בצעקה ועברה לפני חלונות ביתו של רב העיר, ר׳ יצחק מרדכי רבינוביץ׳. דפק הרב בחלון ורמז לאשה שתיכנס לביתו. הבינה האשה את הרמז וברחה לבית הרב.

כעבור רגעים ספורים נכנס החייל לבית הרב, וללא טענות ומענות ירה ברב והרגו בו במקום.
הרב ר' יצחק מרדכי רבינוביץ' היה למדן מופלג ומחבר של הרבה ספרים, בתוכם הספר "שמע שלמה", ונכדו של האדמו"ר המפורסם — ר' שלמה רבינוביץ' מרדומסק, בעל "תפארת שלמה".

לבוב

לפני שעזבו הבולשביקים את לבוב הרגו מספר אוקראינים־לאומיים. כאשר נכנסו הגרמנים לעיר, התפרעו האוקראינים וערכו, בתור נקמה, מרחץ־דמים ליהודים.
הרב ד"ר לוין היה בידידות עם המטרופוליט שפטיצקי, מנהיגם הרוחני של האוקראינים בלבוב. החליט הרב ד"ר לוין לבקר את הכומר ולבקש מלפניו רחמים על היהודים.
הוא צלצל לכומר, שרוצה לשוחח אתו על עניין חשוב. שפטיצקי ענה לו בקרירות והשיבו תשובה מתחמקת. הרב ד"ר לוין לא שם לבו לכך, לבש בגדיו הרבניים הרשמיים והלך לבקר את הכומר שפטיצקי.
עד שהוא מבקר אצל הכומר פקדו בינתיים אנשי הגיסטאפו את דירתו, שאלו עליו וקיבלו תשובה: אצל הכומר.
תוצאות מעשיות לא יצאו מן הביקור אצל הכומר. בשעת הפרידה הזמין הכומר שפטיצקי את הרב שישאר ללון אצלו. הרב לא הסכים לכך. בדרכו הביתה התנפלו עליו האוקראינים ורצחוהו נפש.

קדוש שני מבני לבוב, יירשם באותיות של זהב בהיסטוריה היהודית והוא היו"ר של היודנראט, הד"ר פרנס.
הגיסטאפו תבעה מד"ר פרנס, שימציא להם רשימה של רופאים יהודים, עורכי דין, מהנדסים וסוחרים גדולים.
על כך ענה להם ד"ר פרנס, שאין בידו להמציא להם רשימה כזאת, ואם נצרכים הם לכך, עומדת לרשותם רשימת האזרחים בעירייה. ראשי הגיסטאפו טענו, כי הם רוצים שיברור מתוך הרשימה הכללית שבעירייה מספר ידוע של ארבעת בעלי המקצוע הנזכרים.
ד"ר פרנס ענה בשלילה. וכאשר איימו עליו לחסלו בירייה על חבלה — פרם הד"ר את חולצתו והכריז: בבקשה!
אסרו את הד"ר פרנס, זמן־מה עינו אותו בכלא ואחר כך שיחררוהו.

כעבור זמן מה קיבל ד"ר פרנס צו להמציא מספר גדול של יהודים למחנה עבודה. הוא לא מיהר לבצע את הפקודה. אסרו אותו שנית.
היכוהו מכות נוראות, שיסו בו כלבים ועינו אותו עד שמת מות קדושים. הי"ד.

בודז'נטין

שנים רבות שימש ראש העיירה ומנהיגה, שכטר הזקן, בעל טחנת־מים גדולה בתחום העיירה.
עשיר גדול היה שכטר ומפורסם בכל הסביבה כבעל־צדקה גדול.
בהיותו יהודי בעל לב חם, חינך את ילדיו ברוחו. הוא הורה להם, שאם לעשות חסד עם יהודי, יש לעשותו בלבב שלם, ואף אם יצטרכו למסור נפשם על כך.
קיבלו בניו את תורתו, ובייחוד הצטיין בכך אפרים בנו. שום דבר לא היה קשה בעיניו וכל מעצור לא עמד בפניו, בשעה שהיה צורך לעשות טובה ליהודי.
בימים הראשונים של ספטמבר 1939 כשנכנסו "הם" לעיירה שימש כתמיד שכטר הזקן ראש הקהילה.
מכל העברים החלו זורמים ובאים פליטים. הם באו ממחוזות פוזן ופומרן. אחריהם החל לבוא מספר גדול של פליטים מלודז', עד שעלה מספרם על מספר התושבים הוותיקים.
ראה שכטר הזקן, שזקן הוא יותר מדי ואין בכוחו לנהל את מפעל העזרה למען הפליטים, עמד והתפטר ממשרת יו"ר היודנראט ומסרה לאפרים בנו.
נכנס אפרים בעול העבודה והטיל מסים, גדולים מן הרגיל, על עשירי העיירה, לטובת הפליטים.
קם רעש בעיירה. היהודים לא היו רגילים למסים כבדים אלה. הרגיע אותם אפרים, בהסבירו להם, כי בין כך ובין כך אין לבטוח ברכוש לעת כזאת. לפיכך מוטב להשקיע את הכסף במעשי צדקה, ומה גם למטרת עזרה לפליטים, אנשים שתמול־שלשום היו עשירים גם הם.
אפרים עצמו הוציא סכומים ניכרים מכספו לטובת הפליטים — והעיירה שקטה איכשהו.
כעבור זמן, כשאזל הכסף שנאסף לטובת הפליטים — בא אפרים בתביעות חדשות, והטיל מס גדול יותר מן המסים הראשונים, כי בינתיים האמיר היוקר מאוד.
אש המחלוקת בערה בעיירה. אלה שהוטל עליהם המס רגשו ורגזו מאוד על שכטר הצעיר. אגב צפו ועלו כל החשבונות הישנים, חשבונות של מסחר ותחרות, שנצטברו בלב האנשים על משפחת שכטר.

השנאה גברה והלכה מיום ליום. ושכטר — כאילו כל זה אינו נוגע לו.
הגיעה שעת הגירוש של יהודי פלוצק, ואלפי פליטי פלוצק גורשו לבודז'נטין.
מיד בא לבודז'נטין שליחו של הג'וינט, שעדיין היה קיים בעת ההיא, ובהשתתפותו של שכטר החל בעבודה מעשית, לסדר את הפליטים החדשים.
מסים חדשים — ונחשול השנאה לשכטר גובר והולך. גם פליטי פלוצק סודרו באופן יעיל.
בשיחה פרטית, שנתקיימה בין שכטר ואישיות יהודית, התלונן שכטר: "נכון, סידרתי את הפליטים באופן מזהיר, שעשוי לשמש דוגמא ומופת לערים ועיירות אחרות, אבל זה עלה לעיירתנו ביוקר — פשוט רוששתי את תושביה".
המצב נעשה קשה מאוד. בעיית הזנתם של היהודים תושבי העיירה החמירה והלכה. אי אפשר היה לקנות את כל המצרכים לאלפי הפליטים בשוק החפשי; ובאופן רשמי לא קיבלו כלום.
שכטר הצליח להתגבר על המפקד, ותמורת כספי שוחד בסכומים ענקיים, שהמציא לו כסדרם — קיבל בשביל הפליטים מצרכים במחירים רשמיים, לרוב.
בינתיים קרה מקרה נורא: הלשינו על אותו עניין במקום שהלשינו, ועד היום לא ברור אם היתה כאן יד ישראל באמצע, או היה זה מעשה של לא־יהודי. שכטר נכלא ונשלח לאושוויץ, ושם נפח את נשמתו. הוא מת מות קדושים. הי"ד.

ראווה

בשלהי שנת 1939 אספו את כל יהודי ראווה לכיכר העיר כדי לגזוז את זקנם.
בין אלה נמצא גם הרב רפפורט, רבה של ראווה, ישיש בעל זקן שיבה. מאז ומתמיד עמד הרב בקשרים ידידותיים עם הכומר הגרמני־המקומי, מאז הכיבוש הגרמני בעת מלחמת העולם הראשונה וגם תחת השלטון הפולני.
הלכה בתו של הרב לכומר, וביקשתו שימנע את גזיזת זקנו של אביה הרב.
הלך הכומר לכיכר העיר, כדי להשתדל לטובת הרב. לאחר ששמע הקציו המפקד את בקשת הכומר, נזף בו על השתדלותו לטובת יהודי. והואיל ולא העיז להשיב את פני הכומר ריקם, פסק: או לגזוז את הזקן או מאה מלקות. העדיף הרב את המלקות.
לאחר שספג הרב מספר מסויים של מלקות התעלף כשהוא פצוע ושותת דם.
הוליכוהו לבית־החולים. שם שכב יותר משבועיים, אבל זקנו נשאר שלם ללא פגיעה כלשהי...
עברו כמה שבועות לאחר שעזב את בית־החולים — וגברה עליו חולשתו. תקפה עליו מחלה קשה ולא קם עוד ממיטתו...

באותה עיירה אירע מעשה שני של קידוש־השם.
סגן יו״ר היודנראט עמד בקשרים וביחסים טובים עם אחד מן העומדים בראש השלטון הגרמני בעיירה. על־ידי כך עלה בידו לעשות לטובת התושבים היהודים בעיירה.
עבר זמן מסויים ומצאו עוון באחיו של הגרמני המושל בראווה וכלאוהו בבית הסוהר של ראדום.
קרא אליו המושל בראווה את סגן היו״ר ואמר לו: יודע אני שאתם היהודים בידכם הכל. ואף שאתם נרדפים בכל מקום — יודעים אתם לשית עצה בכל המצבים על־ידי הקשרים שלכם בכל מקום שהוא. לפיכך, הוא מציע לו, שהוא, סגן היו״ר, יסע לראדום ועל־ידי השתדלותם של היהודים יפעל לשחרר את אחיו. והיה אם יצליח בכך — ייטיב תמיד ליהודים, ולא — ינקום את נקמתו בעם ישראל כולו.
הנימוק היהודי פעל את פעולתו. סגן הנשיא של ראווה החליט לקבל על עצמו שליחות קשה זו לטובת הכלל.
הוא נסע לראדום ורכש לו השתדלות יהודית ובעד סכום כסף הגון הצליח לסדר את העניין והודות לו שוחרר אחיו של המושל מבית־הסוהר.
כעבור זמן מסויים הלשין מי שהלשין לפני הרשות והמעשה נתפרסם ברבים. עצרו את סגן יושב ראש היודנראט ושלחוהו לאושוויץ.
הוא לא חזר עוד, כי שם נפח את נשמתו ביסורים גדולים.

שׁרפץ

כשהציתו את בית־הכנסת בסוף ספטמבר 1939 ציוו על כל התושבים היהודים להתייצב סביב בית־הכנסת ולראות בהישרפו.
בשעת השריפה פרץ מבין הקהל צעיר אחד, תלמיד־חכם, בשם משה, נדחק ונכנס לתוך בית־הכנסת הבוער באשו של גיהנום, ניגש לארון־הקודש והוציא משם שני ספרי־תורה בשתי ידיו.
כאשר החל לחזור, פגע בו ברד־כדורים מאת הרשעים. הוא נפל כשהוא חובק את שני ספרי־התורה בידיו, ונשרף עם בית־הכנסת ועמהם יחד. הי״ד.

ראדזימין

בראדזימין גר החסיד ר׳ יצחק מאיר קמינר.
בחורף 1940 נסע ברכבת הזעירה לווארשא. בדרכה נעצרה הרכבת על ידי שוטרים, שנכנסו לחפש סחורות מוברחות (מצאו עשרה פחים מלאים חלב, שעמדו להברחה

על־ידי לא־יהודים). העמידו השוטרים את עשרת הפחים בפינת הקרון והטילו שמירתם על קמינר. הם שמו אותו אחראי על עשרת הפחים שיקבלו ממנו בווארשא.
אחרי כן עברו השוטרים מקרון זה לקרונות אחרים, כדי לבלוש אחרי סחורות מוברחות, וקמינר נשאר שומר על פחי החלב. אך יצאו השוטרים מן הקרון, החלו הלא־יהודים להתגרות בקמינר, ודרשו ממנו שיחזיר להם את פחי החלב. קמינר התנגד להם, אבל הם חזקו ממנו, גברו עליו ולקחו אתם שני פחי חלב — ויצאו מן הקרון.
כאשר הגיעו לתחנת הרכבת בווארשא, שוב נכנסו השוטרים לקרון, בו הוטל על קמינר לשמור על פחי החלב. כאשר ראו השוטרים ששני פחים חסרים — התנפלו על קמינר, הכוהו, פצעוהו, עד שנפל מתבוסס בדמו ללא הכרה. כמה בעיטות חזקות החזירוהו לידי הכרה, עמדו והוסיפו לו בעיטות אחדות, ואלה העמידוהו על רגליו.
עצרוהו והשליכוהו לבית הסוהר. בדקו בכיסו ומצאו אצלו חמשה מרקים גרמניים. החזירו אותו לרדזימין, בכדי לערוך חיפוש בדירתו, שמא נמצא ברשותו מטבע זר. מטבע זר לא מצאו אצלו, אבל שטריימל וטלית ותפילין — כן מצאו אצלו.
הלבישוהו את השטריימל והטלית ותפילין, הובילוהו לככר העיר והעמידוהו על יד הצלב של הנוצרים וציוו עליו לנשקו. כאשר לא שמע אליהם קמינר — התרה בו אחד השוטרים, שאם לא יעשה כמצווה — לא יירו בו, אלא יכוהו מכות רצח. קמינר נשאר בשלו. התנפלו עליו כחיות פראיות והכוהו עד שכבר חשבוהו למת.
כאשר ביצעו השוטרים את זממם ופנו לדרכם, אצו־רצו יהודים אחדים אל קמינר השרוע על הארץ — אז ראו שעוד נשמת רוח־חיים באפיו. נשאוהו לדירתו, הבהילו רופא והוא הצליח להשיבו לחיים.

צער היחיד

(במקום הקדמה)

בעת חרדות זו שלאומה
כאשר דור שלם כלה והולך בדם ויסורים,
כאשר תוגת־הזוועות ובשורות איוב
רודפות בזו אחר זו; כאשר בין־יום
הופכות קהילות שלמות לקבר אחים
גדול אחד...
כאשר "צער הרבים" הוא כה
רווי יגונות — אל יעלם מפניו
צער היחיד!
על מנת שבבוא יום נקם ושלם
כל עדות תאמר:
אשם!
כל עדות תזעק:
נקם!

הוא הגיע למשרה הרמה של סגן מושל המחוז בקוז'ניץ. במקצועו היה ד"ר ווטרינאר. על יהודים רגיל היה לדבר בבוז ובזלזול. ראשי הקהילה היו נמנעים מלבוא לפני "שנוא ישראל" זה בענייני הקהילה והשתדלו להתקבל אצל מושל המחוז עצמו.

בכל זאת היו שמועות מהלכות, שהוא... משומד, ועל אשתו — שהיא יהודיה. קלסתר פניו עוד חיזק את החשד — אבל לא עלה על לב מישהו לחקור ולדרוש בדבר.

עד...

זה היה ממחרת יום הכיפורים של שנת ת"ש (1939). "השחורים" הגיעו לקוז'ניץ והחלו חוטפים לעבודת כפייה. הוא, הד"ר גונשר, הלך ברחוב לתומו. שניים מהם ניגשו אליו ושאלו אותו: יהודי? (טרם הונהג אז הסרט עם מגן דוד). ד"ר גונשר לא היסס אף רגע והפליט תשובה גאה וכבודה: יהודי!...

נטלוהו והוליכוהו יחד עם "עוד יהודים" לחצר ס.פ.[1] הביאו ספר־תורה והמציאוהו ישר לד"ר גונשר ו"הוא" אומר לו: "קרע ושרוף!". פני הד"ר חוורו כסיד וענה בגאווה:

— לא! חלילה לי מעשות זאת...

מיד החלו להכותו מכות רצח בלתי אנושיות ועינוהו עינויים קשים, עד שחשבו שנפח נשמתו מתוך יסוריו. אבל הוא נשאר חי, למרות המכות.

לאחר אותו המאורע אמר לאשתו, שאי אפשר לו להישאר בקוז'ניץ. הוא מתבייש... הוא החליט לנסוע לז'ליכוב, בגלל החרפה.

בדרכו עצרו המשמר על הגשר, ואמרו לו שאם רצונו לעבור את הגשר, עליו להקדים ולומר עשר פעמים: "אני יהודי — חזיר". והוא: "יהודי אני, אבל לא חזיר".

[1] "משטרת בטחון" — Sicherheitspolizei.

היכוהו, חיבלוהו ונתנוהו לעבור.
הוא הגיע לז'ליכוב... והרעיל את עצמו. הוא חי עוד זמן קצר לאחר מכן. העבירוהו לבית החולים שבקוז'ניץ. יהודי העיר התעניינו בו מאוד ועשו ככל אשר לאל ידם להצילו ממוות — אבל ללא הועיל. הוא נפח את נשמתו בבית החולים.
לפני מותו ביקש שיאמרו אתו "וידוי" ולקוברו בקבר ישראל.
יהודי קוז'ניץ מילאו את בקשתו. הוא נקבר בבית־החיים, לא הרחק מה"אוהל" של המגיד מקוז'ניץ...
ייתכן, שפסיכולוגים ויודעי הנפש היהודית עתידים להתעניין בעובדה זו — לנו לא חשוב אם ד"ר גונשר חי את חייו כיאות ליהודי; לנו העיקר לרשום בפינקס:
הרשעים עינו את היהודי ד"ר גונשר, שקיפח את חייו כקדוש...
אחרי מותו התקרבה גם אשתו אל עמה, אל שורשה, וכיום היא עובדת בגיטו במשרה ציבורית...

העילוי

את יום כלולותיהם חגגו בקראסנושלץ (עיירת גבול על־יד גראייבה), ביום הששי שלפני פרוץ המלחמה. הוא, ישעיה גליקסזון, בעל שם עולמי — נכדו של ר' חיים מבריסק — נשא את בת רבה של קראסנושלץ, נכדתו של ר' נפתלי ווּרשָׁוור. ההורים קיוו לגדולות מהעילוי הצעיר. וציפו שיגדל ויצא שמו כר' חיים שני.
המחותנים נתנו לבתם נדוניה וסידרו לה כל צרכיה במלבושים ובתכשיטים ביד רחבה, וישעיה נעשה סמוך על שולחן חותנו הגאון בקראסנושלץ והתכונן ללמוד במנוחה, להשתלם בש"ס ופוסקים ולעלות מעלה־מעלה...
בליל־שבת השניה שלאחר החתונה, באמצע תפילת ערבית — קמה בהלה נוראה בבית המדרש: "רק חמשה קילומטר בינם לבין העיר...". רוב רובם של יהודי העיר בורחים, מי ברכב מי ברגל. הרב לא פיקפק הרבה. הוא, בתור רב, מוכרח גם הוא לברוח, הוא התפנה רק להוריד את השטריימל מעל ראשו — ונס ברגליו יחד עם חתנו. הרבנית והגברת גליקסזון הצעירה נשארו, לפי שעה, כאן. ארזו מכל הבא בידם והניחו הכל בבית... האופה, שגר היה באותה חצר נשאר לשמור על בית הרב, על בית־המדרש ועל המקווה — שהרי בו, באופה, לא יתגרו (מה תמים הוא עם ישראל!).
הרב, חתנו והמשפחה כולה, בעלת עשר הנפשות הגיעו לווארשה והסתדרו בדירתו של קרוב עני ברחוב ווילינסקה, עד "ערב ראש־השנה הנורא", בו התפוצצה כאן

פצצה, שהרסה את הבית כולו. האנשים ניצלו כולם עוד נשמתם בם, אבל המלבושים, שהביאו הפליטים אתם לכאן — כלו בעשן.

ללא מעיל וללא נעליים טולטלו וסבלו במצור על ווארשה על כל מוראותיו, ומיד "כאשר שב העולם לתיקנו...", ביום השלישי של אחרי חג הסוכות, החלו לנדוד בדרכם הביתה. "מה לה כאן", טענה האשה הצעירה, "בשעה שאצל האופה מונחת שם פרוותה החדשה? למה לה לעמוד כאן בתור לפרוסת לחם (וספק אם תקבל אותה) ולשלם מחירים דמיוניים עבור תפוחי אדמה?"...

נתנו דעתם לחזור הביתה.

נתקבל מהם מכתב קטן כתוב מדרכם הביתה, ובו מובעת החרדה, כי לפי שמועה לא טובה שהגיעה אליהם, אי־אפשר לנסוע לקראסנושלץ, שכל תושביה היהודים גורשו ממנה. הרב עדיין מסרב להאמין בכך... ולפיכך הם נוסעים לעת עתה למאקוב, ושם יחליטו מה לעשות.

ממאקוב הגיעו מכתבים מלאים בשורות איוב. על נסיעה הלאה — לא היה מה לדבר. וכך נשארו תקועים בצרה וברעב, ללא פרוטה בכיסם. כאשר הגיעו מים עד נפש החליט הזוג הצעיר לחזור לווארשה, אל אביו.

אנשים אחדים נסעו במרכבה סגורה. לילה, חושך ודממה. כל אחד מהם שמע רק את הלמות לבבו. היו נוסעים דרך יער, מופחדים מאוד, לא מפני החיות, חלילה, אלא מפני טרטורה של מכונית שהגיע לאזנם... המכונית נעמדה... כולם קפצו מתוך המרכבה. כל אחד הסתתר בפינה אחרת שבין עצי היער. העילוי ואשתו נתפרדו לכיוונים שונים. אי שמים!... היא שומעת צעקות, והקול — קול בעלה, אבל כמה משונות הן צעקותיו... הלב מתפלץ. מה זה? המכונית נוסעת והוא צועק... קולו נאלם יחד עם המכונית המתרחקת.

הרשעים כפתו את רגליו למכונית, וראשו נגרר על הארץ, עד שמוחו — מוחו של ישעיה, העילוי הקדוש — נזל עד תומו בבוץ שבין שדות ויערים...

למחרת באו איכרים למאקוב וסיפרו שקיבלו פקודה לקבור יהודי הרוג, המוטל בדרך. לפי הסימנים שבפיהם, שיערו שזהו גופו של ישעיה גליקסזון.

עמדו להביאו לקבר ישראל — אבל לא הרחק מן הקבר נעמד המשמר ולא הניח להם... "בשל נימוקים סאניטאריים". רק במאמצים רבים ובשתדלנות יעילה מווארשה עלה בידם לקבל רשיון לקבורה. באו הקרובים, אבל כבר לא הכירוהו. רק בגדיו היו העדים היחידים לטראגדיה זו. קברוהו בבית־החיים, אבל אשתו הצעירה, בת התשע־עשרה, עתידה לשבת עגונה אומללה כל ימי חייה.

אם ואשה...

כיום, בשנה השלישית לפרוץ המלחמה, מתנהל הדבר בקלות, ללא קשיים. בכל רחוב נמצאים מוסדות־קבורה בבעלותן של חברות מתחרות. והיה כי יקרה מקרה, אפשר לסדר את ההלווייה, אם בסוסים או ב"ריקשה" של פינקרט — אין זה חשוב כלל. העיקר שהלווייה במועדה כפי שהודיעו במודעות האבל מתוצרת־בית. ברם אז, במחצית השנה הראשונה של המלחמה, כאשר "הסדר החדש של אירופה" טרם נכנס למסלולו, ורוב רובם של הנפטרים הובל לקבורה לפראגה, היתה הדרך בחזקת סכנה והנסיעה כשלעצמה ארכה שעות אחדות אפילו אם הכל התנהג כשורה; ובמקרה שהורידו את בעל העגלה לעבודת כפייה והשאירו את המת מונח בארונו, באמצע הדרך, או בזיון המת בדרך אחרת, נתאחרה הלווייה שעות אין ספור. — בימים ההם היו מוסדות הקבורה נוהגים בסדר הזה: ליוו את המת מביתו של הנפטר עד קצה הרחוב, והודיעו: הלווייה תיערך מחר; בואו לבית־החיים שבפראגה במועד הקבוע. הובילו את הנפטר לחצר המוסד, שם חיכו לעוד נפטרים אחדים, עד שנתקבץ מהם "מניין" ואז ליוו אותם לקבורה בפראגה.

הדבר היה אחרי פורים, לאחר חורף ארוך וקשה. אנחנו נמצאים בבית־החיים שבפראגה, משתתפים בהלווייתו של אחד הקרובים שלנו. עורכים טהרת המת. לפי־שעה יושבים על הספסל. שמש האביב מחממת במקצת. ואף שאנו נמצאים במקום כזה, במצב כה מתוח ומדוכדכים מרוב יסורים — מרגישים אנו את ריח האביב הנודף. הולם הלב, הולם הולך וחזק, מתעורר ניצוץ של תקוה, שעוד יזכו אלה החיים לראות את העולם ביופיו.

על־ידינו יושבת אשה עטופה צעיף שחור על ראשה, המדגיש עוד יותר את חוורון פניה היגעים. עיניה מלאות יגון וכאב ולבביות יהודית. יושבת היא ופונה אלינו: "בעת כזאת לא רק שהחיים מקנאים איש ברעהו; ולא זו בלבד שהחיים מקנאים במתים, אלא שמת אחד מתקנא בשני. הנה, אתם יושבים כאן ומחכים כבר לטהרת המת הממשמשת ובאה... ואני נוסעת כבר היום השני, מחכה... ומחכה, והילדה אף טרם הובאה לבית־החיים... ושוב איני יודעת איפה לחפש..."

"כאן במשרד אמרו לי, שמיד תגיע מן העיר עגלה טעונה מתים... אולי תימצא ב'משלוח' זה גם הילדה שלי..." אין לה מושג לאן הסיעו את ילדתה האהובה... "יקרה כזאת... כמה פקחית היתה... מה יפה היתה... מוצלחת... כל המעלות... בשל המיט הדלוחים ששתינו חלתה ציפורי... חדשים אחדים היתה חולה, ו... אוי... אוי ואבוי... ודעכה..."

"בעלי גם הוא הלך אתמול להלווייה — וחזר בשלום כל עוד בו נשמתו... חטפו... רדפו... התחבא בעלייה שעות אחדות... ושוב לא נתתיו היום ללכת לכאן. שיהא הוא בריא, לכל הפחות... לבדי אשתתף כאן בהלווייה... באמת, קשה, קשה מאוד... ומר מאוד... אבל אם בשל חטאתי חדלתי להיות אם... הלואי זכיתי ויכולתי לשאת את השם: אשה...".

פתאום התרוממה ממקומה בצעקה: אוי! נדמה לי, עגלה טעונה מתים... מתקרבת והולכת... ואולי כבר... במזל טוב, לאה'לה שלי...

רצה והתקרבה אל העגלה...

לא ידעתי מה הפליאני בה, האם האומללה... או האשה היהודית האמיצה...

חויות המלחמה של יהודי

בטרם התחלה

ביום ב', ה־28 במארס שנת 1939, בשעה 7 בערב, קיימנו ישיבה של ועדת־הפסח שליד הנהלת הקהילה בפייטרקוב. הישיבה היתה חשובה מאוד. חילקנו תמיכות כספיות לקראת הפסח לאוכלוסים היהודיים העניים שבעיר. בעיצומה של הישיבה בא שליח מיוחד של העיריה, שקרא לישיבה דחופה של הנהלת העיריה ומועצתה במשותף, את יושב ראש הקהילה, את יועץ־העיריה (לאוניק), מר ברלינר ואת חבר ההנהלה, היועץ מר פינקוסביץ'.

ישיבת ועדת ה"קימחא" לא נפסקה עם לכתם של הנ"ל. מר פינקוסביץ' הבטיח לחזור לקהילה לאחר שתסתיים ישיבת העיריה. חיכינו באי־סבלנות לשובו, ואכן, הוא חזר בשעה מאוחרת בלילה וסיפר על המתיחות שהשתררה בין פ(ולין) לבין ג(רמניה). הישיבה היתה מוקדשת לשאלת הכוננות לאפשרות על מלחמה. הוחלט לערוך רשימה של כל כלי־הרכב הממונעים והעגלות. כן סיפר שמתחיל גיוס של פרשים ותותחנים שגמרו שירותם ושל יחידות טכניות. מצב רוחנו נתעגם, אך בכל זאת חזרנו הביתה מרוגעים. איש לא יכול היה להאמין ולתאר לעצמו כי אכן תפרוץ מלחמה.

בימי הפסח קיבלו השוערים הוראות להשאיר את השערים פתוחים בלילות. לילות שלמים התהלכו שלוחי־העיריה כשבידיהם פתקים אל האנשים, שהיו שייכים לסוגים הנ"ל וקראו להם להתייצב לשרות בגדודיהם. כל הקיץ נמשכו מלחמת־עצבים ומלחמת־רדיו בין פ(ולין) לבין ג(רמניה).

בראשית אוגוסט היו כבר היחסים בין שני העמים מתוחים מאוד. יום־יום פרצו תגרות־גבול, מלווות קרבנות אדם, אך בכל זאת עדיין לא האמינו כי תהיה מלחמה.

באמצע אוגוסט התפרסם החוק, שקרא את האוכלוסיה האזרחית להכין שוחות־מגן נגד התקפות מהאויר ("סכרוני") ועדיין לא האמינו כי תפרוץ מלחמה.
ביום ב', ה־31 ביולי יצאה משפחתי לנופש בקלֶטנו, קייטנה ליד פייטרקוב. נסעו חותני, חותנתי, אשתי והילד.
ביום ג', ה־22 באוגוסט גוייסו לצבא גם אנשי הצבא. בכל יום ג' היו נוהרים מחנות של בני־אדם שהתייצבו לגדוד הפייטרקובי. העיר ממש הוצפה אנשים, דבר שגרם מהומה רבה. אנשים נחפזו לקנות מיצרכי אוכל, עצים, פחם ונפט ועד מהרה אזלו המיצרכים הללו מהחנויות. הלכתי לה. פאצאנובסקי, לקחתי ממנו 1300 זהובים ואגרתי אף אני משהו, בעד פחמים שילמתי 5 זהובים למטר. המהומה בעיר גברה משעה לשעה. אמהות ואחיות של המתייצבים־לצבא בכו בקול בחוצות. אבות, אחים וקרובים — הגברים — הבליגו יותר מהנשים אך גם הם היו מבולבלים ומעוצבנים.

כתבתי לבני המשפחה שיבואו ואכן הגיעו ביום ה', ה־24 באוגוסט בערב.
ביום השבת, ה־26 באוגוסט, התפללו אצלנו. באמצע קריאת התורה הגיעה לגן, שאליו פנו החלונות שלנו, קבוצת פועלים ובידיהם כלי־עבודה והחלו לחפור שוחות־מגן. דבר זה הדריך את מנוחת הנוכחים, אך השבת בכל זאת היתה די שמחה. נערך "קידוש" ואחר־הצהריים למדתי עם הקהל פרקי־אבות כמנהגי מדי־שבת.
ביום א', ה־27 באוגוסט, בבוקר התייצבה האוכלוסיה היהודית לחפירת שוחות־מגן. עבדה כל האוכלוסיה היהודית, נשים וגברים. אני עבדתי ליד החפירות שבשדרות.
מיום א' ההוא לא משו הבריות יותר, אף לדקה, מהרדיו, כולם, לרבות האופטימיסטים הגדולים, נוכחו לדעת כי המצב מסוכן אך בכל זאת לא השלימו עם הרעיון כי המלחמה היא בלתי נמנעת.
ביום ג', ה־29 באוגוסט, הודבקו בעיר הודעות בדבר גיוס כללי. בכיים של נשים וילדים, שליוו את המבוגרים לתחנת הרכבת, היה מחריד. ביום ה', ה־31 באוגוסט, כבר היו הרכבות ברשות הצבא. אזרחים לא הורשו לנסוע בהן. לא הגיעו עיתונים — לא מוארשה ולא אלה של קראקוב. בשעה 12 בצהריים בא שליח מיוחד של הקהילה לקרוא לי. כשבאתי לקהילה, הראה לי היו"ר ברלינר מכתב מקהילת ליפניה (שלזיה). במכתב כותבים אנשי ליפניה שהואיל והעיירה נמצאת קרוב לגבול, שבו עלולים להיערך הקרבות הראשונים והואיל והג.(רמני) נלחם ביהדות, הם דואגים לתשמישי קדושה והם מבקשים את אנשי קהילת פייטרקוב, הנמצאת במרכז הארץ — ושאותה ודאי לא תשיג ידו של האויב — שישמרו עליהם עד יעבור זעם...

היו"ר ברלינר מסר לידי את המכתב וביקשני לסדר את הדבר. פתחנו את הארגזים. נמצאו בהם:

3 ספרי תורה
2 חומשים
4 מחזורים
1 מנורת כסף
2 פמוטים
3 ידות מכסף
3 טסים מכסף
2 גביעים (מכסף) — אחד ל"קידוש", והשני ל"הבדלה"
1 כתר (מכסף)
2 כתרים (מכסף), מורכבים מ־4 חלקים
1 מפה ל"עמוד"
6 "מעילים" של ספרי תורה
3 מפות שולחן
3 פרוכות יחד עם "כפורות", רקומות יפה בחוטי זהב וכסף
4 חגורות לספרי תורה.

מכתב זה והחפצים הטילו עלינו אימה ופחד. הרגשנו את חומרת המצב ואת הסבל הצפוי ליהודים בעת מלחמה. ראינו מה כוחה של יהדות: כיצד קהילה יהודית מתבוללת משלזיה אינה דואגת לדבר אלא כיצד להציל מעט תשמישי־קדושה.

ביום ד' בלילה, ליל ה־30 ל־31, עדיין היה אור בפייטרקוב. האיסור להדליק אור בלילות טרם חל עלינו. בלילה עמדה להתקיים ישיבת ועדת הכלכלה של הקהילה, שבה הייתי סגן־יו"ר ומזכיר. בישיבה עמדו לדון בשאלה של השלמת גדר־העץ סביב בית־העלמין הישן. את חומת־הלבנים העתיקה, בת מאה השנה, פירקו לפני כשבועיים לפי הוראות הסטארוסטה, שכן לא היתה נקובה ועלולה לעצור גזים, אם האויב, שלבואו חיכו, ישתמש בגזים מרעילים. הקהילה וכן רבי יעקל הדיין התערבו כדי שלא תפורק החומה הישנה ההיסטורית, אולם לא הצליחו, שכן, כפי שהודיע הסטארוסטה, יש לו פקודה טלפונית דחופה מראש־המיניסטרים סקלאדקובסקי עצמו, לפרק את החומה אותה ראה שעה שעבר את פייטרקוב במכונית. כבר פעמים אחדות — טען הסטארוסטה — צילצלו אליו מהמיניסטריון ושאלו אם החומה כבר פורקה.

בבואי לשוק, עמדו שם 4 משאיות־ענק. כל אחת מהן גובהה כחשמלית. במשאיות

הללו הובאו ילדים מקאטוביץ שבשלזיה, ושוכנו בסביבת פייטרקוב. דבר זה הטיל עצבות על כולם שכן ראו כי מתכוננים למלחמה ממש, אך איש ניחם את רעהו וניסה להוכיח בראיית שונות שאף על פי כן מלחמה היה לא תהיה. בשל המתיחות לא התקיימה ישיבת ועדת הכלכלה, אשר עמדה לדון — כאמור לעיל — בשאלת חומת בית־העלמין הישן. ביום ה׳, ה־31 באוגוסט, הודבקו הודעות של העיריה שאסרו להדליק אור בלילה. כל העיר היתה עטופה, אותו לילה, בעלטה כבדה. יהודים התנחמו שזהו "ניסוי" בלבד והמשיכו לא להאמין כי תהיה מלחמה.

ה ר א ש י ת

כל הלילה שבין יום ה׳ ליום ו׳, ז״א בין ה־31 באוגוסט ל־1 בספטמבר, לא ישנתי משום שהרגשתי ברע. רק לפנות בוקר נרדמתי. שנתי התמשכה, איפוא, בחלק מסויים של היום. קרוב לשעה 9 בבוקר נכנסתי, כשהטלית והתפילין תחת זרועי, לחדרו של חותני. חותני סיפר לי כי בשעת התפילה שוחחו על כך שמלחמה לא תהיה. עומדים לפני הסכם בין פולין לבין גרמניה. יצאתי מאצל חותני והלכתי להתפלל. היום היה יפה מאוד, השמש של שלהי דקייטא לא יקדה. הרחובות היו מלאים אנשים, ככר טריבונאלסקי, רחוב גרודזקה והרחוב היהודי היו גדושים אלפי עגלות־אכרים שהיו עמוסות כל טוב: אווזים, תרנגולות, ברווזים, תפוחי־אדמה, גזר, סלק ושאר ירקות, פירות ותבואות. המסחר התנהל בעירנות ובשקיקה. יהודים קנו את המיצרכים והאכרים קנו בחנויות היהודיות דברי־חורף שונים. בקושי פילסתי לעצמי דרך בקהל העצום ולא פסקתי מלהרהר: רבונו של עולם, האם באמת נגזר שעולם טוב ויפה זה ייחרב?

בבואי אל השטיבל, מצאתי שם את קבוצת ה"פוליטיקאים" כשהם עומדים במעגל וכבכל יום מנתחים את הידיעות של שידור הרדיו מהבוקר. סביב ה"פוליטיקאים" התגודדו מאזינים שבלעו בפיות פעורים את דברי הפרשנות של ה"פוליטיקאים" כי מלחמה לא תהיה. הלכתי למקומי, הוצאתי את הטלית מתיקה ובירכתי "להתעטף בציצית". לפתע, בשעה 9.2 לערך, שמענו צפירות־אזעקה המבשרות התקפה אווירית. תיכף לאחר מכן ניתן לשמוע את עזיבתן המהירה של עגלות־האכרים ואת פקודות מפקדי ה"לופ"[1] שקראו להסתתר בשערים. חלק מהמתפללים התפזרו מיד עם הישמע האזעקה וחלקם — ואני בתוכם — נשארו בשטיבל שכן פקחי הג"א כבר לא הניחו להם לצאת לרחוב. בפיהם של אנשים אלה היו דברי תרעומת על העיריה. האם

[1] ראשי־תיבות פולניים של "ליגה להגנה מפני התקפות אוויריות" (הג"א).

לא יכלה למצוא זמן יותר מתאים לניסוי מאשר דווקא בזמן היריד, כשהכל כל־כך זול, ודווקא היום, לאחר שלא התקיימו שבועות אחדים יריד‍ים בגלל הקציר. והרי בגלל הניסוי מתפזרים האכרים!

לא עבר זמן רב ואנשים מן החצר נכנסו ובפיהם הידיעה כי פרצה ה מ ל ח מ ה. רעד עבר בבשרנו. חוורון־מות עלה על פנינו, רבים החלו לבכות בקול, אחרים התיישבו על הספסלים המומים, ולא יכלו לעמוד על רגליהם. הרחובות היו ריקים כאילו מתו האנשים שבהם, השערים נתמלאו אנשים, בעיקר שלא מבין תושבי־החצר, שהאזעקה תפסה אותם בדרכם ונשארו בתוך השערים בגלל האיסור להתהלך ברחוב בשעת אזעקה. מתוך הקהל הרב של גברים, נשים, אכרים, נשמע בכי חרישי. בעיקר חששו לכך שבני הבית ידאגו להם ולא ידעו לאן נעלמו. השערים נסגרו על ידי פקחי הג״א, שלא הניחו לאיש לצאת לרחוב. רק פקחי הג״א הסתובבו ליד השערים.

דומיה השתררה. פחד היה לדבר. לפתע נשמעו מחיאות־כפיים. משהצצנו החוצה, ראינו כי פקחי הג״א הם המוחאים כף ומחיאות־הכפיים עוברות לפקחים האחרים, משער לשער. תיכף הבחנו כי על גג העיריה, מניפים את הדגל הלאומי הפולני, כמו בכל החגים הלאומיים הגדולים. עד מהרה נתברר כי גם מחיאות הכפיים וגם הנפת הדגל — מקור אחד להן. והמקור הוא הידיעה... כי דאנציג נכבשה על־ידי הצבא הפולני... עמדתי להתפלל ואף סיימתי תפילתי, אך מצב האזעקה עדיין נמשך. הרהרתי לעצמי: כמה טוב היה אילולא נמצאתי, בשעת־חירום זו, מנותק ממשפחתי. חלפו שעה ועוד שעה ומצב האזעקה נמשך. דיירי החצר הזמינו אותי לדירותיהם. פקח הג״א היהודי של החצר רצה לתת לי סרט של חבר משמרות הג״א אך סירבתי.

בשעה שתים־עשרה וחצי לערך התעננו לפתע השמיים, וגשם עז החל לרדת. תיכף נשמעו צפירות מקוטעות, שפירושן היה כי מצב האזעקה נגמר. שמחה שלא תתואר תקפה את האנשים שנתקהלו בשער. הקהל יצא מהשערים כאסירים ששוחררו מכלאם. בדרכי הביתה פגשתי את אשתי, שרצה לחפש אותי. בבואי הביתה שמחו בי מאוד.

הגשם נמשך כחצי שעה ונפסק. העננים התפזרו, השמש שבה לזרוח ושוב נשמעה צפירת האזעקה. ברגע הראשון שוב התרוקן הרחוב מאנשים. אך הנה נראה בן־אדם אחד, ועוד אחד ותוך זמן קצר החלה ברחוב תנועה כאילו היו אלה ימים כתקנם. משמרות הג״א לא הגיבו על כך ולא הפריעו לתנועה. עד מהרה נתאספו כל תושבי הבית בחצר כאילו מתוך דחף פנימי. הם התבוננו לשוחות־המגן שלא הספיקו לחפור ולהשלים, ב״ככר העצמאות״, והחליטו להקים בחצר מקלט משלהם. מלכתחילה רצו

לקבוע כמקלט את המרתף העתיק, ההיסטורי, שראשיתו אצלנו בחצרונת השניה ואשר — לפי האגדות שרווחו אצלנו בעיר — נמשך קילומטרים שלמים הרחק־הרחק אל מחוץ לעיר. פתחנו את הדלת של המרתף הזה, ירדנו במדרגות הרעועות הבודדות ונכנסנו לפרוזדור הראשון. האויר שם היה כל־כך דחוס שהנר דעך ולמרות מאמצינו להדליקו מחדש, לא עלה הדבר בידינו. ניסינו להמשיך וללכת כשבידינו פנסי חשמל. אולם האויר שם היה כה מעובה ודחוס — אויר צח לא חדר לשם מזה שנים — שכמעט ונחנקנו. נאלצנו משום כך לעזוב את המרתף שהיה מקומר היטב והחזיק מעמד כצור מזה מאות בשנים ולוותר על הרעיון להפכו למקלט. החלטנו לכן לגשת תיכף ומיד להפיכת המרתף שמתחת לביתנו בן שלוש־הקומות למקלט. החילונו לייבש את המים שהיו במרתף. בחול ייבשנו את המים. אחר־כך פירקנו את שלוש מסוכות־הקבע, שעמדו בחצר ומהקרשים סידרנו רצפה. וכיוון שלא פסקו מללמד אותנו בדבר סכנת הגזים, המאיימת עלינו, שכרנו נגר שסתם את כל האשנבים של המרתף בקרשים עבים ומותאמים, על מנת שלא יישאר סדק, דרכו יוכל לחדור הגז. מחשש, שמא נשאר סדק כל־שהוא באחד הקרשים, מילאנו שקים בחול והנחנו אותם על האשנבים. התעוררה השאלה: אם ייסתם פתח הכניסה ויהיה הכרח להימלט דרך החלונות והללו יהיו מכוסים בקרשים — כיצד נצליח לעשות זאת? אולם כה רב היה הפחד מפני גזים מרעילים, עד שהיינו סבורים שמוטב כי החלונות יהיו מכוסים. אשתי הלכה לבתי־המרקחת כדי לקנות חומרי רפואה אולם לא ניתן להשיג דבר, לא צמר־גפן, לא גזה, יוד, טיפות ולריאן וכו'. לא היתה בנמצא כלל סודה־לשתיה ההכרחית כמגן מפני גזים מרעילים. מסיכת־גז — מאן דכר שמיה. אותה אי אפשר היה להשיג בעד כל הון.

חלפה שעה ועוד שעה. הקהל התרגל קמעא לאוירה המלחמתית. כל אחד אגר מה שאגר וקנה לפי אפשרויותיו. נשים החלו, בשעה האחרונה לפני שבת, לבשל בשר ודגים ומטעמים אחרים לכבוד שבת. אולם תיכף התפשטה בעיר הידיעה כי העיר הסמוכה ראדומסק הופצצה לפני שעות אחדות ובהפצצה היו קרבנות רבים. כן סיפרו על פצועים מהכפר הסמוך מאצ'ניץ, שהובאו לבית החולים העירוני של פייטרקוב. הם נפצעו לפני שעות אחדות בעת הפצצת הכפר. הבריות החלו להרגיש את הזוועה והאסון של המלחמה.

החלונות היו מכוסים בנייר כחול. נרות הדליקו כרגיל. כמובן שבעד החלונות המואפלים לא בקעה אף קרן־אור. אצלנו התפללו בליל שבת כמו תמיד. בין מנחה למעריב בוטל מצב האזעקה. שמחו המתפללים ואבן כבדה נגולה מעל לבם. עד מהרה, עשר דקות לערך לאחר מכן, שוב נשמעה האזעקה. הקהל התפזר ללא

דיבורים וברוח נכאה. שעה שאכלו את סעודת שבת, שוב בוטלה האזעקה ושוב הוקל ללב. שמחה תקפה את כולם. הכל נשמו לרווחה. שכן ידעו כי ניצלו מסכנה גדולה, מהמוות האורב להם. חלפה שעה ועוד שעה ומשלא חזרה האזעקה גברה השמחה יותר ויותר. מרוב תמימות פירשנו את העובדה שאין עורכים התקפות־אויר ליליות כסימן שפולין חזקה וכבר הספיקה להניס את האויב ולהביסו כליל. מאוחר יותר, בשעה 11 לערך חזרה הביתה בתו של שכן, פקיד רכבת, שעבדה כאחות מתנדבת בבית החולים המאולתר שהותקן בעיריה. היא חזרה הביתה ובפיה הידיעה כי ציי־ האויר האנגלי והצרפתי הפציצו והרסו את ג(רמניה). כולנו האמנו בכך, וזאת שלושה ימים לפני הכרזת־המלחמה של שתי המדינות הללו.

שבת, ה־2 בספטמבר עם שחר ניגשנו לתפילה. בעת התפילה ראינו עוברות מכוניות אחדות ויהודים בתוכן. המכוניות נעצרו לזמן־מה בחוץ. היהודים שבתוך המכונית סיפרו שהם מויילון ושאתמול, ביום ששי לפנות בוקר, הופיע מעל ויילון להק שלם של מטוסים ג(רמנים), שהרסו את העיר כליל. ניספו כמה מאות יהודים והעיר נהרסה לחלוטין. שאלנו: היכן היה הצבא הפ(ולני), והיכן היה צי־האויר הפ(ולני). על השאלות האלה לא קיבלנו תשובות. ראינו עתה במו עינינו את קרבנות־המלחמה הראשונים וחשנו היטב את אימי המלחמה. סיימנו תפילתנו בשעה 8 בבוקר לערך. איש לא היה מסוגל ללכת לאכול. הרגשנו עצמנו כבמבוי סתום. אני ושכן אחד הלכנו לראות כיצד נראים המרתפים של הבתים הסמוכים. כשהיינו ברחוב, הופיעו בשמים מטוסים אחדים. הם חגו כמה פעמים מעל העיר. החלה הבטה כלפי מעלה, כלפי השמים, והכל קבעו כי אלה הם מטוסים פ(ולניים) שבאו להגן על העיר. הלכנו הביתה. קידשנו על היין, נטלנו ידינו, אכלנו דגים. הוגש בצל, אולם לא אכלנו, פשוט אי אפשר היה לבלוע נתח כל־שהוא. הוחלט שעלי ללכת לש. וארשאבסקי, שהוא נשיא הג"א, כדי לקבל ממנו ידיעות מוסמכות כיצד לנהוג בשעת התקפה אוירית. את ה' וארשאבסקי לא מצאתי. בלכתי חזרה הופיע מחדש בשמים להק של מטוסים, שהקיפו את העיר זמן רב וגם הפעם קבעו כולם פה אחד שאלה הם מטוסים פולניים. הסימן המובהק לכך שאמנם כך הוא — טענו כל האנשים — שאילו היו אלה מטוסים זרים, היו יורים עליהם ולא מניחים להם לטייל באופן חופשי מעל העיר. מיהרתי הביתה. השעה היתה קרוב ל־12 בצהריים. כשנמצאתי על המדרגות של הקומה הרא־ שונה, נשמע טרטור מקלעים. נשמעו צווחות מדירות כל תושבי הבית. האמהות חטפו בבהלה את ילדיהן ורצו מכל הקומות ומכל הדירות אל המרתף, שקבענו אותו כמקלט. כשנכנסנו לפרוזדור של המרתף, נשמע ההלם הראשון של התפוצצות פצצה וכל הבנין הזדעזע. תיכף לאחר מכן התפוצצות שניה ושלישית וכן הלאה ללא

ספור. נשים התעלפו, ילדים בכו. גם גברים אחדים התעלפו. הפחד מפני המוות היה איום. המרתף היה לח ונמוך; לעמוד במרתף אי אפשר היה; האנשים נאלצו או לשבת או להתהלך כפופים. האויר היה דחוס לבלי נשוא. משום כך הוחלט שכולם יתאספו בחדר פינתי שבקומת הקרקע. חישבו ומצאו שהואיל ולחדר יש יציאות אחדות לחצר ולרחוב ויש בו, חוץ לזה, חלונות אחדים, הרי גם אם הבית בן שלוש הקומות יכוסה בצדו האחד, אפשר יהיה להימלט מצדו השני.

בחצר שלנו התגורר קצין הרובע. אשתו ובת היחידה היו יחד אתנו. כל מחצית השעה היתה האשה עולה לחדר שבו מסר לה בעלה את הידיעות הטלפוניות כיצד נראה המצב. כל פעם באה ובפיה ידיעות משמחות שונות. פעם הודיעה כי עומד להגיע להק שלם של מטוסים פולניים כדי להדוף את האויב מהעיר, ועוד ידיעות דומות. זה רומם במקצת את מצב־רוחם של הנאספים. בינתיים הגיעו אלינו, באמצעות בנו של השוער, הידיעות על המצב בעיר. הפצצה הראשונה פגעה בקבוצת פועלים בגן הברנארדיני ושניים מהם ניספו. רסיס של פצצה פגע במרפסת של משפחת זאכס שברחוב נארוטוביץ' והרגה את זאכס הצעיר, שנמצא אותה שעה על המרפסת.

באותו יום ניספו בפייטרקוב קרוב ל־30 איש וביניהם 6 יהודים, בתוכם אפשטיין הצעיר, בנו של המהנדס אפשטיין, אחד ממנהלי "אורט" בפייטרקוב. כשהצענו מבעד לסדקים אל "ככר העצמאות", הבחננו בענן של אבק שהאפיל אל השמים. כל רגע נשמעה חבטה של פצצה נופלת והזדעזעות של הבית שבו נמצאנו. בשעה 4 לפנות ערב החלו האנשים להתלחש כי אשתו של מפקד המשטרה קיבלה ידיעה מבעלה שעליה להתכונן לצאת את פייטרקוב. ידיעה זו עשתה עלינו רושם מדכא. לא יכולנו לתפוס מה מתרחש כאן. הייתכן הדבר שביום השני למלחמה תעזוב המשטרה את פייטרקוב, עיר הנמצאת במרכז הארץ?

האנשים רצו לשמוע מפי אשת הקצין פרטים נוספים אולם לא הצליחו להוציא מפיה דבר. לאחר מכן הכחישה את הדבר לחלוטין. ההפצצות הבלתי פוסקות נמשכו עד שעה שש וחצי בערב. במשך כל יום ההפצצה עזבו את העיר מאות רבות של אנשים, יהודים, ובעיקר נוצרים. הם רצו ללא מטרה וללא חשבון, מתוך בהלה ולכל אשר תשאנה אותם רגליהם.

הגיע הערב, החשיך. ההפצצות נפסקו. זה שעתיים שהשתרר שקט. יצאנו קודם כל לחצר ואחר־כך לרחוב וראינו כי הרחובות היו גדושים בני־אדם. נוצרים ויהודים ברחו מן העיר. בעגלות־ילדים הובילו הם קצת כלי־מיטה ובגדים כשהם נסים בבהלה מבלי דעת אנה. בקרב שכני החצר שלנו השתררה אנדרלמוסיה. רבים היו סבורים שיש לברוח מהעיר. אחרים היו בדעה שאין צורך לברוח משום שהרי רואים

בבירור — כך טענו — שהניסו את האויב. והא ראיה: כבר חלפו שעות אחדות מאז ההפצצה וכבר שורר שקט. (איש מהם לא ידע שאי אפשר להפציץ בלילה, כשהאורות כבויים בכל מקום). הוחלט, איפוא, שלמרות מה שכל בני העיר ותושבי הבתים השכנים רצים, נישאר אנו כולנו במקומנו, בחדר הפינתי, בו היינו כל היום. חותני התחמק לרגע למעלה, לדירה, וערך "הבדלה". חותנתי הורידה קומקום גדול, תמצית־תה, סוכר וכוסות והרתיחה תה לכולנו. עמדנו כולנו ליד השער והסתכלנו בתמונה הבלתי־רגילה כיצד אלפי בני אדם, גברים, נשים וילדים עוזבים את בתיהם — עיר שלמה בפינויה. היינו שקטים והחלטתנו נחושה להישאר במקומנו.

פתאום הרגשנו במכונית הנעצרת בשער ביתנו. המכונית התעכבה לידנו. וממנה יצא קציו הרובע שהתגורר אצלנו. הוא עלה לדירתו בחפזון ועמו שוטרים אחדים, ארז את חפצי הבית, העמיס אותם על המכונית ויחד עם אשתו ובתו ושכן יהודי, בעל המכונית, עזבו את העיר. הספקנו לשאול אותו למה הוא נמלט. על כך השיב לנו שיש להם ידיעה ודאית כי למחרת לא יישאר מפייטרקוב כולה אבן על אבן. בפרט — הוא אמר — צפויה סכנה לביתנו, שהוא גדול ויפה, עומד במרכז העיר וחזיתו פונה אל גן העיר. בהלה שאין לאתרה השתררה תיכף בין המקשיבים לדבריו וכולם החליטו שמוכרחים לעזוב את העיר תיכף ומיד. חותני לא הסכים לכך, אולם תחת לחץ אנשים אחדים נאלץ להשלים. נתקבלה הסכמתו של יאנקל ורזשיצקי (כינו אותו יעקל תרנגול) שיתן את המכונית שלו לחותני, למשפחה ולמקורבים כדי לנסוע לעיירה הקטנה הסמוכה סולייוב (כינוה סילב). משהגיעה המשאית עד לביתנו, כבר חיכו לה מאות־מאות אנשים. חדרנו לתוכה בכוח. הספקנו לקחת אתנו קצת כלי־מיטה, בגדים, קצת תכשיטים. את כל הרכוש שנמצא בארבעת החדרים ובמטבח הפקרנו לגורלו.

חותני התיישב בתא הנהג. משזזה המשאית ממקומה, פקע צמיג. כולם יצאו כדי לתקנו. לאחר שתיקנו אותו, לא רצה חותני לנסוע. בשום אופן אי אפשר היה להשפיע עליו שייסע. כל האנשים חזרו למשאית; אנו וכמה מקורבים נשארנו. בעד נסיעה זו לסילב, הנמשכת 2 דקות שילמו 25 זהובים לבן־אדם. בדרך כלל עלתה נסיעה כזו באוטובוס־נוסעים, ולא במשאית כמו עכשיו, רק 90 גרושים. ברחובות זרמו המוני בני־אדם, וביניהם זקנים וזקנות, אל מחוץ לעיר. אנו וכמה ממקורבינו החלטנו להישאר בעיר.

המשאית חזרה מסילב והכוונה היתה שחותני סוף סוף יסע בה. לבסוף השפיעו עליו המקורבים שיסע. עלינו בשניה אל המכונית אך ברגע בו עמדה לזוז מן המקום,

הגיע שוטר במרוצה והחרים את המכונית. הנשים החלו לבכות ולהתחנן: זוהי נסיעה של דקות אחדות בלבד ועוד מעט יחזור, אך כל זה לא השפיע.

נשיא המחלקה היהודית של הג"א, ה' וארשאבסקי, יעץ לחותני שילך עמו לסטארוסטה* בתור משלחת שתבקש ממנו רשות לפנות במכונית מספר אנשים ותבטיח לו שהיא תחזור תיכף ומיד. הם הגיעו לסטארוסטה, שכבר כיהן ב"שדרות השלישי במאי", כי בנין משרד הסטארוסטה כבר נהרס בצהריים על ידי פצצות. כשלבותינו הולמים בחוזקה חיכינו לשובם. לאחר חצי שעה של צפיה, חזרו סוף סוף ברגל והודיעו כי שוררת שם אנדרלמוסיה בלתי רגילה, כי פשוט לא היה עם מי לדבר וכי הפקידים הודיעו שהמכונית נחוצה להם לתפקיד רשמי חשוב ביותר. (לאחר מכן נודע לנו שבמכונית זו הוציאו את הכסף של "בנק פולסקי" לראדום). בהלה אחזה את האנשים, שהמתינו למכונית והכל החליטו שילכו ברגל. כולם — אפילו המקורבים ביותר עזבו אותנו. מדיירי הבית שלנו לא נשאר איש, פרט לאנטשל פיינר, האופה. פשוט פחדנו להישאר לבדנו בבית הגדול בן שלוש הקומות. החלטנו, איפוא, לעבור למרתף הבית השכן, של וארשאבסקי, שבו עוד נשאר מספר ניכר של תושבים. בבית ההוא היו שני מרתפים גדולים. בחרנו לנו מרתף אחד, שבו היו מאור חשמלי ומים. השכנים, בהיוודע להם שחותני נמצא במרתפו של וארשאבסקי, באו אף הם כולם לשם. נעשה צפוף, שום פתח לא היה שם והאויר נעשה עד מהרה דחוס ביותר. משום כך יצאנו לחצר. השחר הפציע. האיר יום ב', ה־4 בספטמבר. חזרנו למרתף. הקהל החל להתפלל במנין. הגענו לשעה 7 ועדיין שרר שקט. מזמן לזמן הגחנו החוצה. מבעד לשער הבחננו בעגלה העוברת. הובילו בה לקבורה את זאכס הצעיר שנהרג מרסיס של פצצה בשבת. השעה כבר 8 ו־9 ועדיין שקט. התפשטו שמועות שהגיעו העירה תותחי־"זניט"** אחדים. שמחה השתלטה על כולם. היום היה יפה וחמים. השמש האירה כאילו לא קרה דבר, כאילו אין מלחמה. לאחר שעה 9 שמענו זמזום של אורון. מיהרנו להיכנס למרתף. נשמעה שורה של יריות ממכונות־יריה והשקט חזר. לא ארך זמן רב ונודע לנו שהאורון היה פולני ועל פי טעות ירטו אותו בפייט־רקוב משום שחייל־התותחנים הפולני חשב אותו לאורון של האויב.

אל המרתף נכנס שכן והודיע שהיות והוא מתגורר בקומת הקרקע, יבעיר אש במטבח שלו ויבשל תה ותבשיל בשביל הילדים. הודעתו עוררה אצל כולם שמחה שלא תתואר. לאחר זמן קצר הביאו לנו תה. התה החם ממש השיב את נפשנו לאחר שני

* מפקדת הנפה.

** נ. מ.

ימים קשים ולילות ללא שינה. בשביל הילד שלי הביאו קצת אורז מבושל חם. אשתי לא ידעה במה להודות. הילד בשמעו החל לבכות. "אמא'לי" — אמר — "כשבישלו בשבילי את הטובים שבמאכלים לא יכולתי לאכול. ראי, לאיזה מצב הגענו שבעד קצת אורז את צריכה להודות כל־כך, ולי זה כל כך טעים".

שקט היה. כמעט כולנו הזדחלנו מתוך המרתף אל החצר. בשעה 11 נשמע הזמזום המוכר של מטוסים הטסים בכבדות. ירדנו בבהלה למרתף. המטוסים החלו להקיף את העיר זמן ממושך. הם טסו בכבדות, האויר רעד. האדמה יחד עם הבית הזדעזעו מטיסתם בלבד. חיל־התותחנים הפולני החל לירות על המטוסים במכונות־יריה. והמטוסים, כאילו אין הדבר נוגע להם, המשיכו לטוס באין מפריע זמן רב. האנשים חשו ברע. מקצתם כמעט שהתעלפו, הנשים החלו להתעלף, הילדים בכו ורק בודדים החזיקו מעמד. לא יכולנו לסלוח לעצמנו שלא עזבנו את העיר בלילה. כשחלפו המטוסים מעל ביתנו, כאילו נגולה אבן מהלב; כששמענו אותם מתקרבים — נעשו העצבים מתוחים ביותר. סוף־סוף, לאחר שהקיפו זמן רב את העיר כאילו כדי להתגרות במקלענים הפולניים הבודדים, נשמעה ההתפוצצות האוירית החדה הראשונה — שריקה שביתרה את האויר, חבטה איומה ונפילתה של פצצה. לאחר מכן פצצה שניה, שלישית ועוד ועוד. בהלה קמה במרתף. כולנו חשבנו שעוד מעט ניספה וניקבר תחת החורבות. בקושי עלה בידינו להרגיע את האנשים. כך נמשך הדבר עד הערב.

בשעה 4 לפנות ערב באו במרוצה למרתף שלנו השופט בורנשטיין ואשתו. הם סיפרו שפצצה חדרה לביתם ברחוב נארוטוביץ', אמו נהרגה ונשארה בין החורבות. הוא ואשתו ניצלו בנס. הם סיפרו כמו כן שהעיר עומדת בלהבות ושכל רחוב סלובאצקי נהרס כליל.

בשעה 5 לערך גברה ההפצצה. נורא היה במרתף הפחד מפני האבדון וההשמדה ולפתע נשמעת חבטה בלתי־רגילה ואנו נשארים באפילה. הבינונו תיכף ומיד: פצצה פגעה בתחנת החשמל. ניגשנו לברז המים. התברר שגם מים אין. מהחוץ נשמע ברד של הפצצות. כדי להרגיע את האנשים, וביחוד את הילדים, רצינו להדליק נר אולם בגלל הצפיפות ודחיסות האויר הנר לא בער.

כשעתיים בערך שהינו כך באפילה, עד שבחוץ נהיה חושך גמור. רק אז נפסקה ההפצצה. יצאנו החוצה. בחוץ היה אור כמו בשעות היום. פייטרקוב כולה עמדה בלהבות. בכל מקום שריפה. פחד היה להיות בחצר ולכן עברנו למרתף השני. התחלנו לטכס עצה מה לעשות. לברוח או להישאר? בינתיים עזבו אנשים רבים את החצר והלכו. חותני ביקש שיעמידו מיטה במשרדו של ה' וארשאבסקי ליד המרתף כדי

GRATZ COLLEGE LIBRARY
PHILADELPHIA, PA.

שיוכל לנוח לאחר שני לילות ללא שינה. לפנות בוקר יחזור למרתף. הוא הציע שכולנו נעשה כך כי הנסיון מוכיח — כך הוא אמר — שאין מפציצים בלילות. בינתיים נודע כי שמעון וואַרשאַבסקי שכר עגלה שבה יסעו לסילב הוא יחד עם בנו, השופט בורנשטיין ואשתו. הוצע שמשפחתנו גם היא תצטרף. חותני לא אבה לשמוע. ביקשו אותו בטוב וברע, העגלה המתינה, סביבה התאספו מאות אנשים. המצב הלך והחמיר אך חותני לא רצה לשמוע על כך. בינתיים נכנס למרתף מישהו ובפיו ידיעה כי הוא יודע בודאות שמחר יטילו גז על פייטרקוב. קמה בהלה איומה. חותני החל להסס ולבסוף, נגד רצונו, השלים עם הנסיעה לסילב. לפני הנסיעה שלח אותי להוריד את שני חיבוריו על ה"יורה דעה" וציווה לקחתם אתנו. בנוסף על האנשים הנזכרים לעיל עלו על העגלה החותן, החותנת, אשתי, ילדי, ידידת אשתי חוה אורבאך ואני.

כל הרחובות המובילים לכביש סילב, היו מלאים אלפי אנשים, גברים, נשים וילדים. כל אחד נשא חבילה ובה הדברים ההכרחיים ביותר. את כל השאר הפקירו בעיר. כשיצאנו לכביש, ראינו כיצד עומדים בלהבות כל הכפרים סביב פייטרקוב. בכל מקום אליו הגיע מבט העין, נתקלנו באש ובשריפות. בדרך פגשנו חייל פולני. הוא סיפר כי כל החזיתות הובקעו, כי הכל אבוד וכי מזה יומיים לא באה פת לחם לפיו. לא האמנו לו. המשכנו לנסוע. הדרך היתה זרועה ערימות כלי־מיטה, חבילות בגדים, מזוודות שהאנשים השליכו מידם כדי להקל על עצמם את הבריחה. באמצע הדרך עיכב את העגלה שלנו נוצרי לבוש אזרחית; התברר שזהו צ'ורני, סגן־הסטארוסטה של פייטרקוב. הוא הכיר אותנו. הוא ברח ברגל בחשאי מן העיר. לא היה מקום בעגלה כדי לבקשו לעלות. למרות זאת הצטופפנו ופינינו לו מקום וביקשנוהו לשבת בה. הוא הודה וסירב. העגלה נסעה לאטה והוא הלך לידה. במורד ההר החלה העגלה לנסוע מהר ואז נאחז בה ורץ עמה. כך ליווה אותנו כברת־דרך ארוכה. הוא סיפר שכל סביבת פייטרקוב מוקפת על ידי הגרמנים. עלינו, אם כן, לפנות דרך סילב ואופוצ'נו למחוז קיילץ, כדי שנציל את עצמנו מלנפול לידיהם. חותני, בשמעו זאת, ביקש לחזור לפייטרקוב. העגלה נעצרה בדרך והתהוו בה שני צדדים. התחיל ויכוח. בסופו הוחלט כי אנו ממשיכים לנסוע. לעבור את פשיגלוב עלה לנו בקושי כי שם נע הצבא הפולני. לסילב הגענו לאחר חצות. כשהגענו לשם כבר עזב את המקום הצבא שחנה שם יום אחד.

הנשים לנו אצל שמעון פשטיצקי. אני וחותני — אצל יהודי ליד תחנת המשטרה. חותני, בהיותו עיף מאוד, ישן היטב. אני לא ישנתי כל הלילה. כשנודע בעיירה שחותני בא, העירו אותנו לפנות בוקר. כל אחד רצה שנתאכסן אצלו. החלטנו לעבור

לדירתו של ה׳ יעקל קרייטמאן. כי ביתו היה מלבנים בעוד כל הבתים האחרים היו מעץ. כשיצאנו לרחוב ראינו כי מאות מיהודי פייטרקוב נמצאים בסילב, וכן יהודים מבֶלכאטוב, קאמינסק, רוזפרזשה ומכל הסביבה. הלכנו לדירה שבה נמצאו שאר בני משפחתנו. העירונו את הילד והלבשנו אותו ויחד הלכנו לדירת ה׳ קרייטמאן. כשנודע בעיירה כי אנו נמצאים אצל ה׳ קרייטמאן, התאסף שם קהל רב, וביחוד בני פייטרקוב.

בעד החלון ראינו כיצד חיילים אחדים מותחים קו של טלפון־שדה לאורך הכביש.

אוירון חלף מעלינו. ואיברינו שותקו מפחד כי ראינו כאן את עצמנו מחוסרי־מגן לחלוטין. בעיר ישנם, לפחות, מרתפים חזקים בעוד שכאן, בסילב רק בתי־עץ קטנים. כשהיתה עוברת מכונית והיינו שומעים מרחוק את נהימתה ועד שיכולנו לקבוע שאין זה מטוס, אלא מכונית בלבד, כמעט שפרחה הנשמה.

השעה כבר היתה מאוחרת וחותני רצה להתפלל. כאן היה צפוף מאוד והוא לא רצה שיאמרו לנאספים לצאת את חדרו. נטל, משום כך, את הטלית ותפילין ועבר לביקתה אחרת, ליהודי שני, שביקתת העץ שלו נמצאה בצד השני של הכביש. כשחותני היה שם, באתי גם אני שמה. באו לשם יהודי שני ושלישי. באו גברים וגם נשים. הכל קיוו שבזכותו יינצלו. עוד לפני שחותני סיים את תפילתו, היה כל החדר מלא יהודים ולא רק החדר אלא גם חדר־הכניסה והמטבח היו מלאים בני־אדם. האנשים טעמו משהו אך לאכול לא יכלו. כשנודע לרב, לשוחטים וליהודי העיירה כי חותני נמצא כאן, באו לכאן כולם. באו גם חשובי־העיר של פייטרקוב, שברחו לסילב. הכל הסכימו שבלילה, כשלא תהא סכנת הפצצות, יחזרו העירה כי בעיר נמצאים לפחות מרתפים בעוד שכאן, בביקתות העץ, האנשים חסרי־מגן לחלוטין. באו פליטים מעיירות אחרות. יהודי מרוספז׳ה סיפר כי בשבת, ביום השני למלחמה, בשעה 9 בבוקר באו לפשדבוז׳ טנקים ג(רמניים). יהודים, שלא האמינו שאלה הם טנקים גרמניים, התקרבו אל הטנקים. נפל פגז ו־11 יהודים קיפחו חייהם. אנו לעגנו למספר וראינו אותו לא כשקרן אלא כבעל־דמיון. הייתכן ? — היתה טענתנו — האם ייתכן שפשדבוז׳, הנמצאת במרכז הארץ, תהיה ביום השני למלחמה כבושה ביד הג(רמנים) ?

חלפה שעה ועוד שעה ; פעמים אחדות עברו בטיסה מעל העיירה להקים של מטוסים. הם רק עברו ולא חגו מעליה. אך כל עוד נמשכה טיסתם ועד שנעלמו היתה הנשמה פורחת מפחד. וכשזכינו לראות כי המטוסים נעלמו ושוב לא נשמעה נהימתם, היינו כנולדים מחדש.

אל חותני הוסיפו לבוא אנשים חדשים ; כל היום נמשכה ההליכה הלוך וחזור. השכנים הגויים טענו כי בכלל התנועה הבלתי־פוסקת, הנסקרת על ידי מטוסי האויב, יחשבו

שזהו צבא. הרגענו אותם והסברנו להם כי הטייסים מתמצאים היטב ומבחינים מי הם חיילים ומי אוכלוסיה אזרחית. השעה היתה כבר 3 אחה"צ; השעון התקרב ל־4 אחה"צ. נשמנו לרווחה. קיווינו והיינו בטוחים שהיום יעבור בשקט, לאחר שעברו מטוסים רבים כל־כך, יהיה בודאי הכל כשורה. בשעה ארבע וחצי לערך באו לביקור ר' אברהם בר אנגלארד וגיסו ר' צדיק פשיבארסקי והוחלט בשנית לחזור בלילה לפייטרקוב.

תוך כדי כך נשמע לפתע טיק־טיק־טיק — יריה מתוך מכונת־יריה. קמה בהלה גדולה אך תיכף נתחוור לנו שמטוס גרמני טס נמוך מאוד והחיילים הפולניים הבודדים שנשארו בעיירה ניצלו זאת וירו אליו, פגעו בו והפילו אותו. פחדנו מפני נקמה אך לבסוף נרגענו.

האורחים האחרונים ישבו עד קרוב לשעה 5. כשהלכו ליווה אותם חותני החוצה. היום היה חם מאוד וכיוון שהיה עיף בגלל הביקורים המרובים שהיו לו במשך היום, יעצו לו מקורביו שיערוך טיול בגן שליד הבית. חותני הסכים לכך. חותני יחד עם בעל הבית, זקן בשם יוסקוביץ', 2 יהודים מראספש, אני, השוחט מסילב, בנו של הרב ואחרים — החלו לטייל בגן. מצב־הרוח של כולם היה מרומם. כולם היו בטוחים שעם בוא הערב חלפה הסכנה. הגענו למקום אחד בגן שעליו הצביע בעל הבית ואמר שזהו מקלט. התעכבנו קצת ליד המקלט. האנשים היללו את בעל הבית שהשכיל לבנות מקלט עם כיסוי טוב יותר מאשר המדינה הפולנית. נכנסתי למקלט כדי להתבונן בו מקרוב. כל האחרים המשיכו בטיולם.

בהיותי במקלט נשמע לפתע רעש איום, לאחר מכן שריקה נוראה וחבטה מחרישה אוזניים. לאחר מכן חבטה שניה, שלישית ועוד ועוד לאין ספור. התמצאתי תיכף כי מפציצים אותנו. זינקתי ליציאה אולם נהדפתי על ידי מספר גדול של אנשים שנדחקו פנימה לתוך המקלט מתוך פחד ובהלה. בשום פנים לא הניחו לי לצאת והסבירו לי כי בחוץ מוות ואבדון. עם כל חבטה והתפוצצות שזיעזעו את האדמה ופוררו לחתיכות את קירות־החול של המקלט, כך שלא נשאר לקורות על מה להישען — קראו היהודים "שמע ישראל", אמרו וידוי ו"על־חטא". הגויים, להבדיל, הצטלבו ואמרו את תפילותיהם. אולם תיכף החלו הגויים לצעוק פה אחד שצריך לשחוט את היהודים, כי הכל קרה בגלל ה"ז'ידים". גויה אחת צווחה כי היא ידעה מראש כי הסוף יהיה טרגי, משום שהיה פה "ראבין" (רב). בקושי עלה לנו להרגיע את הגויים לבל יקיימו מה שאמרו. אך כמה יהודים, שנמצאו בפינת־המקלט בה נמצאו הנוצרים, הוכו קשות.

רציתי לברוח מהמקלט, אך משכו אותי חזרה ובשעת מעשה גם הרביצו בי. הם

טענו שבגלל יציאתי יבחין האויב כי נמצא פה מקלט ורק אז יתחיל להפציץ את המקום. בעיצומה של ההפצצה הזדחלה לתוך המקלט אשה יהודיה פצועה. ראשה ופניה שתתו דם. בתה הובילה אותה. ראינו כולנו כיצד זורם דם מראשה של האשה, אך לא היו מים ולא נמצאו חמרי חבישה כדי לעזור לה.

כל רגע פילחה את האוויר שריקתה של פצצה נופלת. מכל העברים — חבטות והתרסקויות. האדמה הזדעזעה כמו בשעת רעידת־אדמה איומה. מתוך המקלט ראינו כיצד הפכה סילב כולה לגוש של אש משתפכת. כל אחד חש, אם כי לא היה בטוח בכך, שלקרובים לו שמחוץ למקלט קורה משהו איום. היינו מיואשים בדבר גורלם, אם כי אנו עצמנו לא היינו בטוחים, ולא יכולנו לעשות דבר. לא היה בכוחנו לעזור.

לאחר הפצצה ממושכת השתררה לפתע דממה, ועדיין שמענו את נפץ האש הבוערת. הסתערתי תיכף לעבר היציאה מהמקלט ואחרי כל הנותרים. ניגשתי לאש. בדרך עיכב אותי יהודי פצוע שוכב. הוא התחנן בפני: "רחם עלי, שברתי את שתי רגלי. בעוד דקות אחדות תגיע אלי האש ותשרוף אותי חיים, כי אינני יכול לזוז ממקומי". בשתי ידי תמכתי אותו תחת זרועותיו וכך גררתי אותו למקום בו לא תוכל האש להגיע אליו.

התקרבתי אל האש והחילותי לחפש את הבית שבו שהינו כל היום, אך בגלל השריפה שכבר הספיקה לכלות ולהשמיד את הכל, לא יכולתי בשום אופן למצוא את הבית. למרות מאמצי הרבים לא גיליתי שריד ממנו. התחלתי לרוץ ולחפש בין החורבות הבוערות, שמא אמצא סימן כלשהו של אשתי היקרה והטובה, של ילדי היקר, של חותני המכובד, אך לשווא. החילותי לקרוא בשמותיהם, אך יותר מהתנפצות האש לא שמעתי דבר. עם שאנו מחטטים בין החורבות נשמעה מחדש נהימת האווירונים ובו ברגע רעם של פצצות מתרסקות. הספקתי לחזור למקלט. בעל הבית, שבא לקרוא לי לפני רגע, נפצע בדרכו למקלט מרסיסי פצצה ופניו היו מכוסים בדם שזרם מהפצעים שבראשו.

כשהסתיימה התקפת־האוויר השניה כבר החשיך היום. הסביבה כולה היתה מוארת באש־הגיהנום של העיר הבוערת. יצאנו מהמקלט. אנשים בודדים שניצלו רצו כולם אל מחוץ לעיירה כדי לא להישרף בלהבות של חלקי הבתים המתמוטטים ונשרפים. לא רציתי לרוץ אל מחוץ לעיירה ופניתי שנית למקום שבו צריך היה להימצא, לפי דעתי, הבית שבו נשארו בני ביתי. נכנסתי אל בין החורבות הבוערות, חיפשתי אך לא מצאתי דבר. בפינת הגן, לא רחוק מהאש, נתקלתי בצעיר פצוע. הוא ביקש אותי לעזור לו. רציתי להרימו ולסלקו מהמקום בו צפויה היתה לו כל רגע הסכנה

להישרף, אולם לא היה בכוחי להזיזו ממקומו. רצתי לחפש אדם שני שיעזור לי, אך לא מצאתי איש. במקרה עבר במרוצה יהודי אחד מיואש שגם הוא חיפש את משפחתו שהלכה לאיבוד. בקושי השפעתי עליו שיוציא יחד אתי את הפצוע מתוך החורבה. הרחקנו אותו מהאש והשארנו אותו שוכב. שנינו רצנו אז אל מחוץ לעיירה לחפש את משפחותינו. בקצווי העיירה התאספו כ־200 איש לערך. האנשים התרוצצו כמטורפים. כל אחד זעק וקרא בשמות בני ביתו. גם אני עשיתי כך ועד מהרה באה אלי בריצה חותנתי. זיק של תקווה האיר בי: אולי ניצלה משפחתי. אולם בפנותי אליה בשאלה היכן אשתי, הילד וחותנתי — גם היא שאלה אותי זאת. התחלנו לבכות מרה והחלטנו להיכנס אל בין החורבות ולחפש שרידים של בני משפחתנו.

משהתקרבנו אל העיירה, נוכחנו לדעת כי דבר זה הוא מן הנמנע, משום שכל העיירה מן הקצה אל הקצה עמדה בלהבות. רצנו לכן אל החורשה, משום ששמענו כי בעת ההפצצות ניצל מספר קטן של אנשים שברח אל החורשה. כשהגענו לחורשה מצאנו שם גם את האנשים שהתאספו קודם מחוץ לעיירה. נשמעו זעקות. ילדים צעקו: אבא, אמא — ביידיש ובפולנית — וחיפשו את הוריהם האבודים. הורים קראו והכריזו את שמות ילדיהם. כך חיפשו אלה את אלה אחים, אחיות, בעלים, נשים, קרובים ומכרים. אנשים התייפחו וזעקו ומרוב זעקות נהיו צרודים. גם אנו התחלנו להכריז את שמות בני משפחתנו. שעות אחדות התרוצצנו ביער וקראנו בשמותיהם. קיווינו לנס. אולי בכל זאת יישמע קולו של אחד מבני המשפחה, אולם לדאבון לבנו לא השיב לנו איש.

סוף סוף, לאחר שעות אחדות של חיפושים וצעקות, אמרו לנו אנשים כמעט בפירוש שהכל אבוד. ואם כי שיערנו זאת וחשנו זאת בדרך של אינטואיציה, משנודע לנו הדבר התעלפנו שנינו, אני וחותנתי, בבת אחת. בקושי השיבו את רוחנו. כשהתאוששתי עדיין ניסרו בחלל היער זעקות המחפשים והקוראים בשמות. האוויר היה ממש רווי בכיים ויללתם של ילדים שזה עתה נתייתמו ושרק לפני זמן קצר חיו כילדים מאושרים ליד הוריהם. עתה הם הפקר, ללא מחסה, ובשעת מלחמה. כל אלה שנשארו בחיים התאספו בחורשה. אנשים שרצו אל העיירה כדי להציל משהו מהחורבות וחזרו סיפרו על מספר רב של פצועים שגוועו משום שלא נמצא איש ולא היה במה להציל אותם. אחד סיפר כי בשעת הבריחה אל היער תפס אותו ברגליו פצוע אחד ששכב על האדמה וביקש ממנו שיציל אותו. הוא חילץ את עצמו מידי הפצוע וברח. עתה חזר לראות מה אירע לו ומצאו מת. לא ניתן להציל דבר מהעיירה, כי היתה אחוזה להבות מכל צדדיה. היער כולו היה מואר באור השריפה.

בני המשפחות המאושרות, שמצאו זה את זה, התאספו יחד, הניחו בגד כלשהו למראשותיהם והתכסו במשהו. המשפחות האומללות ישבו לחוד ובכו חרש על מר גורלן. מזמן לזמן ניסר ביער קולו של ילד שקרא: אבא! אמא!, או מישהו הכריז בשמו של בן, את, אחות או בת. חותנתי היתה מחוסרת־הכרה לחצאין. החלטנו להישאר ביער עד שתדעך האש בעיירה ואז נלך למצוא את גופות קדושינו, להביאם לקבר ישראל ולשוב לפייטרקוב.

אולם לא עבר זמן רב ולחורשה הגיעה יחידה צבאית פולנית. הם נתנו פקודה לעזוב תיכף את המקום. הקהל החל לרוץ ולהתרחק מהעיירה. חלקם לכביש המוביל לווארשה וחלקם לכביש ראדום; אחרים לאופוצ'נו. איש לא התעניין בילדים היתו־מים שנשארו. איש לא חשב על הזקנים הפצועים, החולים. כל אחד רץ לדרכו. חותנתי — כולה שבורה וכוחותיה אזלו. מלכתחילה לא רצתה לעזוב את המקום שבו נמצאים הקדושים. הסבירו לה והשפיעו עליה שיש ללכת מכאן, כי הכרחי הדבר ושאין עצה אחרת. אך עד שדברי פעלו עליה שנלך, נפוצו כולם לכל עבר. שני יהודים מראספרזש הלכו אתנו. החלטנו ללכת לכפר בשם פאראדיז, מקום שם מתגוררים יהודים אחדים. חותנתי בקושי עמדה על רגליה. היה עלינו לעבור 10 קילומטרים. השעה היתה 10 בלילה. הדרך היתה מוארת לאורך קילומטרים בשריפת סילב. הובלתי את חותנתי בזרועה האחת ויהודי מראספרזש בזרועה השניה. עברנו כך קילומטרים אחדים, אולם כוחותיה אזלו ולא היה ביכולתה להמשיך. המצב החמיר מאוד. ישבנו לנוח. חותנתי אספה את שארית כוחותיה והמשיכה לצעוד. כשעברנו שני קילומטרים נוספים, חסם בפנינו את הדרך משמר פולני. הם שאלו אותנו לאן אנו הולכים ומאין. הצבענו על השריפה בסילב שאורה הגיע עד כאן; סיפרנו להם על האסון ואמרנו שאנו הולכים לכפר פאראדיז. אנשי המשמר לא התירו לנו ללכת בכביש — המרחק עד הכפר היה לא יותר מ־4 ק"מ — אלא ציוו לנו ללכת בדרך ה"פולנית" (הלא־סלולה), דרך של חולות איומים, שהתמשכה מכאן לאורך 13 ק"מ. התחלנו להתחנן ולהצביע על האשה הזקנה והשבורה העומדת בקושי על רגליה. בקשותינו לא הועילו. החילונו, איפוא, להיסחב בחולות העמוקים והאיומים שהכבידו עוד יותר על חותנתי את ההליכה. אך לא היתה ברירה. ובינתיים הזמן רץ ומתקרב הבוקר, כשאין אפשרות לנוע בדרכים משום שהמטוסים יורים במכונות־יריה על האוכלוסיה האזרחית.

שני המלווים החלו לומר לי, מלכתחילה בהססנות ואח"כ בגלוי יותר ויותר, כי הם עומדים לעזוב אותנו כי מתקרב הבוקר. התחלתי לבקשם שירחמו עלי ולא ישאירוני לבדי עם אדם חולה ושבור. בקושי השפעתי עליהם. בדרך שמענו ירי־תותחים סדיר

של שני צדדים לוחמים. הדם של הקליעים הנופלים הורה כי היריות הן לא הרחק מכאן. דבר זה עורר עוד יותר את רצונם של המלווים שלי להסתלק. בדרך נתקלנו בכפרים אחדים. דפקנו על דלתות ביקתות האיכרים, שרובן היו ריקות לחלוטין. תושביהן ברחו ליערות או למקומות אחרים מפחד ההפצצות. במקום שמצאנו תושבים היו אלה נשים, כי הגברים ואתם הסוסים והעגלות העמוסות כלי הבית התרחקו למעמקי הארץ. קרוב לשעת הבוקר הגענו לכביש המוביל לפאראדיז. לפנינו היו עוד שלושה קילומטרים עד הכפר.

בהגיענו לכביש, איבדה חותנתי את חושיה. רצתי לביקתת־איכרים סמוכה והבאתי משם בקבוק מים שבאמצעותו השיבונו את רוחה. בעמל רב ובמאמצים עברה קילו־מטר נוסף והגענו ליער. לפנינו היו עוד 2 קילומטרים נוספים עד פאראדיז. חותנתי לא היתה מסוגלת בשום פנים ואופן ללכת. נכנסנו ליער, שני היהודים מראספרזש הלכו להם ואני נשארתי לבדי עם חותנתי ביער. מעייפות ואפיסת־כוחות נרדמה. לאחר שעה התעוררה משנתה. השינה השפיעה עליה לטובה. היא החלה לבכות ולטעון שלא הצטרכנו לעזוב את סילב כל עוד לא הבאנו את קדושינו לקבר ישראל. החלטנו לחזור לסילב. החילונו ללכת חזרה. הדרך היתה ריקה לחלוטין. והנה אנו שומעים עגלה הנוסעת מאחורינו. כשהתקרבה העגלה, עיכבנו אותה. היתה זו עגלה ריקה, שהובלה על ידי "שקץ" צעיר. הבטחנו לו סכום גדול של כסף אם יסיע אותנו לסילב. הוא אמר לנו שמכיוון שהוא נוסע ממילא לכפר שליד סילב, יסיע אותנו. שילמנו לו מראש והתחלנו בנסיעה. מטוסים לאין ספור כציפרים טסו בלי הפסק מעלינו. מכל צד נשמעו התפוצצויות תכופות. מכל צד נראו בניינים בוערים. עברנו כ־8 קילומטר והגענו ליער. בשני צדי היער חנה צבא פולני רב עם תותחים כבדים. עתה הבינונו למה חגו מעלינו כל־כך הרבה מטוסי־אויב. הם רוצים בוודאי לבלוש ולמצוא היכן נמצא הצבא הפולני. כשהגענו לקצה היער, עצר השקץ את העגלה והודיע לנו שהוא גר בקירבת מקום ולא ימשיך לנסוע. התחלנו לבקשו שלא ישאיר אותנו בתוך החזית ואמרנו לו שניתן לו כמה שירצה ובלבד שיביא אותנו עד סילב. הוא לעג לנו בציניות. התחלנו לבקשו שיסע אתנו חזרה. גם לכך לא הסכים.

ראינו שלא כדאי להמשיך קדימה לבדנו, קודם כל מפני שאין אנו מכירים את הדרך ובעיקר מפני שאנו נמצאים בשדה הקרב. החלטנו, איפוא, לחזור בכביש לפאראדיז דרך היער. כשיצאנו מהיער נתקלנו בעשרות מטוסי האויב שירו בלי הפסק ממכונות־יריה. לא היתה כל ברירה והמשכנו ללכת. הגענו עד יער צעיר. רצינו להיכנס לתוכו, כדי להסתתר מפני הקליעים המתעופפים. גויים רבים שהסתתרו שם

רמזו לנו בידיהם לבל נעיז להיכנס. באין ברירה המשכנו ללכת. כך עברנו קילומטרים אחדים. הגענו לביקתה בודדת בקצהו של כפר. נכנסנו לתוכה. ביקשנו את בעלי־הבית שירשו לנו להישאר שם במשך היום. הם הסכימו ואמרו לנו שבגורן נמצא עוד יהודי. נכנסנו לתוכו ומצאנו שם את וילדר מפייטרקוב עם משפחתו וכן משפחה נוצרית.

שכבנו על הקש המוצע ומעייפות ואפיסת־כוחות נרדמנו. אך לא היינו מסוגלים לישון הרבה, כי מכל הצדדים נשמעו רעמי הפצצות המתפוצצות, שנפלו סביבנו. הצצנו בעד הסדקים של הגורן וראינו כי כל הכפרים סביבנו אחוזים להבות. נכנס בעל הביתה ואמר כי הוא אורז את דברי־הערך שלו וכשיחשיך היום ייסע מכאן. וילדר אמר לנו, כי אף על פי שהוא עובר 40 ק״מ כל לילה, ילך אתנו לאט לאט לפאראדיז׳ כדי שלא להניח אותנו לבדנו ומשם ימשיך לנדוד.

החשיך היום. כל הכפריים עזבו את הכפר. אנו וה׳ וילדר הלכנו לחוד. בדרך הצלחנו להשיג עגלה ובה הגענו מאוחר בערב לפאראדיז׳. בכפר זה התגוררו קודם כעשרה יהודים, אך כשהגענו לשם מצאנו מאות מאות של יהודים פליטים מכל הסביבה. היהודים המקומיים חילקו עם הבאים כל אשר להם. האופה היהודי אפה לחם בלי הפסק וחילק את הלחם בין היהודים הזרים. הלכנו אל השוחט. קיבלו אותנו שם בסבר פנים יפות. מאחר שלא בא אוכל אל פינו זה ימים אחדים, בישלו למעננו דייסה מיוחדת, הציעו משכבים. השוחט סיפר לנו על אי־השקט השורר בכפר והפחד מפני ההפצצות. בגלל כך עוזבים לפנות בוקר כל האנשים את הכפר ומסתתרים בגן־פרי גדול, הנמצא כשני קילומטר מחוץ לכפר. כן סיפר לנו על השמועות כי למחרת, ה־6 בספטמבר, יפציצו את הכפר.

ביום רביעי, לפנות בוקר, עזבנו את הכפר. עדה של כמה מאות יהודים הלכה אל גן־הפרי היהודי שמחוץ לכפר. כל היום חגו מעלינו מאות מטוסים שהטילו על כל הסביבה פצצות וירו עליה במכונות יריה. כל היום שמענו את הלמות התותחים של שני הצדדים שהתחילה להתקרב אלינו יותר ויותר. הסכנה לחיינו התקרבה כל רגע. החלטנו ללכת מכאן בלילה לאופוצ׳נו ומשם הלאה או לראדום או לווארשה.

בלילה חזרנו אל הכפר. שררה פה בהלה איומה. האנשים רצו מבוהלים ומיואשים בדרך לאופוצ׳נו. אנו ועוד 10 אנשים שביניהם היו פצועים אחדים מסילב, שכרנו עגלה בעד 340 זהובים עד אופוצ׳נו. כרגיל משלמים בעד מרחק כזה 5—6 זהובים. הדרך היתה מלאה עגלות ועגלות־יד ואלפי אנשים, יהודים ובעיקר לא־יהודים. האנשים השליכו מידיהם חבילות עם כלי־מיטה, לבנים וכל השאר ובלבד שיוכלו למהר. לא רק הכביש אלא גם שני צדדיו, עד כמה שהגיע מבט העין, היו גדושים

אלפי אנשים מצטופפים שנחפזו בדרכם לאופוצ'נו. קילומטרים אחדים לפני אופוצ'נו הבקיעו לעצמם דרך כעשרה פרשים של הצבא הפולני בהמון הולכי הרגל והעגלות הנוסעות. הם דהרו לכיוון אופוצ'נו ואחריהם פרשים נוספים רבים וכן מספר רב של טנקים, מכוניות משוריינות, תותחים ומכונות־יריה שונות. הם האירו את השמים בלי הפסק בזרקורים וחיפשו מטוסים של האויב. דבר זה הגביר עוד יותר את פחדם של האזרחים. אבק כה רב התנשא שאיש לא ראה את רעהו. האכר, בעל העגלה, ירד מהכביש ונכנס ליער ושם השאיר אותנו. התערבנו בהמון ויחד אתו רצנו לאופוצ'נו. נסיעתו של הצבא הגבירה את הבהלה והיאוש.

לפנות בוקר, זאת אומרת ביום ה' ה־7 בספטמבר, הגענו לאופוצ'נו. ביום ד', יום קודם, הופצצה אופוצ'נו על ידי פצצות בודדות. כשהגענו לעיר היתה הבהלה איומה. האנשים רצו אל היערות ואל הכפרים שמסביב לעיר. לאנשי העיר נודע מי אנחנו ולכן יעצו לנו האנשים שנשארו בעיר שלא נמשיך לרוץ אלא נישאר אתם יחד במקום. לעומת זאת שידלו אותנו הבורחים שנברח מן העיר. החלטנו לברוח. וכיוון שהצבא ברח בכביש, רצנו אנו לכפר בדרך צדדית. פעמים מספר שקענו לתוך מים. היה עלינו לחצות שדה־כבול, ועשרות פעמים מעדנו ונפלנו בגלל בורות־הכבול. כשהאיר היום הגענו לכפר, שנמצא 4 ק"מ אחרי אופוצ'נו. תמורת כסף רב קיבלתי הסכמתו של אכר להניח לנו להיכנס אליו. השעה היתה חמש וחצי. כשנכנסנו לביקתה כבר עמד שם סיר עצום של תפוחי־אדמה מבושלים, שהועברו לקערה גדולה מאוד ותובלו בתמחית חלבית. מקערה זו אכלו כל בני הבית בכפות־עץ.

ישבנו ליד התנור כדי לייבש את הבגדים שהיו עדיין רטובים. נשמעה נקישה בדלת ונכנסו שני שקצים צעירים. הם סיפרו שרצונם להילחם בעד המולדת. הם באו ממרחקים, מוולין, ומחפשים את הפ.ק.או. (לשכת הגיוס) שלהם הנמצא בפייטרקוב, אולם עתה הועתקה משם הלשכה. הם נשאו נאומים פטריוטיים וסיימו בבקשה לאכר שיתן להם קצת מהתבשיל שריחו מילא את כל הביקתה. האכר לא נתן להם דבר. אספנו ביניינו זהובים אחדים, ככר לחם ונתננו להם. הם הודו בכל לבם והלכו. השעה היתה 8 בבוקר וסביב הכפר החל לחוג מספר גדול של מטוסים. האימה היתה נוראה. ההקפות של המטוסים הלכו וחזרו ובעל הביקתה, בשיחה אתנו אמר כי הוא מבקש ומקווה שהגרמנים ייכנסו כבר והאנשים ייפטרו מהפצצות.

בכפר התגוררו יהודים אחדים. הלכתי ליהודי אחד, התפללתי שם, הרתחתי חלב בשביל חותנתי וגם אני אכלתי משהו. כל היום היינו אחוזים אימת־מוות מפני המטוסים החגים. ראינו את עצמנו במצב דומה לזה שבסילב, כשאין מקום בו ניתן להסתתר מפני ההפצצות.

בשעה 4 אחה"צ לערך בא האכר ובפיו ידיעה כי אופוצ'נו נכבשה על ידי הגרמנים. תיכף לאחר מכן ראינו בעד החלון עשרות אכרים המתקהלים ומגלגלים שיחה על ידיעה זו. שמחתם היתה בלתי־מצויה.

אחד־אחד התקרבו האכרים אל חלונות הביקתה שבה נמצאנו. קודם כל סיפרו לנו את הידיעה, אחר־כך התחיל אחד מהם להתחכם ולומר שהיטלר בא וטוב יהיה ליהודונים... שני הצביע על הצואר ורמז כי יעשו ליהודונים חיק... חיק... חיק. מכל צד הוטחו כנגדנו ביטויים כאלה או דומים להם.

עשינו את עצמנו כאילו איננו מבינים. אך ראינו כי מצבנו נעשה מסוכן. לחבורה הצטרפו שני השקצים שקיבלו מאתנו בבוקר לחם וכסף. הם החלו לשאת נאומים כי בכל האסונות אשמים היהודים. סיפרו נסים ונפלאות כיצד הסתתרו כדי שלא ללכת למלחמה. סוף סוף עלה בידינו להסיט את השיחה לנושא אחר. אחד־אחד החלו האכרים להתפזר. נשארנו לבדנו. התחלנו לחשוב מה עלינו לעשות. להישאר במקום? המצב נעשה מסוכן. ללכת העירה אל הגרמנים לא היה חשק, ראשית — מפני שאיננו מכירים את הדרך, ושנית — מפני שאיננו יודעים מהו יחסם ליהודים.

נמלכנו בדעתנו וחזרנו ונמלכנו. היום החשיך. אנו, בני פייטרקוב, החלטנו להישאר ללון בכפר. מלכתחילה לא הסכים האכר שנישאר אצלו ללון אולם אח"כ תמורת מטבע יפה נתן לכך את הסכמתו. הצענו על הרצפה כמה אלומות קש ושכבנו על הרצפה בבגדינו, וכמובן בצד האחד גברים, ובצד שני — הנשים.

האיר יום ו', ה־8 בספטמבר, קמנו כשאיברינו כואבים מלילה ללא שינה. חיכינו שעתיים אולי נקבל ידיעה כלשהי מאופוצ'נו. אולם כל ידיעה לא הגיעה. החלטנו לצאת לדרך לאופוצ'נו. לאחר שעברנו בכביש קילומטר אחד לערך נתקלנו ביחידה של צבא גרמני ממוכן. בבהלה ירדנו מן הכביש. הם לא פגעו בנו. בלכתנו הלאה נתקלנו ביחידות כאלה שאצו בדרכים שונות.

על הכביש החלה תנועה ערה. מכל העברים, מהיערות והכפרים, החלו להגיע אנשים, לא־יהודים ויהודים, ברגל ובעגלות, וכולם החלו לחזור, כמונו, לבתיהם שנמצאו בשטחים שכבר נכבשו על ידי הצבא הגרמני.

בדרך כבר שמענו ידיעות על אופוצ'נו, כי יחסו של הצבא ליהודים טוב וכי אין פוגעים ביהודים. סיפרו על יהודי מאופוצ'נו שמצא תיק מיסמכים שאבד לאיש־צבא גרמני. היהודי מסר לו את האבידה ואיש־הצבא הודה לו בלבביות.

עד שאנו נודדים בדרך ראינו את עושרה של פולין. כל האסמים היו מלאים תבואות, הענפים של עצרי־הפרי ממש עמדו להישבר תחת עומס הפירות שלא נקטפו, השדות מלאים היו תפוחי־אדמה וירקות שונים. לאחר שעות אחדות של נדידה הגענו

לאופוצ'נו. כל אחד מיהודי אופוצ'נו שהלכו אתנו העירה ידע מי אנחנו ואת האסון שקרה לנו. הם רצו לעכב אותנו בבתיהם. חותנתי לא רצתה להישאר אלא להמשיך וללכת לסילב. גם אני הסכמתי לכך אולם ממש בכוח הכניסו אותנו לדירה של משפחת...

עתה, לאחר שחלפה סכנת ההפצצה, עלה והורגש ביתר שאת הכאב שבאסוננו. בשעת הריצה, הבהלה והסכנה כמעט ששכחנו אותו. ועתה חשנו את הכאב במלוא עוזו. בני משפחת... הראו כלפינו קירבה בלתי רגילה. הם ממש הכריחו אותנו להתרחץ במים חמים, נתנו לנו לבנים וגרביים, הכינו לנו ארוחת־בוקר מכל טוב והכריחו אותנו לאכול. הם גילו אלינו לא רק רחמנות והשתתפות בצער אלא גם אהבה ומסירות בלתי רגילות.

בני משפחת... רצו להשאיר אותנו לשבת אצלם ולתת לנו לנסוע לסילב ביום א'. אולם אנו לא הסכמנו לכך. רצינו להקדים את בואנו לסילב. יחד עם יהודים אחדים שכרנו עגלה יהודית תמורת 100 זה' ונסענו לסילב.

יהודי אופוצ'נו גילו התענינות רבה ביהודים שעברו בעיר ועשו רבות לטובתם. בעגלה נסע גם יהודי מאופוצ'נו. הוא סיפר כי בסוף 1938 ניהלו האנדקים תנועת־חרם ענקית נגד יהודים. כיוון שבאופוצ'נו לא היה שום שען לא־יהודי נאלצו כל הלא־יהודים, באין ברירה, להזדקק לשענים היהודיים. לכן החליטו האנדקים להביא לאופוצ'נו שען לא־יהודי. הם קיימו החלטתם זו והביאו מפוזן שען, ארי אמיתי, שכרו למענו חנות גדולה ויפה באמצע השוק, תלו על החנות כרזות מתאימות כמו "עסק ארי מובהק", "שען מפוזן" וכו'. בראשית 1939 נעלמה לאן־שהוא אשתו של השען. עתה, עם כניסתו של הצבא הגרמני לעיר, נתלוותה אליו אשתו של השען...

בדרך אופוצ'נו־סילב עברנו כפרים רבים. על קירותיהן של ביקתות שונות התנוססו כרזות וסיסמאות אנטי־יהודיות כמו "הכניסה לכפר אסורה ליהודים", "הלאה היהודים", "המוות להם", "היהודים הם שונאינו". בערב המלחמה לא היו לפולין דאגות אחרות חוץ מאשר להילחם ביהודים.

הכביש הלך ונעשה צפוף יותר ויותר בשל האנשים החוזרים בעגלות וברגל. הפולנים השמיעו קריאות שונות על חשבון היהודים והתירו לעצמם להתגרות בהם.

לפנות ערב, כשלושת רבעי שעה לפני הדלקת הנרות, הגענו קרוב לסילב. עוד בהיותנו הרחק ממנה הרגשנו ריח לא נעים. כשהגענו לעיירה עצמה השתכנענו כי הריח בא ממאות הגופות המתגלגלות על כל צעד ושעל ושלא נקברו. בבואנו לעיירה שמנו פנינו תיכף ומיד למקום שבו ניספו בני המשפחה. מפיו של נוצרי שנמצא שם נודע לנו כי היהודים הבודדים שחזרו אתמול לעיירה הוציאו היום את גופות קדושינו

לבית הקברות. חיפשנו שרידים כלשהם של קדושינו אך לא מצאנו דבר. בפינה אחת מצאנו את שני החיבורים וכתב־היד שחותני לקח אתו ואשר ניצלו באורח בלתי מובן, ממש בדרך נס.

יצאנו מהחורבה. שקט שרר בסביבה. איש לא נראה במקום ולא היה כל סימן של חיים. על כל צעד ושעל נתקלנו בגופה מרוסקת. כאן התגלגלו ראשים ללא גוף, ידיים, רגליים, איברים שונים של בני אדם ובני מעיים.

התהלכנו בין החורבות וחיפשנו בית יהודי כדי להיכנס לתוכו. פגשנו נערה יהודיה שהכירה אותנו. היא שמחה לקראתנו ואמרה לנו שהיא בתו של ר' יאנקל קרייטמאן. סיפרה שאביה, יחד עם עוד כמה יהודים שכרו עגלה והוציאו את גופות קדושינו לבית הקברות. לעריכת הקבורה חיכו לנו. היא סיפרה כמו כן שבסילב נמצאים עכשיו כ־20 יהודים. עשרה יהודים נמצאים אצלם במנסרה, שמאחורי העיר, שניצלה מההפצצה. חמישה יהודים נמצאים בביתה של אשת שמואל השוחט, שגם הוא ניצול וחמישה יהודים בביתו של ווּבה שנשאר על תלו. היא ביקשה אותנו מאוד להיכנס אליהם ולהתאכסן אצלם. קיבלנו ברצון את הזמנתה. בבית ה' קרייטמאן לא היה חדר, כי אם רק כמה צריפים. הסתדרנו באחד מהם. ה' קרייטמאן בישל תפוחי אדמה וקפה וחילק אותם בין כולם. כן חילק ביניינו אחת משתי ככרות הלחם שהיו לו.

ביום השבת, ה־9 לחודש, קמנו משהאיר השחר. יחד עם יהודים אחדים וה' קרייטמאן הלכנו לעיירה. שכרנו שתי עגלות, עטפנו במטפחות את אפינו והתחלנו בעבודה הקדושה של איסוף הגופות השרופות והמרוסקות כדי להביאן לקבר ישראל. דרך העיירה נהרו מחנות של יהודים החוזרים לערים ולעיירות שונות. עיכבנו אותם וביקשנו שיעזרו לנו בעבודתנו אולם הם סירבו. העמסנו עגלה מלאה גופות ואיברים. אני וחותנתי הלכנו אחרי העגלה לבית הקברות. שם מצאנו את שלוש הגופות של יקירינו. בכינו הרבה ועשינו הכנות לקבורתם שעמדה להיערך למחרת, ביום א' בבוקר.

פירקנו את הגופות מהעגלה. הנחנו אותן ליד חומת בית הקברות, בחוץ. העגלה חזרה העירה כדי להביא קדושים נוספים. כשיצאנו אל מחוץ לבית הקברות, ראינו תמונה איומה. כלבים, חזירים ותרנגולות סחבו יזללו חלקים של הגופות. ניסינו להניס אותם באבנים אך מספרם היה כה גדול שהדבר לא עלה בידינו.

הגיעה העגלה השניה עם גופות, יחד עם המלווים של העגלה השניה עלה בידינו בקושי להניס את הכלבים והחזירים. עד שעות הערב הוצאו כך למעלה מאלף גופות של יהודים, אותן הניחו בכמה ערימות גבוהות בשל חוסר מקום.

התעוררה בעיית המקום בו ייקברו כל הקדושים. בית הקברות היה קטן, מקום בו מעט ומתעסקים — כעשרים.

ביום א', ה־10 לחודש, ביום הסליחות הראשונות של שנת תרצ"ט הלכו כל היהודים, במקום לסליחות, לבית הקברות כדי לקבור את הקדושים. את אלה מהנספים, שהיו להם קרובים אשר התעניינו בקבורתם, קברו בקברים נפרדים. את כל שאר הקדושים קברו בשני בורות ענקיים שנכרו מחוץ לבית הקברות. ביום א' בבוקר קיבלנו ידיעה מפי שליח מיוחד, כי הקהילה קיבלה מהשלטונות רשיון מיוחד להביא לקבורה את קדושינו בפייטרקוב. אולם אנו החלטנו לקבור אותם במקום האסון, בסילב.

בשעה 11, כשחזרנו מבית הקברות לאחר הקבורה, פגשנו בעגלה הפייטרקובית שבה באו הה' משה גאמאלינסק, מ. ד. רוזנוואלד, ד. קאמינסקי ואחרים. בעגלה זו חזרנו לפייטרקוב. כל הדרך המשכתי להרהר בנעמי ורות, שבמצבן נמצאנו אנו. הרי בדיוק לפני שמונה ימים יצאנו מפייטרקוב משפחה שלמה. היה אתנו עטרת המשפחה, חותני. היתה אתנו אשתי היקרה והחביבה שאין כמעט דומה לה בהשכלה, חוכמה, עדינות וטוב־לב. עדיין היה אתנו הילד היקר, העילוי שבעילויים, קלמישל. הובלנו אתנו רכוש רב של תכשיטים, בגדים ולבנים. ועתה, לאחר שמונה ימים, אנו שבים ריקים מכל ובלבותינו פצעים קשים ועמוקים.

הגענו העירה בשעה ארבע וחצי. עד שעה 5 מותר היה להתהלך ברחוב. בדרך לעיר פגשנו חבורות של גרמנים, המוקפים מאות שיקצות ושקצים. הם בילו את הזמן במצב רוח טוב וידידות. הגרמנים חילקו ביניהם דברי מתיקה ואוכל. לא יכולנו להשיג בשכלנו כיצד נופלים בניו של העם הפולני הגאה בקלות כזאת לזרועותיו של האויב.

כשעגלתנו עברה על פני חבורה של גרמנים ופולנים, פגשו אותנו הפולנים בקריאות "יודה", "יודה", "הורה" ובתוספת לכך השמיעו צפצופים.

כשהגענו עד השער, התאספו שם שכנים מהחצר, וניענעו בראשיהם לאות השתתפות בצערנו. פתחנו את הדלת, נכנסנו לבית. הכל היה במקומו כמו בשעה שעזבנו אותו. על השולחן היתה פרוסה מפת־השבת. הפמוטים עמדו במקומם, כאילו לא השתנה דבר ולא אירע דבר. אבל, רבונו של עולם! איזה שינויים חלו בבית הזה?

על השולחן עמדו צלחות עם שיריים של דגים, שמהם אכלו חותני, אשתי והילד. הכרתי את פת־הלחם "המוציא" הבלתי גמורה שאכל ממנה הילד. פרצנו בבכי מר. לא יכולנו להירגע. בבית זה פיעמו חיים רבים כל־כך והשמחה היתה מצויה בו ועתה כה עצוב, עצוב עד כדי אימה. השכנים החלו להרגיע אותנו ולבקש אותנו להשתתק ולהסביר לנו את הסכנה הרבה הצפויה לכולנו אם בחוץ יישמע קול בכיינו. הם

סיפרו על יחס השלטון ליהודים ומסרו לנו על חטיפת היהודים לעבודה, כשהם מוכים מכות רצח ומתענים בעינויים קשים.

נודע לנו מפי השכנים כי ביום ג', ה־5 בספטמבר בערב, בשעת כניסת הגרמנים לעיר, ירו הללו ב־20 יהודים, שביניהם נמצאו ר' יחיאל מאיר פראמניצקי, ר' לייזר בלום־שטיין, רייכמאן, פצעו את ר' בינים לעבל שמת מפצעיו וכו'. ביום ד' ה־6 בספטמבר בשעה 12 לערך בצהריים הקיפו הגרמנים את גוש הבתים המקיף את הרחובות סטארא וארשאבסקה, ירוזולימסקה, זאמקובה ורח' "יושב בסתר", שרק יהודים מתגוררים בהם ופקדו שבל יעזוב שום יהודי את ביתו ותיכף החלו להמטיר על כל הבתים פצצות־תבערה ולירות לתוך החלונות. משראו היהודים כי כל גוש הבתים אחוז להבות, התעלמו כמובן מהפקודה ויצאו מהדירות לחצר. לא עלה על דעתו של איש להציל משהו מהשריפה. כל אחד התאמץ למלט רק את הנפש. יהודים אחדים שניסו לצאת מהחצרות לרחובות, נורו במקום. משום כך עברו כולם במרוצה את סימטת "יושב בסתר" מבלי שיבחינו בהם ועברו אל ביתו של היניך הארן ממול שממנו יוצא שער לרח' זאמקובה, וכך ניצלו. הצייר אפשטיין נפגע בכדור בבטנו. בגלל הבהלה לא ראה ולא הרגיש שכדור פגע בו. כשבא לביתו אמר כי משהו לוחץ לו מתחת ללבו. יסוריו גברו יותר ויותר. כשהורידו ילדיו מעליו את הבגדים ראו רק חור קטן מפגיעת הכדור. דם לא נראה. הם רצו אל הרופא אולם עד שזה הגיע, החל בעל היסורים להקיא דם. לאחר דקות אחדות נפח הפצוע את נשמתו.

שעה לאחר השריפה נכנסו הגרמנים לבית ברח' זאמקובה 13, הוציאו משם ששה יהודים, פקדו עליהם לרוץ קדימה והחלו לירות בהם. חמישה יהודים, שביניהם נמצאו יאלוביץ', טיל ועולית הסבל ניספו במקום ואחד ניצל בדרך נס.

היום החשיך. השכנים התפזרו בשקט ואנו נשארנו לבדנו. משנודע לפרומיט, בת־בית שלנו, מפי אנשי העיר על בואנו, באה אלינו ללון מבלי להתחשב בסכנות שבהן כרוכה הדרך אלינו. מפיה נודע לנו על אוירת הדיכאון והמצב הקשה שבהם נמצאת האוכלוסיה היהודית.

נכנסתי למטבח. בברזים כבר היו מים. הגרמנים הספיקו לתקן את מפעל־המים, שהרסו אותו ביום השני להפצצות. לאחר שהתגלגלתי ימים אחדים בדרכים ללא טיפת מים עורר בי דבר זה שביעות־רצון, שנדחתה מפני צערי.

ניגשתי לחלון הפונה לגן העירוני. עוד עמדו בו אותם העצים כמקודם, אותם העשבים והפרחים, כמו בטרם לכתנו מכאן. הכל כשהיה, כאילו לא התרחש דבר בעולם. אולם — הוספתי להרהר — כמה אלפי אנשים, צעירים וזקנים, גברים ונשים, קיפחו את חייהם במשך ימים ספורים ובאופן כה אכזרי? כמה אנשים שותתים

עתה דם, כמה פצועים זועקים עתה ביסוריהם? כמה אנשים מתאבלים ומבכים את האסון שפגע בהם עם אבדן קרוביהם ויקיריהם? כמה אנשים יישארו מעתה וכל ימי חייהם ולבותיהם סחופים ופצועים. כמה יוותרו עצובים ואומללים לנצח?
בעד החלון ראיתי שריפה עצומה בקצה העיר. כל העיר הוארה באור השריפה. בער המחסן העצום של הפחם שנאגר ליד תחנת הרכבת. הפחמים החלו לבעור ביום א׳, ה־3 בספטמבר, בשעת ההפצצה וכך הם בוערים עד היום.
כשנכנסו הגרמנים לעיר הודיעו כי האוכלוסיה רשאית לבוא ולקחת פחמים. נשים יהודיות נועזות אחדות באו גם הן עם המוני הפולנים לקבל פחמים. הפולנים הצביעו על הנשים היהודיות לשומרים וגילו כי הן יהודיות, הגרמנים היכו את הנשים היהודיות, גזלו מהן את השקים והסלים ומסרו אותם לפולנים.
לא הדלקנו אור מפחד. מה שהתרחש בחוץ הטיל עלינו אימה. כל הלילה צעדו אלפי חיילים; בלי הפוגה נסעו מאות ואלפי מכוניות. הן הקימו שאון מחריד. חיילים שרו, צעקו וצחקו. כל רגע הואר ביתנו בזרקורים של המכוניות הנוסעות. האימה היתה רבה. הלמות צעדי הקלגסים לא איפשרה לנו לעצום עין כל הלילה.

יום ב׳, ה־11 בספטמבר.
כל הגברים היהודיים מסתתרים. מחפשים בבתים. את היהודי הנתפס מכים מכות־רצח, אחר כך לוקחים אותו לעבודה. אין רואים יהודי. החנויות היהודיות סגורות. כל היום מתהלכות קבוצות פולנים, שקצים ושיקצות ובראש כל קבוצה חיילים גרמניים אחדים. הפולנים מצביעים אילו חנויות הן עשירות והגרמנים פורצים את החנויות בעזרת הפולנים. מוציאים מהן את כל הסחורות ומחלקים אותן בין הפולנים.
למרות הסכנה להיחטף לעבודה, באים אלינו בשעות הצהריים קרובים ומכרים כדי לנחם אותנו בצערנו.
לעת ערב בא מספר גדול של אנשים. הנני מעריץ את ידידותם. התפללנו מנחה במנין. כפי שהאנשים מציינים זהו המנין היחיד מאז פרוץ המלחמה. קרוב לשעה 5 מתפזרים הנאספים אחד־אחד בגלל האיסור להתהלך לאחר 5 בערב.

יום ג׳, ה־12 בספטמבר.
החטיפה לעבודה מתגברת. וכיוון שיהודים מסתתרים בעליות־גג, במרתפים ובמחבואים אחרים, מוקפים והולכים בתים שלמים ברח׳ היהודים, בככר טריבונאלסקי, ברח׳ פילסודסקי ובסימטאות צדדיות. נערכות סריקות גדולות, מחפשים גברים

יהודים לעבודה. בשעת החיפושים גוזלים מהיהודים כל אשר להם. אצל דוד קאצ׳קה, יהודי כבן 75, בככר טריבונאלסקי 1, ראו נרתיק־עור למשקפיים מונח על השולחן. הם אמרו שזהו נרתיק של נשק. היהודי הסביר כי לא ייתכן שהוא, אדם זקן, יהיה לו נשק והראה כי זהו נרתיק של משקפיים. הוא לא הצליח לשכנע אותם והם רצו לאסרו בעד החזקת נשק. תמורת 500 זה׳ סודר הענין.

כשהם חוטפים יהודי בעל זקן, הדבר הוא בגדר סכנת נפשות. בידיים תולשים את זקנו יחד עם חתיכות בשר. או שכורתים אותו בסכין ובכידון. מזוזות נעקרות ונחתכות. אוי לו, ליהודי, שמוצאים אצלו תפילין וספרים. הללו נשרפים ונקרעים. בספרי תורה עדיין אינם פוגעים. כשחוטפים יהודי בודקים אצלו קודם כל אם אין הוא לובש טלית־קטן. כשנתפס מישהו בעבירה כזאת, אין לקנא בו. מכים אותו מכות אכזריות; הוא הדין כשחוטפים יהודי החובש כובע יהודי. משום כך פשטו כל היהודים את הכובעים היהודיים והבגדים הארוכים וגזזו את זקניהם. וכן החביאו והסתירו את הספרים והתפילין במקומות הכמוסים ביותר.

הם אוספים טליתות, טליתות־קטנות וקיטלים ובזה מצווים על היהודים הנחטפים לעבודה להשתמש בהם לשטיפת רצפות, מכוניות, שמשות ולניקוי בתי־שימוש, ויש שלתכלית זו הם נאלצים להשתמש גם בדפים של גמרות וספרי־קודש אחרים.

חוטפים את היהודים לעבודה בנקודות איסוף אחדות. אלה הנשלחים, לאחר שהוכו, אל המאפיה הצבאית — מצבם הוא הטוב ביותר. הם עובדים כל היום, לאחר מכן מניחים להם ללכת הביתה, ובמקרים רבים נותנים להם ככרות לחם. הנשלחים לרכבת, לפרוק ולטעון קרונות, גם להם לא קשה. אולם רע ומר ליהודים הנשלחים לעבודה ל״קאזינו״, לעבודה ה״שחורה״, שאינה עבודה אלא אינקביזיציה ממש. קודם עליהם לבצע כל מיני תרגילי ״התעמלות״ ובשעת מעשה מכים אותם קשות. יהודים רבים משכיבים הם מתחת לצינור־מים ומתיזים עליהם שעה ארוכה מים קרים. אחרים מושלכים לגיגיות או לאמבטיות של מים קרים. גורמים להם השפלות ובזיונות רבים. מוציאים אותם לחצר. בחוץ, מעבר לגדר הפונה לרחוב, עומדים מאות פולנים המשתעשעים, צוחקים בקול, עושים העויות שונות שעה שמכריחים יהודים לזחול על ארבע הלוך וחזור על פני החצר העצומה. בשעת מעשה מתהלכים אנשי ס.ס. אחדים ומכים את היהודים באחוריהם במגלבים. על אחרים מצווים שיזחלו על בטנם ויורידו מכנסיהם. הם נותנים פקודות לאנשים זקנים לעבור במרוצה, תוך שתי דקות, את החצר הלוך וחזור, ולא — יירו בהם. האחד נותן פקודה: לרוץ! כל אנשי ס.ס. דורכים את רוביהם כאילו ליריה. האנשים הזקנים המסכנים רצים בכל כוחותיהם. מעבר לגדר פורץ צחוק, נשמעות הערות על כושר־הריצה של כל יהודי לחוד. למותר

הוא להוסיף שמכות אינן חסרות. פוקדים על היהודים הזקנים לשיר שירים שונים בקול "צלול". בדרך הטבע אין הזקנים שרים בקול צלול וזהו עילה לסטירות, מכות ולעינויים אחרים.

לגבי הצעירים יש להם אמצעי אחר. משסים ביהודי כלב גדול. היהודי מחוייב בשעת מעשה לעמוד ישר, לא להניד עפעף. ואם חלילה, היהודי מתנועע או מתכופף בשעה שהכלב מתנפל עליו, סופג הוא מכות לאין שיעור.

הוא הדבר לגבי יהודים הנשלחים לעבודה למשרדי הלנדראט בבית הספר בככר ה־3 במאי. קצת יותר טוב בקומנדנטורה שבשדרות ובבנין של עובדי הרכבת ברחוב פייראצקי, הקרוי "פקין".

יום יום נשדדות והולכות חנויות יהודיות. בשעה שחיילים בזזו את החנות של גב' גרוסברג ברח' שייראדזקה, עבר שם במקרה קצין. הגב' גרוסברג ניגשה אל הקצין והחלה לבכות ולומר שהיא אלמנה והיא מתפרנסת מחנות זו. הקצין נתן פקודה לחיילים שלא לחלק את הסחורה בין הפולנים ולא ביניהם, אלא להביא אותה לקומנדנטורה. לאחר ימים אחדים קיבלה הגב' גרוסברג הזמנה לבוא לקומנדנטורה, שם נתנו לה להכיר את הסחורה שלה. היא הכירה וקיבלה עד 10% מהסחורה ששדדו ממנה. ניתן לה פתק עם צלב־קרס ובו נאמר שאין לקחת יותר סחורה מחנותה.

היה גם מקרה כדלהלן ברח' גרודזקה. חייל אחד פרץ לחנות של ה' סיניי ושדד סחורה בסכום ניכר. הגב' סיניי הרימה צעקה, הגיע ז'נדרם שעצר את החייל ורשם דו"ח. לאחר ימים אחדים קיבלה הגב' סיניי צו להתייצב כעדה במשפט נגד החייל שנעצר. התובע אמר שחרפה היא לצבא הגרמני אם אחד מחייליו שודד סחורה בסכום של זהובים אחדים מאשה עניה. לאחר מכן טען סניגור מטעם השלטונות. פסק־הדין היה ארבעה חודשים בית־כלא צבאי.

אך למרות זאת לא פסקו אף ליום אחד מעשי השוד. מיהודי קאטוביצאי ברח' שבסקה 8 שדדו מלוא הבית סחורה; הריקו את החנויות של זיסקינד ופרנקל והמשיכו לשדוד בבתים. סכום גדול של כסף נלקח מה' מיכלזון בתואנה שיש לו כסף מזוייף. מה' זילברשץ ואחרים גזלו כל אשר להם.

מנין לתפילה קבצנו מדי בוקר מהשכנים. אחרי הצהריים באו ידידים ומכרים והיה לנו מנין גדול לתפילה בעת ה"שבעה".

יום ד', ה־13 בספטמבר, ערב ראש השנה ת"ש.

החטיפה לעבודה גוברת. יהודי אינו מעז לצאת לרחוב. הכל מסתתרים. עורכים חיפושים בבתים יהודיים ומגלים אותם בכל שיסתתרו. כשמוצאים יהודי, מכים

אותו קודם כל מכות אכזריות, אחר כך מוציאים אותו לרחוב שבו אוספים את כל היהודים. כשמתאסף מספר גדול אז מתחילים הם בהכאות. לאחר מכן מחלקים אותם לקבוצות אחדות ושולחים אותם לעבודה במקומות שונים. התעוררה הבעייה מה נעשה מחר בראש השנה. כיצד נתפלל ונתקע בשופר. הוחלט לגשת לתפילה בשעה 6 בדיוק ולהכין שופר. לתקוע או לא לתקוע — על כך יוחלט רק אז לפי המצב. וכיוון שהחטיפה לעבודה מתחילה בדרך כלל בשעה 9 לערך, נהיה אז כבר לאחר תפילה.

בו ביום הופיעה הוראה שהחנויות חייבות להיות פתוחות כל השבוע חוץ מיום א'. מי שלא ימלא אחרי ההוראה ייענש כחבלן.

מאמיר והולך היוקר של צרכי מחיה. לחם, חמאה, בשר, קמח ומיצרכים דומים — חסרים. נפט ומלח מזמן אין להשיגם. האכרים באים מהכפרים ומביאים אווזים, תרנגולות ומיצרכים אחרים אך מסרבים למכרם בכסף. הם מוסרים אותם רק כנגד מלח ונפט. בגלל מחסור במלח החלו האנשים לקנות בבתי המרקחת מלחי־מרחצאות שונים וסליטרה שאין אפשרות להשתמש בהם במצבם הטבעי ולכן ממיסים אותם במים חמים ומשתמשים בהם בצורת מי־מלח. טבק וסיגריות יש בשפע — פולניים אך בעיקר גרמניים. בימים הראשונים היה מחסור בגפרורים. לאחר מכן ממש הוצפה העיר בגפרורים ובסיגריות גרמניים.

האנשים החלו להתייחס באי־אמון לזהוב הפולני. היו שמועות שהזהוב יופחת. אכרים סירבו לקבל שטרות נייר. בקושי קיבלו מטבעות כסף ונחושת.

בלילה היתה העיר שרויה באפלה. לילות שלמים חצו את העיר אלפי מכוניות צבאיות עם חיילים ותחמושת. הצבא נע לכיוון ווארשה.

ביום רביעי אחר הצהריים הביאה לנו גב' ויסהוף קצת כסף מהקהילה. ערכנו קניה קטנה של מיצרכים.

ביום רביעי, בלילה, הווה אומר בראש השנה ת"ש, התפללתי ללא מנין. כה רב היה הפחד שאפילו שכנים של בית אחד חששו להתאסף בערב. פחדו שלא תישמע חריקתה של דלת נפתחת.

בצהריים הביא לנו ר' ארי' אייבשיץ, ידידנו היקר, קצת יין לקידוש. אשתו הביאה לפנות ערב תבשיל ובשר. דגים וחלות לא היו לנו.

בשעת הקידוש פרצתי בבכי מר ולא הייתי מסוגל לסיימו. עבר זמן רב עד שהצלחתי להירגע. כל הלילה לא יכולתי להירדם משום ששמעתי כל הזמן את בכיה החרישי של חותנתי על משכבה.

יום ה', יום ראשון של ראש השנה ת"ש, 14 בספטמבר.
בשעה 6 התאספו אצלנו דיירי הבית ושכנים של הבתים הסמוכים. ר' זקן איצקוביץ' התפלל שחרית בלחש ובקושי שמענו את דבריו. לא שרנו, ואפילו לא בלחש. גם לא אמרנו פיוטים. לאחר 7 הגענו כבר לקריאת התורה. הוחלט שלא לתקוע בשופר לאחר קריאת התורה אלא להתפלל מוסף. בשעה 8 וחצי בערך כבר סיימנו את התפילה. האנשים הצטרכו לעזוב כבר את דירתנו כדי להסתתר מפני החטיפות לעבודה, שעמדו אז, בדרך כלל, להתחיל. הקהל התפזר. נכנסנו, כעשרה אנשים, לחדר אפל ללא חלון, כיסינו אותו מבפנים בשמיכה. בעל־התקיעה אמר את הברכות בלחש ותקע 19 תקיעות חרישיות. החלטנו לתקוע 30 תקיעות. אך הפחד היה כה רב, שאחד המתפללים לא החזיק מעמד ולאחר 19 תקיעות הפסיק את בעל התקיעה. תקענו בשופר כאנוסי ספרד, אך מצבנו רע בהרבה ומסוכן יותר מזה של אנוסי ספרד.
התפללו בבית הכנסת. בא קהל קטן, בקושי מניינים אחדים. הגבאית הידועה של חברה קדישא "מרים הצהובה" באה אל הרב וביקשה ממנו שיוציאו מבית הכנסת את ספרי התורה ויניחו אותם במקומות בטוחים שונים, כי בבית הכנסת צפויה להם סכנת כליון מידי הגרמנים. הרב גער בה ואמר לה שבל תתערב בעניני העיר אלא תלך אל קדרותיה.
התפללו במקומות אחדים בעיר, וביניהם בשטיבל חסידי אמשינוב שברח' פארנה. על פי מקרה נודע לחייל אחד כי יהודים מתפללים שם. הוא נכנס לשטיבל הנמצא בקומה ראשונה והורה למתפללים שבל יעיז איש לעזוב את המקום עד שובו, נעל את הדלת מבחוץ והלך.
צעירים אחדים קפצו דרך חלון הקומה הראשונה. בשטיבל עצמו נשארו 29 יהודים. לא ארך זמן רב והחייל חזר ועמו מספר יותר גדול של חיילים שהקיפו את החצר. הם הוציאו את 29 היהודים לחצר ואחר־כך לרחוב. יהודים רבים, מאלה שהיו דיירי הבית ובאו לתפילה ללא בגדים עליונים, הובלו כשהם לבושים קפוטות משי ורכים מהם בכיפות ללא כובעים. את 29 היהודים הובילו לבית הסוהר. בדרך היכו אותם בקתות הרובים ובמגלבים מכות אכזריות.
בין המתפללים שנעצרו נמצאו: הרב מאושיאקוב, פרנס קהילת פייטרקוב ר' יצחק אהרן סוכאצ'בסקי, ראש ישיבת "בית יוסף" בפייטרקוב ר' ברוך אשר נודלמן, המנקר ר' משה חיים זלמנוביץ', המשגיח ר' פרץ פראשקער ואחרים. לאחר שעות אחדות של ישיבה בבית הסוהר הובלו הכלואים מוכים ופצועים דרך חצר בית הסוהר. ליד השער עמדו שתי שורות של אנשי ס.ס. ובידיהם אלות... כל יהודי הוכה מחדש. אז העלו אותם על שתי משאיות. הם נצטוו להחזיק ידיהם למעלה והוסעו לכיוון בלתי

ידוע. כשהתפשטה הידיעה על כך בעיר, עורר הדבר אצל היהודים צער רב, פחד והתרגשות.
ביום זה חטפו רבים לעבודה. בשעה 3 לערך התאספו אצלנו שכנים אחדים בדיוק כדי מניין. אמרנו בלחש כל פרקי תהילים עד גמירא והתפללנו מנחה. השכנים התפזרו עוד לפני 5 לפנות־ערב. מעריב לא התפללנו במניין. ל"שהחיינו" לא היה לנו, כמובן, פרי. אני וחותנתי אכלנו סעודתנו הדלה. ישעי' פוקאץ' לן אצלנו. לא הדלקנו אור בחדרים, אם כי החלונות היו מכוסים בנייר כחול עוד מהימים שלפני פרוץ המלחמה. הארנו רק את החדר האפל שאין בו שמשות כלל. אפילו לאחר ראש השנה, כשבעיתון הפייטרקובי "ויאדומושצי פייטרקובסקיה" נתפרסמה הוראת ראש העיר כי יש לסלק את הניירות הכחולים מהחלונות, פחדו יהודים להעלות אור בדירותיהם. כשהיינו נכנסים אל החדרים הריקים והאפלים, שחלונותיהם פונים אל הרחוב, אחזה בנו רעדה בשל רעש המכוניות והתותחים הכבדים והמולתם של החיילים. זה היה ממש "בחוץ תשכל חרב, ובחדרים אימה".

יום ו', יום שני של ראש השנה ת"ש, 15 בספטמבר.
ניגשנו לתפילה בשעה 6 לפנות בוקר. השתתפו דיירי החצר ואנשים אחדים מהבתים הסמוכים. הפחד בשל ארועי יום אתמול בשטיבל חסידי אמשינוב היה רב. מיהרנו לסיים תפילת שחרית, קראנו בספר התורה. לא חשבו כלל על תקיעה בשופר. תיכף התפללו מוסף. שכן מהחצר בא במרוצה והתחנן שהקהל יתפזר ובכלל לבטל את המניין עד שיירגע המצב. הוא סיפר עובדות שונות על כך שמכים מכות אכזריות כל אימת שפוגשים יהודים אחדים מתקהלים. הוא הסביר שהתקהלות של יהודים אחדים היא בחזקת סכנת נפשות. הוחלט פה אחד לבטל את המניין עד שהשם ירחם.
הכניסה אלינו, לדירתנו, היתה בפינת החצר ואדם זר בשום אופן לא יכול היה להבחין בה. משום כך ביקשו אותנו שני שכנים מהחצר שניתן להם להסתתר אצלנו עד יעבור זעם. הרשינו להם זאת. שני השכנים נכנסו אלינו תיכף לפנות בוקר והלכו לאחר 5 בערב, משעה שבה נאסר כבר ללכת ברחוב וכבר לא חטפו לעבודה.
כל שעות היום עברו עלינו במוראים ובאימת־מוות פן יבואו גם לחצר שלנו. כל שעה עמד אחד מאתנו ליד החלון והציץ לחצר כדי לראות מה מתרחש שם. משהחלו להתקרב שעות הערב, היינו כנולדים מחדש. כשהגיעה השעה 5 ואסור היה לצאת לרחוב והיינו בטוחים שלא יחטפו אותנו, הרגשנו כאילו יצאנו מבית־סוהר והננו אנשים חופשים.

שבת תשובה, 16 בספטמבר.

כל היום שכבנו והסתתרנו. ברחוב היהודים היתה חטיפת האנשים לעבודה איומה. היכו קשות את היהודים ועינו אותם עינויים סדיסטיים. נודע לנו כי הקהילה נצטוותה תוך שלושה ימים לשלם דמי־עונשים של 50 אלף זהובים.

בגלל העדרם של ברלינר ופינקוסביץ', פעילים היום בקהילה: יו"ר המועצה טננברג, זיגלמן, וארשאבסקי ועו"ד זילברשטיין. כפי שמספרים, הלכו הללו לרשויות המתאי־מות כדי להשתדל שיוקטן גובה הסכום, אולם העלו חרס. העשירים היהודיים מסתתרים כדי להתחמק מהטלת המס.

שדידת החנויות היהודיות נמשכת. היום בזזו כליל את חנות־הברזל של גב' רייכמאן שבכיכר טריבונאלסקי, נשדדה לחלוטין חנות המזונות הגדולה של ה' סוכאצ'בסקי שברח' פארנה וכן חנויות יותר קטנות אחרות.

אצלנו בחצר נוצר מחבוא נוסף. הוא נמצא בבית המלאכה של ה' רוזנטאל, הנסגר מבחוץ במוט ברזל ובפנים יושבים בחושך כשני מניינים של יהודים מבין דיירי החצר ושכנים מבתים סמוכים. כל היום אין לנו כל מגע אתם. לפנות ערב, בשעה 5 לערך, עם עזבם את המחבוא, הם עולים אלינו ומספרים ידיעות פוליטיות ומקומיות שונות שקיבלו במשך היום באמצעות הנשים, שכן גבר אינו מעז לצאת לרחוב.

היום סיפרו כי הצבא הפולני ליד ווארשה נחל נצחון עצום בהבקיעו את החזית הגרמנית והדף את הגרמנים עד שקיירנייביץ. כראיה לכך הם מצביעים על עשרות המכוניות של "הצלב האדום", המביאות בלי הרף חיילים פצועים לבתי החולים הצבאיים המקומיים.

יום ו', ערב יום הכיפורים, 22 בספטמבר.

מצב האוכלוסיה היהודית הולך ומחמיר מיום ליום. על מסחר או מלאכה, שבהם יוכלו יהודים לעסוק, אין מה לדבר. חטיפת היהודים לעבודה נעשית יותר ויותר מסוכנת. גזילת הרכוש היהודי נמשכת. רק עתה מתברר כמה נכסים ועושר היו בידי היהודים.

היום התחיל משהו חדש. אין לוקחים מיהודים רק כסף, סחורות, מיצרכים, תכשיטים וכו', אלא התחילו גם לגזול מהם רהיטים, כלי מיטה ובגדים. היוקר מאמיר בלי הפסק. אסרו על האיכרים או סתם נוצרים למכור ליהודים גרעינים כלשהם. האנשים מחכים לילות שלמים אצל האופים עד שייאפה הלחם.

החשמל פועל מחדש בשורה שלמה של רחובות. הערב ליל "כל נדרי" התחיל החשמל דולק גם אצלנו בבית, אולם פחדנו להשאירו דולק.

בפעם הראשונה בתולדותיה של פייטרקוב היהודים לא יאמרו הערב "כל נדרי" ולא יתפללו בו ביום הכיפורים.

יומיים לפני יום הכיפורים בא אל בית־הכנסת מחנה של גרמנים. הם חיללו את 30 ספרי התורה, הורידו מעליהם את המעילים, שברו את גלילי "עץ החיים" וקרעו וחתכו חלק מספרי התורה. את תשמישי־הקדושה העשויים כסף, וביניהם אלה שהובאו מהעיירה ליפניה, שדדו. את הבימה, ארון הקודש, העמוד של כיסא אליהו וספסלי בית הכנסת ניפצו והשמידו. את 30 ספרי התורה השליכו קרועים, ערומים ומחוללים על הרחבה שממול בית הכנסת והעמידו שם ז'נדרם שישמור לבל יצילו היהודים את ספרי התורה. כך עשו גם לספרי התורה של בית המדרש הישן, הנמצא ליד בית הכנסת. הם קרעו כמעט את כל הספרים, שביניהם היו כמה יקרי מציאות מהדפוסים הראשונים, שנשלחו לבית המדרש לפני 200 שנה ע"י הרב הפייטרקובי, הגביר הגדול ר' נטע הרשקוביץ'. הם ניפצו והרסו את כותל־המזרח החטוב מעשה־אמן, שהוכן על ידי האמן הקדום דוד פרידלנדר. את בית הכנסת ואת בית המדרש הפכו למחנה של חיילים שבויים, שדחסו לתוכו במספר של כמה אלפים.

בבית הקברות שליד בית הכנסת, על הקברים העתיקים, ולאחר שכרו לתכלית זו בורות עמוקים וגדולים, התקינו בית שימוש לאלפי השבויים. את המצבות העתיקות הוציאו מהקברים וסללו מהן דרך ללכת בה.

כאשר ביקשו בשעתו אנשים שונים את הרב למלט את ספרי התורה מבית הכנסת ומבית המדרש, הוא זילזל בהם. עתה מתברר עד כמה צדקו.

חוששים מאוד ליום המחר, יום הכיפורים, וביחוד מפני שבאשמת העשירים לא נפרעה הקונטריבוציה עד היום.

בליל יום הכיפורים התפללתי ביחידות, כמו כל היהודים. אחרי "כל נדרי" ותפילת מעריב למדתי חצי לילה מסכת יומא עם תלמידי שלמה קאצ'קה, שבא מתוך מסירות־נפש אלי בערב כדי להרחיב במקצת דעתי.

הדלקנו נרות רק בחדר האפל שאין בו חלונות ; שם אנו מתפללים ולומדים.

שבת, יום הכיפורים ת"ש, 23 בספטמבר.

אצלנו בבית נמצאים חוץ ממני גם א. שיינפלד, תלמידי שלמה קאצ'קה וישעי' פוקאץ'. משהאיר היום התפללנו שחרית, כל אחד ביחידות. אחרי שחרית הסתרנו היטב את הטליתות והמחזורים. הגרמנים עורכים חיפושים ומבקשים טליתות, ספרי תורה, ספרים סתם, תפילין וכד'. אוי ואבוי ליהודי שמוצאים אצלו דבר מהדברים הנ"ל. דאגתנו העיקרית נתונה לשני ספרי התורה, הנמצאים בדירתנו. הננו מסתובבים

בבגדים קצרים, ללא טליתות, ואין צריך לומר ללא קיטל. הנעליים עומדות מוכנות שאם יבואו ננעל אותן על מנת שלא יכירו כי אנו עורכים טקס דתי של תפילה או מתהלכים ללא נעליים — ממש כאנוסי ספרד בשעתם.

בשעה 12 לערך קיבלנו ידיעה מפיה של אשה יהודיה, כי ברחוב היהודים ובסביבה היהודית סכנת נפשות. מחטטים ומחפשים בכל המחבואים האפשריים, כי היום, יום הכיפורים, הסתתרו עוד יותר יהודים.

בשעה 2 אחה"צ שמענו יריות חזקות מבית סמוך. תיכף לאחר מכן באו אלינו בריצה נשים יהודיות אחדות ואמרו שכל הגברים צריכים לברוח ולהסתתר, כי הם באו אל הבית הסמוך, של שמעון וארשאבסקי, שברח' שבסקה 4. הם מצאו שם 5 יהודים לבושים בקיטלים ובגרביים ללא נעליים. יהודי אחד ברח. הם פתחו עליו באש, אולם בדרך נס ניצל היהודי ועלה בידו לברוח ולהסתתר.

שלושת הגברים ברחו והסתתרו. אני נשארתי לבדי עם חותנתי החולה. לא עבר זמן רב ובאו להודיע לי שהם נמצאים אצל תושבי השער שלנו. הפחד היה רב. עד מהרה הוגד לי שהם עזבו כבר את ביתנו, בו היו היום זו הפעם הראשונה, ולא הבחינו בכניסה לדירתנו.

החשיך יותר ויותר. הגיע לילה. התפללתי מעריב והתכוננתי לערוך "הבדלה" ולטעום משהו לאחר הצום הקשה. — — —

מן החיים הדתיים בימי המלחמה

בחורי ישיבה ובחורי "שטיבל" בזמן המלחמה

עד פרוץ המלחמה

עד פרוץ המלחמה היו בווארשא שלושת אלפים וחמש מאות בחורי־"שטיבל'ך" חסידיים, לערך. אלפיים מהם למדו ב"שטיבל'ך" מיסודם של חסידי גור, והיתר באלה של אדמו"רים אחרים, כגון: סוכצ'וב, ראדומסק, אלכסנדר, חנצ'ין, ראדזין, ראדזימין ואחרים. גילם של בחורים אלה נע, בדרך כלל, בין ארבע עשרה לעשרים ושמונה.

מקום המטה הראשי של "שטיבל'ך" גור היה ברחוב נאלאָווקי 19 ובבית־מדרשו של בעל "חידושי הרי"ם* ברחוב הברזל 57. כעשרים "שטיבל'ך", לערך, מפוזרים היו בווארשא ובפרבריה, בהם למדו בחורי גור והתעמקו בתורת החסידות.

בחורי גור נבדלו מבחורים אחרים בלבושם המיוחד. הם חבשו לראשיהם "קסקטים" משי, פיאותיהם הארוכות קשורות תחתיהם, את זקניהם לא עשו. לובשים היו "ז'וּפיצות" ארוכות ולרגליהם מגפיים בין בקיץ בין בחורף. ויש שנעלו נעליים "חסידיות חצאיות". הגרביים מופשלים מעל המכנסיים כספורטאים. מתחת לכובעים חבשו כיפה אפילו ברחוב.

גם בחורים חסידי אדמו"רים אחרים לא עשו זקנם, גידלו פיאות, קצרות יותר ומוצנעות מאחורי האזניים, ענדו צווארונים קשים ועניבות, שהיו פסולים בעיני חסידי גור. כובעיהם לא היו של משי, אלא של לבד, ועל־פי־רוב ברחוב לא חבשו כיפה לראשם. הם נעלו מגפיים או נעלי־בד ללא שרוכים. מכנסיהם משולשלים למטה ואת גרביהם לא הפשילו עליהם.

בשבת חבשו כל הבחורים, גם חסידי גור וגם של אדמו"רים אחרים, כובע קטיפה וכיפה מתחתיה.

* ר' יצחק מאיר רוטנברג, מייסד שושלת גור (תקנ"ט—תרכ"ו).

שלוש כיתות היו בין בחורי גור: "חריפים", "שמאליים", וצעירי אגודת ישראל — פועלי־אגודת־ישראל. שמונים אחוז מבחורי גור נמנו על ה"חריפים". מפקד עמד בראש ה"חריפים" שבכל "שטיבל", ומפקד כל המפקדים — ר' ישראל,* בנו של האדמו"ר מגור.

וכה היה מנהגם של ה"חריפים": בבוקר־בבוקר בא הבחור ל"שטיבל" שלו וישב ללמוד עם חברו, היה גם מי שהעביר את הזמן בשיחה בטלה בענייני פוליטיקה, קהילה ורבנים, האדמו"ר, ועניינים אחרים. ברם, היו גם כאלה שישבו ולמדו ברצינות.

עם גמר השיעור עמדו לתפילה, שנערכה בקולות וברקים, ולעתים בלי מחשבה וידיעה. ללכת הביתה ולטעום טעימה לאחר התפילה נאסר עליהם, אלא היו שולחים את חבריהם הצעירים להביא להם את הארוחה מבית הוריהם. כל צעיר הביא אוכל לבחורים אחדים. כל הארוחות המובאות נתחלקו בין כל הבחורים חלק כחלק ולא ניכר שוע לפני דל.

סיימו את ארוחתם, יצאו ב"ריקוד". יש והתפרקדו לאחר מכן על הספסלים, כשאדרתם למראשותם וחטפו שינה קלה. אחרים ישבו ללמוד את השיעור שלהם ולמדו בהתמדה. רוב הבחורים פתח את הגמרות, אבל לא כדי ללמוד, אלא להעביר את הזמן בשיחה בטלה. גם ארוחת הצהרים הובאה להם מביתם על־ידי הצעירים וגם זו נתחלקה ביניהם חלק כחלק. כמנהגם בשתי הארוחות הראשונות כך מנהגם בארוחת הערב. בבתי הוריהם שוהים היו זמן מועט בלבד. מן השעות המוקדמות של הבוקר עד שעה מאוחרת בלילה בילו ב"שטיבל'ך".

עם אמותיהם ואחיותיהם לא היו מדברים כלל, ועם אבותיהם — מלים ספורות בלבד. גם בשבתות ובחגים היו אוכלים — אם לא אצל האדמו"ר — ב"שטיבל" בחברותא. כיוון שהבחורים ב"שטיבל'ך" לא הקדישו עתם לתורה, לא יצא מתוכם אף תלמיד חכם אחד בעל שם עולמי.

המפקדים חינכו את הבחורים לעזות ולחריפות, לא לשאול לדעת אחרים, לא להתבטל בפני גדולים, ואפילו לא בפני זקנים בעלי זקני שיבה; פונים היו לכל אדם בלשון "אתה" ולא בלשון רבים. בחורים אלה היוו חומר טוב כפעילים בעידן בחירות למיניהן.

בחור מן ה"חריפים" אסור היה לו לעסוק במלאכה או במסחר כל שהוא. בחורים עניים התפרנסו ממה שחילקו להם חבריהם בני־עשירים ומנדבות שאספו אצל

* האדמו"ר מגור דהשתא בירושלים, שליט"א.

החסידים האמידים; גם הוצאות הנסיעה אל האדמו"ר בשביל הבחורים העניים נעשו מתרומותיהם.

הבחורים ב"שטיבל'ך" של האדמו"רים האחרים היו מעורבים יותר עם הבריות. אכלו בבתי הוריהם, דיברו עם אמותיהם ואחיותיהם, לא היו עזי פנים, הדרו פני זקן וגם למדו יותר. אולם בסעודות ראש־חודש, ימי הילולא, ימי פגרא וסעודות מלווה־מלכה נהגו כמו בחורי גור.

כאמור היתה בין בחורי גור כיתה של "שמאליים". לתואר זה זכו על שנתנו יד לעזור להוריהם בפרנסתם, כגון עיסוק בחנות שעות אחדות ביום. אך יצא אחד מן החבורה והתעסק ב"דבר טמא" כגון מסחר, מלאכה וכדומה — מיד הוצא מחבורת ה"חריפים" ונחשב ל"שמאלי". כארבע מאות בחורים נמנו על ה"שמאליים".

ה"שמאליים" לא היו פחות אדוקים מאשר ה"חריפים". גם להם מפקדים משלהם; גם הם ישבו ב"שטיבל" ולמדו, ערכו סעודות חסידיות ונסעו לאדמו"ר, בכל זאת היו ה"חריפים" לוחמים בהם ותמיד היו שרויים אתם במחלוקת.

הן בעיני ה"חריפים" והן בעיני ה"שמאליים" נחשבו הבחורים של "צעירי ופועלי אגודת־ישראל" לקלי דעת ופושעים, שחטא הוא לתת להם לדרוך על סף "שטיבל" חסידי.

מלבד בחורי ה"שטיבל" יש להזכיר גם בחורי ישיבה. בווארשא מצוי היה מספר רב של ישיבות: הסידיות, ליטאיות וחסידיות־ליטאיות.

בין הישיבות החסידיות נמנו:

"דעת משה" של האדמו"ר מפיאסצ'נה	—	300 בחורים
"בית אברהם" — סוכצ'וב	—	100 "
"תומכי תמימים" — לובאוויץ'	—	200 "
"יסוד ישרים" — האדמו"ר מראדזין	—	100 "
"עמק הלכה"	—	100 "
"מתיבתא"	—	100 "
ישיבה על שם ר' ישעיה'לה פראגער ז"ל	—	100 "
"תורת אמת" — חסידי בראצלאב	—	60 "

בפרוס המלחמה נוסדו ישיבות של האדמו"רים: אלכסנדר, חנצ'ין, ראדומסק, קרומילוב, סטריקוב, ואחרים.

שתי ישיבות היו "ליטאיות": א. ישיבת בעלי־המוסר "בית יוסף"; ב. "תורת־חיים" על שם הגאון ר' חיים מבריסק, בראשה עמד חתנו ר' הירש'לה גליקסון.

חסידיות־ליטאיות היו גם הישיבות "תומכי תמימים" ו"תורת אמת".

בכל הישיבות — מלבד השתים האחרונות ושתי הישיבות הליטאיות — למדו הלכה, גמרא עם תוספות והדריכו את הבחורים בהלכות־החסידות. חייבים היו לגדל זקן ופיאות ולחבוש כיפה, לחגור אבנט וללבוש קפוטה.

בשתי הישיבות החסידיות־ליטאיות היתה החסידות לימוד־חובה; בישיבת "תומכי תמימים" — חב"ד ו"תניא"; בישיבת "תורת אמת" — "לקוטי מהר"ן" ושאר ספריו של רבי נחמן מבראצלאב ושל תלמידו ר' נתן ושל הרב מטשהרין.

בישיבת "בית יוסף" הליטאית היתה נהוגה חובת־לימוד של ספרי מוסר, כגון: "מסילת ישרים"; "חובת הלבבות", ספרי המוסר של ר' ישראל סאלאנטר ושל ר' יוזל, עמוד התיכון של השיטה הנובוהורודקאית.

גם בישיבה השניה של הליטאים, "תורת חיים", למדו מוסר, אבל לא באותו היקף כמו בישיבת "בית יוסף".

בישיבות החסידיות־ליטאיות לא הקפידו כל כך על צורת הלבוש. רבים מתלמידיהן, תלמידי חכמים גדולים ויראי שמים, היו לבושים אירופאית, וללא חתימת זקן ופיאות.

בישיבות הליטאיות היה רובם של הבחורים לבוש בסגנון אירופאי, ללא זקן ופיאות. הללו אף היו רגילים להתבדח ולהתלוצץ על חשבון הבחורים מגדלי הזקן והפיאות.

בזקן ופיאות הקילו, לעומת זאת החמירו בטלית קטן וציציות ארוכות ביותר, שהשתרבבו מבעד המעיל הקצר.

כשנראה ברחוב אברך מלובש בסגנון אירופאי, נעליים חצאיות, חומות ויפות ומבעד למעילו הקצר נשרכות ארבע ציציות עבות — הכירו הכל שמ"בעלי המוסר" הוא.

לא שרר שלום בין בחורי הישיבה לבין בחורי ה"שטיבל'ך". בעיני הראשונים נראו בחורי ה"שטיבל'ך" כעמי־הארצות, שאינם יודעים ללמוד. מאידך גיסא הוציאו בחורי ה"שטיבל'ך" לעז על תלמידי הישיבות שאין בהם ריח של חסידות. ביותר מתוחים היו היחסים בין בחורי גור לבין תלמידי הישיבות.

בפרוץ המלחמה

כאשר החלה ההפצצה על וואַרשא מיד בטלו כל הישיבות והלימודים ב"שטיבל'ך". אך נכבשה וואַרשא על ידי הגרמנים, החלו החטיפות לעבודה. אנשים צעירים שוב לא יכלו להתוועד בחבורות גדולות או קטנות; אפילו ההליכה מן הבית ל"שטיבל" או לישיבה היתה בחזקת סכנה וקשור במסירות נפש. אדמו"רים רבים, ביניהם האדמו"ר מליובביטש, מנהל ישיבת "תומכי תמימים", עזבו את פולין. רבים מראשי הישיבות, מנהלים, משגיחים ותלמידים רבים נמלטו בשעת ההפצצה, מזרחה.

את בתי הישיבות וה"שטיבלאך" תפסו גולים ופליטים מערים ומעיירות שונות ובשל כך בטלו הלימודים בהם. נוספה לכך פקודת היודן־ראט מינואר 1940, שגזרה על התפילה בבתי־כנסת, בבתי־מדרש וב"שטיבל'ך" ובטלה מאליה האפשרות להיוועד ב"שטיבל'ך".

ברם, כעבור זמן קצר נתחדש לימוד התורה. הישיבות לא היו פעילות, אבל נתארגנו "קיבוצי־תורה" של לומדים, כמפורט להלן:

קיבוצי־תורה גור:	מוראנובסקה	30	—	בערך 25	בחורים
	מלאווסקה	4	—	〃 20	〃
	סטאווקי	49	—	〃 30	〃
	〃	41	—	〃 15	〃
	נובוליפיה	31	—	〃 10	〃
	גז'יבובסקה		—	〃 20	〃
	טוואַרדה	40	—	〃 20	〃
קיבוץ־תורה ליובביטש:	מילא	46	—	〃 20	〃
קיבוץ־תורה בראצלאב:	נובוליפיה	26	—	〃 20	〃
קיבוץ נובוהרדוק ("בעלי מוסר"):	פראנצישקנר	3	—	〃 10	〃
אצל האדמו"ר מפילב: (אלכסנדר, חנטשין, סוכטשוב, פיאסצ'נה)	מוראנובסקה	44	—	〃 20	〃

רובם של הבחורים, להוציא בחורי גור, החליף בזמן המלחמה את הלבוש היהודי המסורתי בלבוש אירופאי. אך בחורי גור ברובם — המשיכו בלבושם המסורתי: כובעי־משי, כיפות, זקן ופיאות.

כת של בחורים

באחד ה"שטיבל'ך" של גור היו המפקדים: מוטל גולדפרב, מיכאל מייזנר, מאיר בוכמן ופנחס ראט.

בזמן המלחמה אספו המפקדים את הבחורים וחזרו והקימו "שטיבל" מחדש. התאספו חמשים בחורים, לערך, צעירים וזקנים. הואיל ולא היה להם אולם מיוחד, הסתדרו בחדר אחד בדירתו של הדיין הלא־רשמי, הירשלה, ברחוב מילא 9.

ראשית כל גזרו המפקדים, לבל יהין איש ללון בביתו, אלא על כולם לישון ב"שטיבל". אסור לשוחח עם אם ואחות ואסור להיות אתן לבד בחדר אחד. אסור לקרוא: אמא, או אחות. את האם יש לכנות: "בני בית של אבא", ואת האחות „בתו של אבא".

על הבחורים העשירים להביא אתם ל"שטיבל" את ארוחתם ערב, בוקר וצהרים. הכל נכנס לרשות אחת ונתחלק בין הבחורים חלק כחלק לפי העקרון: כולם שווים.
הואיל ולא היה די מזון לכולם, החליטו לשלוח זוגות־זוגות של בחורים לאסוף נדבות בכל הרחובות. ואמנם היו נתקלים ברחובות בזוגות בחורים, חבושים כובעי משי ופיאות ארוכות מוסתרות תחתיהם, לבושם מזוהם, קרוע ומהוה, זקניהם מסובכים וגדלים פרע — והם פושטים־יד לנדבה.
היות ולא אכלו אלא בחברותא, הפכה ממילא הארוחה לסעודה חסידית. וכיוון שכך, עמדו "המפקדים" וגזרו לשיר בכל סעודה ניגונים חסידיים. וכך הוה. הוסיפו וגזרו: במקום שירה שם יהיה ריקוד, ואחרי כל סעודת ערב יש לרקוד ריקוד חסידי. הדיירים בחצר מילא 9 מלאו זעם וחימה, כאשר ראו ושמעו לילה־לילה את הזמר ואת הריקודים הפראיים של החבריא, בשעה שדם ישראל נשפך כמים.

בתחילה עוד למדו קצת. אבל הלימוד היה פוחת והולך מיום ליום. ימים שלימים היו עוסקים באיסוף כספים לסעודות בשירה ובריקוד.
והיה כאשר דיירי מילא 9 צעקו באזני הבחורים: הייתכן? איך ישאכם לבכם לרקוד ולהתהולל בעת צרה לישראל? — לעגו להם הבחורים, חרפו אותם, כדרכם לא להתפעל משום אדם. היה מעשה והבחורים הריקו עביט של שופכין על ראשי השכנים המתלוננים. כאן פקעה סבלנותם של הדיירים. השומר היהודי של הבית, מר ווישניא, ודיירים אחרים קראו לשוטרים והוציאו משם את החבריא.
החבריא לא הסתפקה בסעודות, שירה וריקודים. "המפקדים" גזרו שיש להתענג יום־יום גם בטיפת־משקה. הואיל והי"ש יקר וכסף אין, ניסו ראשית כל להגביר את ההתרמה ברחובות. אך גם זה לא הספיק למשקה היום־יומי, ואז התירו להם המפקדים גם מעשי־גניבה. החלו בני העשירים לגנוב מבתי הוריהם מכל הבא ביד: עור, אריגים, סידקית, ולאחרונה גם שעוני זהב, תכשיטים, כסף ושאר חפצים בעלי ערך. כל הגנוב אתם מכרו ובכסף קנו להם י"ש וטעימה קלה, וישתו וישכרו יומם ולילה. הזלילה והסביאה קיבלה מיום ליום מימד מסוכן יותר. לא הספיקו גם הכסף והחפצים הגנובים — אז הוחל במלאכת הסחיטה.
"המפקדים" עם אחרים מבני החבריא, יצאו לביקורים בביתם של חסידי־גור עשירים ודרשו מכל אחד סכום כסף מסויים. אם התקומם מישהו — איימו עליו בהלשנה. במקרים אחדים אף הוציאו את איומיהם אל הפועל.
קמה סערה בין חסידי גור. זלילה, שכרות, הלשנה, התרמה וסחיטת כספים לשם סעודות וריקודים, כיום הזה כלום יש לך חילול שם שמים גדול מזה!

נכנסו בעובי הקורה זקני חסידי גור, למדנים ויהודים טובים, אבל הבחורים אף לא רצו לדבר אתם, כיוון שהם "חריפים" ואינם מכירים בשום בר־סמכא, מלבד באדמו"ר מגור — והאדמו"ר הרי עזב את פולין. בטוחים הם, כי אילו היה האדמו"ר כאן היה מסכים לדרכם הם. יתר על כן, לדעתם דווקא הולכים הם בדרך האדמו"ר.
נכנסו חסידים בזעקה גדולה ומרה לאחיו של האדמו"ר מגור, ר' משה בצלאל אלתר, וקבלו לפניו על הבחורים, הצופנים את ה"סטרא־אחרא" בקדושה, והשם מתחלל ברבים.

פנה ר' משה בצלאל אל הבחורים במכתב, לאמר:

"בעזה"י ערב חנוכה תש"א
להבחורים המופלגים המסתופפים בצל כק"א (כבוד קדושת אחי) אדמו"ר שליט"א, ד' עליהם יחי'.
באתי בזה לעורר אתכם על כמה הנהגות שלכם אשר אינם לפי רוח ורצון כק"א אדמו"ר שליט"א ועליכם לשנות לטוב ולהיות זהיר ביותר באלה. ועיקר העיקרים לחזק לימוד התורה בהתמדה בשיעורים קבועים בגפ"ת עכ"פ ח' שעות ביום בלימוד התו"הק בלי שום אמתלאות במעשים ובהתעסקות ענינים אחרים אף בדבר מצוה. כי אין לנו שיור רק התורה הזאת... והנה לא טובה השמועה שמדברים עליכם אשר הרבה מכם מקילים בהחמורות שבחמורות, והוא יסוד היהדות מצות כיבוד או"א, וכמה מכם סותרים ממש דבריהם ר"ל ועוד יותר שנעשה כהיתר אצל יחידים להוציא דברים מהבית בלי רשות אב ואם והוא איסור חמור ר"ל כמ"ש גוזל או"א וכו' לאיש משחית ובמהר"ל בנתיב העבודה פי"ד דהיא מן החטאים שאין מועיל השבה עליהם ע"ש. גם לא נכון מה שתרבו בסעודות מרעים ובפרט בשתיית יי"ש, ואפילו כשהיו השנים כתקונם הזהיר כק"א מרן שליט"א שלא להיות בסעודות מרעים יותר מפ"א בחודש וכעת אין הזמן גרמא אף לזה. ועניו שתיית היי"ש נתרחק הרבה אצל כק"א מרן שליט"א ואפי' בשלחן הטהור מונע מלשתות יי"ש לקיים דברי חז"ל... גם בענין קיבוץ מעות לצדקה בל תתמידו בזה רק לפעמים על דבר נחוץ היוצא מן הכלל ובדרך כבוד.
כי מנהגיכם בזה גורם ביטול תורה וח"ו וחילול כבוד התורה והחסידות ומיעוט כבוד ק"א מרן שליט"א. ומפני הרבה טעמים גלויים ונסתרים הנני ג"כ להזהיר מאד לבל לישון חוץ סביבתכם רק כ"א יישן בבית הוריו שיחיו...
ובטוח אני שתשמעו לעצתי אשר אני דורש מכם בכל אלה ויתרבה עי"ז כבוד

התורה והחסידות והשי"ת יאמר די לצרות ישראל ונזכה במהרה לשמוע תורת חיים מכק"א מרן אדמו"ר שליט"א ויורה לנו הדרך אשר נלך בתורה, ויראת שמים.

דברי המצפה ישועת ישראל במהרה

ידידכם ואהבכם (—)

משה בצלאל אלטר

גם מכתב זה, הפונה לבחורי גור במלים חמות ובכאב לב, לא תיקן דבר, משום, שכאמור, אינם מכירים בשום בר־סמכא.

הם עברו מרחוב מילא 9 למוראנובסקה 30, שם הם ממשיכים בהילולותיהם.

מה קרה לבחורים החסידיים?

כאמור, היו מצויים בווארשא לפני המלחמה יותר מחמשת אלפים בחורים תלמידי ישיבות ו"שטיבל'ך". כרגע אין בווארשא אלא קצת יותר ממאתיים בחורים כאלה. ונשאלת השאלה, להיכן נעלמו כל הבחורים האלה, שלמדו ב"שטיבל'ך" ובישיבות? חלק מהם התפקר בזמן המלחמה וקשריו עם החסידות ניתקו. רבים מתו ואחרים נתפזרו בעיירות הסמוכות וחלק הסתדר בעסקים שונים. אחד מרבים לדוגמא: הבחור דויד גרינפלד מרחוב מיזלש 5 קיבל עבודה בתור שומר־לילה בבית החרושת הקטן של משפחת קרל ברחוב זמנהוף 19. שומר הלילה, החסיד בעל זקן ופיאות, מסתובב כל הלילה בחצר על־יד בית החרושת הנה ושוב. ביום הוא מנקה את הקרח ואת האשפה מן החצרות ועוד עבודות כאלה. כמוהו כן גם הבחורים: טיקוצינסקי, מאיר מיימון, מאיר רפפורט, ואחרים.

כאמור, רק קצת יותר ממאתיים בחורים לומדי תורה נמצאים כיום בווארשא. רובם בנים להורים עשירים. העניים מתפרנסים מנדבותיהם של העשירים. הרבה מסייע לבחורים, התמחוי של לומדי תורה ברחוב גנשה 21 — עליו יסופר להלן.

מאתיים בחורים אלה אינם עסוקים כלל. הם לומדים ומתעסקים בדרכי החסידות.

הואיל וטבילה במקווה עניין גדול היא בחסידות ומקוואות אסורים היו בווארשא עד הקיץ של שנת 1941, היו הבחורים הולכים לטבול בנהר הוויסלא.

בערב סוכות שנת 1940 הלכה קבוצת בחורים "חריפים" מרחוב מוראנובסקה 30 (אז עדיין ישבו במילא 9) לטבול בנהר הוויסלא. אחד מהם, בריש פילגר * מרחוב נובוליפיה 36, התחיל לטבוע. והואיל ואף אחד מחברי הקבוצה לא ידע לשחות, למען הציל את הטובע — טבע פילגר, וגם קבורה לא היתה לו.

* לקמן בסיפור על המקוואות: פארלעגער.

אהבת תורה ויראת שמים

בכיוון הפוך מאשר ה"חריפים", תופעה חיובית במאה אחוז, היתה פעולתו של אירגון הבחורים "אהבת תורה ויראת שמים", בין בשעת המלחמה ובין לפניה.
אירגון זה נוסד בימי המלחמה העולמית הראשונה על־ידי ר' יצחק דויד מרגליות. מרגליות היה בעל מלאכה ומשלוח ידו עשיית כיסי נייר. היה במקצת תלמיד־חכם, ירא שמים ואוהב ישראל באמת. יהודי עממי, פשוט ובעל צדקה גדול. גר היה ברחוב פאנסקה 8.

בימי המלחמה הראשונה, בשנת 1914, בראותו את מצבם המזעזע של העניים, העמיד ארון בבית־הכנסת של סרדינר ברחוב טוורדה. בארון נקב חור, והוא ניהל תעמולה עצומה, שאיש־איש יפרוס מלחמו לארון הזה. התעמולה עשתה פרי ובכל יום נתמלא הארון פרוסות לחם. בין מנחה למעריב פתחו מרגליות ועוזריו את הארון וחילקו את הלחם לעניים.
מיד לאחר מכן, החל מרגליות לרכוש חברים לחבורתו "אהבת תורה ויראת שמים". החברים היו בעלי־מלאכה ונערים שעבדו במקצועות שונים, כגון: סנדלרים, חייטים, אורגים, נגרים, פקידים בבתי־מסחר, ובעלי־מלאכה אחרים.
מרגליות, איש העם, סמל הטוב, בעל נפש עדינה ורגישה, היתה לו השפעה עצומה על הנוער. הוא אסף כמה בחורים בעלי־מלאכה ולימד אותם כל ערב "עין יעקב".
מספר התלמידים החל לרוב עד שצר היה להם המקום בדירתו שברחוב פאנסקה 8, לפיכך עבר ללמד בבית־המדרש של סרדינר שברחוב טוורדה. ברם, מספר התלמידים הלך הלוך וגדל, עמד והקים סניף גם באיזור נאלווקי בבית־הכנסת של טרוקנהיים. לאחר מכן פתח סניפים גם בפַלצוויזנה ובפראגה. נוסף לכך יסד קופה של גמילות חסדים בשביל תלמידיו. תלמיד שנמצא במצוקה עזר לו מרגליות בכול: בכסף, בעצה טובה והושיט לו עזרה כאב נאמן לבנו.
הוא גם הנהיג לתלמידיו "שלוש סעודות" ו"מלווה מלכה". התלמידים העריצוהו ואהבוהו אהבת נפש. הוא נטע בלב תלמידיו, שרובם לא קיבל חינוך ראוי לשמו, מידות טובות, ובכך עידן אותם.
בפרוץ מלחמה זו, שוב חידש במסירות נפש את החברה "אהבת תורה ויראת שמים" והפעילה בדירתו שברחוב פאנסקה 31.
כאן דאג להמציא לתלמידיו מזון רוחני וגשמי כאחד. כך, למשל, אפה מן הקמח, שממנו היה עליו לעשות דבק לכיסי הנייר — כופתאות והחיה בהם נפשות תלמידיו הרעבים.

רבות פעל מרגליות, אסף כספים ומצרכי מזון לטובת תלמידיו. יום־יום לימד אותם "עין יעקב". מספר תלמידיו הגיע לשלוש מאות.
בזמן האחרון הציע מרגליות, שכל יהודי יפריש עשר אגורות (= גראשן) על כל קילוגרם לחם לבן; חמש אגורות על כל קילוגרם לחם שחור; עשרים וחמש אגורות על כל קילוגרם בשר, וכן על כל המצרכים. את הכסף יש לשים בשקיק מיוחד ולחלקו לעניים בכל יום שני וחמישי. ברם, לא הספיק להגשים את הצעתו. בסוכות תש"ב מתו ממחלת הטיפוס, הוא ושני ילדיו.
החברה "אהבת תורה ויראת שמים" בטלה.

זקנים

אך נכנסו "הם" לאחת הערים, או העיירות, היתה ראשית פגיעתם בזקנים של יהודים שומרי־מצות, והיו דנים אותם בגזיזה, בהצתה, בקיצוץ ובתלישה.
כוונתם היתה להמית על־ידי כך את רגשות־הדת של היהודים האדוקים, כשם שזו היתה כוונתם בהצתת בתי־הכנסת, קריעתם והשמדתם של ספרי־תורה, הריסת בתי־הקברות. היה זה גם אמצעי בדוק לענות בו יהודים עינויי גוף.
בשורה שלימה של ערים נעשתה גזיזת הזקנים בשיטה המונית. כך, למשל, נתפרסמה פקודה בזדונסקה־וואליה שעל כל יהודי העיר להופיע בשוק ביום מסויים. מובן, שביום המיועד הופיעו כל היהודים, שכן, לפי הנאמר בפקודה, כל הנעדר צפוי היה לעונש על חבלה.
אלפי פולנים נתקהלו ובאו גם הם; תאבים היו לראות מה ייעשה ליהודים.
זדונסקה־וואליה היתה עיר תעשייה. היו בה הרבה בתי־חרושת בבעלות יהודית, ואלפי פועלים יהודיים עבדו בהם.
ביום המיועד הופיעו כל היהודים במקום. מיד הוקף השוק על־ידי עשרות גרמנים מקומיים ושוטרים. התנפלו על היהודים, הכום מכות איומות, לאחר מכן החלו גוזזים את זקניהם של היהודים. בחלקם נתלשו הזקנים פשוט בידים; אחרים נחתכו זקניהם בפגיונות השוטרים. וכך נתמלא השוק בשער זקנים.
עמדו ואספו את השערות למקום אחד ואירגנו אוטא־דה־פה חגיגי. הפולנים הנאספים עמדו והסתכלו במחזה זה ובשעת מעשה היו מלגלגים על היהודים.
החרשתנים היהודים היו ללעג ולקלס בפי פועליהם. לסיום עוד ספגו היהודים מכות אכזריות ושולחו לבתיהם.
גזיזת זקנים המונית כעין זו נתקיימה גם בראדומסק, צ'נסטחוב, ראווה ועירם אחרות.

בפלונסק הקהילו את כל היהודים בערב יום הכיפורים שנת ת"ש בחצר בית־הסוהר ושם גזזו את הזקנים לכולם. אברכים ללא חתימת־זקן גזזו את... בלוריתם. בכל עריה ועיירותיה של פולין היו עורכים מצוד על יהודים, גוזזים את זקניהם. במקרים רבים היו מציתים את הזקן או חתכוהו בפגיון בתוספת חלק מן הסנטר. יש והוליכו יהודים למספרה, ציוו את הספר לגלח את זקנם ואילצו את היהודים לשלם לספר שכר עבודתו. בערים רבות היכו ועינו יהודים בעלי זקן, שנחטפו ברחוב. בקראקוב התיר מורה־הוראה ליהודים, לספר זקנם במו ידיהם, כדי למנוע מעצמם את ההתעללות. יהודי קראקוב האדוקים שמעו לעצתו ועשו כדברו.

בפייטרקוב ידוע ומפורסם יום הרביעי, "יום הדמים", בו הסתערו אנשי "הגיסטאפו" ושוטרים על העיר, כדי לחפש יהודים בעלי־זקן. כמובן, שהם מצאו יהודים מזוקנים למכביר.

כל יהודי בעל חתימת זקן הוכה, ראשית כל, מכות נאמנות, ולאחר מכן תלשו את זקנו בידיהם. למי שזקן קטן היה, נחתך בפגיונם עם הבשר. רבים היו הפצועים, ביניהם: משולם ליפשיץ, משה טמקין, אנשיל ווייס, ועוד רבים.

לפגיעה בזקן יפה היתה כל שעה: בשעה שפגשו יהודי בעל־זקן ברחוב; בשעת חטיפתו לעבודה ברחוב או בבית; בעת חיפושים בבתי יהודים; בעת התנפלות לשם שוד וביזה, בחשמלית, ברכבת, ברכבת זעירה ובכל מקום שידם מגעת.

בעיירה גורז'קאוויץ, שעל־יד פייטרקוב, הודיע ראש העיר שכל יהודי שיגדל זקן יקנס במאה זהובים. בזדונסקה־וויוליה פירסמו השלטונות מודעות, כי עונש של כליאה יוטל על כל יהודי שיגדל זקן.

בכל מקום "הם" גזזו את הזקנים גם לרבנים. בעניין זה קרו מקרים מזעזעים. כן ידוע המקרה ברבה של ראווה:

בראווה פירסם השלטון צו, שעל כל יהודי העיר להתאסף בשוק, כדי לגזוז זקנם באופן קולקטיבי.

ידידות שררה בין הרב ובין הכומר הגרמני. באה בת הרב לפני הכומר בבקשה, שישתדל שירשו לאביה הרב לגדל זקן.

קיבל עליו הכומר להשתדל. ראשית כל קיבל הכומר נזיפה חמורה על השתדלותו לטובת יהודי. לאחר מכן הוציא ראש ה"גסטאפו" פסק דין, שהרב יכול לפדות את זקנו תמורת מאה מלקות, והרב קיבל עליו את גזר הדין.

התכוננו לביצוע עונשו של הרב הישיש בעל־השיבה. כשהגיע מספר המלקות לעשור השלישי, התעלף הרב. הכניסו אותו לבית־חולים, שם שכב יותר משבועיים אולם זקנו לא נגזז...

הרב זילברשטיין, רבה של פראגה, נלקח מביתו לעבודה. הקצין הממונה ביקש להתעלל ברב ולגזוז את זקנו. הרב "פדה" את זקנו תמורת זוג מגפיים טובים.
בלודז' גזזו זקנם של הרבנים: ליפשיץ, סגל וטרייסטמן. כן גם הכריחו את הרב בורנשטיין האדמו"ר מסוכטשוב, שיגלח את זקנו במו ידיו. את זקנו של האדמו"ר מסקרניוויץ, ק... גזזו קודם שהגלוהו למחנה ריכוז בגרמניה.
בווארשה גזזו זקנם של הרב ר' שלמה דויד כהנא ושל הרב גוטשכטר. זקנו הפטריארכלי של הרב גוטשכטר היה מפורסם ביפיו ובאורכו. בעת גזיזת זקנו התעלף הרב, אך על החייל־הספר לא עשה הדבר כל רושם. לאחר גזיזת זקנו של הרב, המשיך הקצין בעבודתו...
ווארשא היא העיר היחידה שבה עוד פוגשים כיום יהודים מגודלי זקן. אם כי "הם" גם כאן פעילים מאוד ב"אומנות" זו ואף על פי כן בשל ריבוייה של האוכלוסיה היהודית בווארשא, אי־אפשר להם להשתלט על כל הזקנים.
לעתים תכופות קורה, שחיילים, קצינים ושוטרים, עוצרים יהודים בעלי זקן, מוליכים אותם לספרים, שיגלחו להם, ליהודים אדוקים אלה את זקנם. לאחר מכן נאלצים המגולחים לשלם לספרים שכר מלאכתם. על פי רוב משמשים החיילים עצמם כספרים. חוטפים יהודים בעלי זקן ותולשים במספריים קטנים חלקי זקן, או גוזזים חצאי־זקן, כדי להרבות את עלבונם של יהודים.
פעמים רבות קרה, שעם חטיפתם של יהודים בעלי זקן עצרו גם בחורות יהודיות ונשים יהודיות לבושות הדר, והכריחו אותן לגזוז את זקנם של היהודים ברחוב. הרבה פעמים אילצו את היהודים לבלוע את שערות זקנם הגזוז. במקרים רבים נתלוו לגזיזת הזקנים צרות ופורענויות אחרות, וכך למשל:
נחטף כותב הטורים האלה לעבודה בערב תשעה באב שנת ת"ש בלכתו ברחוב בלווייתי העתונאי א. שטייאר. יחד אתנו נחטפו עוד שני יהודים, האחד בעל זקן ארוך ושחור, והשני בעל זקן ארוך וצהוב.
באותה שעה חטפו גם עלמה לבושה הדר, ואילצוה לגזוז לנו את זקנקנינו. בכתה הנערה בשעת מעשה על כבוד ישראל המתחלל בפומבי על־ידי הרשעים.
העלו את שנינו יחד עם האחרים על משאית. פולנים אחדים שהיו שם הכו אותנו בשעת מעשה מכות נאמנות.
המשאית נסעה לרחוב נובוליפקי עד קרוב לרחוב סמוצ'ה, וכאן נעמדה. כמה מן הפולנים והגרמנים נכנסו לבתי־יהודים, כדי להחרים רהיטים ואנחנו נשארנו במשאית כשגרמנים ופועלים משגיחים עלינו. הם הפליאו את מכותיהם של שני היהודים האחרים. נתנו מספריים בידי בעל הזקן השחור, על מנת שיגזוז חצי זקן וחצי שפם

לבעל הזקן הצהוב. משביצע הלה את מלאכתו לא נשאה זו חן בעיני המשגיחים, ובעל הזקן השחור ספג מכות איומות. לאחר מכן מסרו את המספריים לידי חברו צהוב־הזקן, ואותו המחזה חזר ונשנה. כל זה ארע על משאית פתוחה, באמצע הרחוב לעיני כול, ועוד בטרם הקמת הגיטו. פולנים רבים שגרו שם התפקעו מצחוק למראה היהודים המעונים.

ובכך לא אמרו די. לא הרחק מן המקום שנעצרה המשאית היתה מספרה. קראו לבעליה וציוו עליו לכרסם במכונת־גזיזה קווצות־שער מתוך חצאי הזקן שנשארו לפליטה. הספר עשה כאשר צווה. לאחר שסיים הלה את מלאכתו חויבו כל אחד מהם בתשלום של שני זהובים, דמי טירחה. גם עלי ועל שטייאר הטילו לשלם לספר כסכום הזה, משום שלא עמל עלינו כלום... כאשר נתגלו הפנים המגוחכות של היהודים, אמר להם ראש הבריונים: נו, עכשיו אתם מחזרים יפים, ויכולים אתם עכשיו להתנשק עם יהודיות יפות, מיד קפץ אחד מהם מתוך המשאית, עצר בערות יהודיות אחדות והכריחן להתנשק עם היהודים גוזזי הזקן ברחוב, לעיני מאות פולנים הנקהלים שם.

הפולנים הנאספים פרצו בצחוק מהדהד, מתוך רוב שמחה למראה המחזה הזה.

פעמים רבות חטפו יהודים בעלי זקן־ארוך, ואתם חטפו גם גברות הדורות, העמידום אלה ליד אלו ולאחר שצילמום, גזזו את זקני היהודים.

לעתים קרובות חטפו יהודים והציתו את זקנם. כך נפצע פצעים רציניים הרב יוסף שטרנפלד מאלכסנדר. גרמני אחד עצר אותו ברחוב כלודנה והוליכו לתוך מוסך שבאותו הרחוב ושם הצית את זקנו. רק בדרך נס ניצל מידו.

ברם, לא במבוגרים בעלי־זקן בלבד התעללו, אלא גם בילדים בעלי פיאות נהגו כך. בפראגה, ברחוב ברוקאווה 32, פגעו קציני גרמנים אחדים לפני השער באברהם ויגעלניק, ילד בן עשר. שמו עין שמגדל פיאות הוא, הוליכו אותו אל מלונם והציתו את פיאותיו. הקטן ניצל מידם כל עוד נשמתו באפו.

בדומה לכך קרה לנער בן החמש־עשרה, מאיר רפפורט, ערב הימים האחרונים של פסח שנת תש"א. מקרים כאלה קרו בווארשה למאות. ברם, עד כמה שרע היה המצב בווארשה — בערי־השדה היה המצב גרוע שבעתיים.

בעיירה... ניצה * החלו ביום שלישי אחד מצלצלים כל פעמוני הכנסייה כמו בשעת שריפה. עד מהרה התמלא השוק גויים שנזעקו ואז הופיעו שוטרים אחדים מובילים את הרב ר' שמלקה אוטלקה (ז"ל), לבוש קפוטה של משי וחבוש שטריימל ועמו שני השוחטים עטופים בטליתותיהם. אילצו את הרב לגזוז בפומבי את זקנם של שני השוחטים, ואחד השוחטים גזז זקנו של הרב.

* כך בכתה"י.

בשלהי דקייטא של שנת 1941 נאלצו כל היהודים בסביבות פילב לגלח את זקנם, כביכול מטעמים סאניטריים, כחלק מן המאבק במחלות המידבקות.
בשל נגישות ואיומים אלה גזזו יהודים רבים, גם מהאדוקים ביותר, את זקנם במו ידיהם, כדי שלא לגרום לחילול כבוד ישראל כאשר ייחטפו על "ידיהם". מצב זה ניצלו גם אלה, שהזקן היה להם תמיד לעול ולמשא וגידלוהו עד היום רק מטעמים משפחתיים או בגלל סיבות אחרות — והשתחררו ממנו.
מן הדין להוסיף שבלוקוב אסור היה לגדל זקן. בהשתדלותו של ראש הקהילה ווייגטרוב, הורשו יהודים אחדים, כנגד תשלום הגון, לגדל זקן. יהודים אלה קיבלו רשיון מיוחד בכתב.
ווייגטרוב, ראש הקהילה, נעצר בשל "חטא" פעוט ונשלח לאושוויץ, משם לא חזר. רק טלגרמה הגיעה בנוסח הידוע...

מקוואות — טהרת בנות ישראל *

עד פרוץ המלחמה היו פעילים בווארשה תשעה מקוואות. נתקיימו שתי חברות "טב"י", ששיילמו שכר־טבילה לבעלי־המקוואות, עבור הנשים הדתיות שטבלו במקווה שלהם. חברות אלו נתנו פתקאות מיוחדות לנשים שפנו אליהן לשם כך. הפתקאות ניתנו ללא כל תשלום. הנשים שבידן היו פיתקאות משל "טב"י" נתקבלו בעין יפה כמו אלו שקנו כרטיסים מבעלי המקווה עצמם. כי כך היה החוזה בין "טב"י" ובין בעלי המקוואות. חברות "טב"י" שילמו במזומנים תמורת כל הפתקאות שבעלי המקוואות הגישו להן לתשלום.
מלבד המקוואות בווארשה, שהיו בבעלות פרטית, היה גם המקווה של הקהילה בפראגה. מקווה זה היה מהודר ומסודר לתפארת, כך, שכמעט כל נשי ווארשה האמידות, שקיימו מצוות טבילה, נסעו לטבול במקווה שבפראגה.
בשעת ההפצצה לא היה פעיל אפילו מקווה אחד. המקוואות הפכו למקלטים. לאחר ההפצצה, כאשר שוב סיפקו מים לווארשה, מיד הפעילו את המקוואות. זו היתה שעת שפע ממש לבעלי המקוואות. כי מזה שבועות אחדים לא היתה אפשרות לאנשים להתרחץ ובשעת ההפצצה כוסו אבק, בוץ וזוהמה. לפיכך, אך נפתחו המקוואות היתה התנועה בהם כבירה, לגברים ביום ולנשים בלילה.
זמן מאושר זה לבעלי המקוואות — ואולי גם לאוכלוסיה היהודית כולה — נמשך

* להלן בקיצור "טב"י".

עד דצמבר 1939. אז החל להתעניין במקוואות מנהל מחלקת הבריאות של ווארשה, האנטישמי הידוע ד"ר שרמפף.
ד"ר שרמפף (Schrempf) ועוזריו ביקרו בכל המקוואות, למחרת ביקורו הופיע מאמר שלו ב"קראקוער צייטונג", על המקוואות בווארשה. במאמר זה הוא כותב, שהמקוואות הם קן לכל המחלות המידבקות, כי לפי דין ישראל אין מזרימים מים טהורים למקווה אלא אחת לשלושה חדשים. היהודים טובלים ומתרחצים במקווה כשכותנותיהם עליהם. הוא תיאר את הזוהמה ואת הלכלוך במקוואות באופן מזעזע.

כל המקוואות נסגרו ונחתמו בחותם השלטונות. באחדים בלבד השאירו את האמבטיות ואת המקלחות פתוחות. יש והתיר ד"ר שרמפף להשאיר את חדרי האמבטיות פתוחים, בתנאי שיהרסו את המקווה על־ידי מילויה בעפר, יעקרו את המדרגות, וכדומה. הואיל ובעלי המקווה לא הסכימו לתנאים אלה — ננעלו המקוואות ונחתמו בחותם, כולל האמבטיות והמקלחות.
בהתנגדות חזקה ביותר נגד השחתת המקוואות, יצא בעל המקווה ברחוב דזיעלנה 38, מר לייבל רוזנפרב. ד"ר שרמפף נתמלא כעס וחימה ופנה אל רוזנפרב בשאלה: נראה, שלדעתך ישתנה המצב הפוליטי ויקום סדר ממלכתי חדש, ולעת כזאת אתה שומר על המקוואות המסריחים שלך?
רוזנפארב ענה לו, כי יודע הוא שהשלטון הנוכחי יתקיים לעולם. אין הוא רוצה להשחית את המקווה שלו, משום שבדעתו להשתדל אצל הרשות, להרשות לו להשתמש במקווה שלו והוא מקווה שימלאו את משאלתו. על כך ענה לו שרמפף: לעולם לא!
כאמור נסגרו המקוואות ועל שערם הודבקה מודעה בחותמת צלב־הקרס: "על שימוש במקווה או רחיצה בו יוטל עונש כמו מעשה־חבלה. עונש כזה פירושו עשר שנים מאסר — עד ענש מוות. (רצופה בזה המודעה המקורית).*
כעבור שבועיים נסגרו גם כל חדרי האמבטיות שעל־יד המקוואות.
בשעת סגירת המקווה ברחוב סמוטשה 22, הוציא ד"ר שרמפף את אקדוחו מנרתיקו, ובהחזיקו אותו בידו פנה אל בעל המקווה מר גולדמן: "מי שיתנגד, יירה מיד וגם בעל המקווה ירה יירה".
ווארשה היהודית נשארה ללא מקווה, ונעשתה בעיית טהרת בנות ישראל אקטואלית כמו בימי הרומאים. נשים עשירות וגם גברים אדוקים החלו לנסוע לעיירות

* המודעה לא הגיעה לידינו.

שבסביבות וואַרשה, כגון: אוטבוצק, פאלניץ, רמבערטוב, גרודזיסק ופרושקוב; טבלו שם במקוואות וחזרו לוואַרשה. גזירה זו פגעה בעיקר בנשים האדוקות באמת.

בראשית החורף 1940 פורסם חוק האוסר על יהודים לנסוע ברכבת ללא "תעודת כנים" מיוחדת. מיד לאחר מכן נאסר על יהודים לנסוע ברכבת אפילו לבעלי תעודות אלו. לאחר הופעתו של חוק זה, שוב לא באו בחשבון כל אותן ערים, ועל הנשים שרצו לטבול במקווה היה לרכז נסיעותיהן לשלוש ערים בלבד: רמבערטוב, פרושקוב ופיאַסצ'נה. לרמבערטוב נסעו בעיקר הנשים העניות. נתוועדה קבוצה של נשים, שכרו בעל־עגלה יהודי ונסעו לרמבערטוב בעגלה. בצהרים יצאו מוואַרשה, כדי שתספקנה לחזור לוואַרשה לפני שעת העוצר. הנסיעה עלתה בדמים מועטים, באופן יחסי.

רובן של הנשים נסע לפרושקוב. לגברות היתה הנסיעה לשם נוחה ביותר. החשמליות נוסעות לפרושקוב תדיר, ובחשמלית לא היה צורך ב"תעודת כנים".

יום־יום אפשר היה לראות אותו המראה, כאשר נשים יהודיות מילאו בשעות שלאחר הצהרים את החשמליות הנוסעות לפרושקוב. במיוחד משכה תשומת לב החבילה שכל אחת מהן נשאה תחת זרועה.

כאשר נעמדה החשמלית בפרושקוב קמה בהלה בין הנשים. כל אחת רצתה להיות הראשונה ליציאה מן החשמלית, כדי להיכנס למקווה בהקדם ולתפוס שם מקום, להסתדר ולהצליח לחזור לוואַרשה לפני שעת העוצר. כאשר נכנסה החשמלית שלאחרי הצהרים לפרושקוב, קמה מהומה בעיירה, מהומה של מאות הנשים הרצות בכיוון למקווה המקומי.

הגויים, ששמעו מפי שכניהם היהודים את משמעות בואן של הנשים הוואַרשאיות לעיירה — התפקעו מצחוק בראותם את ריצת החפזון של הנשים בחוצות פרושקוב. גם נהגי החשמלית חייכו כאשר התרוקנו הקרונות בפרושקוב מנוסעיהן.

נוחה מאוד היתה לנשים הנסיעה ברכבת הקטנה לפיאַסצ'נה. אבל שם היו מחממים את מי המקווה רק פעם אחת בשבוע. ביוזמתם של האדמו"ר המקומי ר' יצחק שפירא ושל מר משולם קמינר, נאספו תרומות מיהודים אדוקים בוואַרשה; הכסף הומחה על שם הקהילה היהודית בפיאַסצ'נה, וכך נתאפשרה הסקת המקווה בפיאַסצ'נה יום־יום.

עמדו היהודים והדפיסו לוח־נסיעות באידיש ובפולנית, עם זמני הנסיעה של הרכבות הזעירות היוצאות לפיאַסצ'נה והחוזרות לוואַרשה. הואיל וגם ברכבות הזעירות היתה דרושה "תעודת כנים", קנו טופסי תעודות במספר רב, ממשרדים שונים, שהורשו להוציא תעודות כאלה. תעודות אלו העמידו לרשותם של כמה מרבני וואַרשה, וכל

אשה שרצתה לנסוע לפיאסצ'נה לשם טבילה, קיבלה מן הרב תעודה כזו, ללא תשלום. בתעודה הוסיף הרב את שם האשה בלבד.

כך משכה אליה פיאסצ'נה את קהל הנשים, שרגילות היו לנסוע לפרושקוב. בייחוד לאחר ששני שוטרים גילו באחד הרחובות של פרושקוב עדת נשים, שהגיעו בחשמ־ לית מווארשה והן רצות בכיוון אחד כשחבילות תחת זרועותיהן. בחשדם שיש כאן עסק של הברחה, עקבו אחריהן עד... למקווה.

בקיץ 1940, שכרו ר' יצחק שפירא ומשולם קמינר מספר תאי־רחצה על הוויסלה * והושיבו בהם שתי נשים מטבילות. שכרו גם את בית המרחץ שברחוב מורנובסקה 14. במרחץ הכינו הנשים את עצמן לטבילה, לאחר מכן פנו אל בתי המרחץ שעל הוויסלה וטבלו שם תחת השגחת המטבילות — והכל ללא תשלום. גברים טבלו במימי הנהר. ברם, הסדר זה לא החזיק מעמד זמן רב, משום שנשים רבות, שלא היו רגילות למים הקרים של הוויסלה, הצטננו, חלו בדלקת הריאות, או מחלות אחרות. נוסף לכך המקרה, שקרה בתלמיד ה"שטיבל" של גור, בריש פורלגר ** שטבע בשעת טבילתו בוויסלה. וכך נתחדשו הנסיעות לפיאסצ'נה, רמברטוב ופרושקוב.

באוקטובר 1940 הופיע צו האוסר על היהודים לנסוע בחשמלית הכללית, ליהודים הנהיגו חשמליות מיוחדות. גזירה רעה זאת הכבידה מאוד על הנסיעות. לנסוע לפרושקוב לא בא בחשבון, כי החשמלית המיוחדת ליהודים נסעה רק אחת לארבע— חמש שעות. וכך, גם כשהקדימו לצאת מווארשה אי אפשר היה לחזור לפני שעת העוצר.

היה אז חודש הימים הנוראים. בוויסלה כבר אי־אפשר היה לטבול, לעיירות הנזכרות אי־אפשר היה לנסוע. שאלת המקווה נעשתה אקטואלית גם לגברים.

בעל המקווה שברחוב גז'יבוב 14 הגה רעיון. הוא בא בדברים עם הקומיסר והמנהל הכללי של האיזור. הבטיח להם משכורת חדשית, "שלא יראו ולא ישמעו". וכאשר הצליח לשחד את המשטרה הפולנית, פתח פתח בקיר המרתף הגובל עם המקווה שלו, ודרך הפתח הפתוח חימם את המקווה. ביום הכניס לתוכו גברים, ובערב — נשים. בשל אימת השלטון חימם את המקווה רק אחת לשבוע, ובלילה חזר וסתם את החור שבקיר. כך ניהל את העניין כמה שבועות. על הדלת של הכניסה הראשית הודבקה מודעה, שעל טבילה במקווה יוטל עונש של עשר שנות מאסר — עד עונש מוות; ובאותה שעה התרחצו יהודים, התענגו על הטבילה וצחקו למודעה שמבחוץ.

* בכה"י: אויף דעם צוקומען(?).

** נזכר למעלה בסוף הפרק: "מה קרה לבחורים החסידיים" בשם: פילגר.

כמובן, שהטבילה נערכה בסודיות גמורה, מאימת הדיירים הנוצרים, שעד הקמת הגיטו גרו בשכנותם.

מעשיו המחוכמים של בעל המקווה ברחוב גז'יבוב 14, הגיעו לאזניהם של בעלי המקוואות האחרים. לא היו ימים מרובים ובווארשה הופעלו ארבעה מקוואות־סתר: גז'יבב 14, גז'יבוב 1, דזילנה 38 וסמוטשה 22.

המקוואות הוסקו פעם בשבוע, או פעם בשבועיים, ותו לא, מאימתם של השכנים הנוצרים.

סוף נובמבר 1940 נסגר הגיטו. דיירים נוצרים לא נשארו בגיטו, כך שלא היה מה לפחד מעין זר. אז החלו בעלי־המקוואות לחמם את המקוואות, בתחילה שלוש פעמים בשבוע ולאחר מכן כל ששת ימי השבוע. היו שעות־טבילה קבועות ולגברים ושעות קבועות לנשים. הביקורים במקוואות היו רבים מאוד.

כך ניהלו בעלי המקוואות את פעולות־הסתר שלהם כל החורף 41—1940 ובראשיתו של קיץ 1941.

בינתיים עזב ד"ר שרמפף את משרתו, ובמקומו באו האַגען וקובילאנסקי. כנגד סכום מסויים אפשר היה לקבל רשיון לפתוח את המקוואות באופן חוקי. החלו בעלי המק־וואות לנהל משא־ומתן עם עסקנים שונים בעניין זה. נאספו יותר מעשרת אלפים זהובים למטרה זו. ד"ר סוכאטין דרש עשרים וחמשה אלף זהובים; והנה נתגלה שכל זה "עורבא פרח". אז השתדלו בעלי המקוואות עצמם לקבל רשיון לפתוח את המקוואות באופן חוקי. סוף־סוף קיבלו רשיון רשמי לכך באוגוסט 1941. נפתחו ארבעת המקוואות הנזכרים למעלה וגם זה שברחוב פרנצישקנר 26.

בראשית החורף 1941 ירד מאוד מספר המבקרים במקוואות. הסיבה העיקרית — מגיפת הטיפוס ששררה אז וכן גם המחסור בחומר הסקה, שבגללו טבילת אשה אחת עולה עשרה זהובים, ובמצב של הגיטו הסגור כיום זוהי הוצאה ענקית.

בשל כך נסגרו שלושה מקוואות מתוך החמשה, ורק שנים מהם נשארו פעילים. זה שברחוב פרנצישקנר 26 וזה שברחוב דזילנה 38.

רבנים

א. חופות

בשלושת השבועות הראשונים שלאחר ההפצצה לא העמידו אף חופה אחת, בשל המאורעות וימי התוהו־ובוהו, ופשוט לא ידעו מקום מגורם של הרבנים.

החלו הנדידה והריצה למזרח, בעיקר נדד הנוער, וחופות לזוגות צעירים העומדים

לנדוד הפכו תופעה המונית. הקומיסריאטים טרם הופעלו, ולפיכך לא היו ניירות־חתונה רשמיים באותה שעה. למטרת הרישום הביאו הזוגות פתקים מאת הרבנים הרשמיים, שאצלם קיבלו חופה וקידושין.
הואיל והנסיעה ברכבת היתה בלתי־אפשרית באותו זמן, היו הנסיעות לעברו השני של הגבול במכוניות. קרו מקרים, שבשבתם במכונית, החליט הזוג להתחתן ואז נעצרה המכונית לכמה רגעים, הזוג נכנס בינתיים לרב, העמידו חופה — והמשיכו בנסיעה.
בכלל נעשו הנישואים בזמן המלחמה תדירים. הרבה חתונות שנדחו בשעתם בשל התנגדות ההורים, יצאו לפועל בזמן המלחמה. ריבוי הנישואים נגרם גם בשל מצב המלחמה, בו איבדו גברים את נשותיהם ולהיפך. בעיקר נתקיימו חתונות רבות בשעת ההעברה לגיטו. חתנים וכלות התחתנו ושכרו להם דירה אחת במקום שתים נפרדות.
מאז פרצה המלחמה, אין החתונות הללו אלא אירוע רשמי, ללא כל גון של שמחה. סעודות־חתונה נערכות רק לעתים רחוקות.

ב. גיטין

במשך כל תקופת המלחמה אין כמעט תביעות־גירושין. מסתבר, שהאחריות גדולה יותר בזמן מלחמה. בשעה שעמים כולם מתבוססים בדמם, בושה להתעסק בקטנות כאלה. אין גם אפשרות להסתדר בנפרד.
תביעת־גירושין מעניינת הוגשה בימים אלה לפני אחד הרבנים בווארשה. יהודי פולני, שגר שנים רבות בגרמניה, התחתן שם עם ארית, שהתגיירה.
כאשר גורשו היהודים הפולנים מגרמניה, גורש גם זוג זה. כאשר נכנסו "הם" לפולין ברח האיש לביאליסטוק. האשה ובתם בת התשע־עשרה נשארו בווארשה. בגרמניה פנתה לשלטון בבקשת סעד. על כך קיבלה תשובה, שכל עוד לא נפרדה רשמית מבעלה היהודי, אינה זכאית לקבלת סעד. היא הודיעה לבעלה על כך והוא בא באופן מיוחד מביאליסטוק, כדי לגרש את אשתו.
מחזות קורעים לב נראו בשעת גירושין אלה. הבעל, האשה והבת נשאו נהי ובכו בכי תמרורים. מיד לאחר הגירושין בביתו של הרב, חזר הבעל לביאליסטוק.

ג. דיני־תורה

בשעת המלחמה נערכים דיני־תורה אופייניים לימי־מלחמה.
מיד לאחר ההפצצה הובאו לפני הדיינים תביעות רבות מאת אנשים שמסרו או הפקידו מלבושים, סחורות, חפצי ערך וכסף מזומן. הנתבע טוען שהפקדון אשר

הפקד בידו נגנב, נשרף, וכדומה; המפקיד, כמובן, אינו נותן אמון בטענות אלו, וכך באו לידי שבועה נוכח נרות שחורים דולקים, תקיעת־כף, וכדומה.
בשעת הנדודים למזרח היו נתבעים לדין־תורה עסקנים ומבריחים, על ידי אנשים שלא העבירו אותם בגבול באופן יעיל.
לאחר הקמת הגיטו היו דין ודברים ותביעות לדין־תורה מצד המבריחים בינם לבין עצמם; במקרים רבים בין יהודים לנוצרים, וכן נתבעו לדין־תורה עם עסקנים המקבלים על עצמם להתיר אסורים, להמציא דירות, "שתדלני תעודות", וכדומה.

ד. "שאלות"

"שאלות" כמעט ואינן. ראשית, בימי מלחמה אדם מתיר לעצמו הרבה דברים שבעת שלום שואל הוא עליהם את הרב. אבל בעצם, אין כמעט בימים אלה על מה לשאול. שחיטת בהמות ועופות אינה קיימת; בשר וחלב כמעט ואינם בבתי יהודים יושבי הגיטו.
לעומת זה מצויות שאלות לימי־מלחמה ספציפיות. שבעת ימי אבל על קרובים שמתו או נהרגו, אמירת קדיש, יום זכרון וקבורה, אם יש לערוך סדר בליל פסח באין ארבע כוסות, באין מצות; אם מותר להשתמש ביין ענבים ללא סוכר; על היתר אכילה לחולים וחלשים ביום הכיפורים; על חולים שמותר לחלל עליהם את השבת; על בשר טריפה לחלשים וחולים, מפני שבשר כשר קשה להשיג וגם עולה בדמים מרובים; יהודי שהשהה ככר לחם שחור לאחר הפסח ולא מכר אותו ב"שטר מכירה" בפרוס הפסח.

ה. שטרי־מכירה

בערבי הפסחים, שחלו בעידן המלחמה, ערכו רבנים שטרי־מכירה על החמץ, כמו בימי שלום. בפסח של שנת תש"א — בגיטו הסגור היתה זו בעייה גדולה למצוא גוי שיקבל עליו לקנות את החמץ. לאחר קשיים מרובים עלה בידם למצוא גוי כזה.
אם כי אין לך יהודי בזמן מלחמה שאין דבר חמץ מצוי בביתו, ולפי האומדנא היה צורך בשטרי־מכירה מרובים — בכל זאת מעטים הם מאוד, הרבה פחות מאשר בפרוס הפסחים בימי שלום.

שמירת שבת וחילול שבת

כניסת הגייסות הגרמניים לערי פולין ועיירותיה חלה ערב הימים הנוראים של שנת ת"ש.

עם כניסתם, מיד עמדו וגזרו על החנויות שתהיינה פתוחות בשבת ובחגים, ואמנם ברוב הערים נפתחו החנויות גם בראש השנה וביום הכיפורים.
ההטיפה לעבודה נעשתה גם בשבתות ובימים טובים, והאוכלוסיה היהודית נאלצה לחלל את השבת.
בכל עיר ועיירה נוסדו היודנראטים. הללו היו מסדירים את משלוח היהודים לעבודת הכפיה. החל גם עניין הטלת הקנסות על האוכלוסיה היהודית. היודנראטים נאלצו לעבוד בשבתות ובימים טובים ולשלוח יהודים לעבודה בימים אלה. כל זה פגע בשמירת השבת.
המחירים עלו ונתהווה מחסור במצרכים שונים, שהביא שוב לעליית מחירים. הרבה יהודים, ביניהם אדוקים מאוד, התירו לעצמם, מטעמי פיקוח נפש, לחלל את השבת ולערוך בה, משרק ניתן, קניות שונות.
עם כניסת הגרמנים בטל ה"עירוב" בכל עיר ועיירה. בשל שעת החירום נאלצו יהודים לשאת אתם בשבת את תעודותיהם, כלי עבודה וחפצים אחרים, עם הקמת הגיטאות, והקפתם חומה מסביב, נפתרה שאלת העירוב מאליה.
בערים שנספחו לרייך, עבודת הכפייה היא מלאה. כל התושבים היהודיים, גברים ונשים, עובדים שם שבוע שלם. פשוט נשכחה השבת, הנשים אף הפסיקו להדליק נרות לכבוד שבת. בעיירות רבות תימצא אשה אחת ולכל היותר שתים, המדליקות עדיין נרות לכבוד שבת.
גם בשטח הגנרל־גוברנמנט, שעבודת כפיה אינה נושאת בו אותו אופי, מצויות נשים הנמנעות להדליק נרות לכבוד שבת בגלל מחירם הגבוה.
עם סגירת הגיטו, כאשר גדלה מצוקת הרעב ברובע היהודים באופן איום, נראִים, בשבת כמו בחול, יהודים בעלי זקן שיבה, וחבושי כובע יהודי לראשם, פושטים יד לנדבה, ברחובות...*
...מאפיות רבות מבטחות את החמין שטומנים במאפיותיהם... מפני גניבה...

לבוש יהודי

בפולין הישנה נהגו יהודים ללבוש לבוש מיוחד, שכלל כיפה על הראש ומעליה "שטריימל", קפוטה ארוכה עד העקבות, פוזמקאות לבנים ונעליים, וכן זקן ופיאות.
כבר הרמ"א (במחצית הראשונה של המאה השש־עשרה) כותב: "כפה'לי שיהודים חובשים לראשם". בתצלומים של הלגיון היהודי בפיקודו של ברק יוסילביץ' אנו

* החלק השני של פרק זה בכתב־היד, מחוק כל כך עד שאי אפשר לפענחו.

רואים את הלגיונר היהודי, ואת הלבוש היהודי המסורתי בפולין של הימים ההם. צילומים אחרים, מתארים קוזאקים גוזזים זקנים של יהודים הלבושים מלבושים ארוכים.

בשנת 1827 גזר הצאר ניקולאי הראשון על היהודים, לקצר בלבושם ולגזוז זקן ופיאות. רק רבנים וראשי־דת אחרים הורשו, תמורת תשלום מס של חמשה רובל לשנה, ללבוש מלבושים ארוכים ולגדל זקן ופיאות.

בימי ממשלת אלכסנדר השני החמירו באיסור על מלבושים ארוכים.

בראשון ליולי 1853 הוצאה פקודה בווארשה על־ידי הנציב פאסקוויטש על איסור הלבוש היהודי.

תקנות אלו, שנתפרסמו בפקודה, עובדו וחוברו על־ידי ועדה בהרכב מלא. הפקודה מכילה שלושים ושנים סעיפים. הפקודה הופיעה בפולנית עם תירגום עברי מאת הצנזור טוגנדהולד.

בסעיף א' נאמר: "אסור לתושב יהודי בממלכה ללבוש מלבוש יהודי".

בסעיף ב' נאמר: "איסור זה חל על כולם, פרט על רבנים ומורי הוראה..."

בסעיף אחר: "במקום הלבוש היהודי המסורתי חייבים היהודים ללבוש כדרך שלובשים תושבים אחרים בממלכה הזאת..."

בסעיפים הבאים מופיע פירוט המלבושים שלא־פולנים לובשים אותו. בשל גזירה זו נאלצו היהודים להחליף את המגבעת והשטריימל — ב"קאסקט" (כובע מצחיה) רוסי. ברבות הימים נשכח שכובעים אלה הם "כובעי גזירה". עד כדי כך התרגלו להם היהודים, עד שחשבו אותם ל"כובעים יהודיים".

עד פרוץ המלחמה, היו חובשים לכבוד שבת מגבעות־קטיפה. חסידים ותיקים חבשו אף בימות החול מגבעות־קטיפה או כובעי משי. כאשר מאס הנוער בכובעים יהודיים אלה והחל להתלבש בסגנון אירופאי, חשבו להם זאת חסידים ותיקים, זקנים ואדוקים, לעוון גדול.

אף שאסור היה לחבוש "שטריימל" — היה כל חסיד חובש בשבת "שטריימל" לראשו. אמנם, לא ברחוב, בשל הגזירה, אבל חבשוהו בבית, ב"שטיבל" ובבית־המדרש, ואת קאסקט המשי — גם ברחוב. החוק התיר להם זאת. בפולין המשוחררת המשיכו יהודים לחבוש כובעי משי משלהם, שהפכו ברבות השנים לבוש יהודי מסורתי. כל בחור חסידי קיבל מחותנו כמתנת־חופה, יחד עם שעון הזהב, גם "שטריימל". טיב ה"שטריימל" ויוקרו העידו על יחוסו ולמדנותו של החתן.

אצל כל החסידים הפך הכובע היהודי, לבוש יהודי מסורתי. לא כן האדמו"רים מקוצק, ביאלה, ולאחר מכן האדמו"ר הראשון מאוטבוצק — בחצרותיהם היתה המצחיה ב"בל

יראה", משום "מלבושי עכו"ם". לפיכך נהגו חסידים, אך דרכה כף רגלם על סף חצר האדמו"ר, להוריד את כובעי־המצחיות ולחבוש מגבעת, או "שטריימל", או כיפה בלבד.

כשנכנסו הגרמנים לפולין ולא ידעו להבדיל בין יהודי לפולני, — — — הצביעו בפניהם על הלבוש היהודי האופייני. על ידי כך מיהרו להבדיל ובקלות בין פולני לבין יהודי. את היהודי תפסו לעבודה, הכוהו, בזזוהו, וגומר.

מיהרו היהודים להשתחרר ממלבושיהם הארוכים ומן הכובעים היהודיים והעלו על עצמם מלבושים אירופאים.

היתה סיבה נוספת לשינוי הלבוש. בעיירות הפרובינציה השונות היו תדירים החיפוּשים בבתי היהודים.*

— — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — —

— — — — — — — — — — — — — — —

בעיירות־השדה נעלמו הכובעים היהודיים. בוואַרשה עדיין פוגשים בתוך הגיטו יהודי חבוש "כובע יהודי". בייחוד הוא שכיח בשבתות ובימים טובים. גם דיינים ואדמו"רים חובשים כובעי מצחייה, כדי שלא יכירו בהם.

בחורף 40—1939 חבשו כל החסידים בפרובינציה ובוואַרשה גופה כובעים חורפיים (=נאַרטשאַרסקה) ובקיץ — מגבעות או מצחיות. בחורפים שלאחר מכן שוב לא חבשו את הכובעים החורפיים (=נאַרטשאַרסקה), בשל הנגישות והסבל, שבאו על היהודים על חבישת כובעים אלה.

בערים אחדות, כגון: זדונסקה—וואַליה, לוקובה, גאַרזקוביץ, ואחרות הוציאו השלטונות הגרמנים פקודה רשמית, שאסרה על הנשים היהודיות לצאת בפאה נוכרית. בערים הנזכרות נאלצו הנשים להתפרק מן הפאה הנוכרית ולהתעטף במטפחות. לאחר מכן התפשטה פקודה זו בכל רחבי פולין.

הפאות הישנות נתבלו וחומר לפאה חדשה אין להשיג. משום כך עלה מחירה ואף יהודי אמיד קצרה ידו לרוכשה. וכך חיים ללא פאות נכריות. נשים אדוקות חובשות במקומן מטפחות, כובעים וכומתות.

מה שארע לכובעים היהודיים ארע גם לקפוטות המשי, שחסידים רגילים היו ללובשן בשבתות ובימים טובים. בשל החיפושים התדירים בבתים והחטיפות לעבודה, חוששים ללבוש קפוטה של משי. משייחטף יהודי בתלבושת כזאת יחשבהו הגרמני לרב —

* כאן מספר שורות לא ברורות.

ואז רע ומר גורלו. לפיכך הפסיקו יהודים ללבוש קפוטות משי. אבנטים וכיפות משמשים כמקודם. הגרמנים טרם נודע להם על כך.

וכשם שירד מחירם של קפוטות משי וכובעים, כן עלה מחירן של טליתות. לא מפני שהתרבו המתפללים בשעת צרה ומצוקה זו, אלא משום שהטלית היתה למצרך עובר לסוחר. את הטליתות צובעים בצבעים שונים ותופרים מהן שמלות לגברות. הטליתות הצבועות נמכרות בשווקים, בחנויות ובבאזארים. נשים נוצריות קונות את הטליתות הצבועות ברצון רב.

תפילין נמכרים בזיל הזול. כה איומה ונוראה היא המצוקה בגיטו היהודי, שיהודים מוכרים ספרי־תורה ותפילין בעד פרוטות. יש יהודים המנצלים את המצב ורוכשים בעד סכומים פעוטים ספרי־תורה ותפילין במספרים גדולים, שתמורתם עתידים הם לקבל אחרי המלחמה הון תועפות.

בשל הנימוקים האמורים למעלה הפסיקו גם לחבוש "שטריימלאך", ורק אדמו"רים ורבנים מעטים חבשו "שטריימל" בשבת.

בשלהי דצמבר 1941 גזרו על הפרוות. יהודים, בתוכם רבנים ואדמו"רים, נאלצו למסור את פרוותיהם וכן את ה"שטריימלאך" — ויהדות פולין נשארה ללא "שטריי־מלאך".

בשנים האחרונות ניהלו המשכילים מאבק נגד ה"שטריימל"; לאחר מכן המתבוללים, הסוציאליסטים למיניהם, האפיקורסים, הייבסקים — כולם, כולם לחמו ב"שטריימל" ללא הצלחה, ואילו רשעים אלה יכלו לו בכוחה של פקודה אחת.

ספרים

רבבות ומאות אלפי ספרים נשמדו במלחמה הזאת, ביניהם הרבה ספרים יקרי־המציאות, כתבי־יד יקרים ופינקסים נושנים בעלי ערך רב. הדבר החל עם ההפצצה, שאלפי אלפים טפסים נשמדו בעטייה. אך נכנסו הרשעים לערים ולעיירות השונות היתה ראשית מעשיהם לקרוע, לשרוף ולהשמיד רבבות ספרים, ביניהם יקרי־המציאות וכתבי־יד יקרים.

באיזור קילץ החרימו את הספרים של כל הרבנים, של בתי־כנסת ובתי־מדרש ושלחום לגרמניה. בווארשה שדדו את הספרים מספריית הסינאגוגה, מספרייתו של פרופ' שור, מספרית הקהילה ומספריות פרטיות.

בווילנא שרפו את הספרייה * — — —

* חסר בכ"י.

אם נשאר איך שהוא באי־אלו ערים שבמחוז קומץ ספרים — אי אפשר לומר כן בנוגע לספרים שבערים ועיירות מהן גורשו היהודים. ספרים אלה ירדו כליל לטמיון. בכל זאת מחיר הספרים זול מאוד, וזה בשל דוחקה ועוניה של האוכלוסיה היהודית. לאחר שמוכרים את חפצי־הבית מוכרים האנשים לבסוף גם את הספרים. בכל קצווי הרחובות רואים עגלות מלאות ספרים, הנמכרים בזיל הזול, בפרוטות ממש. וגם כאן חוזר הדבר ונשנה. יש צוברים תמורת פרוטות ספרים רבים, שלאחר המלחמה יעלה מחירם כסף תועפות.

בזמן האחרון, בשל יוקר הנייר ובלויי־ניירות, הרי כל אלה שעוניים אילצם למכור את ספריהם, עומסים אותם על עגלות ומוכרים אותם בתור נייר משומש.

הספר הטוב ביותר, שמשקלו קילוגרמים אחדים, מקבלים תמורתו שלושה זהובים לכל היותר. לעומת זאת מקבלים המוכרים אותם בתור נייר־משומש חמישים זהובים לקילוגרם. לפיכך רואים בזמן האחרון הרבה שקיקי־נייר עשויים מדפי חומשים, גמרות ומשל ספרים אחרים.

כיום אין מדפיסים ספרים כלל. ראשית כל, כמעט כל הדפוסים היהודיים חתומים וסגורים. אביזרי דפוס, כגון: נייר, צבע וחומרי דפוס אחרים, מחירם יקר מאוד, ובכלל אסור להדפיס איזה ספר שהוא מחמת הצנזורה.

רק לוחות־שנה זעירים, מלאי שגיאות, נדפסו לקראת שנה זו, תש"ב, בחשאי.

תשמישי קדושה

קהילות ישראל בפולין היו עשירות מאוד בתשמישי קדושה, בחלקם הגדול בעלי ערך היסטורי—אמנותי.

היו כלי־קודש עתיקים בני שנות מאות רבות. כתרי כסף מגולפים מעשה ידי אמן, מנורות וקנים מעשה חושב, קופסאות צדקה וקופסאות בשמים.

היו פרוכות נפלאות רקומות, שזורות וארוגות, כפורות, מפות ומעילים של ספרי־תורה. אוצר גדול זה של אמנות יהודית הושמד בימי מלחמה זו וירד לטמיון.

בתי־כנסת רבים נשרפו בעת ההפצצה. רובם הוצתו בידי הרשעים, ביניהם בית־הכנסת הישן־ההיסטורי בפשדבוז', בתי־הכנסת בפינטשיב ובפלונסק, בית הכנסת בווילקי, בית־הכנסת קדושת־לוי ב* — — — ובהרבה ערים אחרות.

ברובן של העיירות מהן גורשו היהודים, לא הצליחו להציל דבר מתשמישי־הקדושה ואם בעיירות מעטות עלה בידי יחידים להציל דבר־מה, מכרוהו בווארשה לצורפי

* מחוק בכה"י.

זהב וכסף, שהתיכו חפצי־כסף אמנותיים, בעלי ערך היסטורי־תרבותי, כפי שנהגו בחפצי כסף אחרים.
לפי שלא נמצא נדיב או מוסד יהודי, שיתנדב לרכוש תשמישי־קדושה אלה, נפלו רבים מהם לידי חובבי ואוספי אמנות לא־יהודיים.

שחיטת עופות

עד פרוץ המלחמה היו בווארשא עשרים וששה שוחטי עופות, ששחטו בבתי־המט־בחיים המיוחדים שבשווקים: זמנהוף 44, טוואדה 1, באזאר יאנוש, ואחרים. מלבד אלה שחטו גם בפרברים פראגה, ויולה, ועוד.
בעיקר היו שוחטים בשביל הסיטונאים. אלפי עופות נשחטו בשבילם מדי שבוע בשבוע. העופות השחוטים נמכרו בסיטונות לסוחרי אווזים, אטליזי עופות, שמכרו אותם לצרכנים. היו סיטונאים והם גם בעלי־אטליזים, בהם מכרו את העופות השחוטים ליחידים.
מספר קטן של עופות נשחטו גם לקמעונאים, שקנו עופות חיים ומסרום לשחיטה. בממדים גדולים יותר היתה השחיטה בערבי החגים, ובייחוד כפרות בין כסה לעשור.
מיד ביום הששי הראשון בו פרצה המלחמה, י״ז אלול תרצ״ט (1.9.39), פחתה מאוד שחיטת העופות. בשבוע השני של המלחמה — בגלל ההפצצה — לא הביאו הסוחרים עופות חיים העירה, ועמדו לשחיטה רק עופות שנשארו בעיר מקודם. שחיטה זו עלתה לעשרים אחוז בלבד מן הרגיל.
ערב ראש השנה ת״ש נשחטו בתחום העיר ווארשא רק חמש מאות עופות, לערך. במקום, שברגיל נשחטים בערבי ראש השנה על־ידי סיטונאים ויחידים עשרת אלפים אווזים ועשרים אלף עופות אחרים.
למרות אימת ההפצצה באו השוחטים לבתי־המטבחיים לעשות מלאכתם.
בערב יום הכיפורים של השנה ההיא, בטל מנהג הכפרות בווארשה. בשל המחסור בעופות חיים בעיר לא נתקיימה שחיטה כלל, גם בערב חג הסוכות של אותה שנה לא נתקיימה שחיטה, כי לא נמצאו בעיר עופות חיים, ולהביא עופות מן הסביבה — אי־אפשר היה בשל מאורעות המלחמה.
ימים אחדים לאחר נפילת ווארשא, החלו להיראות בבתי־המטבחיים עופות בודדים, שיחידים הביאו העירה.
ב־26.10.39 הודבקו מודעות שהשחיטה היהודית נאסרה. אף שבמודעות אלו נזכרת שחיטת בהמות בלבד — פחדו שוחטי העופות להמשיך במלאכתם.

כשלושה שבועות לאחר החג החל להיראות מספר יותר גדול של עופות. העבודה בבתי־המטבחיים הגיעה אז לחמשה־עשר — עשרים אחוז מאשר לפני המלחמה. אבל השוחטים יראו לשחוט מאימת האיסור הנזכר. כדאי להעיר, שלא מפני השלטון הגרמני פחדו, שהרי הם בכלל לא התמצאו מתי ועל־ידי מי מתנהלת השחיטה. הפחד היה מפני המשטרה הפולנית. לכן החלו השוחטים של השווקים לשלם דמי 'לא יחרץ' לראשי הרובע של המשטרה הפולנית, לשוטרים יחידים ולסוכני המשטרה, כדי שלא ימסרו דו"חים לשלטון.

דמי 'לא יחרץ' שלמו בכסף מזומן ובמצרכים. גם הרופאים הסניטאריים קיבלו דמי 'לא יחרץ' בצורה זו.

קרו גם מקרים ששוטרים "זרים", לא מאותו רובע, נכנסו לפתע־פתאום לבית־מטבחיים של עופות, בשעת שחיטה. ביקור כזה עלה בשוחד מיוחד. וכך היו שבועות, שהשוטרים וסוכני המשטרה קיבלו עד שמונים אחוז משל הכנסת דמי השחיטה. ברגיל עלו בחלקם שבעים אחוז מהכנסה זו.

בשל נימוקים בטחוניים תלו השוחטים כתובות בבתי־המטבחיים של עופות: "שחיטה לא יהודית"; הניחו גם לעיני כול את המקלות המיוחדים להימום עופות, שמא ייכנס פתאום גרמני ויהיה בידם להוכיח שאין כאן שחיטה יהודית.

היתה זו באמת עצה טובה. יותר ויותר החלו להיראות בבתי־מטבחיים של עופות שוטרים וגרמנים מקומיים.

השוחטים הצביעו, לזכותם, על הכתובות ועל מקלות ההימום, לראיה שאין כאן שחיטה יהודית. דבר זה פעל תמיד לטובה. בכל זאת המשיכו לשלם למשטרה הפולנית, כדי שלא ימסרו לשלטון, שזוהי הערמה בעלמא.

ביום בהיר אחד נכנסו שני שוטרים לבית־המטבחיים שברחוב טוואַרדה 1 ומצאו את השו"ב ר' הירש'ל פרויען כשהוא שוחט עוף. לשאלותיהם ענה שהשחיטה כאן אינה יהודית. לקחו מכל הנמצאים את העופות והלכו להם.

מקרה זה שימש כסימן, כי מן היום ההוא והלאה התרגלו שוטרים, חיילים וגרמנים מקומיים להיכנס לבתי־המטבחיים ולבוז את העופות השחוטים. בכל זאת לא הורידו השוטרים הפולנים מ"משכורתם". וכך היו שבועות בהם פיזרו השוחטים דמי 'לא יחרץ' יותר ממה שהכניס שכר השחיטה. בכל זאת לא הפסיקו השו"בים את מלאכתם, למען תמוך בשחיטה הכשירה בכל טצדקי דאפשר. היתה גם תקוה בלבם להשתפרות המצב. כך היו פני הדברים במשך כל ימי החורף של שנת 40—1939.

לפסח שנת ת"ש (1940) לא נתקיימה שחיטה כלל.

כל הקיץ של אותה שנה היתה שחיטה מצערה מאוד, רק אחוז אחד, לערך, מזו שלפני

המלחמה. בשלהי דקייטא, כאשר החלו נראים בשוק העופות הצעירים, גדלה השחיטה עד עשרה — חמשה עשר אחוז, לערך — ביחס לזו שלפני המלחמה.
כך היה המצב של שחיטת עופות בווארשה, עד להקמת הגיטו.
עם סגירת הגיטו בטלה, ראשית כל, השחיטה בבתי־המטבחיים בפראגה, בוולית ובשווקים. סיטונאים, סוחרים ואיכרים לא מצאו אפשרות כלשהי להכניס עופות מחוץ לגיטו. לכן כמעט ונפסקה השחיטה. בבתי־המטבחיים שבבאזארים אין שחיטה מתקיימת כלל.
פשוט, אין מה לשחוט. עופות יחידים המובחרים מעל לחומות, נשחטים בדירות השוחטים, אבל אין זו אפילו אלפית אחת מן השחיטה שלפני המלחמה.
יהודים דתיים אוכלים בשר ובשר־עוף רק מן השחיטה המתקיימת בעיירות שבסביבה, ואשר בנות שלוש־עשרה—ארבע־עשרה מבריחות לווארשה.

שחיטת בהמות עד להקמת הגיטו

עד פרוץ המלחמה נתקיימה השחיטה היהודית בשטח בית־המטבחיים הכללי שבפ־ראגה. שם היה בניין מיוחד בשביל השחיטה היהודית לבהמות גסות ודקות.
להתעסק במלאכת השחיטה הורשו רק אלה שנתמנו לכך מאת הרבנות ואושרו על־ידי הקהילה. על סמך אישור הקהילה קיבל כל שוחט רשיון בכתב מאת הנהלת בית המטבחיים העירוני, שמרשה לו לעסוק שם במלאכתו.
עשרים ושבעה שוחטים היו, מחולקים לקבוצות, עוסקים כאן יום־יום במלאכתם.
מלבד שוחטים היו פעילים בבית־המטבחיים גם חותמים, שמתפקידם לחתום על הבהמות הכשירות בחותמת "כשר". בחותמת זו נחתמו גם רגלי הבהמה הכשירה, ראשה ואמוריה, כדי שלא לערבבם עם הטריפות.
עד שיצאה הגזירה על השחיטה היהודית בשנת 1937, נשחטו כל הבהמות בווארשה לתצרוכת של בשר כשר.
סיטונאים, יהודים ונוצרים, קיימו שותפות והמציאו לשחיטה יום־יום בהמות במספר רב. החלק הקדמי של הבהמות הכשרות מכרו לאטליזים הכשרים, אשר מכרוהו ליחידים. החלק האחורי של בהמות אלו וגם אלו שנטרפו מכרו לאטליזי הגויים.
גם משרד המזון של עיריית ווארשא מסר בהמותיו לשחיטה בידי שוחטים יהודים. החלקים הקדמיים מכר משרד המזון לקצבים יהודיים, והחלקים האחוריים — לקצבים נוצרים.
לאחר שחלו הגבלות על השחיטה בשנת 1937, נאסר על הסיטונאים להמציא בהמות לשחיטה. אז החלו בעלי האטליזים עצמם לנהל את עסק השחיטה.

מלבד השוחטים והחותמים היו עסוקים בבית־המטבחיים גם מנקרים, שניקרו את הבשר הכשר.
עד שיצאה גזירת השחיטה, כאשר האוכלוסיה היהודית צרכה רק את החלקים הקדמיים של הבהמות, והחלקים האחוריים כלל וכללא לא — נעשה מעשה הניקור באטליזים גופם; משחלה גזירת השחיטה ויהודים החלו צורכים גם את החלק האחורי של הבהמה — נעשה מעשה הניקור של החלקים האחוריים בבית הניקור המיוחד. החלקים הקדמיים המשיכו לנקר, כמקודם, באטליזים.
מלבד מנקרים היה גם חבר נאמנים. מתפקידם היה להשגיח, שהקצבים לא יכניסו בשר טריפה לאטליזיהם הכשרים וימכרוהו בתור בשר כשר, שמחירו היה הרבה יותר גבוה. כל נאמן היה משגיח על שלושה אטליזים, ועל כל חמשה נאמנים היה ממונה נאמן אחד על גביהם.
תפקיד אחראי במיוחד היה לנאמנים לאחר שחלה גזירת השחיטה, כאשר ההבדל בין מחיר בשר כשר לבין מחירו של בשר טריפה היה עצום. בשעת ההפצצה לא יכלה השחיטה להתקיים בבית־המטבחיים הרשמי. ברם, זה לא היווה גורם להפסקת השחיטה, והשחיטה נתקיימה בבתי־המטבחיים שבבאזארים. מאוחר יותר, כאשר חזקה ההפצצה, פחתה, כמובן, השחיטה, אבל לא נפסקה לגמרי.
אך בפרוס ראש השנה ת"ש כבר לא נתקיימה שחיטה כלל. בימי ההפוגה וגם בימים הראשונים "לכניסתם" נתחדשה השחיטה. מובן, שאי־אפשר היה ללכת לשחוט בבית־המטבחיים הרשמי שבפראגה, לפיכך נתקיימה השחיטה בבאזארים, ברפתות, בבניינים ארעיים ובבתים פרטיים. השוחטים שחטו, המנקרים ניקרו — והציבור קנה.

ב־26.10.39 נתפרסם חוק, שנדפס בעתונות הגרמנית, ב"קוריער ווארשאווסקי" וכן במודעות שברחובות, שהשחיטה היהודית נאסרה, באיום של עונש חמור. השו"בים הזקנים, אלה שמצבם טוב והם יראי שמים, מיד נמנעו ממלאכתם, והצעירים המשיכו במשלח ידם.
הקצבים המשיכו להביא עגלים, פרות ואף שוורים צעירים. בבאזארים לא שחטו יותר, רק ברפתות, בבניינים ארעיים וגם בחורבות שבין הרחובות ניזקה וסטאווקי.
הבשר לקחו הקצבים אתם לאטליזיהם, כדי למכרו לקונים הוותיקים שלהם. כדי שעין זר לא תשור הנעשה כאן, הכניסו הקצבים לאטליזיהם כל מיני ירקות וחבילות עצים, וכך הסתירו את הבשר. ורק כאשר הופיע קונה לקנות בשר, הורידו את הירקות ואת העצים, גילו את הבשר ומכרו לצרכן.
השגחה על הכשרות — פסקה. הניקור באטליזים עדיין היה נוהג, אבל "הגניבו" בשר

טריפה ואחוריים בין הבשר הכשר. יהודים אדוקים באמת הפסיקו בשל כך מלאכול בשר, מלבד מה שניתן היה לקנות מידי קצבים שהם נתנו אימון בם.
חוש הריח הטוב של המשטרה הפולנית וסוכניה, קלט שבכל זאת מתקיימת שחיטה יהודית. עמדו הקצבים ושיחדו את המשטרה וסוכניה האיזוריים בתשלומים שבועיים קבועים. ועדיין לא הונח להם, לקצבים, כי מזמן לזמן היה מתפרץ למקום השחיטה שוטר מאיזור אחר. ביקור כזה עלה בדמים מרובים. היו מקרים רבים שפולנים, סתם אזרחים, דרשו כסף, ולא — ילשינו. במקרים כאלה יש שהשתיקו אותם בנתח בשר.
בדרך כלל גמלה המשטרה הפולנית טובות לשו"בים ולקצבים. לא אחת נעזרו בשוטרים בהעברת החלפים למקום השחיטה ובחזרה, וכן גם ממקום־שחיטה אחד למשנהו. הם גם ליוו את השו"בים והקצבים לאחר שעת העוצר. השוטרים הובילו אותם כאסירים, כביכול, למשרד הרובע, ובעצם ליוו אותם הביתה.
הקצבים התאחדו לקבוצות, שקראו להן: קומפאניות. כל קבוצה קיבלה לעבודה מספר פושטי עור יהודים ולא־יהודים. הקצבים היהודיים לא שכחו את פושטי־העור הלא־יהודים והמציאו להם עבודה יחד עם חבריהם היהודים.
השחיטה נתקיימה בשלושה איזורים:
א. מילא — ניזקה — סטאווקי;
ב. גז'יבוב — וואליצוב — קרוכמלנה;
ג. פרברים, כגון: פראגה, וולייה, ניי־פראגה ושמולאוויזנה.
באיזור הראשון נתקיימה השחיטה במספר 56, בחורבות של הרחובות ניזקה, מילא וסטאווקי; באיזור השני — ברחובות הנזכרים למעלה; באיזור השלישי — ברחוב ברזסקה 8, בבקתות האיכרים של ניי־פראגה, שמולאוויזנה ואף גם בוואוור.
באיזור הראשון פעילים בעיקר השו"בים:
זלמן קלפפיש, שלמה גרוסווירט, יעקב באנעט, משה מרדכי זיידנצווייג והירש לייזר גולדברג.
באיזור השני:
ברוך קמינר, יוסף קאלינר, פישל גולדברג וזילברברג.
באיזור השלישי:
ישכר מונטשיק, לייבל אונגר ושוחטים מן הסביבה, פליטים וגולים.
עד שנסגר הגיטו היו שוחטים בכל שבוע חמשים־ששים גסות, לערך, ודקות באותו מספר.
השו"ב קיבל שכר שחיטה, עשרים זהוב לגסה ועשרה לדקה. בפראגה ובפרברים

אחרים היו השו"בים מקבלים שכר שחיטה גבוה יותר: שלושים — ארבעים זהוב. כי השו"בים שהלכו לשחוט לפראגה או לפרברים אחרים היו נתונים יותר לסכנה מאשר בווארשה (סכנת חטיפה לעבודה, מציאת חלפים ברשותו של השוחט, וכדומה).

בחורף נתקיימו שחיטות במספר רב, הואיל ולילות החורף הארוכים היו להם למחסה ולמסתור.

כבר הזכרנו למעלה, שאם נמשכה העבודה עד לאחר שעת העוצר הוליכו השוטרים את השו"בים, כאסירים כביכול, — הביתה. אולם במקרים רבים נאלצו השו"בים ללון במקומות בהם נתקיימה השחיטה.

כאמור, נמנעו השו"בים הזקנים והרציניים מלעסוק בשחיטה החשאית, וזה מטעמים דלהלן:

א. אם השחיטה מתקיימת במצב של פחד, הרי אין זו שחיטה ראויה;

ב. כאשר השו"ב תלוי בחסדי הקצב, קשה מאוד להטריף בהמה, שמן הדין להטריפה.

ג. הבשר נמכר ללא ניקור.

ד. "מגניבים" לבשר הכשר גם בשר טריפה, שהוא זול בהרבה.

אף שהמשטרה הפולנית קיבלה שכרה, לא כדמי 'לא יחרץ' בלבד, אלא גם כשכר שומרים — קרו גם מקרים רבים, ששוחטים נתפסו בשעת מעשה.

בשעת שחיטה ברחוב בז'יסקה 8 נכנס פולני ואיים על השוחט וולוול מרנהולץ, שאם לא יקבל מתת הגונה ילשין עליו לפני השלטון הגרמני, שהוא מנהל בחשאי שחיטה יהודית. השתווה אתו השוחט, ובעד נתח הבשר שקיבל, הבטיח הפולני שלא יחרץ לשונו.

בשעת שחיטת בהמות של קבוצת הקצבים "פארכעס", ברחוב ניזקה, מצאו שוטרים גרמנים את השוחט זלמ'לה קלפפיש מתעסק בשחיטת שור. קלפפיש נעצר יחד עם פושטי עור אחדים, יהודים ולא־יהודים, שהיו נוכחים בשעת מעשה.

הנעצרים לימדו סנגוריה על עצמם, שלא היתה זו שחיטה יהודית, אלא בלתי־ליגאלית בלבד. ואמנם, בכך היה העונש קטן יותר: השו"ב קלפפיש ועוזר פושטי העור היהודים והלא־יהודים, נכלאו לשמונה חדשים בלבד, בבית הסוהר המוקוטובי.

יש גם שחיטה שנקראה בלשונם הז'רגונית של שוחטים וקצבים: "נא הורא". כלומר, שחיטה המתקיימת לאור היום.

בשעת שחיטה כזאת בווארשה על יד ווארשה, אשר בוצעה על ידי מי ששימש מקודם שו"ב בגדיניה (התגורר בפראגה, סארגובה 39), הופיעו פתאום ארבעה גרמנים עובדי רכבת בשעת שחיטתם של ארבעה שוורים. בשוורים השחוטים התעסקו פושטי

העור יהודים ולא־יהודים. ראשית כל היכו עובדי הרכבת את כל הנוכחים מכות נוראות. הם גם שלפו את אקדחיהם ואיימו לירות בשוחט ובעוזריו על הפרם את חוק השחיטה.

העניין נסתיים בכך, שעובדי הרכבת אסרו למראית עין את השו״ב ואת עוזריו. ברם, במקום להובילם למשטרה הגרמנית, הובילו את העצירים למשרד הרובע הפולני.

בעד ארבעת אלפים זהובים נמחק אותו חטא והבשר הוחזר לקצבים.

מקרה דומה אירע לשוחט פיש משמוליוויזנה. עצר אותו שוטר פולני בשעה שחזר ממלאכתו הבלתי־ליגאלית. באין רואים הצליח השוחט לזרוק בדרכו את חבילת הבשר אשר עמו. השוטר הכניס את השוחט לשער וחיפש בכליו, חיפש ומצא את החלף. בשוחד של כמה מאות זהובים חוסל העניין מיד על המקום.

שחיטת בהמות לאחר סגירת הגיטו

לאחר שהוקם הגיטו ולאחר סגירתו פסקה כמעט השחיטה הכשירה, כיוון שלא היתה עוד אפשרות להכניס בהמות לגיטו. עופות חיים הבריחו איך שהוא מעל לחומות, אבל בהמות לא ייתכן היה להבריח דרך המשמרות לתוך הגיטו הסגור.

בשבועות הראשונים לסגירת הגיטו, הומצאו לשחיטה בהמות שהוכנסו קודם סגירת הגיטו. בשבוע השני עלה בידי הקצבים לשחד את המשמרות, שהניחו להם להכניס בשעות הלילה בהמות אחדות. מובן, שקומץ זה אינו מספיק לאוכלוסיה היהודית הגדולה של ווארשה, הסגורה בגיטו. גמל רעיון אצל הקצבים, לנהל שחיטה מחוץ לגיטו ולהבריח לתוכו את הבשר.

כך הוה. קבוצות אחדות של קצבים, כגון: שמשון והחברה; שמחה שפיץ (פלאס־קיעוויץ) ואחרים, שיתפו פעולה עם גויים עשירים מחוץ לגיטו והחלו לנהל שחיטה.

הדאגה הראשונה היתה כיצד להוציא שוחט מתוך הגיטו. בעייה זו נפתרה באופן דלהלן:

אותו שוחט שהסכים להתעסק במלאכתו מחוץ לגיטו, גזז, ראשית כל, את זקנו; לבש מלבושים קצרים, לא־יהודיים, וחבש מצחייה לראשו. בעד תשלום חמשה עשר זהובים הסכים ראש קבוצת יהודים היוצאת לעבודה מחוץ לגיטו — להכניס את השוחט לתוך השורה של קבוצת הפועלים. וכך הסתנן השוחט דרך המשמר, והמשיך למקום העבודה יחד עם כל הפועלים. משם הלך עם הקצב, שעבר גם הוא את המשמר באופן דומה — לבקתתו של השותף הנוצרי שבפרבר העיר, מקום בו תתקיים השחיטה.

כל השוטרים והגרמנים המקומיים שוחדו. כאשר שוטר, או גרמני מקומי, עצר שוחט בדרכו למלאכתו, מספיק היה שיאמר הולך ל ש מ ח ה — ומיד הרפה ממנו.

השחיטה מתקיימת בפלצוביזנה, אוכוטה וברודנה. כאשר בא השוחט למקום המיועד, הוא מתגורר כשבועיים, לערך, בביקתת האיכר. מובן, שאין השוחט טועם תבשיל כל שהוא בבית האיכר. רק פת בחמאה כל מאכלו, וחלב מורתח בסיר שהביא עמו מביתו (כך מצהירים אותם השו"בים).

בימות הקיץ הארוכים היה השו"ב ישן אצל השותף הנוצרי, בגורן, בדיר. יחד עם השוחט מתאכסנים גם הקצבים ואוכלים מאכלי האיכר ובני ביתו.

לאחר שהייה של שבועיים חוזר השו"ב העירה, כדרך שיצא ממנה. פעמים רבות היה השוחט חוזר הביתה בכל יום שישי וחוזר כל יום שני.

מובן, ששוחט אשר יראת ה' היא אוצרו אין חלקו בשחיטה שמחוץ לגיטו.

השוחטים העיקרים מחוץ לגיטו, הם:

פישל גולדברג, ישכר מונטשיק, זילברברג ולייבל אונגר.

בימים שקבוצות עבודה לא יצאו מתוך הגיטו, שיחדו את השוטרים היהודיים, הפולנים ואת משמר השוטרים הגרמנים ואת כל השוטרים והגרמנים המקומיים מעברו השני של הגיטו, וכך פנה השוחט למקום בו השחיטה מתקיימת, גם הקצב ופושט העור עברו את המשמר באופן כזה.

[כשעצרו השוטרים את השוחט בדרכו] * הספיקה, כאמור, הסיסמה המוסכמת: "שמחה" כדי לשחררו מיד. "שמחה" זוהי מילת הקסם, שעלתה בדמים מרובים, ובזכותה ניצלים בעברו השני של הגיטו קצבים, שוחטים ופושטי עור, מכל רע ומידי סתם פולנים, שגם הם מתן שכרם בצידם.

בבקתות, ברפתות ובגרנות של אוֹכוֹטָה, פְלצוביזנה וברודנה, מתקיימת שחיטת בהמות בשביל יהודי ווארשה העצורים בגיטו.

מדי שבוע בשבוע נשחטים פרות, עגלים ושוורים לעשרות. הבשר מוברח לגיטו ווארשה.

כל השוטרים והגרמנים המקומיים משוחדים. מדי שבוע בשבוע מתייצבים בני משפחותיהם בקצוות הפרברים (על ידיהם משלשלים את השוחד). אין משפחה אחת מלשינה על חברתה. ותיק במקצוע ודאי שאין דרכו להלשין. וכי יארע ומעשים אלה מעירים תשומת לבו של אדם פרטי, משחדים אותו מיד בכסף מזומן או בנתח בשר, כרס, רגל, טחול, נתח של כבד. לפיכך אין ממי לפחד והשחיטה נמשכת כמעט באופן גלוי.

כאמור, מנהלת שורה שלימה של קבוצות קצבים את השחיטה מחוץ לגיטו, אבל

* מה שבסוגריים מרובעים כאן, וכן להלן, הוספנו במקום מחיקה בכה"י.

בעיקר פעילים שמשון והחברה, ושמחה שפיץ, שסיסמת הקסם "שמחה" נקראת על שמו.

השוחט מקבל חמשים זהובים שכר שחיטה מכל בהמה, וארוחתו ניתנת לו מאת האיכר. בשעת היוקר הגדול בפרוס חג השבועות תש"א, הבריחו השוחטים בשובם לגיטו מצרכי מזון.

הבשר מוברח לתוך הגיטו באופנים דלקמן:

א. ע"י המכוניות של תחנת החשמל;

ב. ע"י המכוניות של תחנת הגאז;

ג. ע"י המכוניות של עזרה ראשונה;

ד. ע"י המכוניות של מוסדות התברואה העירוניים.

הנהגים והממונים על המכוניות הנ"ל, משוחדים. בלילה ניגשת אחת המכוניות של המוסדות הנזכרים למקום השחיטה ומובילה את הבשר לווארשא. בשר של שתי בהמות מוברח בבת־אחת. בעד נסיעה כזאת מקבלים המבריחים שבע מאות זהובים.

ההברחה מבוצעת באופן דלקמן: בין מושב הנהג לבין החלק האחורי של המשאית השייכת לתחנת האשפה, התקינו מחיצת עץ וכך הפך החלק האחורי של המשאית חדר מוסווה. באותו חדרון מניחים את הבשר המיועד להברחה ומסתירים במחיצת העץ. על המחיצה ועל רצפת המכונית עורמים ערמות של מכשירי חשמל. כך עוברת המשאית לעיני המשמר ללא חשד וללא חשש. קרו מקרים שהמשאית נעצרה על־ידי המשמר שערך בה ביקורת, ברם לא גילו דבר.

[כמו במשאית של תחנת החשמל כן בזו של תחנת הגאז]. מניחים את הבשר על רצפת המכונית, מכסים אותו במספר יריעות ברזנט, ועליהן שורה שלימה של מכשירי גאז — וכך מבריחים את הבשר לתוך הגיטו.

במכוניות של עזרה ראשונה מניחים את הבשר תחת הספסלים.

במכוניות התברואה העירונית — ביריעת ברזנט על רצפת המכונית, עליה הבשר מכוסה ביריעת ברזנט אחר ועל כל אלה חול לרוב, וכמשאית של חול היא נכנסת לתוך הגיטו.

המכונית מובלת בערב למקום המיועד בגיטו, שם מחכים לה, מורידים את הבשר ומחלקים אותו למקומות שונים.

ברם, אף שזוהי פעולה מאורגנת יפה ומשוחדת כראוי, נוחלים גם כשלונות. כך, למשל, כיוון נהג משאית של תחנת החשמל, טעונה שלוש בהמות שחוטות, אל ביתו — במקום לכוונה אל הכתובת המיועדת. הנהג ועוזריו חילקו את הבשר בינם לבין עצמם. לקצבים אין אפשרות להגיב על כך — והם מבליגים.

לאחר תשעה באב של שנת תש״א פרצה המשטרה הגרמנית לביקתת האיכר ומצאה את השוחט זילברברג בשעת מעשה. הוא נעצר יחד עם כמה מעוזריו ונכלאו בבית הסוהר, שם הם כלואים עד היום הזה.
כל המאמצים וההשתדלויות לשחררם לא הועילו.

היהודים הדתיים והבעיה של בשר כשר

היהודים הדתיים, כמובן שלא היו שבעי־רצון מן השחיטה החשאית. א. הבשר אינו מנוקר. ב. אין אפשרות לשוחט, שפרנסתו תלויה בקצב, להטריף בהמה שיש לפקפק בכשרותה. ג. אין נאמנים ואין השגחה כלל על הבשר הכשר וכך נמכר בשר הטריפה בתור בשר כשר.
לפיכך חדלו יהודים דתיים בווארשא לצרוך בשר כשר משל השחיטה החשאית.
כמובן, שהקצבים הרגישו מיד בכך. עמדו והחליטו: הואיל והלא־דתיים בין כך ובין כך אוכלים כל בשר אשר יאמרו עליו: כשר; הדתיים בין כך ובין כך אינם אוכלים מבשר זה — אם כן, שוחט למה לנו? הלא טוב לנו שלא להעסיק שוחט כלל.
מחג שבועות תש״א ואילך, שוב לא לקחו אתם שוחט למקומות השחיטה החשאית שמחוץ לגיטו. רק השוחט זילברברג, כולם...* הם עצמם עם... הם מוכרים בתור בשר כשר בגיטו היהודי.
לאחר כליאתו של השוחט זילברברג אינם לוקחים אתם שוחט כלל.
באוטבוצק מצויים שוחטים, יהודים אדוקים, מהוגנים, ששמם הולך לפניהם בחוגים הדתיים. כל הבשר באוטבוצק נקנה בסיטונות על־ידי הקצבים והשוחטים. השחיטה מתקיימת שם לעיני השמש, כמו לפני המלחמה. הבשר משל השחיטה האוטבוצקאית מוברח לווארשא על־ידי נערות בנות שלוש־עשרה, שנראות כמו שקצות, ועל ידיהן — לגיטו.

בידי המבריחות הצעירות הכשרים מאת השוחטים האוטבוצקאים.

הקצבים הווארשאים, שרואים בכך התחרות, החלו במאמצים להכניס בהמות חיות לתוך הגיטו, שתשחטנה שם על־ידי שוחטים מקומיים.
התוכנית הצליחה. עד כמה שאפשר מבריחים פעמים אחדות בשבוע, בשעות המאוחרות של הלילה, מספר בהמות חיות [ונשחטות על־ידי] שוחטים ווארשאים.
הבשר משל שחיטה זו צורכים יהודים דתיים בלבד.

* הנקודות כאן וכן להלן — סימן למחיקות בכה״י.

שוחט מהפרובינציה מספר...

שוחט מן העיירה פרושקוב שעל־יד ווארשה, המתגורר בווארשה כגולה, יחד עם יהודים גולים מעיירה זו, מספר:

עצבות ירדה על העיירה כאשר הופיעו המודעות ובהן צוו על איסור השחיטה היהודית. מייד נפסק המסחר היהודי בבשר.

נחושה היתה החלטתנו שלא לגווע ברעב. לפיכך התחלנו להתעסק בשחיטה בלתי ליגאלית.

החלו לשחוט בלילות במרתפים לאור נרות של חלב. בני־אדם עמדו בתור בבתי הקצבים, כדי לקבל נתח בשר כשר.

אם כי סכנה ואימת מוות כרוכות בה בשחיטה זו, אבל למראה הרעבון לבשר...

פעם אחת בעיצומה של שחיטה [במרתף], הודיעו לנו ששוטרים נמצאים בחצר. הצטמצמנו בזוויות המרתף, נתכסינו בתבן ובשחת, כך שאי־אפשר היה להרגיש בנו. לאחר ששכבנו כך שעות אחדות במרתף נודע לנו שהסכנה חלפה.

הוקל ללבנו כאשר הצלחנו ליצור קשר עם המשטרה הפולנית. בעד משכורת שבועית שמנה, לא זו בלבד שלא הלשינו עלינו, אלא גם שומרים היו לנו.

מפקד המשטרה נעשה בן־בית קבוע בביתו של השוחט. שם אכל, שתה וקיבל את משכורתו השבועית. הוא שהעביר את החלף למקום השחיטה, והחזירו לאחר השחיטה יחד עם מנת הבשר של השוחט — לביתו.

הדברים הגיעו עד כדי כך, שהמשטרה ביקשה להרבות בשחיטה, כדי שיעלה בחלקם שוחד גדול יותר.

עם השחיטה... קשרים עם שוטרים גרמנים. אך טעמו טעמו של המטבע היהודי — נעשו יותר טובים מאשר המשטרה הפולנית. מובן, ששמירתם היתה יעילה יותר... קרה, ששוטר ליווה את השוחט הביתה בשתים אחר חצות הלילה, ופגש בהם שומר לילה — הצהיר השוטר הגרמני, שהוא עצר את היהודי הזה. כמובן, ששוחט הובל על־ידי השוטר ישר לבית השוחט.

זה הביא לידי פילוג בין המשטרה הפולנית לבין השוטרים הגרמניים. ולבסוף, אלו ואלו באו על שכרם השבועי מכיסי היהודים. מפקד המשטרה הפולנית ושוטר גרמני היו נוהגים לבוא יחד לקבל את משכורתם מידי השוחט.

מצב זה נמשך עד הגירוש מפרושקוב — פתאום הוגלו לווארשה.

קצבי פרושקוב החליטו להמשיך כאן באומנותם. הואיל ולהכניס בהמות חיות לווארשה היה דבר בלתי אפשרי, עמדו הקצבים על כך, שעלי להתחיל בשחיטה בכפר מאליק

הסמוך לווארשה. יחד עם קבוצת פועלים עברתי על פני המשמר. שם הצטרפתי לקצבים ויחד פנינו אל הכפר. הסתדרנו בביקתת האיכר, שם אכלנו גם ישנו.
שחטנו ברפת, לילה־לילה הגיעה מכונית, שהובילה את הבשר לתוך הגיטו הווארשאי. מזמן לזמן נסעתי באותה המכונית לווארשה ומשם חזרתי שוב לכפר עם קבוצת עובדי הקהילה.
פעם בלילה, כאשר חזרתי לווארשא במשאית טעונה בשר והחלף אצלי, נעצרה המכונית על־ידי שוטרים, שעלו עליה, כדי לערוך בה חיפוש.
כאשר ראינו אותם חדלו לבותינו מלפעום וכל אברינו נשתתקו מאימת מוות. ראינו כי אבדנו.
נמצא בינינו אמיץ־לב, שלא נפל לבו בקרבו, והציע לשוטרים מתת כסף. איני יכול לתאר לכם את השמחה והאושר, כאשר ראינו את חמש מאות הזהובים בידי השוטרים. תמורת סכום זה ניצלנו.
השוטרים הציעו לנו להבא את שירותם ושמירתם בעד מאתיים זהוב לכל נסיעה. ברצון רב קבלנו את הצעתם ומהיום והלאה נסענו בליווי שלהם.
השחיטה בכפר מאליק נפסקה. גם לקחנו בחשבון, שיותר זול יהיה להכניס בהמות חיות ולשחטן במקום. באנו לידי הסכמה עם השוטרים הפולנים, שקיבלו עליהם את ההשגחה על־יד אותו השער, שם מתקיימת שחיטה גדולה יותר — עד סיום השחיטה.
כך מתנהל העניין עד היום הזה.

הצעדה אל המקווה בראשית תש"א

בין שאר גזירות רעות שגזרה מלכות הרשעה, היה האיסור על יהודים לטבול במקווה. המקוואות נחתמו ועל הדלת נתלה פתק האומר: על פתיחת המקווה או השימוש בו צפוי עונש כעל מעשה חבלה — מ־10 שנים עד עונש־מוות.
אך הרבי קיבל החלטה, החלטה נחושה: בערב יום הכפורים יש לטבול במקווה. לא הועילו כל טענותיהם של מקורביו כי הדרך למקווה כרוכה בסכנת־נפשות — ומה גם לגבי אישיות כרבי, אולם הרבי לא שינה את החלטתו ואנו התכוננו לבצעה. אך כיצד ייעשה הדבר? כאמור, היו כל המקוות חתומים. השימוש עצמו באחד מהם כרוך בהוצאות מסוכנות. אך לאחר כמה התיעצויות חשאיות בין הרבי לבין בעל מקוה אחד, הוחלט על הדבר.
לפנות בוקר של אמירת "שלוש־עשרה מידות", ב־5 לפנות בוקר, בשעה שיהודים רשאים כבר לצאת לרחוב, התאספה קבוצה קטנה של אנשים והרבי בראשם והחלו

במיצעד המסוכן אל המקווה. בחוץ היה עדיין חושך. מי יתן ותתעבה האפילה ותימשך זמן רב יותר! אולי יעלה בידינו, באפילה זאת, להסתתר כדי שלא יבחינו בנו. והמשלחת תצליח לעבור בשלום את דרך־הסכנות הזאת.

מביתו של הרבי עד המקווה היה דרך ארוכה למדי. הריקשה שהזמננו לא באה. השעון מראה כי השעה היא עשר דקות לאחר חמש. הננו מחליטים: להתחיל במצעד ברגל ואולי תגיע בינתיים הריקשה. ריקשה שניה קשה להשיג בשעה כה מוקדמת. ביחוד אין לתת אמון בריקשה סתם, כי הדבר צריך להיעשות בסודי סודות ולריקשה הראשונה כבר היו כל הידיעות ה"אסטרטגיות", כיצד לנסוע, דרך איזה רחובות והיכן להיעצר. אין זאת כי קרה לה מכשול איזשהו, כפי שקורה, לצערנו, לעתים תכופות כל כך.

על קצות אצבעותינו הננו יורדים מהמדרגות, אך לפתע — צרה שלא חזינו מראש. לשוער אין חשק להשכים קום כל כך ולפתוח את השער, וביחוד רוצה הוא לדעת: לשם מה צריכים יהודים לצאת לרחוב מוקדם כל־כך? מטבע שמן "ריכך" את לבו והוא הואיל להוציא אותנו מתוך השער.

בצעדים מאופקים הננו הולכים שניים־שניים, מרוחקים במקצת זה מזה. הלב הולם כבפטישים. העין מתאמצת לחדור לעומקי הלילה, לראות את הצללית המתקרבת שמא זו אחת מ"ההם". כשאנו קולטים פסיעה חזקה לפנינו או אחרינו נצפדים כל איברינו מאימה. לפתע שומעים אנו את צלצולה של חשמלית לילית המתקרבת במהירות רבה. אנו רצים לתחנת החשמלית, הנוסעת בדרך שאנו צריכים לה. אולם, כשניגשנו קרוב הננו מבחינים כי זוהי חשמלית "ארית" שבה אסור ליהודי לנסוע, ולחכות עד שתבוא חשמלית "יהודית" אי־אפשר כי הדבר יימשך הרבה זמן. חשמליות "יהודיות" אינן מקדימות לנסוע.

הננו עוברים מרחוב לרחוב. לפתע הננו שומעים רעש של מכונית נוסעת. הזרקורים מטילים עלינו אור מסנוור. הננו נשארים עומדים כמשותקים כי בימינו אלה אין זה מן הדברים הטובים להיתקל במכונית. ברוב המקרים אתה "מוזמן" לתוכה וממנה אין חוזרים... אין שער בו אפשר יהיה להסתתר, שכן השערים סגורים עדיין בגלל השעה המוקדמת. אולם הכל עבר בשלום. המכונית עברה על פנינו ולא התעכבה. בנשימה עצורה עוברים על פני הנקודות המסוכנות ומגיעים בשלום עד השער, שבו נמצא המקווה.

בחצר המקווה אפילה. צללים עטופי־סוד משתרכים על גבי הקירות ונעלמים במרתף צדדי. שליח חשאי מחכה לנו. בשקט וללא מלים ולפי תנועת־יד בלבד הננו הולכים בעקבותיה. הננו יורדים לתוך מרתף אפל. הדלת, למעלה, נסגרת מאחורינו. הננו

מגששים באפילה. קיבלנו הוראה ללכת הישר ואחר־כך לפנות שמאלה. הננו מגיעים עד פירצה שבקיר. בעמל רב הננו נדחקים מבעד לפירצה זו. הננו נשארים עומדים על ערימת קרשים ולאחר קפיצה מוצלחת אנו נמצאים בתוך פרוזדור המוביל סוף־סוף אל דלת המקווה.

מבלי להתחשב בסכנה שבה אנו נמצאים, קסם לנו הדבר. לנגד עינינו ניצבת תמונה חיה של אבות אבותינו בספרד, כשהם מצילים ספרי תורה או מתפללים במנין במרתפים החשאיים, מפחד האינקביזיציה. הם ודאי לא תיארו לעצמם כי, בעוד 400 שנה, יימצאו נכדיהם במצב קשה הרבה יותר ממצבם ואם ירצו לטבול לכבוד החג, ייאלצו לעבור אותה פרוצדורה רבת־סכנות כמוהם בימים ההם.

במקווה נפגשנו בקהל רב, שכבר הגיעה אליו הידיעה כי המקווה יהיה פתוח שעה אחת. בשקט, בחפזון רב, הננו מתפשטים וטובלים לכבוד יום טוב. לאחר דקות אחדות הננו עוברים את הפרוצדורה שעברנו בכניסתנו. כשהיינו בחצר, כבר האיר הבוקר ובשער הכניסה למקווה ראינו את חותמת השעווה והכתובת הידועה: "על פתיחת המקווה או השימוש בו צפוי עונש כעל מעשה חבלה — מ־10 שנים עד עונש־מוות".

האשה היהודיה בשנות המלחמה*

ה ע ר ת ה מ ע ר כ ת: האשה היהודיה בשנות המלחמה, תפקידיה בחיים היהודיים, סבלותיה וגבורתה — שימשו נושא למחקר מיוחד של ד"ר ע. רינגלבלום ועוזריו. למחקר זה עובדה תכנית מדוקדקת ובה ראשי־פרקים על עמידתה של האשה בעת ההפצצות, יחסם של הגרמנים לאשה היהודיה ועמידתה מולם, השפעת חיי הגיטו על טיפוסים שונים של נשים (על פי מוצאן החברתי), השתתפותה בחיים הכלכליים והחברתיים, מצבה של העובדת האינטלקטואלית, שינוי תלבושתה, חיי המשפחה, גבורתה של האשה היהודיה וכו'.
על פי התוכנית הנ"ל כתבה, בין היתר, צלינה סלאפקובה עבודה מעניינת על "האשה היהודיה בווארשה מאז ספטמבר 1939 ועד עתה" (ראשית 1942). כאן אנו מוצאים טיפוסי נשים שונים, כגון נשים העסוקות במוסדות־חינוך, מוסדות בריאות, מקומות־בידור, במסחר, הברחה, במחתרת. ולעומתן: טיפוס של פושטת יד, גנבת, זונה וכו'.
מחקרו זה של הרב הוברבנד, הכיל כמה חלקים. לצערנו, נשתמר רק אותו חלק, העוסק בירידתה המוסרית של האשה והוא כנראה רק קטע מעבודה גדולה יותר.
כן מפרסמים אנו כאן את רשימתו "התוצאות העגומות של גזירת הפרוות", שנכתבה בהמשך מחקרו על האשה.

אם נאמר על יהודים שהם "רחמנים בני־רחמנים", על אחת כמה וכמה שחלים דברים אלה על האשה היהודיה. מאז ומעולם הוכיחה האשה היהודיה, את רחמיה אם במעשי צדקה פרטיים ואם במעשה־סיוע כללי.

בשנות המלחמה ראינו את האשה היהודיה באור אחר. בימות הכפור הגדול בחורפי 1941—1942 היו מתגוללים על כל צעד ושעל ברחובות־הרובע היהודי, ילדים ערומים למחצה. אלפי נשים יהודיות לבושות־פאר, מאופרות, מבושמות היו עוברות על פניהם בשוויון־נפש ורק לעתים נדירות נעצרה אחת מהן לרגע קט על מנת לזרוק פרוטה לילד האומלל, וגם זו בדרך כלל היתה אשה מבוגרת, מהדור הישן.

* פרק מעבודה גדולה.

עירומם של הילדים היהודים הללו וגם של מבוגרים לא היה בו משום אחיזת־עיניים או מעשה־פרסומת על מנת לגולל עליהם את רחמי הלבבות שנתאבנו בגיטו. יום־יום היו מוצאים ברחובות גוויות צפודות של ילדים ומבוגרים שקפאו.

מאז נחסם הגיטו, היתה נשאת ברחובותיו ובסימטאותיו הזעקה: "אני כלה מרעב ומחסור", אך לעתים רחוקות נראתה יהודיה הפותחת את ארנקה ליהודי הגווע מרעב.

יתר על כן — בעיני ראיתי ואין זו תעמולת־זוועה, גופתו של יהודי כבן שלושים, שגווע ברעב מול חלון־ראווה של חנות־גדולה למעשה־מאפה, יינות, ענבים ומעדנים אחרים. הגוויה היתה ערומה לגמרי והיה בה משום לעג־הגורל ומה גם שלא היה בה, כדי למנוע את הגבירות ההדורות לפסוח עליה, כדי להיכנס אל החנות וגם לצאת ממנה עמוסות חבילות מכל טוב, שאילו רק חלק מהן היה נתרם לרעבים, לא היה אותו יהודי גווע כאן בפתחה.

ועוד, בלכתי ברחוב בימי הכפור הגדול של דצמבר 1941 ראיתי במו־עיני כיצד ברחוב כרמליצקה—נובוליפקי, מוטל על המדרכה נער כבן 16. על ידו שכבו 3 ילדים קטנים, אחד קטן מהשני. שלושתם היו כמעט ערומים לגמרי. עשרות אנשים עברו על פניהם, אך לעתים רחוקות הושיט להם מישהו נדבה. את תשומת־לבי משך אברך צעיר שהלך שלוב זרוע עם שתי נערות. כולם היו לבושים הדר, פרוות יפות ונעליים נאות. עקבתי אחריהם מרחוק. האנשים הצעירים נעצרו על יד הילדים האומללים. סבור הייתי כי הנה יפתחו ארנקיהם וצרורות ה"דברים הטובים" שהם מחזיקים בידיהם ומשהו יושט גם לילדים. אולם, הצעירים שהו זמן מה כשאחת הנערות מנערת את הצעיר כפעם בפעם, עד שפרצו בצחוק והמשיכו בדרכם.

איני יודע מדוע, אך נזכרתי בתמונה אחרת שראיתי לפני ימים מספר: יהודי הוליך פרה בזאמנהוף. נתקהלו ילדים וראיתי כיצד ילדים בני חמש (שהיו בני שנתיים וחצי בפרוץ המלחמה) התווכחו האם זה סוס או לא. על כל פנים הם המשיכו לרדוף אחרי הפרה מתוך סקרנות רבה. סקרנות זו ראיתי גם בפניהם של הצעירים, כאשר התבוננו אל הילדים הערומים.

אם ניתן לדון לכף זכות יהודים, שמעדיפים להוציא את כספם על מסיבות, בילויים וכיוצא בהם מותרות, מאשר לתרום אותם לצדקה — הרי זה מתוך הנחה שיש באותם מותרות לשמש את בריאותו של אדם ו"חייך קודמים". אולם כאשר בזמנים כאלה מבזבזות נשים יהודיות מאות ואלפי זהובים בקברטים בלילה אחד ואינן תורמות לצדקה אף פרוטה, הרי זו ירידה מוסרית שאין למטה ממנה.

יתר על כן, במועדוני־הלילה נערכות אפילו תחרויות ריקודים, כבימים הטובים,

נשים ונערות יהודיות, גברים יהודים רוקדים בתחרויות הללו ואפילו זוכים בפרסים. על כך מפרסם גם עלון מחתרתי אנדקי מאמר בשם "ריקוד בין מתים". בין היתר כותב שם המחבר: "המצב בגיטו היהודי הוא פטלי. על כל צעד ושעל מוטלת גוויתו של יהודי שמת מרעב וקור. בחודש מתקיימות עד 7000 הלוויות ובו בזמן נערכות בקברטים ומועדוני־הלילה של יהודים, תחרויות־ריקודים עם פרסים גדולים. במועדוני־לילה אלה מבוזבזים רבבות זהובים בכל לילה. זהו באמת ריקוד בין גוויות".

אכן, התנפצה אגדת "האחדות והרחמנות היהודית". אין מה להוסיף על כך... כאב וחרפה אני חש בשל ירידתה של האשה היהודיה.

למרות הרדיפות והנגישות של הרשעים נמצאו נערות יהודיות שהתמסרו להם. מקרים כאלה אירעו בשורה של ערים ועיירות שבהם הונהגה עבודת־כפיה. כך, למשל, בעיירה גרודזיסק שם חל חוק עבודת־הכפיה גם על נשים. לעבודה יצאה נערה יהודיה מלודז', יפה והדורה. היא התוודעה לאיש־צבא גרמני והתמסרה לו. הדבר נודע לממונה על חילול הגזע. נערך משפט והנערה נדונה לשנת־מאסר. הנערה שולחה ללוביץ' וכאן בבית־הסוהר ילדה גרמני קטן...

בפראגה, ברחוב זומבובסקה חי אחד בשם טקל. בתו בת ה־20 עבדה בגיסטאפו. לא היתה נושאת את טלאי־הקלון. היתה מטיילת עם אנשי צבא גרמנים והתמסרה להם.

בדצמבר 1939 נערכו בפייטרקוב לעתים קרובות חיפושים בדירות יהודיות. באחד הלילות, בדירתו של משולם ליפשיץ ב — — — — התאספו — — — — שיחקו בקלפים * — — — — בנידון זה עוד יותר גרוע היה המצב אצל הסובייטים, שכמובן חוק חילול־הגזע לא היה קיים אצלם. נערות יהודיות, ביחוד חסרות־נדוניה, הטילו עצמם לזרועותיהם של אנשי־צבא סובייטים, על מנת שיישאו אותן. נערות יהודיות רבות פנו להירשם ב"זאגס" (משרד־הרישום) על מנת שתוכלנה לחיות עם חיילים סובייטים כאשה ובעל. כמעט כל הקומיסרים הסובייטים בשטחים הכבושים בפולין נשאו להם ב"זאגס" נשים יהודיות.

כמנהג ארץ־הסובייטים נכנסו הנשים עד מהרה להריון, אך בפרוץ המלחמה הגרמנית־סובייטית, ברחו החיילים והמפקדים והשאירו את נשותיהם היהודיות בחודשי הריונן

* מחוק במקור.

הגבוהים. כיצד יכול היה לקרות הדבר שבנותיהם של בעלי־בתים יהודים, תינשאנה ללא־יהודים פשוט אין להבין.

ירידתה המוסרית של האשה היהודיה, באה לידי ביטוי פעמים רבות, כאשר נשים בגדו בבעליהן. בסוף קיץ 1941 באו לפני הרב איש ואשה הוא כבן שלושים היא — צעירה בהרבה ממנו. האיש סיפר כי בפסח 1941, נלקח באחד הלילות ממיטתו ושולח למחנה־עבודה. הוא סבל שם רבות. עבד קשה ורעב. הוכה מכות נוראות, סבל מלכלוך וכנים. רבים מחבריו מתו בשל המכות ומכדורי־הרובים אך הוא נשאר בחיים למזלו. בכל סבלותיו עמדה לנגד עיניו דמותה של אשתו הצעירה והיפה.
אולם בשובו הביתה, מצא בחדר־השינה שלו צעיר אחד זר. האשה בוכה. מצטערת. נאמר לה שכל אלה שהיו במחנות־העבודה נספו, וסבורה היתה שגם בעלה נספה עמהם. אילו ידעה שהוא חי, לא היה קורה כדבר הזה. בכתה, בכתה והגירושין נערכו.
— — — — — — — — — — — — — — — *

אלה הן עובדות על ירידתה המוסרית של האשה היהודיה. מתבקשות מהן המסקנות המתאימות — — — —

* סיפורים נוספים — רובם מטושטש וחסרים בהם קטעים. על כן העדפנו להשמיטם.

התוצאות העגומות של גזירת־הפרוות

ביום ה׳, ה־25 דצמבר 1941 בערב התהלכו השוטרים היהודים ובידיהם צו חתום, שהציגוהו בפני יו״ר ועדי־הבתים, ובו התראה שהיהודים ימסרו לגרמנים כל דברי־פרווה שבידם, כולל חלקים, צווארונים, בתי־יד. כל זה יש למסור במשך ימי ה־26—28 בבניין הקהילה. יהודי שלאחר המועד הנ״ל יימצאו בביתו דברי פרווה כלשהם יירה במקום.

ביום ו׳ חזרו על ההודעה הנ״ל ברמקולים. ובשבת הודבקו מודעות בנידון על קירות הגיטו היהודי.

ביום א׳ ה־28 היה המועד האחרון למסירת הפרוות. אלפי יהודים עמדו בתור, שהתמשך מרחוב גז׳יבובסקה עד ז׳לוזנה. שילמו סכומים גדולים כדי להשיג מקום בתור. בו במקום הופיעו גילויי שחיתות, שוחד וגניבה.

באוכלוסיה היהודית השתרר רוגז רב על אנשי הקהילה, על שלא התקינו מיבנה מיוחד למסירת הפרוות בכל הגיטו הגדול ובכלל, כיצד ייתכן שבזמן כה קצר, יוכל המון כה רב למסור את כל הפרוות במקום אחד.

השעה היתה 6 בערב. אלפי הנשים עוד עמדו בתור. קמה בהלה והם זרקו את הפרוות לרחוב ונמלטו לביתם. כל הסביבה היתה מכוסה פרוות זרוקות.

קרה נס. בשעה שש בערבו של ה־28 הכריז הרמקול כי מועד מסירת הפרוות הוארך עד ה־31. ״תשמח ותגיל הסבתא...״

ב־31 הוארך המועד שוב עד ה־3 ביאנואר 1942. ואף על פי כן עדיין רבים היו היהודים שלא מסרו לגרמנים את פרוותיהם. התחילה מכירה חשאית של פרוות ב״צד השני״. הגיטו הוקף אלפי פולנים שבמחיר פרוטות קנו את הפרוות והבריחו אותן ל׳צד שני׳. פרוות מינק, קרקול, שועלי־כסף, רחבות־זנבות, שאפילו לפני המלחמה היה מחירם אלפים כבדים נמכרו עתה במאות ואפילו בעשרות זהובים. אלפי אנשים

ונשים שהפרוות היו לבושם היחיד, נשארו עתה ללא מלבוש עליון. אלפי יהודים וביחוד פליטים שכבר מכרו את כל רכושם סרבו להיפרד מפרוותיהם והטמינו אותם לשעת הדחק — עתה מרצונם או שלא מרצונם חייבים היו למוסרן. רכוש יהודי שנצבר במשך דורות היה לאין.

את ימי החגא של 25 דצמבר בילו הפולנים שיכורי־שמחה בשל הפרוות היהודיות שהשיגו בלא מחיר.

כך נראתה ווארשא. בערי השדה המצב היה יותר גרוע. גזירת־הפרוות הפילה שם גם קרבנות רבים. בוולושצובה ע״י קיילץ ירו ב־3 יהודים משום שעברו על מועד מסירת הפרוות. בקאזימיש ירו ביהודי נוסף על אותו חטא. בז׳ליכוב ירו ב־7 יהודים וקברום באמצע השוק. בעיירה פילץ הגיעה באחד מימי סוף דצמבר 1941, מכונית עם ז׳נדרמים. הם הקיפו את הגיטו, אסרו את הרב ועוד 16 מחשובי־בעלי־הבתים, העמידו על יד כל אחד מהם ז׳נדרם ואקדוחו טעון והודיעו בעיר שעל היהודים למסור תוך 3 שעות את הפרוות שברשותם, ואם לא יירו הרב וששה־עשר בעלי־הבתים בו במקום. יהודים, בחששם שהרשעים עלולים לבצע את איומיהם, פעלו ״לפנים משורת הדין״ ותוך שעתיים לא נשארה בידי יהודי אפילו שערה אחת של פרווה. הכל נמסר...

סחיטת כספים מיהודים על ידי יהודים

ה ק ד מ ה

הגיטו היהודי מוצף המון מלשינים, סחטנים וגנבים. אמת היא שהגורם העיקרי לכל מעשי השחיתות האלה הוא הרעב, הסבל, פורענויות ומחלות השוררות בצורה איומה במחנה הריכוז ששמו: גיטו יהודי מסוגר. אך אין בכך משום תירוץ, שעל פי רוב נפוץ מאד בגיטו ענין המלשינות. מאז ומתמיד סבלו יהודים בגלל מלשינים אך אין בכל אלה שמץ דמיון למה שקרה בגיטו.

חז"ל התירו להמית מלשינים וכך פוסק הלכה גם השולחן־ערוך. בשו"ת הרא"ש מובא, שהוא, הרא"ש, ציוה לחתוך לשונו של מלשין, בכדי שלא יוכל להמשיך את עלילותיו הרצחניות. בשו"ת של מהר"ם מלובלין מובא שבזמנו של רבי שכנא מלובלין הטביעו מלשין...* על מנת שילמדו לקח.

הראשונים במלשיני ווארשה היו הסבלים היהודים. הם היו אלה שהצביעו לגרמנים על מגוריהם של העשירים היהודים והמקומות שבהם מסתירים היהודים את סחורותיהם. במשך הזמן חלה התקדמות ניכרת. אך ראו יהודי הנושא צרור כל־שהוא, ניגשו אליו, תבעו לשלם להם, אחרת יקראו לגרמני, או לשוטר פולני, בלש או סתם־גוי. דבר זה נמשך עד היום הזה.

מתחנות־קמח שבמחתרת, בתי־שחיטה חשאיים, עסקים זעירים, מקבלים הסבלים תשלום קבוע. אחרת נמסר ה"מפעל" תיכף ומיד לרשות. ברוב המקרים הלשינו הסבלים על שלא יכלו להגיע לעמק־השווה עם בעלי ה"מפעלים" החשאיים, על גודל ה"מס" השבועי.

נוסף לשכר־טרחה שקיבלו הסבלים מן הגרמנים והפולנים על מלשינותם, גנבו

* להלן מלים בלתי־קריאות במקור.

הסבלים חלק ניכר מן הסחורה, שעה שהוציאוה מן הבתים למשאיות. במקרים רבים עלו גניבות אלה בחייהם של הסבלים המלשינים. אחד נורה ברחוב פראנציסקני והשני נורה בנאלבקי.

מלבד הסבלים, נמצאו מלשינים גם בין בעלי המלאכה. היו מקרים שיהודים קראו למכריהם מבעלי המלאכה, כגון נגרים, בנאים וכו'. היהודים האלה, ברצותם להבטיח את תכשיטיהם, ביקשו מאומנים אלה להסתיר את תכשיטיהם בתנורים או בבתי־מטבח. בעד עבודות אלה שילמו יפה־יפה לפועלים. אך לעתים קרובות מאוד קרה שאומנים אלה הלשינו על עשיריהם היהודיים. גרמנים הופיעו בדירותיהם של יהודים אלה ותיכף ניגשו למקומות־המחבוא וברור היה כי האומן היהודי, הוא־הוא שהלשין. פעמים רבות היה בעל המלאכה * — — — — — — —

בשנת 1940 קיבל על עצמו בעל מלאכה יהודי לבצע "עבודת־סתר" אצל עשיר יהודי. בעל המלאכה הלשין. כמה גרמנים יצאו לשם, אך במקום להגיע לכתובת הנכונה, נכנסו בטעות למשפחת קדישזון, שהתגוררה שם. התחילו לפרוץ את הדלת, מכיוון שלא פתחו להם תיכף. הגברת קדישזון ניגשה לפתוח, אך חיל ירה עליה והרגה במקום.

מעל לגוויה המתה התפרצו לדירה, הפכו והפכו בה, במיוחד באותו מקום ששם צריך היה להימצא ה"אוצר", אבל לא מצאו דבר. מאוחר יותר נוכחו לדעת שטעו בכתובת.

מקרה שני. לדירתו של הרב כהנא ברחוב גנשה עברה לגור משפחה יהודית עשירה מערי השדה. קראו לטייח יהודי, בקשוהו להוציא לבנה מתנור ולקבוע מסמר בלבנה שמבפנים, על מנת לתלות שם ארנק עם תכשיטים שונים. לאחר הכנסת התכשיטים החזיר הטייח למקומה את הלבנה שהוציא עד שלא ניכר היה כל סימן. למחרת באו ז'נדרמים גרמניים, לאחר בדיקה קפדנית אצל כל הנוכחים בדירה, ניגשו לאותו מקום שבתנור, האירוהו בפנסים חשמליים, הוציאו כמה לבנים אבל לא הגיעו למקום הנכון.

חמתם עלתה מאוד, היכו את כולם באכזריות. בראש הדיירת יודקאווסקי השליכו כרכי־ש"ס בדפוס־ווילנא כבדים עד שהיתה כולה שותתת דם.

נוצר סוג מלשינים — — — — — * — — — — — — * אנשי הגסטאפו. ביניהם ישנם גדולים — — — * יהוד... * ישנן יפות...* ודברי ערך. הם מתלוים לחיילים,

* מלים בלתי־קריאות במקור.

קצינים וז'נדרמים גרמניים במכוניות והם מראים להם איפה נמצאים רהיטים יפים, הרבה סחורה, וכו'.

אני־עצמי הייתי עד למקרה כזה, בערב תשעה־באב שנת 1940. בלכתי ברחוב לשנו, ראיתי קצין גרמני המלווה על ידי יהודי. בראותי זאת המשכתי את דרכי, אך בראותי שהקצין מתהלך לו בצורה כה ידידותית עם היהודי, אמרתי לעצמי שאין כאן כל סכנה להיחטף לעבודה. בהתקרבי יותר, כמעט פנים אל פנים אל הקצין, רק אז חטפוני והובילוני למשאית שעמדה תקועה ברחוב רימרסקה. דחפוני לתוך המשאית ושם עמד בחור גברתן שסרט על שרוולו.

לא עבר זמן רב ומכל העברים התחילו להביא יהודים־חטופים לעבודה — — — *

— — — — — — — — — — — — — — *

הקצינים נכנסו למסעדה ואותנו היהודים השאירו בפיקוחו של פולני. שעה שכולנו עמדנו במשאית, השמיע קולו אותו גברתן שהיה אתנו במשאית:

— "יהודים, היודעים אתם ששמעתי את הגרמנים משוחחים, להוליך אותנו במשאית לגרמניה..." פחד נורא ירד על כולנו. גברתן שני הודיע אז כי יכול הוא "להצליח" אצל הקצינים ולהעתיר שכל אחד מאתנו ישוחרר תמורת 100 זל. היו רבים מבין היהודים ששלחו יד לכיסיהם על מנת לשלם 100 זל. אני רמזתי להם שהבחור אינו אלא אחד משלהם. מכל העיסקה הזאת לא יצא דבר.

הקצינים חזרו כשהם שיכורים למחצה. חלק מהם נכנס לתא־הנהג, אחרים עלו אלינו, למשאית. מתוך תא־הנהג שאלו — — *

עיינו ברשימה, קראו כתובת של יהודי ברחוב נובוליפקי ושם נעצרה המשאית. העלונו לדירתו של יהודי ומשם הורדנו את כל הרהיטים הנהדרים ועמסנו אותם במשאית.

משעלינו שוב במשאית, שאל זה שבתא־הנהג את הגברתן לאן לנסוע. הגברתן שוב עיין ברשימה והצביע על כתובת חדשה, כך נמשך הדבר והוצאנו רהיטים מדירות יהודים שיהודים אחרים הלשינו עליהם.

המלשינים הגדולים אינם מסתפקים להצביע על רהיטים של יהודי בלבד, הם עוקבים אחרי יהודים סוחרים במטבע־זר, תעשיות־בית חשאיות ועסקים, וכמובן אחרי יהודים עשירים־ממש. נוסף להם, קיימים "מלשינים פרטיים" שברובם הם "דיירים" של המשטרה הפולנית, פקידי־מכס, או סתם בלשים אחרי יהודים העוסקים ב"מסחרים פסולים". היות וכל מה שהיה פעם שייך ליהודי, לרבות מסחרו, הוא

* מלים בלתי־קריאות במקור.

בחזקת "איסור", הרי שכאן מקום למשטרה לסחוט כסף מיהודי. חלק מסוים מן הכספים שנסחטו מהיהודים מקבלים המלשינים.

כעל אחד מני רבים, ראוי להצביע על המקרה הבא:

ברחוב מילה, בית מספר 9, גרה טויבה־זיסל, מוכרת־כעכים, אשה בגיל 35. בעלה, גנב מקצועי שנאסר על ידי הגרמנים ונכלא בבית הסוהר המוקוטובי ושם נורה.

לפני המלחמה עסק הבעל בגניבות והיא מכרה כעכים. כיום היא פעילה בין המלשינים ה"פרטיים". משך שבוע ימים שבחודש פברואר 1942 הלשינה למשטרה הפולנית על השכנים הנ"ל באותו בית:

אברהם אוצאפ, יהודי ועני מדוכא הגווע מרעב עם אשתו וילדיו. ב"מרתפו" יש לו ריחיים־של־יד, רק במקצת גדולים ממטחנה של קפה. שכני החצר קונים קילו או חצי קילו שיפון ובאים לאותו אברהם אוצאפ, הטוחן להם את הדגן, תמורת פרוטות.

בבין־ערביים אחד נפרצה דלת המרתף. נכנסו שני שוטרים פולניים ומצאו את אוצאפ כשהוא עובר עבירה חמורה זו של ניהול טחנת־סתר. רצו לאסור את אוצאפ ולהובילו למשטרה, אך "התיישבו" בדעתם ותמורת 100 זל. הסכימו שלא לאוסרו ולא להחרים לו את "הטחנה". ל"בעל הטחנה" לא היה סכום זה והוא ובני ביתו יצאו לכל השכנים. לאחר שעות ממושכות עלה בידי המשפחה לאסוף את כל הסכום, פחות זלוטה אחת.

וכל זה יזמה ובצעה טויבה זיסל, סוחרת הכעכים.

למחרת באו שני שוטרים אחרים לדירתו של גרניאביטש. על השולחן מצאו כמה שעונים. שאלו את גרניאביטש אם יש לו רשיון לסחור בשעונים, רשיון לא היה לו.

השוטרים העבירו בדיקה קפדנית, אבל לא העלו דבר. בדקו את בגדיו ומצאו אצלו 135 מרקים גרמניים. נו, הפשע ברור וגלוי...

סופו של דבר, — עזבו את הבית כשבידיהם 135 המארקים, שני שעונים ו־200 זל. בכסף פולני.

ושוב היתה זאת מלאכתה של טויבה זיסל...

לאחר עזבם את מעונו של גרניאביטש, עברו השומרים לדירתו של אברהם פייקארסקי, לשעבר סוחר בדים מרחוב גנשה.

הפכו והפכו בביתו, חיפשו בתנורים — — — — — — — *

* לא קריא.

בסופו של דבר נטפלו לכמה חליפות של הילדים, כי גם זה הוא בחזקת "מסחר" והיות ואין לו רשיון, רצו להחרים את החליפות ולאוסרו על "מעשה־מרמה". הדבר נסתיים ב... 500 זל. שפייקארסקי שילם להם, דמי "לא־יחרץ".

לאחר יומיים באו אנשי־חרש לצייר המסכן רובינשטיין. הם העבירו בדיקה קפדנית ומצאו כמה קילוגרם צמר־גפן. הפשע — גלוי: רובינשטיין מנהל בסתר בית־חרושת לשמיכות מצמר גפן.

שילם 200 זל. וחטאו כופר...

מרובינשטיין עברו לדירתו של בארנבוים. גם שם גילו "עבירות" ממין זה וכנגד 150 זל. נמחלה העבירה.

כל אלה היו מעשיה של טויבה זיסל ודומות לה בווארשה היו לאלפים.

זוג הנוכלים

הוא — שמו מאריאן ז.א. מנחם קנרשטיין. מוצאו ממשפחה חסידית. לאביו — חנות בנאלבקי 29, בעל קומה בינונית, צהבהב, גלוח למשעי ומקטרת בפיו. בחור שמן ובריא, וכעורפו — כן פניו, אדומות. נועל מגפים נוצצות וגבוהות. עבד כקומיסר בלשנה 13, במשטרתו של גאנצווייך.

היא, פליה, גבוהה ממנו, ברונטית, אשה תמירה ויפה, גם כן ממוצא חסידי. אמה חובשת עד היום פאה נכרית רחבה וגדולה.

בקיץ 1941 הופיע קנרשטיין במדים של קצין במשטרה של גאנצווייך ובליווי של מר מלניק מפראגא, בבית הרב זילברשטיין והודיע שקיבל ממר מלניק סכום של 3000 זל. על מנת לשחרר מכלא את אחיו שנכלא ע"י הגרמנים בשל מסחר בלתי־חוקי.

מר מלניק דרש מקנרשטיין שיכריז על כך בנוכחות הרב ואכן, הוא אישר זאת. עבר זמן מסוים וגם מר מלניק נאסר. הכסף נשאר בידי קנרשטיין.

בשבת אחת עגומה — בשעת בין־השמשות — שהרב עוד ישב עם הקהל בסעודה שלישית, נפתחה הדלת ונכנס קנרשטיין בלווי 2 נשים. אחת — שמה הוברמן ושם השניה — רנדליך. הרב סיים סעודה שלישית, התפלל תפילת ערבית וברך את ברכת ההבדלה. גב' הוברמן מספרת שבעלה הלך ברחוב ולפתע נעצרה מכונית עם גרמנים. קראו לבעלה, הכניסוהו ביניהם ונעלמו. לפי מיטב ידיעותיה, הוליכוהו לאושביץ. נודע לה שתמורת כסף יכול קנרשטיין לשחרר את בעלה משם. לשם כך נתנה לו 1000 זל. כי אחרת אין הוא רוצה לגשת לענין, והריהי משלישה בידי הרב 3000 זל. אם קנרשטיין ישחרר תוך שבועיים ימים את בעלה, או שיביא מכתב

ממנו, יהא שייך הכסף לקנרשטיין. אבל אם הדבר לא יסתדר במשך הזמן הזה, חייב הוא להחזיר את הכסף.

גם הגב' ר נ ד ל י ך מצהירה: את בעלה תפסו בגבול הגיטו כשבידו רשיון מזויף. על כך נאסר ונשלח לאושביץ. קנרשטיין מקבל עליו לשחררו במשך 3 שבועות. אם אמנם יוציא את הדבר אל הפועל, יש למסור לו את 3000 זל. שהיא משלישה בידי הרב. אם הענין לא יסתדר, יחזיר הרב לידה את 3000 זל. נוסף לכך, מסרה לידי קנרשטיין 1000 זל. כי בלי זה לא רצה לגשת לטיפול בענין.

יומיים לאחר כך, בבין השמשות של יום קיץ חם, בשנת 1941, נפתחת הדלת, קנרשטיין נכנס, וגם הפעם בלווית אשה.

שם האשה — ר ו ז נ ב ו י ם. היא מספרת: בשעה שמשפחתה עברה מן "הרחובות ההם" לגיטו, נשאר שם סגור אחד מבניה, בעל פנים אריים לגמרי, בשם נוצרי ובדרכון נוצרי. לעתים קרובות מאוד הוא בא לגיטו.

לפני ימים מספר, מספרת הגב' רוזנבוים, נעצר בנה בשערי הגיטו על חטא, שהוא, בתור נוצרי, אסורה עליו הכניסה לגיטו. וכנוצרי נשלח לאושביץ. קנרשטיין מקבל על עצמו לשחררו תמורת סכום של 10000 זל. 1000 זל. מסרה לו מיד, 2.500 משלישה היא בידי הרב, בתנאי שמשך 3 שבועות ישחרר את בנה מאושביץ. אם בנה לא ישוחרר עד לתאריך הנ"ל, צריכה היא לקבל בחזרה את כל הכסף. את שאר הכסף עד 10000 זל. תאסוף היא על ידי כך שהיא תביא עוד שני אנשים שקרוביהם נמצאים באושביץ ורוצים הם לשחרם תמורת כסף.

הגיע התאריך. הנשים הוברמן ורנדליך באו אל הרב ותבעו: או הבעלים או הכסף. נתגלה שקנרשטיין עדיין לא פעל דבר. מצא לו תירוץ שהקצינים שלו יצאו לברלין, משום כך לא היה ביכלתו...*

— — — — — — — — * הוא מבקש להאריך את תאריך ההשלשה!

שניהם, קנרשטיין ואשתו, ניגשו למלאכת נוכלים זו, בדברם על לבן של שתי הנשים לחכות עד שהקצינים יבואו "בחזרה". הנשים כבר התחרטו על ההיזק של הכספים שמסרו לקנרשטיין ולא השלישום בידי הרב.

הגברת הוברמן לא שעתה לדבריהם והוציאה מידי הרב את הכסף שהשלישה, הפסידה 1000 זל. שמסרה לידי קנרשטיין. גב' רנדליך שעתה לדברי הזוג והאריכה את תאריך ההשלשה. דבר זה חזר לאחר ימים מספר גם עם הגב' רוזנבוים. גם היא האריכה את תאריך ההשלשה.

* לא קריא.

בינתיים הופיע קנרשטיין אצל הרב עם אחד רויזנפיק. הפעם הוא בא במדים אזרחיים, כי משך הזמן הזה פורק "צבא־גאנצווייך". רויזנפיק השליש סכום ניכר של — — — * שצריך היה למסור תיכף לקנרשטיין, על מנת במשך 3 שבועות ימציא לו חנות גדולה. קנרשטיין ואשתו הסבירו לרויזנפיק שביכלתם לבצע הכל, מכיוון שיש להם גרמנים־מכרים משלהם. ב"ז'רגון" של קנרשטיין כונו ה"אורחים שלהם" — (זייערע געסט). זוג הנוכלים הקסימו ממש את האנשים בדברם שהשפיעו להאמין להם כי "זייערע געסט" יעלו לועד הקהילה להמציא לו לרויזנפיק — חנות.

חלפו כמה ימים. באחד הלילות סרו לבית הרב הזוג קנרשטיין בפנים מודאגות וחמורות. בחיפזון התחילו לספר כי "זייערע געסט" חזרו זה עתה וכבר הספיקו לחטוף שיחה עם ה"געסט" (אורחים). את שני היהודים אי אפשר לשחרר מאושביץ אבל הם דורשים תיכף ומיד למסור להם את הסכום של 2000 זל. ליתר הכסף — יחכו. עכשו, טענו הקנרשטיינים בפני הרב, מצבם של שני היהודים הנמצאים באושביץ, רדליך ורוזנבוים, גרוע בהרבה יותר, מכיוון שאם יודעים — — — — * יתיחסו ואם לא יתנו כסף, ייענו את היהודים עד מוות. בכללו של דבר, טענו הקנרשטיינים, דבר ברור הוא שאם יתנו את כל הסכום, ישוחררו היהודים.

הרב, מכיוון שלא רצה להעמיס על מצפונו סכנה לחייהם של שני יהודים, מסר לקנרשטיינים 2000 זל. מתוך דמי ההשלשות.

חלף זמן וגם התאריך שאותו קבע קנרשטיין. הנשים רוזנבוים ורנדליך באו אל הרב לקבל את כספן. הרב שלח את שמשו לקנרשטיין שיבוא, אך הוא ואשתו נעלמו כאילו צללו לתוך המים.

סופו של דבר: הרב חייב היה לשלם לנשים מכספו סכום של 2000 זל. שמסר לקנרשטיין.

הגיע גם התאריך הנוגע לחנותו של רויזנפיק. נתברר שגם במקרה זה לא סידר את העניין. רויזנפיק קיבל בחזרה את הסכום שהשליש בידי הרב ואת השאר הפסיד, ממש כשתי הנשים רוזנבוים ורנדליך.

בסופו של קיץ וראשית של חורף 1941 התחילה העברת יהודים שגרו בשננה, אייזנגאס, כלודנה ושאר רחובות. באחד הלילות הופיע לפתע קנרשטיין בבית הרב. הוא התחיל להצטדק על 2000 זל. שלקח כי אינו אשם בכך, אלא שה"אורחים",

* לא קריא

הם שגזלו את הכסף ולא פעלו דבר, כל הזמן נמנע מלבוא אל הרב, מכיוון שהתבייש לשאת עיניו ולהיראות לפניו בשל ה־2000 זל. שהרב שילם בעדו.
אך היות וקיים מבצע־העברה, נפתח ליד הקהילה משרד המחלק דירות וגם חנויות. ומכיוון שרכש לו "אורחים" חדשים וכנים, שדברם הוא הקובע במשרד הדירות, וכפי שאליו פונים כל היהודים בבקשות שידאג להם לדיור, רוצה הוא שכל האנשים ישלישו את דמיהם בידי הרב. ועוד זאת: היות והוא יסדר בודאות את בעיית הדיור, יקבל הרב, ממילא ובדרך זאת, את 2000 זל. שהפסיד בגללו.
הרב הסביר לו שאין הוא מאמין יותר שביכולתו של קנרשטיין לסדר משהו. אין העניין נראה לו ונודף מזה ריח של מרמה חדשה.
קנרשטיין העמיד פנים כאילו נפגע. הוא נטל צרור של אישורים־לדירות מטעם משרד הדיור ש ה ו א בעצמו התקין אותם.
למחרת בא קנרשטיין עם יהודי אחד, בארדט, שהשליש סכום של 3000 זל., בתנאי שתוך שבועיים ימים יקבל אישור לדירה בת שני חדרים עם מטבח ונוחיות. נוסף לכך קיבל ממנו קנרשטיין במזומנים סכום של 800 זל.
למחרתו באו ה"ה פריבס וליבר. שניהם השלישו בנוכחות קנרשטיין סכום של 2800 זל. חוץ דמי־קדימה, במזומן. לאחר מכן הביא ק. אשה בשם גאנדז. היא השלישה 1000 זל.
לאחר יום בא עם גב' ליכטנבוים. גם היא השלישה 1000 זל.
באותו יום בא עם ה' אורבך. גם הוא הפקיד 1800 זל' בעד דירה, בת חדר ומטבח.
למחרת בא קנרשטיין עם אחד בשם גאנשר שהשליש 3000 זל. בשביל דירה בת 2 חדרים ומטבח. ושוב הופיע לאחר כך עם אדון אחד, כשר שמו, שהשליש 1000 זל. לדירה בת חדר אחד.
ועוד הופיע קנרשטיין עם "חטוף" חדש, ה' קאמיאן, שהשליש 2000 זל. בשביל דירה בת 2 חדרים ומטבח.
אחר כך שוב הביא אדון אחד, טננבוים ואשתו, נוצריה לשעבר, שמוצאה מגזע אצילי פולני. בקיץ 1939 הכירה את מר טננבוים והתאהבה בו. היא נתגיירה, עזבה את משפחתה הפולנית, ביניהם פקידים בכירים במדינה והתחתנה עם מר טננבוים. לפני סגירת הגיטו, (יצאה יחד עם בעלה לגיטו) שכרה דירה נהדרה ברחוב שיננה. בגלל ההעברה מוכרחה היא לעזוב את הדירה. בחיפושם אחרי דירה, נפלו ברשתם של הקנרשטיינים. גם הטננבוימים השלישו 3000 זל' לדירה בת 3 חדרים.
נוסף לדמי ההשלשה, קיבל קנרשטיין מכל המשלישים, דמי־קדימה עד כמה שזה ניתן היה לקבל. אצל הרב נאגר סכום של למעלה מ־20.000 זל., דמי השלשה.

באחד הלילות, שבוע ימים בערך לאחר השלשת הכסף, התחילו לדפוק נוראות בדלת. עוד לא הספיקו לפותחה וכבר התפרצו שני גרמנים. הם הודיעו כי באו לאסור את הרב ולשלחו לאושביץ על נסיונו לשחרר יהודים מאושביץ.

הרב ובני הבית התחילו להתחנן, לבכות, להתעלף. הגרמנים פתחו בבדיקה, מצאו את דמי ההשלשה. בשעת ה"בדיקה" הודיעו כי קנרשטיין, הוא ש"גילה" להם את כל הענין.

הדבר נסתיים בכך. שלקחו את הכסף, השאירו את הרב בביתו ולא אסרוהו.

הגיע התאריך שנקבע להוצאת דמי ההשלשות. האנשים באו לבקש את הכסף או את הדירות. הרב התחיל לשלוח לקרוא אליו את קנרשטיין, אלא שהלה שוב נעלם כאילו לתוך המים.

הכל־כל היה לשוא! הרב התחיל לשלם לאנשים. הוא מכר כל מה שהיה בביתו על מנת לשלם. מכרו את התכשיטים האחרונים, את המלבושים, כלי המיטה. הרב ומשפחתו רעבו ממש ואת כל כספם הוציאו לבעלי החובות.

בין האנשים היו שני סוגים. סוג אחד של בריות רגילות, בשר ודם כפשוטם שאטמו אוזנם ותבעו בחזרה את כספם ובבת אחת!

סוג שני היו אלה שהבינו למצבו של הרב והסכימו שהכסף ישולם להם בשיעורין.

לבני הסוג הראשון שילם הרב סכום של 11.000 זל. התחיל גם התשלום לבני הסוג השני. המשבר עבר. הרב חלה במחלת הלב. המאורעות השפיעו עליו נוראות. במשך מחלתו לא הסכים הרב להזמין רופא, שכן הקדיש את כל כספו לבעלי־החובות.

מצבו של הרב הלך ורע מיום ליום. לבו לא עצר כוח. ואילו הוא, קנרשטיין המרצח מתהלך בלי לבוא על ענשו וממשיך במעשי הרמיה שלו.

כרוניקת וארשה

מן היומן

יום שלישי, 23.6.42. היום בצהרים נודעה לפתע הפקודה שיהודי הרחובות פוקורנה, פז'בייג וחלק מוראנוב חייבים, עד הערב, לעזוב את דירותיהם. קמה בהלה נוראה. התחילו להשליך כלי־מיטה וחפצים שונים, דרך החלונות, על מנת לחסוך זמן. יהודים רבים מרחובות אחרים חשו לסייע ולהציל... גנבים ניצלו את המצב לטובתם.

משך הימים, מ־14 ועד 31 במאי 1942, מתו בבית הכלא 316 יהודים.

יום רביעי, 24.6.42. היום, סמוך לשעה 3 אחרי הצהרים, בא לכלא שברחוב גנשא 24, ה"מגן" של הגיטו, אוארסבלד,* חלק מן האסירים, כשמונים איש, בגיל 14 עד 18, נבחרו להשלח למחנות עבודה. 160 איש, ביניהם ילדים עד גיל 18, נשים ואנשים למעלה מגיל 18, הועיד לקבוצה שניה...

כל מאה וששים האנשים נידונו למוות.

יום חמישי, 25.6.42. היום הוליכו 160 איש בפלאטפורמות, תחת משמר של 35 ז'נדארמים. היללות והצעקות הגיעו עד לב השמים. הז'אנדרמים צחקו.**

פאנופטיקום בגיטו

(מתוך הסדרה: מקומות־בילוי בגיטו)

זמן־מה לאחר כניסתם של הצבאות הגרמניים לפולין הוטל על היהודים, בין שאר האיסורים, גם האיסור לבקר במקומות בידור כמו תיאטרון, קולנוע, מוסיקה,

* הקומיסאר הגרמני של הגיטו.

** הם נשלחו למחנה טרבלינקה, שנעשו בו בזמן הזה כל ההכנות והסידורים להקמת מתקני השמדה. השוה יומן צ'רניאקוב, רשימות מימי 24 ו־25 ביוני 1942.

פולקלור... לאמיתו של דבר לא איכפת היה ליהודים שאין הם מבקרים את מקומות הבידור האריים מכמה וכמה טעמים. אולם בני הדור הצעיר של הנוער הלומד וכן הנוער המתבגר הרגישו צורך לבקר לכל הפחות בקולנוע, שכן גם לפני המלחמה היה בידור זה האמצעי האהוב עליהם לבילוי הזמן.

בראשית 1940 פתחו הגרמנים כעשרה בתי קולנוע בשביל האוכלוסיה הפולנית. אל בתי קולנוע אלה היו מתגנבים גם ילדים יהודיים בעלי מראה ארי. היו מקרים שהבחינו בהם, אז היו המבקרים הפולניים מכים בהם ומגרשים אותם מהאולם. כן אפשר היה לפגוש צעירים יהודיים בנשפים פולניים באולם הריקודים ברח' דזיקה, בפראגה ובמקומות אחרים. על מוסד יהודי לבילויים אי אפשר היה לחשוב.

חלפה כמעט כל שנת 1940 עד לסגירתם של היהודים בגיטו וארשא.

בנובמבר 1940 נפגש אחד הפליטים מלודז', סוחר־אריגים עשיר בשם גרינוואלד מרח' פייטרקוב, עם אחד ששמו פלדמן (אגב: פלדמן זה היה אמרגן של מקומות־בידור שונים בפוזנאן). הוא אשר אירגן בשנת 1923, לעת התערוכה הארצית הכללית, את "העיירה העליזה", שזכתה להצלחה אצל קהל המבקרים בה והביאה לו הכנסה יפה. לווארשא הגיע האיש יחד עם זרם הפליטים היהודיים וכאן תר אחרי עסקים כלשהם ואחר בעלי־הון יהודיים שיוכלו לממן אותם. בהצעה כזאת בא גם לגרינוואלד. תוכניתו היתה לייסד בגיטו פאנופטיקום עם הצגות שבועיות. וכיוון שמקומות־בילוי אחרים אינם בנמצא בגיטו והפאנופטיקום הוא מעין תחליף לקולנוע, הוא משער שהנוער יבקר ברצון רב בהצגות אלה.

ממבט ראשון נראתה התוכנית כנכונה, ביחוד כשבני הנוער השתייכו למסגרות לימודיות שונות, שבהן עשויות תמונות הפאנופטיקום ללימוד הגיאוגרפיה להביא תועלת רבה. הדבר עמד להתגשם אולם אז עזב פלדמן את ווארשא, וגרינוולד עצמו התעתד לנצל תוכנית זו בעזרת אחיו, הנמצא בצד הארי הודות לקשריו והוא ניגש במרץ להגשים את התוכנית.

תחילה השתדל לקבל היתר למפעל בידורי־השכלתי כזה. לאחר השתדלויות רבות אצל השלטונות הגרמניים, וכן בועד הקהילה, לא עלה בידו לקבל את ההיתר. בראותו שלא יצליח בדרך זו, החליט לסמוך על סייעתא דשמיא ולפתוח את הפאנופטיקום ללא רשיון.

מבחינה טכנית הסתדר כך: בצד ההוא בא, בתיווכו של אחיו, במגע עם פולני אחד, שהיה לפני המלחמה בעל מוסד דומה ברחוב נובי שביאט ובידיו היה מלאי מספיק של סדרות תמונות מארצות אכזוטיות שונות. הוסכם ביניהם שהנוצרי ישלח — יותר נכון לומר יבריח, כי לסדר זאת בדרך ישרה לא ייתכן — את

הסידרה השבועית. אחיו נתן לו 500 זהובים כערבון וחוץ מזה סכום מסויים מהמחזור השבועי בעד ההברחה. תמורת השימוש בתמונות הוסכם ביניהם על תשלום שבועי מסויים.

הוא החל לחפש בגיטו מעון מתאים בו יוכל להתקין את הפאנופטיקום. לאחר חיפושים מרובים, מצא דירה די מתאימה ברח' לשנו 27, במוסכים שהיו שם. הדבר עלה לו בקשיים רבים שכן בעלת הבית, הנוצריה, כבר נמצאה אז מעבר לגיטו ועם הממונה קשה היה להידבר. לאחר השלמת ההכנות, נפתח הפאנופטיקום ב־12 באפריל 1941.

הוא התקין אותו באולם גדול בקומת־הקרקע, שהותאם לתפקידו על ידי מחיצות־העץ מלבידים ווילונות. את העדשות השיג בהזדמנות בגיטו וכך הצליח בזמן קצר להרכיב בכוחות עצמו כל מה שהיה נחוץ כדי לפתוח את המפעל התרבותי הזה.

ברור היה לו שפרסומת נכונה ומאורגנת־היטב עשויה להביא את התוצאות הרצויות, ומשום כך לא חסך בכסף כדי לפרסם עד כמה שאפשר יותר את הפאנופטיקום בקרב חוגים רחבים בגיטו. כל שבוע היו מדביקים עשרות מודעות ברחובות ובהן ההודעה על התמונות החדשות המוצגות ב"פוטו פל." הוא היה משגר כמו כן נערים עם כרזות על מוטות ארוכים, שהיו צועדים כשעה־שעתיים ברחובות הגיטו. ליד השער של לשנו 27 העמיד ליצן בעל אף ולחיים אדומות וכו' שימשוך את הנוער.

אך למרות המאמצים האלה לא זכה המפעל להד המתאים בגיטו ובני הנוער, שעליהם הסתמכו בעיקר, לא באו. המפעל הזה החזיק מעמד מ־12 באפריל 1941 עד 10 ביולי 1941, ז"א שלושה חודשים.

בתקופה זו הוצגו 15 סידרות של תמונות: גיאוגרפיות (ארצות), נופים מיוחדים. וכיוון שהפתיחה התקיימה בפסח 1941, הוצגו אז תמונות של מצרים וסוריה.

לאחר מכן הוצגו התמונות:

איטליה (במלחמה), סיאם, קליפורניה, יפאן, דרך סין ליפאן, רומניה ועוד.

כדי להגביר את הפרסומת היה בעל המפעל שולח מכתבים מיוחדים לריכוזי הילדים ולעסקני בתי הספר.

בשבועיים הראשונים היתה לו הכנסה גדולה; הפאנופטיקום היה בבחינת חידוש בגיטו. נערכו סיורים של תלמידי בתי ספר ומוריהם. יאנוש קורצ'אק התענין בו מאוד והוא היה סבור שמפעל תרבותי יחיד זה, המסוגל לתת משהו לילד היהודי, ראוי שיתמכו בו בכל הכוחות. הוא גם הבטיח לעזור למפעל בכל. באחת הישיבות של האפוטרופסים, בה היתה נוכחת אשתו של בעל המפעל, מורה ידועה של בי"ס

עממי בלודז', הרצה ד"ר קורצ'אק על הענין. פורסמה על כך גם ידיעה בעיתון הילדים של בית היתומים של קורצ'אק.
אולם כל זה לא עזר. מדי שבוע בשבוע הלכו וקטנו ההכנסות עד שלא כיסו אפילו את ההוצאות היומיומיות למאור חשמלי ולניקוי האולם.
מפעל זה נוהל ללא רישון השלטונות. היה לו רק מה שקראו "שאושפיל־פאטנט" (רישוי־שעשועים).
כזה היה קיומה הקצר של עמדה תרבותית מובהקת בגיטו וארשא בשנת 1941.

חטיפות יהודים בוואַרשה במאי 1942

בערב חג השבועות תש"ב, ב־21 במאי 1942, בשעה 5 בערב לערך, התפשטה בגיטו היהודי השמועה כי הלילה, לילה ראשון של שבועות, יתרחש "משהו".
מה טיבו של "משהו" זה — לא היה ברור לאיש. היו שאמרו סתם חטיפה למחנה. אחרים אמרו שתהיינה סריקות והיהודים שייחטפו — יישלחו נוסח לובלין. אחרים סבורים היו שיתקיים גירוש רגיל של יהודים.
שררה עצבנות איומה, אימה ופחד. אפילו יהודים שהכינו את עצמם לחג ורצו ליהנות ממצב־רוח של יום טוב הפך להם — ערב־החג לתשעה באב.
החשיך. השעה תשע וחצי. הרחוב ריק לחלוטין מאנשים. כל יום בשעה זו עדיין רבה התנועה ברחוב. כיום הרחוב נראה מת. בבתי היהודים — פחד ובהלה.
אנחנו, אחדים מדיירי הבית, התאספנו והחלטנו להסתתר בביתו של אחד השכנים, שיש לו בקצה דירתו חדר קטן והכניסה אליו חסומה בשולחן, עד שעינו של אדם זר אינה מסוגלת להבחין בו.
בשעה 9 לערך התאספנו אצל השכן הנ"ל. היינו ששה גברים. שעה לאחר מכן שמענו רעש והמולה ברחוב. אשה אחת ניגשה אל החלון. היא סיפרה שקבוצות גדולות של משטרה יהודית צועדות ברחובות. החלטנו להיכנס למחבוא, וכן עשינו. בחדר בו הסתתרנו לא הדלקנו אור.
כל אחד מהקבוצה סיפר ידיעה שונה על החטיפה של היום. אחד סיפר שכל המשטרה היהודית גוייסה לחטיפה זו. שני הוסיף שגם המשטרה הפולנית גוייסה לכך. שלישי סיפר שיש לו ידיעות מדוייקות שב"אקציה" זו תשתתף הז'נדרמריה הגרמנית.
שמענו פסיעות קלגסיות נמרצות וקשות מאחורי החלון. אחד מביניינו התגנב עד

החלון והודיע לנו בלחש כי קבוצה של שוטרים יהודיים נעצרה שם. שמענו פקודה. תיכף לאחר מכן — נקישה על השער שממול.
חלפו דקות אחדות של נקישות חזקות בשער. שמענו כיצד פותחים את השער מבפנים. שוטרים "יהודיים" אחדים התנפלו על השוער, גידפו והיכו אותו על שהשתהה בפתיחת השער ועיכב את העבודה "הקדושה".
השער חזר ונסגר. השתרר שקט. לפתע שמענו קולות של נשים, צעקות היסטריות ובכי. דקות אחדות לאחר מכן שמענו את קול נעילת השער. מופיע שוטר ואחריו שני אנשים צעירים המובלים על ידי מספר שוטרים. אחריהם רצות נשים יהודיות אחדות, הבוכות וזועקות: "רוצחים, רחמו על אם יהודיה אומללה". האשה מוסיפה לזעוק: "הרי לפני שנה רצחתם את בני במחנה. השאירו לי את בבת־עיני היחידה". היא צועקת ומשמיעה עוד קריאות שאין אנו מסוגלים לשמען.
אשה שניה צועקת: "רחמו על אלמנה זקנה. הרי הוא המפרנס היחידי שלי. מה אעשה עכשיו? מי יתן לי עכשיו פת לחם?"
השוטרים היהודיים הודפים את הנשים חזרה לשער. הנשים אינן מניחות להם. אלות־גומי ננחתות על כתפי הנשים. הנשים נהדפות סוף סוף לתוך השער. השער נסגר.
כל הלילה נשמעות נקישות תכופות של מגפי־משטרה יהודית על המרצפת. אחת מן האיומות שבפורענויות המלחמה — צעדי קלגסים יהודים ופחדו של יהודי אחד מפני משנהו.
כל הלילה אנו שומעים דפיקות בשערים, צעקות, זעקות ובכי של נשים.

השחר מאפיר. היה לנו ליל שימורים, אולם במקום "תיקון חצות" וצפיה לפתיחת שערי־השמיים, עבר עלינו הלילה מתוך פחד ואימה. עם בוא היום נעלמו לתוך מאורותיהם השוטרים היהודים כרוחות רעות. אנו מחכים שעה ועוד שעה. כבר קרוב לשש. הננו מחליטים לעזוב את המחבוא ולשוב איש איש לביתו.
משירדנו לחצר, סיפרו לנו אנשים אחדים שהלילה חטפו עד 800 איש בערך, ביחוד בעלי־מקצוע, אך גם הולכי־בטל. את כל החטופים הובילו לתחנת המשטרה היהודית ברח' זמנהוף 19.
בעמדנו בחצר ראינו ז'נדרמים אחדים ומספר גדול של שוטרים יהודים מוציאים מתחנת־המשטרה את העצורים. לאחר מכן נודע לנו שהובילו אותם לרח' טלומצקה 4. הבנין נמצא מחוץ לחומה. שם העמידו את כולם בפני ועדת רופאים. החולים באמת, או "חולים" עקב מנה גדושה של כסף, שוחררו. נשארו רק צעירים לימים.

ביום חמישי בערב נעצרה ליד השער של זמנהוף 19 מכונית מהודרת. מתוכה יצאו שלושה אדונים, האחד לבוש אזרחית, השניים האחרים — במדי־צבא.
כל השלושה נכנסו לחצר. אחר כך לחצר שניה ושלישית וכן הלאה, לכל החצרות המצויות שם, רחוב אחר רחוב.
נתברר שהלבוש אזרחית הוא אוארסוואלד* בכבודו ובעצמו. לובשי־המדים הם שלישיו. שלושת האנשים השתהו שם זמן־מה, אחר־כך נכנסו למכונית ונסעו.
בקשר לביקור זה התחילו רווחות שמועות שונות. גירסה אחת אומרת שעומדים להקים שם סדנאות שונות. לפי גירסה אחרת יקימו שם מחנה־עבודה.
ביום ששי, ה־29 במאי 1942, בערך בשעה 11.30 לפנה"צ הגיעה לרח' זמנהוף 19 מכונית מהודרת וממנה יצאו שלושה אדונים חוגרי חגורות־כתף. לאחר יציאתם מהמכונית הוצאו תיקים, ספרים וצרכי־משרד אחרים. חצי שעה לאחר מכן הגיעה מכונית מהודרת שניה שממנה יצאו שני אדונים בעלי־סרטים ואחד לבוש אזרחית ללא סרט.
באו פקידים יהודיים אחדים והעמידו שולחנות בחצר השלישית של הבית הנ"ל. בין החצר השלישית לבין השניה מפריד שער ברזל. אחר־כך נכנסו לשם אנשים אחדים ללא סרטים, כפי הנראה גרמנים.
שעה אחת אחרי הצהרים. שוטרים יהודיים במספר רב מאוד פשטו על כל רובע־המגורים היהודי. הם מעכבים כל אדם צעיר, שואלים לתעודות ובודקים האם כרטיס־הרישום (Meldekarte) שלו מצוייד בחותמת של משרד העבודה. כל הצעירים שאין להם כרטיס־רישום המוחתמים בחותמת מובלים לתחנת־המשטרה הקרובה.
מכל העברים מובילים לתחנות המשטרה מספר רב ביותר של אנשים צעירים, בעיקר כאלה שלבושם נאה.
רובם של הצעירים הללו אדישים לחלוטין. אינם ששים כלל להשתחרר מידו של השוטר שהרי, למען האמת, מה יש להם לפחד מפני שוטר יהודי, עצמם ובשרם?
חלק מהצעירים פדה את עצמו בכסף מידי השוטר עוד לפני שהכניסו אותם לתחנת המשטרה. חלק קטן הספיק עדיין לעשות זאת בתחנות עצמן. המחיר היה שונה, בין 50 עד 500 זהובים.
צעירים מעטים בלבד לא נתנו את עצמם להיחטף בקלות. השוטרים השתמשו נגדם בכוח. בעד חלוני השגחתי, בשלושה מקרים כאלה.

* הגרמני עו"ד אוארסוואלד היה הממונה על הגיטו בווארשא (קומיסר).

צעיר אחד נעצר על ידי שוטר. הלה החל להוביל אותו אל התחנה. אולם הצעיר היה חזק יותר מהשוטר והחל לברוח. השוטר קרא שוטר שני לעזרה. למרות זאת, הצליח הצעיר להימלט משניהם. הם החלו לשרוק במשרוקיותיהם. מכל הצדדים החלו לרוץ שוטרים. הם תפסו את העבריין, הפילו אותו לארץ, הכו בו קשות וסחבו אותו לתחנה.

צעיר אחר כבן 19, גבוה ובריא, גם הוא לא הניח שיובילו אותו לתחנה. השוטר נאבק אתו הרבה ולבסוף הטיל כבלים על ידיו. ראיתי שגם בהיותו כבול מסוגל היה להכותו מכת־מוות, אך הוא לא עשה זאת אלא ביקש את השוטר היהודי, את אחיו, שירחם על אמו החולה וירפה ממנו. השוטר לא אבה לשמוע.

חשבתי לעצמי: מה היה לנו? השוטר גורר את הבחור כמו שגוררים פר לשחיטה. במקרה זה, בכל אופן, יש לקצב רווח־מה. אולם כשהבחור, המובל על ידך לשחיטה, מבקש כל־כך הרבה ובוכה ואף מדבר בשמה של אמו החולה — למה לך להיות רשע ולא לרחם על בחור צעיר כל־כך? ואם ייחטף בחור אחד פחות — מה בכך? האם הצביעו באופן ברור דווקא עליו? אם אחד אינו מתנגד ונגרר באדישות משום שאינו יודע שאתה מוביל אותו לשחיטה, הרי דיינו. אך כשההוא נאבק ואינו מניח שיחסלו אותו ואתה, השוטר היהודי, נלחם בו וסוחב דווקא אותו אל האבדון, הרי זה מעשה רצח.

מקרה שלישי: אדם כבן 40 מובל על־ידי שוטרים. שניים מחזיקים...

האוכלוסיה היהודית של פראגה בזמן המלחמה

ראיון עם רבה של פראגה, הרב זילברשטיין

פרק א'

האוכלוסיה היהודית של פראגה היתה מורכבת משלושים אלף איש לערך, רובם פועלים, סוחרים ומספר קטן של אינטליגנציה. בבחירות האחרונות לעיריה נחל ה"בונד" נצחון מכריע, בעוד שכל הרשימות האזרחיות גם יחד לא העבירו אף מנדט אחד.

לפני שנים אחדות מילאו את התפקיד העיקרי בחיים הכלכליים של פראגה סוחרי־השוורים היהודים. בית־המטבחיים ובורסת־הבשר נמצאו ברח' יאגיילונסקה. הודות לכך מכנים את יהודי פראגה בכינוי "השוורים של פראגה".

כמה משמות רחובותיה של פראגה יש להם שייכות לכך, כמו רחוב קרוביָה (של הפרות), וולובה (של השוורים) וכן רח' טרגובה (של השוק) המוארך.

בשנים האחרונות הלך ורע מצבה הכלכלי של פראגה היהודית. הדבר בא לידי ביטוי הן משום ההתרוששות הכללית והם משום האנטישמיות שהביאה להרחקתם של הסוחרים היהודים מענף הבשר. במראה הכללי מזכירה פראגה את אחד הפרברים הירודים ביותר של ווארשא. אולם רחובות אחדים, כגון וילנסקה וטארגובה, נאים למדי. הבתים בהם הם בתי־כרך ובימי הקיץ, היה "גן פאדרבסקי" הנודע בגודלו מושך מבקרים רבים מקצוויה הרחוקים ביותר של ווארשא.

החיים הפנימיים היו טבועים בחותם של עיירה קטנה. ומעמדו של הפרבר היה ירוד אף בעיני תושביו עצמם. לשם קניית סחורה היו נוסעים לווארשא. תיאטרון לא הצליח להתפתח בפראגה כי המבקרים נסעו לשם כך לווארשא. התושבים קיימו ביניהם יחסים הדדיים קרובים כמו בעיירה קטנה. את בני פראגה היו מכנים בשמות הוריהם, כנהוג בערי השדה, כגון: מנדל מאירל'ס, לאה שפרינצ'ס. כמו כן הוסיפו גם כינויים לשמם בהתאם לפרנסתו של האדם או לתכונות מסויימות

שלו, כמו למשל: קעזעלארעס (גבנים), בגלל העיסוק בגבינה ובחמאה או יעקל ק... בגלל מעשה ש...

מרבים היו להלך־רכיל, להציץ איש איש לקדירת חברו ולהתעניין בחייו האינטימיים של הזולת.

עם הבניינים המעניינים בפראגה נמנית הכנסיה (צרקווה), שכיפותיה בסגנון המזרחי עשו רושם נאה. כנסיה זו נהרסה לפני שנים אחדות. כמוה, להבדיל, היה גם בית הכנסת הגדול, שנקרא "בית הכנסת העגול", משום שלהבדיל מבתי־כנסת אחרים, היה עגול, ללא פינות, ללא כותל־המזרח ובשעת תפילת "שמונה עשרה" לא כולם עמדו בצד אחד.

בית־הכנסת עמד על מגרש שנתרם ע"י ברק, בנו של ר' שמואל זביטקובר במאה השמונה־עשרה, ראש למשפחת ברגסון. בני משפחה זו מילאו תפקיד נכבד בחיים־היהודיים בפולין. ביניהם מילא אחד תפקיד חשוב כחבר (דוזור) של הקהילה הווארשאית בסוף המאה התשע־עשרה ולאחר מכן.

אחד מבני־המשפחה הוא נציג הפילוסופיה הצרפתית, הפרופסור הנודע ברגסון, מייסד הפילוסופיה של האינטואיציה.

תפקיד נכבד מילא ר' שמואל זביטקובר בימי השחיטה הפראגאית הידועה. הוא הכין חביות של שטרות־כסף ומטבעות כסף. בעד כל יהודי חי נתן שטר־כסף, ומטבע של כסף תמורת כל יהודי מת. במשך זמן קצר התרוקנו החביות. כסימן להערכה לגבי ר' שמואל זביטקובר נקרא פרבר שלם של פראגה על שמו: "שמואל ביזנה", הנמשך מהמספרים הגבוהים של רח' זאמבקובסקה. הסביבה היתה רכושו של ר' שמואל זביטקובר.

פ ר ק ב '

הזמן הוא תקופת הפעולות המלחמתיות בסוף שנת 1939. ב־6 בספטמבר סבלה פראגה במיוחד, וביחוד פרבריה. בגרוכוב נפלה אחת הפצצות הראשונות, שהוטלו על הבירה. מטרת הפצצה היה כנראה בית־חרושת לציוד מלחמתי "פוציסק". הפצצה לא פגעה במטרה אלא בבנינים של אוכלוסיה אזרחית, הרסה בתים רבים והפילה קרבנות הרבה. אותה שעה נפלו פצצות ברח' טארגובה מס' 46, 32, 56. היו שם קרבנות יהודים רבים. בבית מס' 56, נספתה כל משפחת סורצקי, היהודית, אם ושבעה ילדיה. ההפצצה עוררה בהלה רבה באוכלוסיה הפראגאית. הדעה הכללית היתה שיישנו מאורעות המלחמה הקודמת, וכי ווארשה תיכבש באחד הימים הקרובים. הגשר נותק והקרבות העיקריים ייערכו בפראגה.

משום כך קמה בליל ה־6 ל־7 בספטמבר בהלה גדולה. פראגה החליטה לעזוב את מקומה ולעבור לגדה השמאלית של הוויסלה. ב־9 בספטמבר הזכירה פראגה את ימי נדודי העמים. מצד אחד — מחנות שלמים של צעירים, פולניים ויהודיים, היו מגיעים מווארשא כדי לרוץ מזרחה ומאידך גיסא — משפחות שלמות כשמטלטליהם עמוסים על עגלות ואופניים, היו ממהרות ברגל בכיוון ווארשא מתוך הנחה כי שם לא תשיג אותם המלחמה.

יראי־שמים נתקבצו סביב הרב זילברשטיין ושאלו אותו כיצד עליהם לנהוג ברגע זה. את ביתו של הרב עברו במשך היום מאות אנשים לא רק מפראגה אלא גם מווארשה, שרצו לעבור לגדה המזרחית. הרב עצמו לא יכול היה להחליט. בלילה ההוא היו הוא ומשפחתו מבין האחרונים שעברו לגדה השמאלית של הוויסלה...

אלה שנשארו במקום, רובם אנשים חלשים או אמידים מאוד, שחששו להשאיר הפקר את רכושם — מספרים שפראגה נשארה כמעט ריקה. פליטים רבים מפרבריה של פראגה התעכבו בה זמנית כשכוונתם להמשיך ולרוץ, חלקם לווארשא וחלקם לעבר מזרח. לאחר שבוע של הפצצות, כשבפראגה היה באופן יחסי שקט יותר מאשר בווארשא, חזרו אנשים רבים, בחלקם כדי להציל את חפציהם שהופקרו, שכן במקומות רבים הם נשדדו.

פרק ג׳

לאחר שהחיילים הגרמניים כבשו את ווארשא ואת פראגה, חזרו לפראגה אפילו אלה שבתיהם נהרסו. הווארשאים ליוו אותם במבטי קנאה בגלל נבואות השקר בנוגע לגורלה של פראגה.

בדרך כלל רווחת היתה ההכרה — הנכונה או לא־נכונה — כי יחסם של השלטונות לבני פראגה הוא טוב יותר מאשר לשאינם בני פראגה.

עד מהרה הסתגלה האוכלוסיה לתנאים החדשים. התחיל מסחר־רחוב גדול יותר מאשר לפני המלחמה וגדולה היתה הנדידה מזרחה. בדרך כלל התרוששה האוכלוסיה מאוד בגלל הפעולות המלחמתיות, השריפות וההפצצות. רק חלק, זעיר ביותר, התעשר בשל המסחר במזרח ובשל שוד החפצים שנמצאו בנמל הוויסלה, שבהסכמתו של השלטון הפולני נלקחו על ידי האוכלוסיה הפראגאית. התרבה מספר החתונות של זוגות צעירים שהלכו מזרחה. מקרה אופייני היה המעשה בזוג שבא לרב, עשר דקות לפני צאת האוטובוס. לא היה מנין. החופה לא היתה בנמצא. בעמל רב עלה לקבץ מנין יהודים ולמצוא את החופה. בני הזוג החדש הלכו ישר מבית הרב לאוטובוס ונסעו מזרחה.

בדרך כלל היה גורלם של יהודי פראגה חלק מגורלם של יהודי ווארשא.
הם אולצו, בין השאר, יחד עם יהודי ווארשא לעבודות־כפייה. שבת אחת של האוכלו־סיה היהודית של פראגה נחרתה במיוחד בזכרון. בזמן ההליכה לתפילה, נחטפה לעבודה קבוצה שלמה של יהודים, וביניהם נמצא הרב זילברשטיין. בקשר לכך התחוללה טרגדיה נוראה. פולני אחד, שאחר־כך התברר כי לא היה אלא פולקס־דויטשה, הלעיג על הרב.
להגנתו של הרב הופיע באותו רגע בתקיפות הצעיר הנמרץ, העסקן הרוויזיוניסטי וו. פרידמן, שהגיב קשות על העלבת הרב. הצעיר הזה נעצר ומיד הובל למאסר. לאחר יומיים הלכה אשתו לערכאות המתאימות. הפקידים השיבו לה שייתכן כי בעלה כבר אינו בחיים. אחרים אמרו: "זהו ענין של שבועות מרובים, ואת רוצה כבר לדעת?" לאחר עשרה ימים, שיגרו אליה הודעה שתבוא לקבל את חפצי בעלה. כשבאה לקבל את חפציו, מסרו לידה את בגדיו וכן מכתב־פרידה נוגע ללב. אחד הפקידים שקיבל את פניה התייחס תחילה אליה באדיבות, מכיוון שלא ידע שהיא יהודיה. משנודע לו שמה, החל לרדף אותה באולם ובחדרים בצעקות "לאוס" (כינה). לאחר ימים אחדים קיבלה האשה הודעה לבוא ולקבל את גופת בעלה המת. כשהתייצבה לשם כך, העיר את תשומת־לבה הפקיד שלא תביא אתה את הילד, משום "שהוא עלול לסבול"... הגופה נמצאה במצב איום, מרוסקת, מכיוון שלפני מותו הוכה האיש קשות. אחד השומרים התבטא שהיהודי אמר לפני מותו כמה דברים נבונים ונכונים.
כנגד זה נהגו משגיחי־העבודה הפולניים יפה ברב. משהפנו הגרמנים את פניהם, אמרו לו לשבת ולנוח. הודות להם שוחרר הרב מהעבודה לאחר שעתיים. כהכרת־תודה בעד היחס הטוב לרב, העניקו יהודי פראגה למשגיחים הפולניים מתנה — נעליים ופרווה.
השלטון הגרמני דרש במקומו של הרב יום־יום 50 עובדים יהודיים במשך 12 יום. למחרת, כשהמספר הנדרש של יהודים לא התייצב לעבודה, בא אחד המשגיחים הפולניים והזהיר את הרב ש"העגלה" תבוא לעצור אותו. לאחר־מכן התייצב מיד המספר הנדרש של יהודים. לשם שחרורו של הרב זילברשטיין התאספו כל בני העדה היהודית של פראגה והרבה אנשים מההמון הביעו נכונותם ללכת ולעבוד במקום רבם. נכונותם לא נוצלה, כי הקהילה סיפקה מספר מספיק של פועלים לבטליון־העבודה.
למחרת, כשהרב זילברשטיין בא לעבודה, התערבו המשגיחים הפולניים למען שחרורו מהעבודה. לאחר שעה של עבודה שוחרר תמורת זוג מגפיים.
בפעם השניה רצו לגזוז את זקנו של הרב, אולם הוא שוחרר מכך לאחר שהזדהה כחבר היודנראט.

קרה דבר מעניין. פירמה גרמנית מפראנקפורט פנתה אל הא' שטרן, באמצעות לשכת־המסחר הגרמנית לפולין שישלם חוב של כמה אלפי זהובים. הא' שטרן השיב שאין באפשרותו לפרוע את החוב. אולם הוא הצביע על כך שיהודי אחד מפראגה, פיינשטיין, חייב לו שלושת אלפים זהובים שבהם הוא מוכן לפרוע את חובו. לשאלה מנין לו הבטחון לכך, הציג הא' שטרן פסק־בית־דין של הרב זילברשטיין המאשר זאת. למחרת נקרא היהודי פיינשטיין על ידי המנהל הגרמני של לשכת המסחר ד"ר נובאקובסקי, שאמר ליהודי כי יש לציית לפסק־דינו של רב. לרב עצמו הוא גילה יחס הוגן ונתן לו מכתב מתאים לבל יעצרו אותו.

באמצע החורף, בראשית 1940, בליל שבת, פרצה מהומה רבה בגלל השמועה שנספה אחד ה(גרמנים). רבבות אנשים, יהודים ולא יהודים, ברחו בגלל כך לווארשה. הרחובות היו מלאים בני אדם. למחרת התברר שלשמועה אין כל יסוד ופראגה נרגעה.

פ ר ק ד'

בחורף שנת 1940 פשטו שמועות בפראגה כי עומדים לכלוא את יהודי וארשא בגיטו וכי על יהודי פראגה לא תחול גזירה זו. עניין הגיטו השתתק, אם כי מתחילה כבר הופיע פרוספקט של הקהילה שמנה את הרחובות שייכללו בגיטו ואת אלה שיהיו מחוצה לו. לאחר מכן פורסמה הודעה רשמית ליד שער הכניסה של הקהילה שאמרה כי שאלת הגיטו נדחית. שבועיים לפני יום הכיפורים תש"א השתררה בהלה גדולה. החרימו מספר דירות יהודיות גדולות ויפות. מכאן היו יהודי פראגה בטוחים שבזה ייגמר הדבר ולא יקום גיטו. היהודים שבתיהם נהרסו בשעת ההפצצות היו מרוצים מכך שלא שיפצו את בתיהם. אלה שהיו להם דירות יותר יפות היו מלאים חששות שמא יחרימו אותן. מספר קטן של עשירים, שהיו להם דירות יפות, שכרו חדרים יחידים כדיירי־משנה, כדי להיות בטוחים בעת צרה. רבים החלו להוציא את חפציהם הטובים והחשובים לגדה השניה של הוויסלה, כשהם ארוזים במזוודות ובצרורות.

ביום הכיפורים של השנה ההיא נתברר שפראגה תהיה מחוץ לגיטו. הודיעו רשמית שייווצר רובע יהודי מיוחד בשביל האוכלוסיה היהודית של וארשא. וכיוון ששמה של פראגה לא הוזכר ברמקול, היה חלק מהאופטימיסטים בטוחים שגזירה זו לא תחול על פראגה. נמצאו אפילו עדים "ששמעו" כי רק היהודים המתגוררים בצד השמאלי של הגדה הימנית של הוויסלה ("פּוֹוישלזֶה") יצטרכו לעזוב את דירותיהם. בכל זאת החלה בפראגה תנועה רבה לחילופי דירות של פראגה באלה של וארשה. בימים הראשונים עשו יהודי פראגה עסקות־חילופים טובות למדי, אולם לאחר שבוע באה

ירידה. ביום הראשון של סוכות הודיע הרמקול שהאיזור היהודי המוצע יצומצם בכמה רחובות נוספים. אלה שכבר הספיקו להחליף את דירותיהם בדירות של נוצרים שנמצאו בוורוניה, המספרים הגבוהים עד פאנסקה וכו', נאלצו לחפש לעצמם דירות מחדש.

ובינתיים — שמועה חדשה. הרמקול מודיע שעד 31 דצמבר [באוקטובר] 1940 אפשר יהיה להוציא הכל. החל מתאריך זה לא יוכל איש לקחת אתו יותר ממטען־יד. ושוב ריצה עם חבילות אל עברה השני של הוויסלה. כתמיד נפל גם הפעם הגורל הרע בחלקם של העניים. אלה לא היה להם כסף כדי להעביר את חפציהם ולשכור לעצמם דירות בווארשה. מקצתם השכירו עצמם כסבלים של חפצי הזולת ובדמי־שכירותם העבירו גם את חפציהם שלהם. החברה היהודית לעזרה עצמית התעניינה בשכבת העניים ושלחה מספר רב של עגלות חינם, כדי שהעניים יוכלו להעביר חפציהם עד התאריך הנ"ל.

באו כמו כן נציגי "ייגא" * ה' קאן ואחרים וניסו לארגן בין יהודי פראגה האמידים מפעל כדי לעזור ולאפשר לעניים להעביר את חפציהם לווארשה. מכל מקום, נכונות־ההקרבה של הפראגאים היתה קטנה למדי. כל אחד דאג רק לעצמו. כדוגמה יכולה לשמש העובדה הבאה: אל הרב באה אשה פראגאית עשירה בשם ברויטמן ובפיה תלונה; בתשובה לפנייתו של הרב שלחה את חתנה ובידו נדבה של 5 זהובים. באותו זמן באו אנשים אל בעלה לחנות וביקשו נדבה. בעלה לא ידע שהיא כבר תרמה 5 זהובים ולכן תרם אף הוא 10 זהובים. וכיוון שאין ידה משגת לתת נדבה כה גדולה, היא דורשת שיחזירו לה, לפחות, את חמשת הזהובים. הרב דחה, כמובן, בקשה זו בהסבירו לה שהכספים כבר חולקו למטרה המתאימה.

החשש מפני עיכוב החפצים ואי־היכולת להחליף את הדירות היה כה גדול, שיהודים רבים יראי־שמיים ובעלי זקן ארוך העבירו את חפציהם בחג, בסוכות. בשעת ההעברה סבלו יהודי פראגה הרבה מגניבות של כסף בחשמליות ושל צרכי אוכל ודברים אחרים בעגלות. נערכו אפילו דיני־תורה לפני הרב בקשר לשורה שלימה של גניבות.

העניים הסתדרו ככל שיכלו. הם העבירו את חפציהם או שהתקינו לעצמם עגלות. מקרה מעניין היה המעשה בשני צעירים שהפכו שולחן, הבריגו אליו גלגלים, צירפו אליו מוט שישמש יצול וכך העבירו את חפציהם. כן הובלו חפצים בעגלות־ילדים ובמגררות של ילדים.

* חברה יהודית לעזרה עצמית.

לפתע התעורר קושי נוסף אצל יהודי פראגה. השוערים סגרו את השערים ולא הניחו ליהודים להוציא את מטלטליהם, בהסתמכם כביכול על הוראה של הקומיסרים שלא לתת להוציא מטלטלים בשל אי־פרעון חובות ישנים של שכר־דירה, או על כך שהגרמנים אינם מרשים ליהודים להוציא את חפציהם. במקרים אחדים באה לעזרת השוערים המשטרה הפולנית. עד שביום מסויים נפתחו השערים כדי לתת ליהודים העוזבים להוציא את מטלטליהם.

בינתיים החלו לדבר על דחיית תאריך ההעברה עד 15 ביאנואר 1941. ידיעה זו לא נמסרה רשמית, לא באמצעות העיתון ולא ברמקול. שוב החלה נהירה המונית אל הרב זילברשטיין כדי להיוודע מה אומרת הקהילה על השמועה החדשה. ואכן הביא הרב ידיעה רשמית מטעם הקהילה שהתאריך יידחה בוודאי עד 15 ביאנואר. אלה שעשו חילופים רעים או ששכרו דירות כשוכרי־משנה החלו לתור סביבם אחר משהו טוב יותר. ביום ה־10.11 בערב סודרה כבר מרביתם של יהודי פראגה בגדה הימנית [השמאלית] של הוויסלה.

לפתע — שמועה חדשה. טוב עשו אלה שנשארו בפראגה, כי יניחו להם עד מאי; לעומת זאת לאחרים לא יתנו לחזור.

ביום 19.1.41 נסע הרב זילברשטיין לפראגה כדי לסדר את עניין ספרי־התורה שנשארו בבית־הכנסת. יהודים כבר לא היו כמעט בפראגה. בבית־הכנסת שרר אי־סדר: הספסלים וה"עמודים" היו שבורים, ספרי התורה קרועים. לפי הודעתו של השוער הפולני עשו זאת היהודים מאחת "הנקודות" [מקום מגוריהם של גולים] שבבניין הקהילה שנמצאו בחצר בית־הכנסת. הגולים הם מבין הנשרפים מאנופול וכן מסביבות אחרות של פראגה. כשדמעות בעיניו, נפרד הרב מבית הכנסת, בו היה משמיע דרשות במשך שנים רבות וכן חותנו ורבנים אחרים מהשושלת המשפחתית שלו. הוא ביקש את השומר הפולני, שהקהילה הכניסה לשם במיוחד, שישגיח היטב על תשמישי־הקדושה שנשארו ושנמסרו לו לשמירה. הרב ציין בקשר לזה שלא יארכו הימים והיהודים ישובו למקומות מגוריהם הקודמים.

את ספרי התורה העמיסו על עגלה של "חסד של אמת" והעבירו אותם לבית־הכנסת של בית־העלמין בווארשא. מספרם היה 60.

כדאי למסור על מקרה של יחס הומניטרי מצד פולני אחד לחפצי־הקדושה היהודיים. אחד מיהודי פראגה, שלא היתה לו האפשרות לקחת עמו ספר תורה לווארשא, ביקש באין ברירה ממכרה נוצריה מרחוב טארגובה שתעשה עמו חסד ותסתיר את ספר־התורה.

הנוצריה לקחה את ספר־התורה והבטיחה בהתרגשות, כשדמעות בעיניה, לשמור על הספר כעל תשמיש־קדושה משלה.

בדרך כלל היה יחסם של הפולנים ליהודים אדיש. במקרים רבים הביעו הפולנים את השתתפותם בצערם. בשום מקרה לא היה יחס עויין. בעיקר הששו שעניין הגיטו ישפיע לרעה על האינטרסים הכלכליים שלהם. הגהץ מרח' ברוקובה, למשל, אמר שצפויה לו סכנה להישאר ללא פרנסה משום שיש לו רק לקוחות יהודיים. היו גם מקרים שפולנים עזרו ליהודים המועברים. אחד האדמיניסטרטורים הגיע לידי הסכם מרצון עם הדיירים היהודיים שלו והבטיח שיעשה הכל במידת האפשר כדי לאפשר להם לחזור לדירותיהם הקודמות.

מקרה שני היה בעוזרת־בית נוצריה שהיתה פעילה מאוד בעת ההעברה ולאחר שהגיטו נסגר רק מצדו האחד ועדיין מותר היה לנוצרים להיכנס לגיטו, היתה באה ובידיה צרכי־מחיה שונים וכן היתה מסדרת ענייניים שונים בשביל יהודי פראגה (שהיו כבר סגורים בגיטו), כמו ענייני רישום ותלושי־מזון.

גרועה ביותר היתה אחריתם של היהודים שנתנו אמון בשמועה כי יהודים יורשו להישאר ולגור בפראגה עד מאי. בליל ה־15 לחודש דצמבר [נובמבר] 1940 הוציאה אותם המשטרה ממיטותיהם ולא הרשו להם ליטול אתם יותר ממטען־יד.

היו אלה בעיקר עניים שמצבם היה גם בלאו הכי עגום מאוד. לפי הודעה רשמית ברי היה שבעלי העסקים יוכלו להוציא את סחורתם עד ה־1.1.41 ומשום כך היוותה הסגירה הפתאומית של הגיטו מכה קשה לבעלי העסקים בפראגה.

את הרכוש שהשאירו סוחרי פראגה אמדו במיליונים רבים של זהובים.

בחודש דצמבר התירו לבעלי־עסקים רבים מפראגה לבקר את חנויותיהם. אספו אותם למקום אחד, אישרו את מספר הנוכחים והובילו אותם כולם בשורות סגורות לפראגה. פתחו את הגיטו ולא הרשו לקחת דבר. רק מקצתם הצליחו למלא כיסיהם או לחטוף משהו ליד. היו מקרים בהם ניצלו פולנים את ההזדמנות ושדדו חנויות יהודיות.

עניין הגיטו גרם לכמה מקרים טרגיים. ביום סגירת הגיטו התאבד אחד מיהודי פראגה, פקיד־לשעבר של המקווה, וזאת בהתאם למה שאמר ליהודי פראגה שלא יעזוב את פראגה.

החברה היהודית לעזרה עצמית הכריזה בימי חג הסוכות על מגבית כספית גדולה לטובת המועברים. לצורך זה הצליח הסקטור הדתי של החברה הנזכרת לקבל מהרבנות הווארשאית ומרבנים של ערי־השדה היתר לאסוף כסף בימי החג. מהכספים שנאספו נקבעו 40,000 זהובים בשביל המועברים הפראגאים. הכסף נתחלק בפראגה דרך הסניף המחוזי של החברה הנ"ל. אשה אחת, שהלכה לבקש תמיכה כספית בסניף,

היתה כה שקועה בצרותיה שלא השגיחה בחשמלית המגיעה. החשמלית דרסה אותה למוות במקום.

למועברים היו נזקים רבים בשל נפילת חפצים מהעגלות הנוסעות: מראות, שעונים ורהיטים שונים נפלו והתרסקו על המרצפת.

שבת, פרשת בה"ר בחוקותי תש"ב (9.5.1942)
עם שובי מישיבת "עונג שבת,* בשלוש וחצי אחרי הצהרים, הבחנתי בפרשת דרכים גנשא־זמנהוף קהל אנשים המצטעקים ונוזפים בבחורים חסידיים שהלכו לפניהם.
נתקרבתי לקהל וראיתי שלושה אברכים מזוקנים ובעלי־פאות עבותות... שניים מהם חבשו ליציפדים לראשם ואילו השלישי חבש כובע־חסידים וכיפה. ההוא שבכובע־חסידים הוליך נער קטן. שלושתם היו שיכורים כלוט, התנועעו לכל עבר. אחד, בהניעו את זקנו, ליחשש לו לשני. אנשים נתכנסו סביבם בתרעומת:
— חרפה היא, כיום, שיהודים ישתו לשכרה, כגוי... מוטב לתרום את הכסף לעניים... ועוד קריאות דומות. האברכים היו שיכורים, עד שלא הבחינו ברעש שנוצר סביבם ובגללם.
חמש דקות לפני השעה 9 בערב, ניגשה אשה לשער זמנהוף 38. השומר היהודי דרש את שכר טרחתו. האשה היתה עניה ולא היו לה הפרוטות שהשוטר היהודי דרש. הוא גרש את האשה מחוץ לשער. הגיעה שעת 10. האשה בכתה והתחננה תוך עוית, שירחם עליה ויתן לה לסור לגיסתה, כי חייה בסכנה בשעה זו כשאסור ליהודי להימצא ברחוב. כל תחנוניה לא הועילו.
רק לאחר התערבותו של שוטר יהודי, הסכים השומר לתת לה להיכנס.

* עונג שבת — בשם זה נקרא ארכיון המחתרת בגיטו ווארשא.

פרטיכל *

של האסיפה להצלת היהודים שנאסרו על עברם את התחום של איזור המגורים היהודי בווארשא, שנתקיימה בווארשא ב־15 ביאנואר 1942, בבניין העזרה הסוציאלית היהודית, (טלומאצקיה 5).

ב נ ש י א ו ת: ד"ר רינגלבלום, המנהל גיטרמן, הרב רוגוז'ניצקי, סטארובינסקי, קון, פרידמן וחבר הקהילה רוזן.

י ו ש ב ר א ש: ד"ר רינגלבלום. מזכיר: הרב הוברבאנד.

נ ו כ ח י ם: כמעט כל יושבי־ראש של ועדי הבתים באזור המגורים היהודי, נציגי הקהילה ונציגי העזרה הסוציאלית היהודית.

האולם, הפרוזדור והמדרגות תפוסים ע"י מאות אנשים.

ד"ר רינגלבלום פותח את הישיבה ומסביר שלפי הודעתו של ראש היודנראט תמורת 1500 פרוות, העולות מיליון וחצי זלוטות, קיימת אפשרות להציל ממוות למעלה מ־300 יהודים הכלואים בכלא גנשה. ניתנה הבטחה מטעם השלטונות, לשחרר כנגד הסכום הנ"ל את כל היהודים הנידונים למוות וגם אותם יהודים המחכים בכלא לפסק דינם, על עברת התחום.

הקהילה יזמה מפעל אצל יהודים עשירים. קראנו לנציגי ועדי הבתים, על מנת לאפשר להמוני־העם ליטול חלק במפעל גדול זה. אם כי לקהילה ישנה אפשרות לאסוף סכום זה בקלות מיהודים עשירים, אף על פי כן, בשעה שפנתה אלינו בעניין גדול זה, בייחוד לאחר ביצוע עונש־המוות על 23 יהודים, נענינו תיכף להצעה זאת. חובה קדושה היא על כל יהודי לחבר רשימות מיוחדות ולבקר אצל דיירי הבית, בכדי שכל אחד יתרום להצלת אחיו ואחיותיו.

ה' ז. פ ר י ד מ ן: רגילים אנו לציין כל מאורע ומאורע בחיי היהודים בשעת המלחמה, בשם "מאורע היסטורי", אבל מפעל זה הוא באמת — ה י ס ט ו ר י. מדובר בהצלה,

* נמסר ע"י פ. סטארובינסקי, מנהל מחלקת הכספים.

של למעלה מ־300 אחים ואחיות, ממוות בטוח. לו היתה הקהילה מכריזה על המפעל הזה רק בין האנשים העשירים, צריכים היינו, אנחנו, ההמונים, לצאת במחאה על שלא שיתפו גם אותנו במצווה זו של פדיון נפשות. משנדרשנו, עכשו, להשתתף במפעל, חייבים אנו לבצע זאת. ישנו דין: "אין פודין את השבויים יותר מכדי דמיהו". אימתי דברים נאמרים? בשעה שאין סכנת מוות מרחפת על ראשי הכלואים. במכת "חושך מצרים" נתקיים "ולא ראו איש את אחיו" — אח לא רצה לסייע לשני... אם נרצה לסייע... ולהושיט עזרה לאחינו האומללים, יתקיים בנו הפסוק: "ולכל בני ישראל היה אור במושבותם".

הרב רוגוזניצקי: מסביר על פי ההלכה שכל יהודי חייב לתמוך במפעל, ככל האפשר. הוא מזכיר את הרמב"ם, שמי שאינו מציל יהודי, עובר על שבעה לאווין. במלים נרגשות דורש הוא מאת הנאספים להעביר תיכף ומייד את המפעל.

ה' רוזן: (מן הקהילה) מוסר רשמים מביקורו בכלא.

כשבישרו לאסירים שישנה תקווה לשחררם, פרצו בבכיות של שמחה שאין לשער אותן. משום כך חייבים לגשת בכל המרץ לביצוע המפעל. נגד העשירים שיסרבו למלא חובת־אחים זאת, תינקטנה פעולות־עונש מיוחדות.

המנהל גיטרמן: נואם את נאום הסיום. הזמן קצר. רק שהות של יומיים בלבד לרשותנו, לביצוע המפעל. רק ליהודי ווארשא יצא שם־לגנאי בין כל היהודים. רק בווארשא יכול לקרות, מצד אחד יהיו — מסעדות וקאבארטים ומאידך גיסא — גוויות של גברים, נשים וילדים. חלילה להם ליהודי ווארשה לטבוע בעצמם אות קין. בגלל כספם יאבדו אחדים מאחינו ואחיותינו. כמו שלפני כמה ימים נערכו יהודים בתור, למסור את פרוותיהם, כי ריחפה עליהם סכנה, ניערך גם הפעם בתורים, לתרום כספים גם הפעם, כשסכנה מרחפת על הזולת.

יהודי לבוב עמדו בתורים להשלים את הסכום של 20 מיליון רובלים בעד בני־ערובה, הפעם תעשה זאת יהדות ווארשא.

המנהל גיטרמן מזכיר, דרך אגב, על חשיבותו של מבצע החורף, שאין לערערו בגלל מפעל ההצלה הנוכחי.

מטרת האסיפה הושגה. שעות ארוכות צבאו הנאספים על יד האשנבים לקבל גליונות התרמה על מנת לבצע את המפעל בכל אזור המגורים היהודי. באותו ערב כבר נאספו, בהרבה דירות, כספים למטרה הנ"ל.

תליות

מ ב ו א

מאז כבשו את פולין כבר ביצעו הרשעים למעלה מארבע מיתות בית דין לגבי יהודי ארץ זו.

קודם כל ההפצצות, שבהן ניספו עשרות אלפים יהודים: גברים, נשים וילדים, שריפות של רובעי מגורים ובתוכם התושבים היהודיים ובתי הכנסת. המיתות ביריה של אלפי אלפי יהודים חפים מפשע, וכן אושביץ ומחנות־ריכוז אחרים.

התרוששות מוחלטת של האוכלוסיה היהודית בעטיים של קנסות, החרמת רכוש יהודי ועסקים, חיפושים, מעשי־שוד וגזילה מיהודים מכל אשר להם, החיסול וההש־מדה המוחלטים של המסחר היהודי והמלאכה העצמאית.

הפרדת יהודים מלא־יהודים על ידי טלאים צהובים וגיטאות. המתת יהודים ביריות בשל יציאה מתחום הגיטו, שדידת היהודים באמצעות חוקים רשמיים ובלתי רשמיים ממלבושים, כבסים, דברי ערך כמו.....* יהלומים, נעליים, ולאחרונה פרוות.

גירושים בלתי פוסקים ממאות ערים ועיירות, ובכלל זה של יהודים שכבר נרדפו כך זו הפעם העשירית, ובכל מקום לפי אותו הנוסח: תוך דקות אחדות נאלצים הם לעזוב את מקום מגוריהם ולהשאיר את כל רכושם.

הם מרעיבים באופן שיטני את האוכלוסיה היהודית בגיטאות על ידי כך שאינם מניחים להכניס מיצרכי אוכל והם עצמם קוצבים ליהודים מכסת־מזון המספיקה רק למתים. החיים אינם יכולים להתקיים בה.

את חיי הדת והתרבות דנו לכליון בגזרם עליהם גזירות רעות שונות.

עם כיבוש האזורים הסובייטיים... (הושמדו) לחלוטין עשרות ומאות קהילות והובאה כליה על גברים, נשים וילדים.

לאחרונה עובר גל של פורענות על הקהילות שבתוך הרייך.** קהילות קדושות

* חסרה מלה.

** הכוונה לחבל פולין שסופח לרייך.

מושמדות בשלמותן על ידי גז. לאחר־מכן נקברים האנשים כפגרי־נבלות זה על גבי זה אי־שם ביערות.

סיפורי מגילת איכה, התלמוד, ספרד, עמק הבכא, שבט יהודה, שארית ישראל, צוק העתים, צער בת־רבים, טיט היוון, ספר הדמעות — כל אלה מחוירים לעומת כל מה שעבר עלינו במשך שנתיים וחצי של מלחמה זו. אך לדאבוננו עוד ידם נטויה. כהנה וכהנה הוסיפו לייסרנו.

אין לנו כוח לעמוד בזה, ואנו שואלים כמו המשורר: "אם אלה קרויים חיים, מהו המוות?" במסתרים תבכה נפשנו, עד מתי ה' יחרף צר?

ואם לא די בזה, נוסף לאחרונה עוד דף טרגי בתולדות האוכלוסיה היהודית: שילוח הגברים מרוב הקהילות לרייך למחנות־העבודה השונים, והנשים "לשרות הצבא הגרמני".

אך גם בזה לא נגמר הדבר. בחודש מרץ הנוכחי 1942 — תש"ב — הציף שורה של ערים ברייך כמו נחשול אסון הובלתם של יהודים לתליות. בחודש אדר במקום לתלות את המן תלו את מרדכי ועל כך אנו רוצים לספר.

נשמות הקדושים! לכו והרעישו עולמות, הרעידו היכלות! התייצבו מלפני כסא הכבוד ואל תסורו ממנו עד שתבוא הישועה לכלל ישראל. שאלו את הכל־יכול: הכלה אתה עושה עם שארית ישראל? יבוא נא הקץ לצרות ישראל. תהיה־נא שירת הקדושים בזדונסקה וולייה, בה הלכו לקראת התליה, שיר של פדות לכלל ישראל בכל מקומות מושבותיהם אמן.

זדונסקה וולה

במשך החורף 42—1941 נאספו על ידי הגרמנים מספר גדול של יהודים. קודם כל נאספו אלה אשר נזקפו לחובתם בימי מלכות פולין כל מיני חטאים ומשפטים, בתוכם נמצא היהודי בן־הששים נחום אליהו זילברברג. הוא היה בנו של תלמיד חכם גדול שנתקלקל, החל להתרועע עם חברים רעים וזה הביא לידי כך ששלח ידו בעסקי רמאות. למרות זאת היה אהוב בעיר בגלל אהבת ישראל שבו ומסירות נפש שהיה מגלה כלפי יהודים. לא היה כוח או סכנה שיעכבו בעדו לחוש ולעשות טובה ליהודי. ידו היתה פתוחה, ביתו פתוח לרווחה, היה נותן נדבות גדולות ומכניס אורחים גדול.

את שני בניו שלח ללמוד ב"שטיבל" של גור והם יצאו משם אברכים חסידיים ובני־תורה.

נחום עצמו נשפט בימי פולין ל־10 שנים מאסר על זיוף כספים. כאמור, נאספו כל

היהודים שעברו עבירה בימי השלטון הפולנים, וביניהם גם כאלה שחטאו בפתיחת חנות לאחר 7 בערב או בימי א'.

כמו כן נאסרו יהודים אחדים בגלל "פשעים של ימינו": כגון ששכחו לרגע לענוד את הסרט, או שבירכו את הגרמני שלא כראוי וכו'. נאסרו גם יהודים שחשדו בהם בהברחה.

בפברואר 1942 החלו רווחות שמועות בעיר שצפויה סכנה ליהודים שנאסרו. ילדיו של נחום עצמו החלו לכתוב מכתבים לווארשא וביקשו שילכו להשתטח על [קברות] הצדיקים על מנת להתפלל — ואם כי בעד בצע כסף אפשר היה בזדונסקה וולית, כבערים אחרות [לפעול], בכל זאת לא פעלו כאן 50 אלף המארקים שרצו בניו של נחום זילברברג לתת תמורת שחרור אביהם. גם דבר זה הצביע על חומרת המצב.

במחצית חודש פברואר נתברר הדבר. השלטונות פנו ליודנראט שבראשו עומד העסקן הוותיק והמנוסה ד"ר לֶמבֶרג ודרשו שייבחרו מבין האסירים היהודיים 10 איש שייתלו בפומבי בפורים, ב־3 במרס 1942.

אפלה ירדה על העיר. יהודים צמו ואמרו תהילים על מנת שתתבטל הגזירה. גם כתבו מכתבים לווארשה כדי שיתפללו שם.

רע יותר היה מצבם של חברי היודנראט. שהרי למעשה הוטל עליהם להיות רוצחיהם של עשרת הקרבנות היהודיים שבהם יבחרו. אין אנו יודעים מה הכריע כאן, האם הדאגה לחיים (של עצמו) — דבר שקשה להאמין בו לגבי עסקן ישר וטוב כד"ר למברג. ייתכן שהכריעה כאן הדאגה לגורלה של הקהילה כולה או אולי של עוד קהילות נוספות. היודנראט החליט להפיל גורל ועשרת היהודים שיעלו בגורל, הם יהיו קרבנות הכלל. בעיר רווחו שמועות שאם לא יבחר היודנראט בעשרת הקרבנות, יומתו כולם, אנשים, נשים וטף.

מבין אלה שעלו בגורל כקדושים היה גם ר' נחום אליהו זילברברג וכן בעל־הבית הנאה בן הששים ר' נחום יחימוביץ'.

כשנתבשרו הקדושים שהם יהיו הקרבנות בעד הכלל ושבמותם יצילו את הכלל, תקפה אותם שמחה. נחום אליהו החל לשיר. הוא תבע מתשעת האחרים שגם הם ישירו. הם עשו כך.*

ביום שלישי, יום תענית אסתר, 2 במרס הועמדו בשוק 10 תליות. את עמודי־התליה זקפו שוטרים יהודים...

* עובדה זו שימשה גושא לפואימה של יצחק קצנלסון "השיר על שלמה ז'ליכובסקי", שנכתב באותו זמן בגיטו ווארשא. ר' כתבים אחרונים, עמ' 52—58.

ביום רביעי, פורים תש"ב, ה־3 במרץ, בשעה 9 בבוקר הגיע מספר רב של ז'נדרמים, אנשי ס. ס. ופולקסדויטשה לתוך הגיטו וגירשו את כל היהודים, גברים, נשים וילדים ואף פעוטות מבתיהם למקום ההוצאה להורג.

קרוב לשעה 11 הביאו שוטרים יהודיים רבים את עשרת הקדושים אל התליות. עשרת הקדושים הגיעו בשירה קולנית. הם צעקו כי הם מאושרים בכך שמותם יציל קהילה שלמה.

כל היהודים בכו והורידו ראשיהם. הרוצחים הסתערו אז במכות על היהודים שנת־קהלו, ולא הבחינו בין גברים, נשים או ילדים. הם השגיחו על כל יהודי שבכה, שהסב ראשו או שעצם לרגע את עיניו — והכוהו מכות רצח. כל היהודים שנתקהלו נאלצו להרים ראשיהם ולהביט בעיניים פתוחות על התליות. כזו היתה הפקודה.

השוטרים נאלצו להיות התליינים. ההוצאה להורג נמשכה 40 דקות. ראש הקהל ד"ר למברג, שהיה רופא, נאלץ לקבוע את מותו של כל קרבן לחוד.

לאחר ההוצאה להורג, הכריחו את ראש־הקהל ד"ר למברג לשאת בפני היהודים נאום שבו יצדיק את הדין על עונש־המוות שהוטל על "עבריינים ופושעים" יהודיים.

ד"ר למברג הוכרח לשאת נאום כזה. נאלץ היה לעמוד על אותו ספסל שעליו עמד אחד הקדושים לפני תלייתו. מעל ספסל זה דיבר אל האוכלוסיה היהודית והצדיק את עונש המוות. בעת נאומו התעלף ד"ר למברג פעמיים. אך זה לא הועיל לו. מוכרח היה להמשיך ולגמור.

הקדושים נשארו תלויים עד הערב. במשך היום באו לראות את היהודים התלויים כל תלמידי בתי הספר ובראשם המורים וכן מספר רב של אנשי משטרה, פולקסדויטשה ופולנים. עמודי התליה חרקו באנחות־אימים תחת כובדן של גופות הקדושים, סמל לאנקת־הדווי של עם ישראל על מותם של קדושים חפים מפשע. רק בשעה מאוחרת בלילה הורידו את הקדושים מהתליות וקברו אותם בקבר עמוק וצר, כי כך ציוו הרשעים.

לְנטשיץ

במשך החורף 42—1941 נאסרו בעיירה לנטשיץ 10 יהודים והואשמו בהברחת זהב מהרייך ל"גנראל־גוברנמנט". חלק מהיהודים הללו חפים היו מפשע ונאסרו רק כתוצאה של הלשנות.

את כל היהודים שנאסרו הובילו לבית הסוהר ללודז'. שם הועמדו גם בפני בית־דין. כאן נדונו כל עשרת היהודים למוות בתליה. בפסק־הדין נאמר גם כי למען ישמעו ויראו צריך לתלות את היהודים לא בלודז' אלא בעיר בה עברו את העבירה, דהיינו

בלנטשיץ. גם את פסק־הדין יבצעו יהודים. יום ההוצאה להורג נקבע ליום שלישי, 17 במרס 1942.

בקרון חתום, בליווי מספר רב של אנשי ס.ס., הובילו אותם מלודז' ללנטשיץ.

ב־16 במרס אחרי הצהריים זקפו השוטרים היהודיים 10 עמודי־תליה על ככר אדולף היטלר, כדי לתלות עליהם למחרת את עשרת היהודים השפוטים.

בדרך מלודז' ללנטשיץ מתו בקרון, מהתקפת־לב, שניים מבין היהודים השפוטים. וכך הגיעו ללנטשיץ שמונה יהודים בלבד.

מפקד הס.ס. פסק שהואיל ויש עשרה עמודי־תליה ורק שמונה שפוטים, יש לתלות שני יהודים אחרים במקום אלה שמתו.

שני ז'נדרמים באו לביתו של יהודי אחד כדי לאסרו כתשיעי. הם לא מצאו את בעל הבית בביתו. במקרה נמצאו שם שני היהודים פישל הירשברג, פליט מוולוצלאבק, בן 44, ויעקב שפיגל, בן 40. הז'נדרמים אסרו אותם והוסיפו אותם לשמונת היהודים השפוטים.

ביום שלישי, 17 במרס, בבוקר הריצו את האוכלוסים היהודיים לככר אדולף היטלר בכדי שיתבוננו שם בהוצאה־להורג. על הככר היו ניצבים 10 עמודי תליה, האחד ליד השני. סביבם התיצבו שוטרי־העזר היהודיים: גרינבוים, נח שליבקוביץ', קרישטל ואחרים, והם שתלו אחר־כך במו ידיהם את עשרת היהודים.

ב־10 בבוקר לערך הביאו לככר זאת את עשרת היהודים השפוטים. הככר היתה מלאה לא רק יהודים אלא גם פולנים ופולקסדויטשה, כי ההוצאה להורג התקיימה בככר היטלר, הנמצאת מחוץ לגיטו, ומשום כך היתה לפולנים ולפולקסדויטשה גישה לשם.

שמות עשרת הקדושים שנדונו למוות הם:

מושקוביץ',	בן 55
בנו יעקב,	בן 28
נפתלי כץ,	בן 44
אליעזר פארזנצ'בסקי,	בן 25
פישל הירשברג,	בן 44
חיים ליטמן,	בן 66
שפרינגר,	בן 50
.....	בן 45
וישגרודזקי,	בן 46
שפיגל	בן 40

ז'נדרם הקריא את פסק־דין המוות שנפסק ליהודים. אחר־כך הכריחו את יושב ראש היודנראט לשאת נאום המצדיק את פסק־הדין.
אחר הנאום נאלץ יו"ר היודנראט להכריז שלוש פעמים "ככה ייעשה ליהודים פושעים, שהבריחו זהב מהרייך לגנרל־גוברנמנט".
השוטרים היהודיים הנזכרים גרינבוים, שליבקוביץ', קרישטל ואחרים תלו והרגו את עשרת הקדושים במו ידיהם.
בשעת ההוצאה־להורג נקרע החבל של פישל הירשברג והוא נשאר בחיים. בקהל שהתאסף קמה המולה רבה. הכל היו בטוחים שבגלל נס זה יקבל חנינה. הירשברג התרומם מהקרקע והחל לבקש את הז'נדרם שניהל את ההוצאה לורג שהואיל וקרה נס, הרי זה אות מהשמים שהוא חף מפשע והתחנן בפני הז'נדרם שישאיר אותו בחיים. בתשובה על בקשה זו נתן הז'נדרם פקודה לתלותו בשנית. השוטרים היהודיים הנזכרים תלוהו פעם שניה. הקדושים נשארו תלויים על עמודי התליה 5 שעות. הובאו לשם סיורים של תלמידי בתי ספר, עם מורים ומורות בראשם, כדי שיסתכלו במראה הזה. המחנכים נשאו בפני הילדים נאומים "מתאימים".
לאחר 5 שעות התירו לאנשי חברה קדישא לקבור את גופות הקדושים, כולם יחד בקבר אחד, בור עמוק, מוארך וצר, ולהניח את האחד על גבי השני. וכך היה.
ה' ינקום דמם.

פודמבייץ

באותו יום שלישי, ה־17 במרס 1942 בוצעה הוצאה־להורג דומה של 5 יהודים בעיירה פודמבייץ.
גם הוצאה־להורג זו התקיימה בשוק בנוכחות כל האוכלוסיה היהודית ובוצעה על ידי שוטרים יהודיים. גם שם נאלץ יושב ראש היודנראט לשאת נאום של צידוק־הדין.
כמו בערים הנזכרות לעיל הובילו למקום את כל ילדי בתי הספר של העיר כדי שיראו את המראה והדבר ישפיע השפעה חינוכית על הנשמות הצעירות.
גם שם קברו את הקדושים בבור, האחד על גבי השני.

בלכאטוב

העיירה בלכאטוב (ליד פייטרקוב וטומאשוב) היתה עד המלחמה מקום של כמה בתי־חרושת יהודיים. היה שם מספר רב של עשירים יהודיים גדולים.
בבלכאטוב גרים "פולקסדויטשן" רבים, שאחדים מהם התפרנסו מיהודים. אחרי

הכיבוש הגרמני סבלו היהודים צרות צרורות מהגרמנים של הרייך שהגיעו למקום. הפולקסדויטשן הצביעו על העשירים היהודים. לאחר זמן־מה השתפר במקצת המצב. גרוע יותר נעשה עם סיפוחה של בלכאטוב לרייך. מאז עבר על האוכלוסיה היהודית של בלכאטוב כל מה שעבר על ערים אחרות ברייך.

ביום השלישי הנזכר התקיימה בבלכאטוב הוצאה־להורג של 10 יהודים, שבוצעה בידיים יהודיות כמו בערים אחרות.

הצטיין בכך... זה... ש...*

* חסר במקור.

חורבן הקהילות בשטחים הכבושים

א. ווילנה והסביבה

חוויות המלחמה של אשה יהודיה בת 22

לְדַאֲבוֹן לִבֵּנוּ אֵין זֶה חֲלוֹם רֵיק
וְלֹא דִמְיוֹן חוֹלָנִי
לֹא אַגָּדַת כְּזָבִים
אֶלָּא אֱמֶת לַאֲמִתָּהּ וּמְצִיאוּת מָרָה.

עם פרוץ המלחמה ב־1 בספטמבר 1939 נמצאתי בקיבוץ ההכשרה שבקשֶשביצֶה, 30 ק״מ מקראקוב.

ביום השני למלחמה, נהרו דרך קששביצה מחנות של בני אדם שנמלטו ממקומות שונים בשלזיה. תקפה אותנו בהלה וגדולה היתה האנדרלמוסיה. החלטנו גם לעזוב את מקומנו ולצאת לקראקוב.

ב־4 בספטמבר עזבנו את קששביצה. הדרך היתה מלאה אלפי אנשים, גברים, נשים וילדים, יהודים ונוצרים. הכל נהרו בכיוון קראקוב. הדרך היתה זרויה מזוודות, צרורות וחבילות של הפליטים אחוזי־הבהלה. אפילו המיושבים ובעלי השליטה־העצמית שביניהם לא הושיטו יד כדי להרים חפץ שהופקר ולו יקר מדי משום שפרט לחיים עצמם הכל היה מחוסר־ערך.

הגענו לקראקוב בשעות הערב. מצאנו את העיר מופצצת. פנינו אל הפרוור בונארקא, לקיבוץ שלנו, אך לא שקט ובטחון מצאנו בו כפי שקיווינו, כי אם בהלה ואי וודאות כפי ששררו בקששביצה.

חברי קיבוץ זה החליטו, עוד לפני בואנו, לברוח מקראקוב. סבורים היו שקראקוב

היא המקום המסוכן ביותר. הבעייה היתה: לאן? נחנו קמעא והחלטנו להימלט יחד עם חברינו מקראקוב.

נודע לנו שבתחנת הרכבת עומדת רכבת המתעתדת לנסיעה, אך לא ידענו באיזה כיוון. בכל זאת החלטנו להתיישב ברכבת ולנסוע לכל כיוון שהוא ובלבד לברוח מקראקוב שחשבנוה כעיר המאוימת ביותר. היינו 25 איש, בחורים ובחורות, לכל אחד מאתנו היה תרמיל־גב ובו החפצים ההכרחיים ביותר. פנינו, איפוא, כקבוצה מלוכדת אל הרכבת.

הרכבת היתה מורכבת ממספר גדול של קרונות משא אך היו בה גם כמה קרונות נוסעים. תפסנו כמחציתו של קרון נוסעים. אנדרלמוסיה שררה בבית־התיבות, שכן לא היה מי שינהל את התחבורה.

הרכבת נשארה זמן רב על עומדה — הנוסעים בה היו מועטים. סוף־סוף החלה לזוז ולנסוע באטיות יתרה ובסך הכל עברה קילומטרים מועטים לשעה. בלילה היתה נעצרת בכלל. נודע לנו שהיא נוסעת בכיוון לבוב.

הרכבת היתה של "מתנדבים"; היא לא נסעה לפי הוראותיה או הפקודה של רשות עליונה כל־שהיא. מכונאים וכרטיסנים אחדים הפעילו אותה מרצונם הם כדי לברוח מקראקוב.

התעוררה שאלת "מה נאכל"? המצרכים המעטים שלקחנו אתנו אזלו. אך כיוון שהרכבת השתרכה לאטה, יצאו חברינו החוצה "בעיצומה של הנסיעה", הוציאו תפוחי־אדמה מהשדות, גם אספו לבנים והקימו בקרון שלנו כירה, אספו בדרך ענפים יבשים ועצים ובכירה זו בישלנו תפוחי־אדמה, כרוב ושאר ירקות. בדרך עלו לקרונות מאות פליטים שהתרוצצו בדרכים. כשראו רכבת משתרכת, נכנסו גם הם לתוכה. היינו — מאות האנשים שברכבת — משפחה גדולה אחת, יהודים, נוצרים, גברים, נשים ילדים ואף תינוקות. לתוך הרכבת נכנסו בלי הפסק חיילים פולניים בודדים, שרידים של גדודים מובסים.

רק שעות ספורות ביום "נסעה" הרכבת, בשאר הזמן — עמדה ואז היה הקהל מגיח מתוך הקרונות לבקש אוכל. אכרי הכפרים לא רצו למכור דבר. אך בדרך נתקלנו ב"חצרות" ואחוזות ריקות, שה"פריצים" והבעלים שלהם נמלטו. שם מצאנו מכל טוב. אנו נטלנו רק דברי אוכל. הפולנים לקחו גם בגדים, לבנים וחפצים אחרים. הוא הדבר בעיירות הקטנות שליד קו הרכבת, שמהן ברחה האוכלוסיה. משום כך היה לנו אוכל לרוב.

הגענו עד טארנוב. בתחנת הרכבת ראינו הרוגים רבים, שנפלו בעת ההפצצות. לא התעכבנו אלא המשכנו לנסוע. בשעת הנסיעה ובשעת העצירה עזבו את הרכבת

אנשים רבים ומשפחות שלמות מחשש להיות מופצצים על ידי המטוסים הגרמניים שטסו מעל הרכבת בלי הפסק. גם המכונאים עזבו את הרכבת ואת מקומם מילאו מכונאים מבין הנוסעים.
הורגש מחסור בחומר־דלק ובמים בשביל הקטר. הנוסעים שאבו מים מהנחלים שבדרך ו"השקו" את הקטר; קוששו עצים ופחם והסיקו את הדוד.
עברנו את הערים רודניק ודמביצה. שתי הערים היו אחוזות להבות ההפצצות הגרמניות.
לאחר שמונה ימי נסיעה הגענו לקצוות יארוסלאב. ראינו אלפי אנשים הבורחים מהעיר בבהלה רבה. הבורחים סיפרו לנו כי העיר בוערת באש ההפצצה הגרמנית וכי הגרמנים מתקרבים אל העיר. הם הצביעו על הסכנה הצפויה לנו בשבתנו בתוך הרכבת, שתופצץ בלי ספק בהתקפות האוויריות הבלתי פוסקות של המטוסים הגרמניים. בכלל יעצו לנו להימלט כדי שלא ניפול בידי הגרמנים.
עזבנו את הרכבת ויחד עם אלפי אנשים נמלטים אחרים רצנו אל הסאן והכוונה — להגיע לראווה רוסקה. פולנים רבים, וביניהם כמה מהמכונאים והכרטיסנים של הרכבת שלנו, פנו אל הכפרים ונשארו בהם. נמלטו יהודים וגם מספר רב של פולנים.
דקות אחדות לאחר עזבנו את הרכבת, הופצצה הרכבת על ידי מטוסים גרמניים. כל האנשים שנשארו בה מצאו את מותם.
על פני היערות שבהם התרוצצנו חגו כל הזמן מטוסים גרמניים שהפציצו את הבורחים וירו עליהם במכונות־יריה.
לפנות ערב הגענו לנהר סאן. עוד הספקנו לעבור את הנהר ברפסודה האחרונה. שעה ששטנו על פני המים ראינו מספר רב של אנשים שהתקרבו לחוף ושנשארו מיואשים בעבר ההוא, ללא יכולת לעבור לעבר השני של הנהר.
כשחצינו את הסאן פגשנו לא הרחק מהחוף משמר צבאי פולני, שעמו נמנו גם חיילים יהודיים אחדים. הם הצביעו לנו על המצב הבלתי־בטוח בסביבה ויעצו לנו לפנות לחודאבה.

הדרך לשם הובילה בין חולות רבים ועמוקים. חם היה והיינו אנוסים לרוץ. הדרך היתה כה קשה שהתעייפנו מאוד. את הדרך האירה לנו אש השריפה של יארוסלאב. כל העיר היתה אחוזה להבות.
ב־12 בלילה הגענו לכפר הנזכר חודאבה. אוקראיני אחד, שלא ידע כי אנו יהודים, איכסן אותנו ללינת־לילה בגורן. בשתיים בלילה העיר אותנו באמרו: "הגרמנים

באים". החילונו לרוץ עד שהגענו לעיירה לובאשוב. בעיירה זו היינו עדים לעובדה הבאה:
החיילים הפולניים, בהיוודע להם שהגרמנים מגיעים, ערכו התנפלות על דירות ועסקים יהודיים ושדדו הכל. אצל יהודים עשירים חיפשו החיילים "אוצרות מוסתרים" גם במרתפים.
מלובאשוב המשכנו לרוץ לעבר ראווה־רוסקה. הדרך היתה מלאה אלפי אנשים, ביניהם מספר רב של חיילים פולניים שברחו מן העמדות. הכל רצו מבוהלים לכל אשר תשאנה העינים. כל תחנות הרכבת שבדרך — אפילו הזעירות ביותר — היו מופצצות. הדרך היתה זרויה חפצים שונים שהאנשים השליכו כדי שיוכלו להמשיך ולרוץ. בין החפצים מצאנו ציוד לעזרה ראשונה של "הצלב האדום". הרימונו אותו ולקחנו אותו עמנו. כל הדרך הטילו עלינו המטוסים הגרמניים פצצות וירו ממקלעים.
עייפים ויגעים עד מוות הגענו לעיירה פאטיליטש, 5 ק"מ לפני ראווה־רוסקה. מאפיסת־כוחות לא היינו מסוגלים לפסוע פסיעה אחת. יהודי אחד לקח את כולנו לביתו, נתן לנו אוכל ושתייה. לאחר מכן התרחצנו היטב. לאחר זמן כה רב, גרמה לנו הרחיצה תענוג רב. היהודי הציע לנו משכבים טובים. נרדמנו כהרף־עין.
בלילה העירו אותנו יריות חזקות. משהתעוררנו, ראינו מחנות של גרמנים הנוהרים לראווה־רוסקה. היהודי פחד להחזיק בביתו מספר גדול של צעירים. משום כך ביקש אותנו, לעזוב את דירתו. באין ברירה, מוכרחים היינו להמשיך וללכת. על הכביש נסעו ללא הפסק מחנות של חיילים גרמניים. הלכנו על הכביש לידם. הם לא פגעו בנו.

ביום הראשון של ראש השנה ת"ש הגענו לראווה־רוסקה. מצאנו שם יהודים באים־בימים בעלי זקנים לבנים ארוכים, והם מטאטאים את רחובות העיר. יהודי אחד איכסן אותנו. אכלנו ולננו בביתו. נודע לנו שמיד עם בואם החלו הגרמנים לחטוף יהודים לעבודה. בשעת העבודה גזזו להם את הזקנים, הכו ועינו אותם. את בית הכנסת הם חיללו וקרעו את ספרי התורה. בראש־השנה כבר לא נערכו תפילות בשום בית־כנסת, בית מדרש או "שטיבל" חסידי, רק שכנים בודדים עשו מניין לעצמם והתפללו תפילה חרישית ובהסתר. העיירה היתה מוצפת פליטים, כל היהודים המקומיים לקחו לבתיהם פליטים אחדים. היינו שם עד אחרי החג.
למחרת החג הלכנו למפקד המקום. ראש המדברים היתה חברה, פליטה מדאנציג, שהיתה בקיבוץ שלנו. בגרמנית נהדרת הודיעה כי אנו תלמידות של בית ספר

חקלאי. בגלל פעולות־המלחמה הוגלינו עד הנה ולכן אנו מבקשות רשיון לחזור לווארשה. רשיון כזה (״פשאָפוסטקה״) קיבלנו תיכף ומיד.
הלכנו ברגל לעבר טומאשוב־לובלסקי. בדרך נתקלנו בהרבה כפרים שרופים. האכרים, למרות שידעו שאנו יהודים, קיבלו אותנו יפה, נתנו לנו אוכל, שתייה ומקומות־לינה בגרנות, הכל בחינם.

לטומאשוב־לובלסקי הגענו קרוב לשעת העוצר. היה זה לילה אפל מאוד. היתה בידי כתובת לקרוב שלי אך בחושך קשה היה למצאו. ביקשנו לכן מיהודים אחדים שירשו לנו ללון אצלם רק לילה אחד. אמרנו להם כי מתקרבת שעת העוצר וכי אנו זרים, פליטים, אך שום יהודי לא נתן לנו להיכנס לביתו. סוף סוף הגענו לקרוב שלי, ובביתו לננו באותו לילה.
לפנות בוקר שמענו יריות חזקות. החלטנו למהר ולהימלט מהמקום כדי שלא להיקלע בין אש לאש.
פנינו תיכף לדרך המובילה לזאמושץ. בדרך עיכב אותנו משמר גרמני. הראינו את הרשיון והם בדקו בכלינו. לאחר שלא מצאו שום דבר חשוד לא לקחו מאתנו דבר ורק אמרו לנו לברוח מהר מהמקום כי עוד מעט ייערכו שם קרבות חזקים עם הצבא הפולני הפרטיזני. שמענו בקולם, כמובן.
במרחק של 10 ק״מ מזאמושץ עיכב אותנו מחדש משמר גרמני, חיפש אצלנו ושדד שעונים, כסף, חפצים וצלמניה שהיתה בידי אחד החברים. אחר־כך עצרו אותנו הז׳נדרמים, הובילו אותנו לחצר של כנסיה בכפר לאדוניה. בחצר נמצאו אלפי עצירים, יהודים ופולנים. נאלצנו להתיישב על האדמה, ככל האחרים.
לפנות ערב דחפו את כולנו לתוך הכנסיה. לנו, תלמידי בית ספר חקלאי, הקצו מקום לינה בביתו של כומר. היו שם ז׳נדרמים אחדים, רוצחים ורשעים, שהכו והעליבו אותנו. אך היה ביניהם גם ז׳נדרם אחד, טוב־לב, שהתערב לטובתנו. לבקשתו נתנו לנו האחיות הרחמניות שהיו שם לחם וחלב.
בבוקר לקחו מאתנו את הרשיון, הלעיגו אותו וקרעו אותו אולם הרשו לנו ללכת לזאמושץ. כל האנשים נשארו בכנסיה ולא התירו להם יותר, כאתמול, להשאר בחצר.
הז׳נדרם הטוב קרא הצידה אחד מחברינו ויעץ לו שנשתהה באחד הכפרים 5 ימים כי עד אז הדרך אינה בטוחה.
עשינו כדבריו ופנינו לכפר סמוך. גם פה קיבלו אותנו האכרים יפה, נתנו לנו לאכול ולשתות והרשו לנו ללון בגורן ולא רצו לקחת מאתנו כסף. היינו שם יומיים.

ביום השלישי אמר לנו האכר שהוא מפחד להחזיק אותנו בביתו כי משמרות גרמניים מסתובבים בסביבה ובאים אליה.

נאלצנו לעזוב את הכפר. פנינו לזאמושץ והגענו אליה בשלום. בשוק עצרו אותנו גרמנים אחדים במדים והובילו אותנו אל הקסרקטין ששימש בעבר את הצבא הפולני, ועתה נהפך על ידי הגרמנים למחנה־ריכוז. היו שם בערך 3000 פולנים ובילורוסים וכ־600 יהודים.

היהודים היו מובדלים מהפולנים והרוסים. את כל היהודים דחסו לחדר אחד גדול, שהצפיפות בו היתה רבה וכולם היו לחוצים זה לזה כמו דגים מלוחים. המשגיח על היהודים היה פולני, איש הצבא הפולני לשעבר. לא רק הגרמנים אלא גם הפולני, הממונה על היהודים, עינה אותם. לא ניתן להם מזון כלשהו; ולעומת זאת נלקחו לעבודה. ביזו אותם והכריחום לנקות בידיהם בתי־כסא, לטאטא את הרחובות וערכו אתם כל מיני תרגילי "התעמלות", ועל הכל — הכו אותם קשה.

אותנו, הנשים, הפרידו מהחברים שביניהם נמצא גם בעלי. דחסו אותנו לחדר קטנטן. אלינו התייחסו בקצת יותר דרך־ארץ מאשר ליהודים אחרים, שהרי היינו "תלמידות של בית־ספר חקלאי". אך בכל זאת, כששיחררו אותנו בבוקר ואמרו לנו ללכת, הצהירו כי "עוד מעט יירו בגברים".

פנינו לחדר שבו נמצאו הגברים ומה רבה היתה שמחתנו כשמצאנו את כל הגברים, כשהם עוזבים את המחנה. נודע לנו אז שעמדו להעביר את כל היהודים לפרוסיה. אך הגיע קציו והודיע שבגלל החשש למגיפת טיפוס אין להעבירם לפרוסיה אלא לפרק את המחנה. וכך היה.

נפגשנו עם חברינו ואני — עם בעלי. השמחה היתה גדולה. יהודי אחד הזמין אותנו לביתו. האכיל והשקה אותנו, סידר לנו מקומות־לינה טובים ונתן לנו קצת לבנים. בכלל יש לציין שיהודי זאמושץ' נהגו בנו מידה בלתי־רגילה של הכנסת־אורחים. הם שיכנו בבתיהם מאות פליטים יהודיים, נתנו להם מאכל ומשתה וכל טוב. פליטים רבים, שהיו קרועים־בלואים, קיבלו לבנים ובגדים. היה זה ממש ענין של כבוד לכל יהודי לאכסן מספר גדול ככל האפשר של פליטים. שהינו שם שבועיים, ובכלל זה ביום־הכיפורים. ביום זה לא התפללו במנין. היהודים היו אחוזי־אימה בגלל מה שעבר עליהם עם בואו לעיר של הצבא הגרמני, שרצח בלית דיין ולית דיין יהודים במספר רב.

בין יום הכיפורים לבין סוכות ת"ש עזבו הגרמנים את העיר ונודע לנו שהרוסים באים.

היהודים חששו מאוד מפני פרעות והתנפלויות מצד הפולנים בתקופת־הביניים

שלפני בוא הרוסים. לכן סגרו היהודים את חנויותיהם ונעלו את שערי הבתים. כל הגברים התאספו ליד השערים, כשבידיהם מוטות, גרזינים ומטילי ברזל כדי להתגונן באמצעותם בפני התנפלות אפשרית של פולנים. אולם כל התנפלות לא היתה. לאחר שלושה ימים נכנסו לעיר טנקים רוסיים וצבא רוסי רב. היהודים שמחו לקראתם ויצאו לשוק. הצבא צעד הלאה. הוקמה "מועצה עירונית", שהיתה מורכבת מקומוניסטים, אסירים־לשעבר, ברובם יהודים. בראש המועצה הועמד הקומוניסט היהודי המקומי האקמאן. עד מהרה הוקמה מיליציה, המורכבת מאלמנטים חשובים, פולניים ויהודיים. המיצרכים, שנמצאו במחסני העיריה, חולקו לפי הוראת המועצה בין האוכלוסיה הענייה שבמקום, פולנים ויהודים. כל ערב התקיימה בשוק אסיפת־עם. האקמאן ואחרים נשאו באסיפות אלה נאומים קומוניסטיים בפולנית, רוסית ויידיש.

לאחר ימים אחדים נודע לנו שהסובייטים יעזבו את העיר ושהגרמנים יחזרו. אימה ופחד תקפו את האוכלוסיה היהודית. האקמאן קרא לאסיפת־עם בשוק והכחיש באופן מוחלט את השמועות, אולם למחרת נודע כי האקמאן עצמו שלח מהעיר בעגלה את אמו, אשתו וילדו. יום לאחר מכן החל מצעדו של הצבא הסובייטי חזרה. יהודים רבים, שחששו מפני הגרמנים, נמלטו בעקבות הרוסים. החיילים אספו אותם ברצון לתוך מכוניותיהם. בצבא הרוסי היו הרבה יהודים, ורבים מביניהם זכרו עדיין ענינים שביהדות. מתוך געגועים רבים חקרו ודרשו על חגים יהודיים, שבתות ותפילה.

גם אני ובעלי עלינו על מכונית צבאית. בשמיני עצרת של אותה שנה הגענו לראווה־רוסקה.

בראווה עשינו כשבועיים. בעלי קיבל עבודה בשרות הרכבת כפועל שחור ואחר־כך פנינו ללבוב.

הדרך לשם היתה קלה. לא היה צורך ברשיון. קנינו בראווה כרטיסים וללא קשיים נסענו ללבוב. הכרטיסנים ברכבת היו נשים.

בהגיענו ללבוב, פנינו למעונו של הארגון שלנו. המעון היה צר וקטן. הצפיפות היתה רבה, בשל הפליטים המרובים ובאין ברירה נאלצנו גם אנו להסתדר שם. העיר המתה ממספר עצום של פליטים, יהודים ופולנים מכל אזורי פולין. על כל צעד ושעל פגשנו במכר. בעיר שרר יוקר רב כי הרוסים קנו כל הבא ביד, ממחט ועד שעון־יד, מתמרוקים ועד סיר לפשטידה. הם קנו בפירוש הכל, אפילו דברים שלא ידעו עליהם למה הם משמשים.

הם רשמו בעלי מקצוע כממונים על בתי חרושת ומפעלים ברוסיה. כן רשמו אנשים

לעבודה שחורה במכרות. התייצב מספר ניכר של אנשים. נתפרסמו גם הודעות בדבר עבודה בלתי מקצועית במקום, ששכרה 7—5 רובל ליום. במרכזי הרישום לעבודה עמדו תורים ארוכים במשך שעות.

לאט לאט החלו להלאים את העסקים. החלו מאסרים המוניים של אנשי הבורגנות היהודית והפולנית. הם פתחו בתי־קולנוע בהם הקרינו רק סרטים סובייטיים בעלי תוכן תעמולתי. הוציאו עתונות קומוניסטית באוקראינית, רוסית, פולנית ואידיש, פתחו שיעורי ערב ובתי ספר, שההוראה בהם באחת השפות הנ"ל היתה חינם. הם גם העניקו מילגה חודשית לפי 150 רובל לתלמידי האוניברסיטה.

ימים שלמים התקיימו הפגנות, תהלוכות ומיסקרים לכבוד הקומוניזם — לעתים מרהיבי־עין ומרשימים ביותר — בלויית יער דגלים אדומים ותזמורת. הם גם ערכו "בחירות" למועצה העירונית; הכל פשוט נאלצו ללכת ולהצביע בקלפי לפי פתקים שניתנו להם, לבוחרים, בלשכת הבחירות מבלי לדעת מי הם אלה ששמותיהם רשומים בפתקים. כך נראו "הבחירות החופשיות" הסובייטיות.

כאמור, היוקר היה רב. 7—5 הרובלים שהשתכרו האנשים בעבודה השחורה לא הספיקו. אי־הנקיון והעזובה היו איומים. בריכוזי הפליטים רחשו כינים וכן רבים היו המלשינים, יהודים ולא יהודים. בשביל פועלים קיימת היתה עזרה רפואית ומוסדות ביטוח, אך לא בשביל האוכלוסיה הכללית. יצאתי ליום אחד לפשמישל כדי לחפש אפשרות להסתדר.

העיר היתה מחולקת לשנים; מחציתה האחת שייכת היתה לגרמנים, ואילו השניה היתה בידי הרוסים. עם כניסתם לעיר חטפו הגרמנים מספר רב של יהודים. ניקרו את עיניהם של חלק מהחטופים, תלשו את זקניהם יחד עם הבשר ואחר כך ירו בהם. כך חיסלו הרוצחים באופן אכזרי 600 יהודים. הגרוע ביותר, שהכריחו יהודים לקבור את קדושיהם בעודם בחיים.

חזרתי ללבוב בידים ריקות. בעיר איש לא היה שבע־רצון פרט לקומוניסטים. הסובייטים לא הכירו בפליטים ולא הגישו להם שום עזרה או סיוע ומשום כך היה קשה לבלי נשוא מצבם של עשרות אלפי הפליטים, ללא דירה, ללא בגדים, לבנים וכל דבר הכרחי אחר.

משום כך החלה גניבת הגבולות להונגריה ורומניה, ולבסוף גם לליטא.

אחר־כך נעשתה גניבת הגבולות קשה מאוד. הוחק חוק האוסר לנסוע לעיירות הגבול. נודעו לנו מקרים רבים בהם הרגו אנשי משמר־הגבול אנשים שעה שניסו להבריח את הגבול.

למרות זאת החלטנו להתחמק לוילנה (ליטא). ביום ה־20 בנובמבר 1939 הגענו

ללידה, משם פנינו לוורונובה שליד הגבול הליטאי. בוורונובה נמצא מספר רב של אנשים שרצו להבריח את הגבול. האכרים קיבלו על עצמם תמורת הון־תועפות להעביר אותנו דרך הגבול הליטאי ולהביא אותנו לעיירת־הגבול הראשונה שבעבר הליטאי — לאיישישוק.

בלילה עזבנו את וורונובה ופנינו בחשאי ובחושך דרך היערות לעבר הגבול. עלה בידינו לעבור אותו בשלום. לפנות בוקר הגענו לאיישישוק. האכרים אמרו לנו כי השהייה באיישישוק היא בחזקת סכנה כי הליטאים עוצרים את כל הזרים. משום כך דפקו על דלתו של יהודי והביאו אותנו לביתו. היהודי קיבל אותנו יפה.

באיישישוק היה ועד־עזרה לטובת הפליטים. את הועד אירגן וניהל הרב המקומי, אוהב־ישראל גדול. אין מלים כדי לתאר את מפעלי העזרה שביצע הוועד האיישישוקי.

ועד זה היה לו הסכם עם משמר־הגבול הליטאי שלפיו ישחרר וימסור, תמורת כופר־נפש, לוועד את כל היהודים שייעצרו בשעת הברחת הגבול. כשליטאי היה עוצר יהודי זר ליד הגבול או בעיירה, היה מביאו אל הועד ומקבל תמורתו סכום מסויים כדמי פדיון־נפש.

לכל הפליטים ללא יוצא מהכלל הגיש הועד אוכל, שתיה, בגדים וכסף ואחר כך שלח אותם בכספו לווילנה כי באיישישוק הקטנה צפויה היתה סכנה ליהודים שהגיעו מהצד הסובייטי. מעשיו הטובים של הרב, שנהרג אחר כך על קידוש־השם הוא וכל משפחתו על ידי הגרמנים בשעה שנטלו את העיר מידי הרוסים, ומעשיהם של חברי הועד בל יישכחו לעולם!

בעלי, שהצטרף בדרך מקרה בוורונובה לקבוצה אחרת כדי להבריח את הגבול, טרם הגיע. חששנו מאוד לגורלו כי לאחרונה קרו מקרים שירו באנשים שבגבול. כן היו מקרים בהם היו מובילי־הקבוצות נוטשים את המובלים באמצע היער ובורחים, אנשים רבים הצטרכו ללכת פעמים אחדות עד שהצליחו סוף סוף לעבור את הגבול. משום כך רציתי לחכות באיישישוק לבוא בעלי, אך נוכחתי לדעת שאין הדבר אפשרי מחמת החיפושים התכופים שערכו הליטאים. ועד העזרה קנה בשבילי ובשביל הפליטים האחרים כרטיסים לאוטובוס הנוסע מאיישישוק לווילנה. פנינו לאוטובוס, בלוית בני הנוער המקומי, והלכנו אחד אחד בכדי שלא נעורר תשומת־לב. מסיבה זו לא נטלנו עמנו מטען או צרור־יד. הועד שלח אחַר־כך את המטען שלנו לווילנה.

בשעה 1 אחה"צ לערך הגענו לווילנה. בלבוב קיבלנו מהמפלגה כתובת מסויימת בווילנה. לפי כתובת זו הגענו לריכוז־החלוצים של הארגון שלנו. ה"ג'וינט" שילם

את שכר־הדירה בעד המעון שלנו והעניק לכל הפליטים אוכל, שתייה, בגדים ושכר־דירה. בפסח ת"ש סיפק לכולם דגים, בשר, מצה, יין וביצים. הוא דאג לצרכי הפליטים והעניק להם מכל טוב ולא רק בימי הפסח בלבד, אלא כל ימות השנה. כל מחסורם של הפליטים היה על ה"ג'וינט".

יחסם של הליטאים ליהודים היה טוב. תמורת כסף קיבל כל אחד מהפליטים תעודה ("פאס") ועליה התאריך בו הגיעו הסובייטים לראשונה לווילנה — ספטמבר 1939.

יחסם של יהודי ווילנה לפליטים היה איום. אופיינית היתה ההלצה שהיתה מתהלכת בחוגי הפליטים בווילנה. כשיהודי ווילנאי רוצה לנזוף בבתו הוא אומר לה: "אפילו פליט לא תצליחי להשיג לך לבעל".

בעלי הגיע לווילנה לאחר שלושה ימים. לא עשינו דבר כל החורף. חיינו על המזונות שסיפק לנו הקהל — ה"ג'וינט". חיפשנו עבודה, אך לא מצאנו.

אחרי פסח ת"ש פנינו, קבוצה של 15 חברים, לחווה של היהודי גולדברג שנקראה "אוניאס", ליד העיירה וירבאליס, ששכנה במרחק של 15 קילומטר מהגבול הגרמני.

יהודי וירבאליס — ככל יהודי הפרובינציה הליטאית — התיחסו יפה מאוד לפליטים.

בחווה עבדנו בשכר של 2 ליטים (4 זהובים) ליום. מצבם הכלכלי של היהודים היה כאן טוב. היהודים היו "פריצים" — בעלי אחוזות על שטחי־אדמה נרחבים. היו גם בעלים יהודים רבים של בתי־חרושת. אנטישמיות כמעט שלא היתה. פועלי החווה, שבה עבדנו, התיחסו אלינו יפה. החיים התרבותיים היהודיים היו ברמה גבוהה. כולם, מקטן ועד גדול, גם האדם הפשוט וגם המשכיל, דיברו יידיש.

בקיץ 1940 נודע לנו שהקונסוליה הפולנית בקובנה נותנת סרטיפיקטים עם אשרות־נסיעה ליפאן, ארץ ישראל ואמריקה. לא כל הפליטים לקחו את הדבר ברצינות, אך לאחר זמן, כשליטא היתה כבר בשלטון סובייטי, נסעו האנשים בעלי הסרטי־פיקטים לארצות הנזכרות. החלה מגיפה של סרטיפיקטים מזוייפים. מלכתחילה הצליח הדבר ומאות פליטים יצאו בדרך זו מווילנה לארץ ישראל, יפאן ואמריקה. לאחר זמן גילה השלטון הסובייטי את התרמית ואסר יהודים רבים.

בחודש אוגוסט 1940 נודע לנו לפתע כי הסובייטים כבשו את ליטא. תיכף לאחר כניסתם באה הוראה כי אסור לפליטים להתגורר ברצועת הגבול.

אל החווה שבה עבדנו הגיעה פקודה מעירית וירבאליס שאמרה כי עלינו לעזוב תוך שלוש שעות את החווה, משום שהיא נמצאת בשטח רצועת הגבול, ולעבור

לעיירה אניקשטשיי. ועד־העזרה היהודי בוירבאליס השתדל שלא נצטרך לשלם הוצאות הדרך — אף לא בעד המטען. יחד עם עוד שבעים משפחות נכנסנו לקרונות מיוחדים שנועדו בשבילנו ונסענו לאניקשטשיי.

בהגיענו לבית־הנתיבות של אניקשטשיי, חיכו לנו שם נציגי ועד־העזרה המקומי. על בואנו קיבלו ידיעה טלפונית מועד־העזרה של ווירבאליס.

האוכלוסיה היהודית באניקשטשיי קיבלה אותנו בלבביות; סיפקה לנו חינם דירות, אוכל, שתייה ובגדים. היינו הראשונים שקיבלנו עבודה. על הכל ניצח ועד־העזרה היהודי. לאחר זמן קצר הופסקו פעולותיו של הועד כי השלטונות לא הכירו בעבודת־סיוע מיוחדת לטובת פליטים. כל זמן שהותנו באניקשטשיי השתדלנו לקבל רשיון לעבור לווילנה. שבה היו צרכי המחיה יותר זולים. שם היה גם קל יותר לקבל עבודה קבועה כי היו מרוכזים בה כל מוסדות החינוך. רשיון כזה לא קיבלנו ובכלל אסור היה לנו לעזוב את עיירתנו.

באמצע חורף 1941 יצאה הוראה בדבר אזרחות. אז הרשו לנו לנסוע לעיירה הגדולה יותר אוטאנאס. שם נתנו לנו תעודות זמניות.

בלילי־שבת אחד של חודש יוני 1941 אסרו ושילחו את כל האנשים העשירים, יהודים, פולנים וליטאים וכן לאומנים ואכרים ליטאיים. דבר זה גרם להגברת השנאה של הליטאים ליהודים, שהביאה אחר־כך לידי תוצאות איומות. הליטאים אמרו: כיוון שהיהודים מהווים רוב במפלגה הקומוניסטית, הם אחראים למאסרים והמאסרים הם מעשי ידיהם. תכופות הביעו את משאלתם בגלוי שיבואו הגרמנים ואז יוכלו לעשות חשבון גם עם היהודים.

ב־21 ביוני נסע בעלי לעיירה ויוויסק שליד ווילנה, שאליה קיבלנו סוף סוף רשיון לעבור. עמדתי לארוז את חפצינו ולנסוע למחרת יחד עם המטען.

ביום א', ה־22 ביוני, נודע לנו לפתע כי פרצה מלחמה עם גרמניה.

באותו ערב, בשעה 9 לערך, הלכתי לבית הנתיבות כדי לנסוע ברכבת לווילנה. בתחנה קיבלו ממני את חפצי כדי להעבירם.

בשעה הקבועה, דקות אחדות לאחר 9, יצאה הרכבת כרגיל בכיוון ווילנה. ב־1 בלילה הגענו לתחנת שוואנצאן, מקום שם עמדנו לעבור לרכבת הנוסעת משם ישירות לווילנה.

לאחר שחיכינו זמן־מה על הרחבה, הגיעה הרכבת הנוסעת לווילנה. נכנסנו לקרונות והרכבת עמדה לזוז ממקומה. אך לפתע הגיח להק של מטוסים גרמניים שהחלו להטיל על בית־הנתיבות והרכבת פצצות במספר רב. הרבה נהרגו ונפצעו. אני ועוד מספר קטן של אנשים ניצלנו בנס.

הרכבת רוסקה והפסים נופצו. ידענו שלא יהיו יותר רכבות לווילנה בזמן הקרוב. האנשים השליכו את חפציהם והתחילו ללכת לכיוון ווילנה. ידעתי שלא יהיה בכוחי לעבור ברגל את הדרך עד ווילנה, כשהחפצים בידי. להשליך אותם חבל היה. החלטתי, איפוא, להמתין זמן־מה בבית הנתיבות.

כולם התפזרו ונשארתי כמעט אני לבדי. השעה היתה 11 והחלטתי להשאיר חפצי ולהתחיל לצעוד לווילנה.

בלילה הגעתי לפודברודזשה. לנתי אצל היהודי היחיד שנותר שם. כל היהודים ברחו מהעיר בגלל הפחד מפני הגרמנים ושנאת הליטאים. אוכל לא נתן לי היהודי כי לא היה לו. למחרת בבוקר המשכתי ללכת בכיוון ווילנה. בשעות הצהריים הגעתי לעיירה ניימנצ'ין. נחתי קצת והמשכתי ללכת. אחרי ניימנצ'ין שמעתי יריות של שני הצדדים הלוחמים. הסתתרתי בין השיחים. כשנדמו היריות, המשכתי ללכת. בדרך פגשתי שני אופנועים גרמניים. הבינותי כי הגרמנים כבר כבשו את ווילנה וכי הצבא הרוסי שפגשתי בדרך ברח כבר מהעיר.

כ־6 קילומטר לפני ווילנה נתקלנו בעגלתו של פולני, שנסעה העירה. אני ובן־לוויתי, יהודי זקן, ביקשנו ממנו שיסיע אותנו. הוא עשה זאת ברצון אם כי ידע שאנו יהודים.

בהגיענו לווילנה כבר מצאנו בה מיליציה ליטאית, עם ההכרזה על רפובליקה ליטאית בחסות הגרמנית (נאוַאיי לאָטוַא).

הגעתי לווילנה ביום שלישי, ה־24 ביוני 1941, בערב. הגרמנים נכנסו שמה יום קודם. להימצא ברחוב מותר היה מ־5 בבוקר עד 9 בערב. וכיוון שהרוסים ביטלו קודם את כל העסקים הפרטיים והשאירו רק קואופרטיבים, עמדו מ־5 בבוקר תורים ארוכים של אנשים ליד הקואופרטיבים ללחם, חמאה, בשר ומצרכים אחרים. המיליציה הליטאית, שהיתה מורכבת בעיקר מאנשי־מיליציה סובייטיים לשעבר, הרחיקה מהתורים את כל היהודים — יותר נכון את הנשים היהודיות. גברים יהודיים לא נעמדו כלל בתורים, שכן ניתן היה לזהותם ביתר קלות מאשר את הנשים. הייתי עדה למאורע זה: אשה פולניה בגיל העמידה שעמדה בתור, במרחק של כמה אנשים לפני, בשעה שהליטאים הרחיקו את הנשים היהודיות מהתור, פנתה לאיש־מיליציה ליטאי ואמרה: "למה אתם מענים את היהודים? הרי גם הם צריכים לחיות". הליטאי הוריד מעל כתפו את הרובה וירה בה במקום.

חטיפת היהודים לעבודה החלה כבר ביום הראשון לבואם. היהודים נלקחו לעבודה ברכבת, בחשמליות, בכביש, לחטיבת עצים וכו'. וכשם שחטפו גברים, חטפו גם נשים יהודיות לכבס ולנקות את רצפות הקסרקטינים, המשרדים והלשכות. כן

הכריחו את הנשים היהודיות לקחת לבתיהן כבסים ולכבסם בשביל הצבא הגרמני, ובעיקר לנקות בתי שימוש בידיים. כשחסרה עבודה, ציוו על היהודים, גברים ונשים, לתלוש עשב. בשעת העבודה היכו בהם ועינו אותם. למספר ניכר של יהודים הם מסרו אישורים דו־שבועיים כעובדים שלהם.

ברחובות החלו להופיע כרזות, בגרמנית — פולנית ובליטאית, בהן נאמר ש"כל הצרות באו מידי היהודים. עתה מסתיים שלטונם ושלטונו של הקפיטליזם היהודי בכלל". כן החלו להופיע עיתונים ליטאיים וגרמניים, ואחר־כך גם פולניים. כל העיתונים האלה היו גדושים שנאה עזה ליהודים. הם השפיעו את השפעתם וכל הליטאים, ללא יוצא מהכלל, והמוני־העם הפולניים — פרט לאינטליגנציה — היו מלאי זעם כלפי היהודים.

תיכף עם בואם, אסרו הגרמנים בני־ערובה יהודים ופולנים ואין יודעים עד היום לאן נעלמו. הם הקימו עד מהרה יודנראט וכל היהודים והפולנים נצטוו להתיצב. הם קיבלו היתר־מגורים רק לחודש, וכך מדי חודש בחודשו.

בשבוע השני הופיע צו, שלפיו חייבים היהודים לענוד "טלאים". גודלו של הטלאי צריך היה להיות 10 ס"מ עשוי מאריג לבן ובמרכזו האות "J" בצהוב. מאסר וקנס כספי היו צפויים למי שלא ענד את הטלאי מלפנים ועל גבו. במקרה אחד הטילו על אשה יהודיה שלא ענדה את הטלאים קנס של 3000 רובל.

החטיפה הגדולה ביותר לעבודה נערכה בשבת. עם היהודים שנחטפו עשו הגרמנים תרגילי "התעמלות" ובשעת מעשה היכו אותם וסיפרו את בלוריותיהם. ב־1 ביולי הוציאו כרטיסי מזון לאוכלוסיה. פולנים היו מקבלים ¼ ק"ג לחם ליום; יהודים — החצי מזה, וכך לגבי שאר המצרכים. בשביל היהודים הוקצו חנויות מיוחדות.

מה־10 ביולי ואילך החלה הוצאת היהודים מהמקום ועד היום אין כל ידיעה עליהם.

וכך היה הדבר.

בלילה באו ליטאים, בהנהגתם של גרמנים, ונעלו את השער. נכנסו לדירות יהודיות, ציוו להתלבש ולמסור את הזהב, התכשיטים והשעונים והתרו בבעלי הדירה שאם ימצאו בשעת החיפוש משהו שלא נמסר להם, יירו בכל בני המשפחה. יהודים פחדו ומסרו את הכל. לאחר מכן הוציאו את כל המשפחה לחצר וערכו בדיקה יסודית בדירה ולקחו מכל הבא ליד. לאחר מכן חתמו את הדירות.

בחצר הפרידו בין הגברים לבין הנשים והילדים. את הגברים הוליכו לבית הסוהר לוקישי. לנשים נתנו תעודות והוראה שכל יהודי אשר אליו יפנה בעל תעודה כזאת חייב להכניסו לביתו, ולא — צפוי לו עונש מוות על חבלה.

החטיפה החלה ברחובות נובוגרודזקה, שפיטאלנה, סטפאנסקה, פילסודסקייגו, ואחר־כך בכל העיר.

נוסף על חטיפות־הלילה, חטפו הליטאים, וביחוד הגרמנים, גם בשעות היום יהודים שנמצאו ברחובות והוליכו אותם לבית הסוהר לוקישי. נאמר להם כי הם נלקחים לעבודה, אך מבית הסוהר הובלו קבוצות־קבוצות לכיוון בלתי ידוע. מכל החטופים לא נתקבלה כל ידיעה, כאילו בלעה אותם האדמה.

החטיפות הליליות מהדירות והחטיפות לאור היום ברחובות נמשכו ארבעה שבועות. במשך הזמן נחטפו כך 20,000 יהודים בערך.

בעיר החלו להתהלך שמועות כי כל היהודים נורו למוות. גם נקבו בשם המקום — פאנאר — 9 ק״מ מאחורי ווילנה, מקום שם התקיים ההרג ההמוני האיום הזה, אולי האיום ביותר בכל ההיסטוריה.

הנשים פנו ליודנראט בבכיות ובזעקות אך תשובה לא קיבלו. כל אשה פנתה בנפרד בשאלה בדבר גורל בעלה או בנה. כל השאלות נשארו ללא מענה. הקהילה ערכה רשימה של כל החטופים ושל כתובותיהם.

היהודים, שהיו בידיהם כרטיסי־עבודה גרמניים, לא נחטפו. אלה שהיו להם כרטיסי־עבודה ליטאיים נחטפו. רצו, איפוא, כל היהודים בבוקר אל הקהילה וביקשו שישלחו אותם לעבודה אצל הגרמנים כדי לקבל בדרך זו כרטיסי־עבודה גרמניים.

היודנראט התחלף תכופות. לאחר זמן־מה הוחלפו ״אותות הקלון״. במקום טלאי מלפנים וטלאי על הגב, נקבע שיש לענוד סרט לבן עם מגן־דוד צהוב על הזרוע השמאלית.

הגיע שונא־היהודים הידוע הינגס שנתמנה למפקדה של ווילנה. מיד צמצם את השעות בהן מותר היה ליהודים להימצא ברחובות: רק עד 6 בערב. נאסר על היהודים ללכת על המדרכות והותר להם להתהלך רק על הכביש. בשבעה־עשר רחובות, שהיו מצופים אספלט, חל עליהם איסור מוחלט להתהלך.

באותו זמן הוטל על האוכלוסיה היהודית קנס קיבוצי בגובה של 5 מיליון רובלים, 1 ק״ג זהב ו־1 ק״ג כסף. את הקנס צריך היה, לפי הדרישה, לשלם תוך חמישה ימים ובשום אופן לא היתה אפשרות לשלם סכום עצום כל־כך בפרק זמן כה קצר. היודנראט הצליח לאסוף רק סכום קטן יותר. אנשי היודנראט, עם מר טרוצקי בראשם, נאסרו ושולחו.

הטלאי הצהוב הוחלף מחדש. במקום סרט על הזרוע נקבע טלאי צהוב מלפנים ועל הגב בצורת מגן־דוד משושה.

שוב צמצמו את מספר השעות שבהן רשאים יהודים להתהלך. הורשה להם לצאת

לרחוב רק מ־10 בבוקר עד 6 בערב. הופיע חוק שאסר על האכרים למכור את תוצרתם פרט לשלושה שווקים. על היהודים נאסר לקנות בשווקים במשך היום, להוציא את השעות 12—10, לאחר שהאוכלוסיה הנוצרית כבר ערכה את קניותיה. וכיוון שיהודים היו משלמים מחיר טוב יותר, היו האכרים מביאים את תוצרתם לא לשוק אלא לבתי היהודים.

באותו זמן ערקו מהצבא חיילים גרמניים רבים, שבאו לבתיהם של תושבים אזרחיים, הכריחו אותם בכוח לתת להם בגדים אזרחיים, החליפו בגדיהם, השאירו את נשקם ומדיהם וברחו. דבר זה שימש אמתלה לעריכת חיפושים בבתי יהודים כדי לבדוק אם אין שם גרמנים מסתתרים. בשעת החיפושים האלה גזלו מהיהודים כל אשר להם. גם בבתי פולנים נערכו חיפושים דומים אך בקנה־מידה קטן יותר.

לדרישת השלטון, ערכה הקהילה מיפקד של האוכלוסיה היהודית בעיר כדי לקבוע מי מתגורר בווילנה משנת 1921 ומי נמצא בה מ־1939. התהלכו שמועות כי כל אלה הנמצאים בווילנה מ־1939, יישלחו מן העיר.

לאחר מכן נערכה, באמצעות מנהלי־הבתים (ליטאים) הרשמת כל הרהיטים הנמצאים בביתו של כל יהודי. הודבקה ברחובות הודעה שאמרה כי כל יהודי הרוצה להתייצב לעבודה בכבול ללא קבלת שכר כלשהו או מצרכים — לעבודת־קבע — צריך להופיע במקומות מסויימים מחוץ לעיר. אלפי יהודים הופיעו במקומות ההם כדי שלא ייחטפו מבתיהם או ברחוב עם קבלתם כרטיסי־עבודה.

העבודה הזאת התקיימה בארבע נקודות אלה: בֶּזדאני, ביאלָה ואקי, קֶני וז׳שָה. היהודים לנו בצריפים, הם התפרנסו ממכירת חפצים שונים לאכרי־הסביבה שנתנו להם מזונות תמורתם. לאחר שנסתיימה העבודה בקֶני, נורו כל היהודים למוות.

כאמור, מחוייבים היו היהודים להתייצב מדי חודש. מ־15 באוגוסט ואילך לא האריכו ליהודים יותר את רשיון הישיבה. גם נאסר עליהם להחליף את דירותיהם. הכל הבינו שעומד להתרחש משהו.

אז הופיעה הפקודה כי עד ה־1 בספטמבר מוכרחים כל היהודים למסור את כל הזהב, הכסף, ניירות־הערך, אריגים וחפצים שונים — במקומות שנקבעו לכך.

קרו מקרים רבים של מעשי־אונס בנשים יהודיות על ידי גרמנים. כאמור לעיל, נחטפו לעבודה נשים בדומה לגברים. בשעת העבודה נאנסו נשים רבות. רושם מחריד במיוחד עשה המקרה בארבעת החיילים הגרמניים וליטאי אחד שהתנפלו על זוג צעיר ועשיר שרק לפני זמן מה חגגו את חתונתם. הדבר קרה באישון לילה. את הבעל הרגו וליד גופתו אנסו כל חמשת בני הבליעל את אשתו.

ב־1 בספטמבר בלילה התנפלו ליטאים, בהנהגתם של גרמנים, על הרובע היהודי.

מהסימטאות הצרות והצפופות: סטראשונה, שפיטאלנה, שקלאננה, ז׳דובסקה, דישנ־ ייסקה — הוציאו מהדירות את כל היהודים, גברים, נשים וילדים, וחתמו את הדירות שהתרוקנו. את האנשים הוליכו לבית הסוהר לוקישקי ומשם — לפונארי, מעון קיץ, במרחק של 9 ק״מ מווילנה. שם הרגו ביריות את כל היהודים, גברים נשים וילדים.

כיוון שהריגה ביריה של מספר כה גדול של אנשים נמשכה הרבה זמן, עשו הרשעים הפסקה, מילאו כרסם בסעודה הגונה ורק אחר־כך סיימו את עבודתם השטנית. את גופות הקדושים והטהורים קברו ביער.

רבונו של עולם! אמנם אתה אל רחום וחנון, כי הרי אתה מניח להם, לרשעים, הייה־ נא גם להם סוף סוף אל קנא ונוקם.

למחרת הופיעו בעיר כרזות בגרמנית, פולנית וליטאית שהודיעו: כיוון שיהודי הרחובות הנ״ל הרגו שני חיילים גרמניים נעצרו בלילה מספר יהודים, היהודים ישאו בתוצאות. מיום זה ואילך יהיה מותר ליהודים להתהלך ברחובות רק מ־12 בצהריים עד 3 אחה״צ. שלושה ימים לאחר מכן נחסמו המעברים של כל הרחובות. נאסר על היהודים לעבור מרחוב אחד למשנהו. ביום השלישי — היה זה יום שבת — הוציאו מבתיהם ברחובות שונים מספר גדול של יהודים. במקומות אחדים לקחו רק גברים ובאחרים — גם נשים וילדים. הוליכו אותם לנקודות־ריכוז מסויימות בככרות העירוניות, ומשם הובילו אותם לבית הסוהר לוקישקי. שם גזלו מהיהודים כל מה שהיה להם והיכו אותם.

את רובם של הגברים, הנשים והילדים שנאספו הובילו מבית הסוהר לפונארי (או כפי שהגויים קראו למקום ״בית הקברות היהודי״, ״הגיטו השלישי״, ״הגיטו הנצחי״). שם, ב״גיטו הנצחי״ הרגו ביריות את כל היהודים, גברים, נשים וילדים ואת גופות הקדושים והטהורים קברו ביער. ארץ אל תכסי דמם!

ביום א׳ דחסו תוך שעות אחדות את כל היהודים שנשארו בחיים מכל העיר לתוך הגיטאות. התירו להם לקחת רק צרורות־יד. את הדירות היהודיות של כל העיר סגרו. ככה שדדו את רכושם של יהודי ווילנה, רכוש שנצבר במשך דורות רבים, מאות בשנים.

שני גיטאות היו בווילנה:

1) הגיטו הגדול, שהיה מורכב מהסימטאות: רודניצקה עד מס׳ 6, דישנייווסקה, שאוולסקה, סטראשונה ושפיטאלנה.

2) הגיטו הקטן, שבו נכללו הסימטאות: גאַאַנא, שקלאננה וחלק מ״רח׳ היהודים״. בין גיטו לגיטו היה מרחק רב. צפיפות רבה שררה בגיטאות. הגיטו הגדול היה מורכב מהסימטאות, שמהן הוציאו ב־1 בספטמבר את היהודים והרגום. הדירות

והסימטאות שהתרוקנו היו עתה הגיטו. כשהגענו לגיטו עדיין היו הדירות חתומות ברובן. הורדנו את החותמות. קיווינו למצוא דירות שבהן יש רהיטים וחפצים אחרים, אך מצאנו רק קירות ריקים. במשך הזמן הספיקו להוציא הכל.

כאמור, צפוף מאוד היה בגיטו. בחדר אחד התגוררו כ־20 איש. האנשים ישנו על הרצפה האחד ליד השני, או תוך ישיבה על ספסלים. התנאים הסניטריים היו איומים. רחיצה היתה בגדר חלום. ליד בתי השימוש בחצר עמדו תורים ארוכים, גברים ונשים יחד. ההכרח היה כה גדול שנעלמה הבושה.

הוקם יודנראט בגיטו הראשון עם ה"ה אינז' פריד, גָנס, יאשונסקי בראש. הוקמה גם משטרה יהודית ולה אפילו ארבע תחנות, בית חולים, 4 מטבחים עממיים וכמה תחנות לחלוקת מצרכים לפי תלושים. במוסדות הקהילה הועסקו בסך הכל 1200 איש.

בגיטו מותר היה להתהלך עד 7 בערב. הרבה נשים וגברים הלכו יום־יום לעבודה בקבוצות. כולם היו להוטים לעבוד על מנת לקבל כרטיסי־עבודה שנחשבו כסגולה נגד המתה. כל אלה שהלכו לעבודה הביאו לתוך הגיטו, בשובם, מצרכי־מזון שונים. הרעב והמחסור בגיטו היו נוראים. לא היה אוכל, פרט למה שקיבלו תמורת התלושים — 170 גר' לחם ליום ועוד מצרכים בכמות זעומה ביותר. איש לא הרויח דבר. לא היה קיים מסחר. לא היה כל עסק פרטי. בעלי מלאכה השתכרו קצת. היתה גם שכבה של יהודים, שאצלם נשארו, על פי נס, זהב ואבנים טובות לאחר החיפושים.

אלה היו הקונים של מעט מצרכי המזון שהובראו לתוך הגיטו. מחירם של המצרכים המובראים היה גבוה מאוד. נשים רבות שהיה להן מראה של "שיקצות" התגנבו אל בין שורות היוצאים לעבודה וכך חמקו אל מחוץ לגיטו. שם קנו, כנוצריות, מצרכי מזון שונים ובערב שוב התגנבו אל בין שורות הפועלים החוזרים וכך שבו ונכנסו לגיטו.

ארוחות הצהריים שהקהילה נתנה במטבחים העממיים היו מורכבות מהמצרכים שנתנו לפי תלושים. מי שרצה יכול היה לקבל את המצרכים בצורת מרק במטבח העממי ותמורתו צריך היה להוסיף גם תשלום קטן.

בראש השנה תש"א (1941) התפללו בחשאי בבתים פרטיים. ספרי תורה לא היו, חוץ מאשר בבית־כנסת אחד ששרד בגיטו. כל ספרי התורה של ירושלים דליטא, ווילנה עיר ואם בישראל, נשארו מחוץ לגיטו. השבת כמעט שנתבטלה שכן הוכרחו כל היהודים, גברים ונשים, ללכת לעבודה. גם בראש השנה נאלצו היהודים ללכת לעבודה. גם הכשרות כמעט שבטלה.

בגלל המחסור גברה התמותה של אנשים קשישים. היו גם מקרים של טירוף הדעת.

למחרת ראש השנה הוציאו הגרמנים בשעת העבודה תעודות לכל בעלי המקצוע — "תעודות מקצועיות" (פאך־שיין) בעלות־צבע מיוחד. תיכף החלו להתהלך שמועות כי רק היהודים המצויידים ב"תעודות מקצועיות" יישארו בגיטו ואילו את כל השאר "יִשַׁלחו". מה פירוש "ישלחו" ידעו כולם...

הקהילה קיבלה הוראה לערוך רישום של כל בעלי־המקצוע היהודיים. כל הגברים והנשים נרשמו אז כבעלי־מקצוע. בין ראש השנה ליום הכפורים עמדו כל החיים בגיטו בסימן "תעודות". אפילו הילדים שיחקו בתעודות, בתעודות מקצועיות, סריקות, חטיפות לעבודה ומשלוחים. המלשינים היהודיים גרמו צרות רבות.

ביום הכפורים תש"ב לא הלכו לעבודה יהודים רבים. הגיטו התמלא, איפוא, בשעות הבוקר באנשי ס.ס. הם היכו כל יהודי שפגשו בדרכם. כל מי שהיתה תעודה בידו — שלחו לעבודה.

בשעות הצהריים נודע לנו כי באותו יום, יום הכפורים תש"ב, הוציאו מהגיטו השני, הקטן, כמה אלפי יהודים — אמרו שמספרם הגיע לארבעת אלפים — הוליכו אותם לבית הסוהר (לוקישקי), משם לפונאר, מקום שם נרצחו.

בשעות הערב קמה אצלנו, בגיטו הראשון והגדול, בהלה גדולה. נודע כי כל היהודים שאין להם "תעודות עבודה" צריכים להתייצב וכל המתייצבים יעבירו מהגיטו הראשון, הגדול, אל הגיטו השני, הקטן.

איש לא התייצב.

ברור היה שהלילה יהיה לילֿאימים. מכל מקום, השוטרים היהודיים סיפרו על כך ואמרו ליהודים להציל את עצמם ולעשות כל מה שהם יכולים.

וכך הווה. במוצאי יום הכפורים הוקף הגיטו על ידי גרמנים וליטאים. הם נכנסו לחצרות, נעלו את השערים והוציאו את כל היהודים מהבתים. זעקותיהן ובכיין של הנשים הגיעו עד לב השמיים. האנשים, הגם שברובם ציפו לכך, לא יכלו להציל את עצמם. לצאת מהגיטו אי אפשר היה בגלל השומרים הליטאיים והגרמניים. לא יכלו, איפוא, לברוח. מקום להסתתר בו לא היה. היהודים דמו לצפורים הנחטפות בתוך הכלוב, ללא אפשרות להימלט ולהינצל. כל זה הביא את האנשים לידי יאוש. חיכו וציפו למלאך המוות והוא הגיע.

הם הלכו מבית לבית. מכל דירה הוציאו את כל היהודים. לא היה בפניהם מקום נסתר כי ידיהם הגיעו גם לעליות הגג וגם למרתפים.

מאיֿאלה בתים אחדים ניצלו יהודים הודות לכך שנמצאו ביניהם אנשים נועזים ובעלי מרץ. הם אספו בביתם סכומים גדולים של כסף. כל אחד נתן ברצון כי למראה

המוות הכל היה חסר־ערך. האנשים, שבידיהם היה הכסף, התייצבו בשער וכשהרוצחים התדפקו עליו, שיחדו אותם בכסף והם עזבו את הבית.
אך מה בצע בכך אם במקום יהודים אלה נאסרו יהודים אחרים, שכן השתדלו למלא את המיכסה של 3000 איש, ובגלל שאי־אלה בתים ניצלו מהגזרה עדיין לא פחת בשל כך מספר הקרבנות. לבסוף הושלמה המיכסה של 3000 איש בבית מסויים, מבית זה הם לקחו רק חלק מדייריו ואת החלק השני השאירו. שכן אתם שלם המספר המבוקש.
כל החטופים נלקחו לפונאר ושם נרצחו.
בימי חג הסוכות נתפרסמה הוראה שעל כל היהודים שאין בידיהם תעודות מקצועיות להירשם על מנת לעבור לגיטו השני, הקטן. וכיוון שידעו כי היהודים יחששו להירשם, הודיעו יחד עם זה כי היהודים יועברו ביום תחת השגחת המשטרה היהודית. התייצבו כ־2000 יהודים. המצב החמיר מיום ליום.
ב־10 באוקטובר נתפרסמה הודעה כי אף פועל אסור לו ליטול אתו בדרכו חזרה מהעבודה לגיטו יותר מקילוגרם לחם. הגרמנים החלו להפחית את מספר פועלי־החינם היהודיים, מידי המיותרים נטלו את התעודות. לעומת זאת הוציאו מחוץ לגיטו את הפרוונים היהודיים.
התחילו רווחות שמועות כי לשליש מהפועלים היהודיים יתחילו לשלם שכר מינימלי, ואת השאר — יהרגו. הוא הדבר לגבי עובדי הקהילה: שליש ישאירו בחיים, ובשאר — יירו למוות. בד בבד עם שמועות אלה נודע לנו כי בימי סוכות הראשונים הוציאו הגרמנים את כל הזקנים מהגיטו השני, הקטן, והרגום. בגיטו שלנו (הראשון) רשמו את כל הזקנים. בשמחת תורה נודע לנו כי בו ביום הוציאו 3000 יהודים מהגיטו הקטן ובפונאר הרגו אותם.
השמועות כי שני שלישים של הגיטו הראשון יחוסלו על ידיהם התגברו מרגע לרגע. פחד תקף את כולם. כל אלה שהיו בידיהם כסף או חפצים שיחדו בהם גרמנים וליטאים וברחו במכוניות גרמניות לווארשה, ביאליסטוק, לידה וגרודנה.
כסף לא היה לי. רציתי להציל את חיי. החלטתי לנסות להינצל. לא היה מה לסכן. הכל היה אבוד. אני ועוד חברה חבשנו מטפחות לראשינו כמו "שיקצות", לקחנו לידינו סלים והתגנבנו לתוך השורות של קבוצת פועלים. עברנו בשלום את המשמר. לא לקחנו אתנו שום תעודות.
כשהיינו מחוץ לגיטו, הסירונו מעלינו את אותות הקלון שכיסינו עליהם במטפחותינו.
ב־19 באוקטובר 1941 עזבנו אתווילנה. הגענו ל"בית הקברות היהודי" בפונאר.

היום היה גשום מאוד. לידנו נעצרה מכונית ובה גרמנים וליטאים. הם הזמינו אותנו, כפולניות להיכנס לתוך האוטו.
בשעת הנסיעה במכונית לא פסקו מלדבר בגנותם של היהודים, שצריך לחסלם כולם. עשינו עצמנו כלא מבינות ודיברנו ביניינו פולנית. הגרמנים ניסו פעמים אחדות להיכנס בשיחה אתנו, אך אנו משכנו בכתפינו והעמדנו פנים כאילו איננו מבינות מלה גרמנית אחת.
ליטאי אחד ניסה אפילו לנחש ולהתלוצץ שאנו יהודיות. אך אנו שמנו אותו ללעג והוא שוכנע שאנו פולניות מדורי דורות.
אחרי נסיעה של 20 ק״מ ירדנו מהמכונית. בו במקום עמדה מכונית אחרת שבה טיפל אדם אחד, אזרחי. האיש שליד המכונית הזמין אותנו לנסוע אתו מרחק של 5 ק״מ.
יש לו זמן — אמר לנו — לנסוע מרחק של 5 ק״מ אך לא יותר מזה כי עליו לחזור העירה.
נכנסנו למכונית. הוא התחיל לנסוע. בשעת הנסיעה אמר לנו כי הזמין אותנו כי הכיר שאנו יהודיות. הוא חשש שמא יכיר אותנו הליטאי, אתו דיברנו שעה שירדנו ממכוניתם כי אז היה הכל אבוד. הליטאי ההוא — כך הסביר לנו — אשם במותם של אלפי יהודים שהוא, יחד עם גרמנים וליטאים אחרים, ממית בפונאר.
שעה שסיפר לנו כל זאת, פרץ האיש בבכי. הליטאים והגרמנים — הוא הוסיף לספר — מפשיטים את בגדי היהודים לפני המתתם כי חבל להם לקלקל את הבגדים שהם שודדים מהנרצחים. כל השכנים בסביבות פונאר אינם יכולים לשאת יותר את הרציחות האיומות.
הוא פרץ שנית בבכי. משנרגע נתן לנו הוראות אחדות כיצד עלינו להתנהג בדרך. הזהיר אותנו שלא נלך דרך איישישוק כי שם רצחו את כל היהודים וכל יהודי העובר בה נורה למוות תיכף ומיד.

כשנעצרה המכונית עוד לפני הקילומטר החמישי, כבר החשיך היום. בסך הכל עשינו דרך של 55 ק״מ מווילנה. נמצאנו ליד כפר, במרחק של 15 ק״מ מאיישישוק. פנינו אל הכפר ונכנסנו לביקתתו של האכר הראשון. ביקשנו ממנו שיתיר לנו ללון בביתו.
האכר, אדם ידידותי, הרשה לנו ללון ונתן לנו אוכל. הוא הכיר שאנו יהודיות. הוא התפלא מאוד כיצד הגענו עד הלום מווילנה וכיצד הצלחנו להישאר בחיים. הליטאים והגרמנים מסתובבים בדרכים. את כל היהודים המזדמנים בדרכם הם ממיתים במקום.
הוא סיפר כי באיישישוק הוציאו הליטאים את כל היהודים — גברים, נשים וילדים —

לבית הקברות היהודי, הפשיטו מעליהם בגדיהם וירו בהם. בספרו בפרוטרוט על המאורעות באיישישוק פרץ בבכי. במיוחד התאבל על מות הרב.
הוא אמר כי להמשיך ללכת אין לנו אפשרות. מכל האנשים דורשים תעודות ולכן או שנחזור לווילנה או שנפנה לראדון בדרכים צדדיות כדי להימנע מלבוא לאיישישוק. הסכמנו, כמובן, להצעה השניה. והיות שהדרך לא היתה ידועה לנו, הצענו לאכר שתמורת כסף, שכר טירחה, יוביל אותנו לראדון. תמורת 500 רובל הסכים לשמש לנו מורה־דרך.
בלילה השני יצאנו לדרך. האכר הוביל אותנו כל הלילה דרך שדות, יערות ונהרות. הלכנו בדהירה מבלי לנוח לרגע. הוא הנחה אותנו עד 7 ק"מ לפני ראדון. הוא חזר לביתו ואני וחברתי נכנסנו ליער כדי לחכות עד שיאיר היום. בלילה אסור, לפי החוק, להימצא בחוץ.
כשהפציע השחר נכנסנו לעיירה. בבוקר הגענו ליודנראט. קיבלו אותנו בסבר פנים יפות. הובילו אותנו ליהודי אחד. בביתו התרחצנו. נתנו לנו מיטב האוכל והשתייה גם מקומות־לינה טובים. היינו שם יומיים ונחנו היטב. כשנפרדנו מהם, נתנו לנו בעלי הבית צידה לדרך. היודנראט נתן לנו 100 רובל.
יהודי ראדון חיים בפחד מתמיד שמא יגרשו אותם מהמקום, כפי שקרה הדבר בעיירות הסמוכות. מראדון הלכנו לזאבלוצ'ה. שם לא מצאנו יהודים כי גירשו אותם מהעיירה.
פנינו לאוסטרינה. משם הלכנו לסקידל. יחס הגרמנים ליהודים היה שם טוב מאד. הם השאירו אפילו את ה' שולמן היהודי להמשיך ולנהל את בית החרושת שנלקח ממנו. צרות צרורות סובלים שם היהודים מהפולנים המקומיים היורדים לחייהם על כל צעד ושעל.

בסקידל קיבלו אותנו יפה מאוד. משם נסענו, בהשתדלותו של ה' שולמן, במכונית של בית־החרושת עד גרודנה. שם עונדים היהודים טלאים צהובים מלפנים ועל הגב. אסור ליהודים להתהלך על המדרכות אלא באמצע הרחוב, כמו שמהלכים סוסים ופרות. משערים כי עוד יקום שם גיטו, אך למרות זאת המצב אינו רע ביותר וזאת הודות לקנסות הכספיים הבלתי פוסקים שיהודי המקום אינם חדלים מלשלם. גם בגרודנה קיבלו אותנו יפה. היודנראט סיפק לנו אוכל, שתייה ומקום־לינה והעניק לנו תמיכה כספית. סידרנו לעצמנו אצל "מאכער" שתי תעודות־מעבר בשמות פולניים, תמורת 350 רובל לכל אחת.
מגרודנה יצאנו לדרך המובילה לביאליסטוק. במרחק של 20 ק"מ מגרודנה ביקשנו

מגרמנים במכונית שעברה על פנינו שיסיעו אותנו. הם, בחשבם אותנו לפולניות, העלו אותנו לאוטו והורידו אותנו בסוקולקי.

כיוון שבסוקולקי קיים גיטו סגור לא נכנסנו לתוכו מחשש שמא לא נוכל לצאת ממנו בקלות. הלכנו אל ה"סולטיס" (ראש הכפר) והצגנו עצמנו כפולניות. הוא נתן לנו מקום־לינה וגם אוכל. אשתו של ראש הכפר ובתו דיברו בגנותם של היהודים. בגלל העברתם של פולנים רבים לרוסיה על ידי הרוסים שוררת פה אנטישמיות חזקה. הפולנים סבורים שזה היה מעשה היהודים.

מצבם של יהודי סוקולקי קשה מאוד. עם כניסתם המיתו הגרמנים ביריות מספר גדול של יהודים. כיום קיים בה גיטו סגור וצפוף.

ראש הכפר, בידעו שאנו רוצות לנסוע לביאליסטוק, יעץ לנו שנלך אל בית־הנתיבות ומפקד־התחנה יעשה לנו טובה. עשינו כדבריו, מפקד־התחנה הפולני אמר לנו כי הואיל ונאסר על פולנים לנסוע ברכבת, יסדר אותנו ברכבת משא, שבדרכה לביאליסטוק תיעצר בתחנה.

שעה שחיכינו לרכבת היינו עדות למחזה זה. יהודי אחד, שעבד ליד הרכבת כעובד כפייה, ביקש מפולני שעבר במקום אש לסיגריה שלו. על כך השיב לו הפולני: ליהודי אש לא אתן; אבל לשלח בו אש אני מוכן.

בקרון של רכבת משא נסענו לביאליסטוק. בהגיענו לעיר, לעת ערב, ראינו תיכף ומיד כי בביאליסטוק קיים גיטו סגור. באנו עד המשמר ונוכחנו לדעת כי לא נצליח להתגנב לתוך הגיטו. חזרנו. ניגשתי לעובד־כפייה יהודי, אמרתי "שמע ישראל". היהודי נדהם והביט בי בבהלה. סיפרתי לו את כל הענין ושאלתי בעצתו כיצד להתגנב לתוך הגיטו. הוא יעץ לי להתגנב על ידי הצטרפות לקבוצת הפועלים שתחזור עוד מעט לגיטו.

כך עשינו. שעה שנמצאתי בין החומות הצרות של הגיטו תקפה אותי שמחה גדולה על שאני נמצאת שוב בין יהודים, בין אחיותי ואחי, שכן גבר פחדי ביחוד לאחר שהייתי בביתו של ראש הכפר.

בביאליסטוק עשינו שני לילות ויום אחד. מצב היהודים שם חמור מאוד. שמחנו להיוודע כי היהודים ששולחו מביאליסטוק נמצאים בפרוז'אן ועובדים שם. יחד עם קבוצת פועלים יצאנו לפנות בוקר מהגיטו. במעבר השני הורדנו את הטלאים. צעדנו בכביש. לאחר 30 ק"מ מביאליסטוק הגיעה מכונית ובה פולני צעיר. הפולני הציע לנו לעלות למכוניתו. את הצעתו קיבלנו ברצון. הוא החל לגלגל אתנו שיחה. תוך כדי שיחה הודיע לנו כי הוא יודע שאנו יהודיות. הוא הגיע אתנו עד גבול השטחים הכבושים ב"גנרל גוברנמנט" באוסטרוב מאזובייצקי.

לפני הגבול הציע לנו הפולני הצעה מחפירה ובתנאי זה הבטיח להעביר אותנו את הגבול, שאם לא כן, כיהודיות, לא נוכל בשום פנים ואופן לחצות את הגבול והדרך חזרה כרוכה בסכנת נפשות. דחינו את הצעתו. נזפנו בו וירדנו תיכף מהמכונית.

כפולניות עברנו בשלום את הגבול. ליד הגבול לקחו מאתנו את תעודות־המעבר. במינסק מאזובייצקי קנינו כרטיסים לרכבת הנוסעת לווארשה. כל הקרונות היו מלאים מבריחים פולניים. ב־10 בערב הגענו לתחנה הראשית.

עתה עמדה בפנינו בכל חומרתה השאלה כיצד נכנסים לגיטו.

כל הלילה נשארנו בתחנה. בין מאות הפולנים והמבריחים חיפשנו פנים יהודיות. סוף סוף הבחנו בשני ילדים יהודיים. בלחש שאלנו אותם על אפשרות להיכנס לגיטו. הם אמרו לנו כי הטוב ביותר הוא, לפנות בוקר בטרם אור, לחדור לגיטו דרך חומת קרולבסקה־גראניצ'נה.

כך עשינו. עד רח' קרולבסקה עברנו בשלום. בהגיענו עד לחומה עצרו אותנו שני שוטרים פולניים שדרשו מאתנו שנזדהה.

התחלנו לבכות ולהתחנן. אמרנו להם שאנו פולניות מכפר רחוק. אין לנו תעודות כי נשרפו בשעת ההפצצות. הם לא רצו לשמוע את טענותינו והודיעו לנו שהם מובילים אותנו למשמר הגרמני ומאשימים אותנו בנסיון להתגנב לתוך הגיטו. לאחר שמסרנו בידיהם את כל רכושנו, 20 מארקים גרמניים ושני סלילי־חוטים טובים, עזרו לנו להזדחל דרך ההריסות לתוך הגיטו.

הרגע הראשון לנפילתנו לתוך הגיטו הסב לנו אושר. אך תיכף ניגש אלינו שוטר יהודי, שהיה עד למיקוח שלנו עם המשטרה הפולנית בצד ההוא, ודרש שניתן לו כסף. אמרנו לו שכסף אין לנו והצענו לו שני סלילי חוטים שנותרו לנו. הוא רצה רק כסף ולא — איים עלינו שיחזיר אותנו.

שני השוטרים הפולניים, בראותם שהשוטר היהודי מתנצח אתנו ודוחף אותנו החוצה, חשבו באמת שאנו פולניות ומשום כך אין השוטר היהודי מניח לנו להיכנס לגיטו. הם החלו, איפוא, להתקרב אלינו כדי להחזיר אותנו. החילונו לצעוק באוזני השוטר "סכנה" ביידיש. הגיעו יהודים אחדים. ניצלנו את המהומה, נכנסנו לשער של ככר גז'יבובסקה 10 ומשם יצאנו לרח' גז'יבובסקי והתערבנו בין העוברים־ושבים. כך חילצנו את עצמנו מהצפורניים העקובות מדם של אנשי המשטרה היהודית שפעלה תחת השוט הגרמני.

ב) ביאליסטוק והסביבה

1.

ב־13 בנובמבר 1939 עזבתי את וואַרשה והלכתי לבדי למאלקין שליד הגבול הסובייטי. בבואי לעיירה נעצרתי על ידי ז'נדרמים גרמניים שהוליכו אותי ללשכתם. שם הושיבו אותי במעצר. היה שם מספר גדול של עצירים יהודיים ומספר יותר קטן של פולנים.

לאחר שישבתי זמן־מה במעצר, נפתחה הדלת ונכנסו קצינים אחדים. את הפולנים שיחררו ואצל היהודים ערכו חיפוש מדוקדק. הם בדקו כל יהודי, מישמשו בבגדיו, ניערו את כל כיסיו, תלשו צוארונים, סוליות, ביטנה. הם שדדו הכל: כסף, חפצים ודברי־מאכל. ולא השאירו בידיו אלא 10 זהובים בלבד. אחר־כך פשטו מהם את המעילים, את הנעלים והמגפיים ואפילו את המכנסיים והשאירו אותם בלבניהם בלבד.

הגיעו פולנים אחדים שסייעו בידיהם לערוך את החיפוש. בחוץ, לפני בית המאסר, עמדו עשרות פולנים ושיקצות. לאחר החיפוש חילקו הקצינים חלק מהחפצים בין השיקצות, שקיבלו אותם בצווחות קוליות ובגיחוכים.

בלי הפסק היו הז'נדרמים מביאים קבוצות גדולות של יהודים עצירים. מספרם הגיע לאלפים אחדים. החיפוש נערך אצל כולם, ומכל אחד נלקח כל אשר לו.

לאחר החיפוש הוליכו את כל היהודים לתחנת הרכבת ושם סגרו ונעלו אותם בקרונות־משא. בצפיפות רבה, כדגים מלוחים בתוך חבית, שכבו היהודים בקרונות מהערב עד 7 בבוקר. ב־14 בנובמבר, בשעה 7 בבוקר, פתחו את הקרונות, שיחררו את היהודים ואמרו להם ללכת. היהודים שמו פניהם קבוצות־קבוצות לעבר הגבול הסובייטי.

בדרך ממאלקין עד הגבול נעצרנו על ידי משמרות צבאיים גרמניים. הם ערכו חיפושים בלי הרף ולקחו מאתנו את עשרות הזהובים שהז'נדרמים ממאלקין השאירו לנו.

הגענו עד הגבול. הצד הגרמני היה פתוח. הם בדקו בכלינו מחדש, נתנו לנו לחצות את הגבול וכך עלינו על הרצועה המפרידה בין הגרמנים לבין הרוסים.

מיהרנו לעבור את רצועת־הגבול במרוצה. הגענו עד שער עליו התנוסס כוכב אדום גדול. רצינו לעבור בשער. אך כאן התקרבו אלינו שומרי הגבול וגרשו אותנו לאחור בקריאה "דאוואי נאזאד" (אחורנית!). הבטנו סביבנו כדי להתמצא באיזה עולם

אנו נמצאים והבחנו שכל שטחה של רצועת הגבול, לכל אורכה, תפוס על ידי קהל של למעלה מאלפיים יהודים, גברים, נשים וילדים.
בראותנו תמונה זו, שקענו ביאוש איום. ההרגשה היתה נוראה.
אמרנו זה לזה: יהודים סיכנו את חייהם ותוך מסירות־נפש ברחו מידי הרשעים והנה כאן אין מניחים להם להיכנס.
הקהל החל לשיר שירים, ביחוד קומוניסטיים. את מעט דברי האוכל, שניצלו בדרך נס בשעת החיפושים, החליפו האנשים ביניהם בחפצים שונים. בפני כל יהודי עמדה בכל חומרתה השאלה: כיצד חודרים בכל זאת לארץ הסובייטים.
נבחר ועד של הפליטים, שישא ויתן עם משמר הגבול בדבר התרת כניסתם של היהודים. הגיע קצין והוועד הציג את עצמו בפניו. חברי הוועד תיארו באוזניו את המצב העגום שבו נמצאים הפליטים, שאין ביכולתם לחזור לשטח הכיבוש הגרמני. ברצועת־הגבול נמצאים אלפי אנשים ללא גג מעל לראשם, ללא מאכל ומשקה. הקצין שמע הכל והשיב כי לצערו אינו יכול לעזור כי יש לו הוראה שלא לתת להיכנס לארץ הסובייטים. הקצין הבטיח שיטלגרף תיכף למוסקבה בענין זה. במיברק יספר על התנאים הנוראים שבהם נמצאים האנשים.
הקצין הלך ומאות פליטים נדחקו אל הגבול מתוך כוונה להבקיע להם דרך בין השומרים. יש לציין שהחיילים הסובייטיים לא ירו באנשים, לא היכו ואף לא קיללו ורק דחפו והרחיקו את האנשים מהגבול. משום כך הבקיעו לעצמם דרך אל מעבר לגבול כל יום מאות אחדות.
המצב על רצועת הגבול החמיר משעה לשעה. לא היה מקום לינה, לא היה מקום להתחמם בו. אוכל לא היה. חיילי המשמרות הרשו ליהודים בודדים ללכת ולקנות דברי אוכל. אולם איכרי־הסביבה דרשו בעדם מחירים כאלה שלא היתה כל אפשרות לקנות משהו.
ירד גשם. לא נמצא מקום בו אפשר היה להסתתר מפניו. קר היה. עקרנו את כל העצים והשיחים שהיו בשטח ההפקר, הבערנו אש והתחממנו לידה.
שני ילדים ואשה אחת מתו לעינינו. קברנו אותם ברצועת הגבול, בשטח ההפקר.
חיכינו לתשובה שתבוא ממוסקבה. לאחר שחיכינו 2 ימים ו־3 לילות, נוכחתי לדעת שאין אפשרות להמשיך במצב זה והחלטתי להבריח את הגבול.
הדבר עלה בידי. בלילה עברתי את הגבול. בו בלילה, בהיותי בצד הסובייטי נכנסתי לאכר שאת שמו וכתובתו קיבלתי עוד בווארשה.
עם בוקר הגעתי ברגל לעיירה זארומב קושציילני. בביתו של הרב המקומי עשיתי כשבוע ימים.

בזארומב נודע לי גורלם של אלפי יהודים שברצועת הגבול. תשובה רשמית ממוסקבה לא הגיעה. רק לפתע, ביום מסויים, כחמישה־עשר יום לאחר שהוועד השתדל אצל הקציז, הסתלקו חיילי משמר־הגבול הסובייטי ל־15 דקות. מלכתחילה לא התמצאו האנשים מה מתרחש ונשארו במקומותיהם שברצועת הגבול. אולם יחידים החלו לחצות את הגבול, ובעקבותיהם הלכו מאות אנשים וכך החלה ריצה אל ארץ הסובייטים. לאחר 15 דקות חזרו חיילי המשמר. אלה שעברו את הגבול כבר נשארו שם. האחרים נשארו ברצועת הגבול.

היהודים הבינו את המתרחש. רשמית לא התירה מוסקבה לעבור את הגבול, אך באורח בלתי־רשמי איפשרה למספר יהודים לעבור לארצה. הדבר נשנה כל כמה ימים. חיילי־המשמר הסובייטיים היו מסתלקים ל־15 דקות. היהודים שברצועת־הגבול ניצלו את זאת וחצו את הגבול, ומשם לזארומב.

מזארומב קושציילני יצאו פעמים אחדות ביום רכבות־חינם לביאליסטוק, והפליטים נסעו בהן. בכניסה לרכבת שמרה על הסדר המשטרה הסובייטית.

לאחר שהייה של שבוע בזארומב נסעתי ברכבת־חינם כזו לביאליסטוק. הדבר הראשון שהזדקר לעין, לאחר שבאים לעיר, הוא המספר הגדול של דגלים אדומים ותמונות לאין־ספור של סטאלין, מולוטוב וורושילוב. כן בלט מספרם הרב של הפליטים, שביאליסטוק ממש היתה מוצפת בהם.

בביאליסטוק היו שלושה סוגי פליטים:

1) אנשים בעלי־ממון.

2) ספסרים שהבריחו מצרכים שונים ומכרו אותם במחירים גבוהים לחיילים סובייטיים.

3) אנשים עניים, שברחו מהכבוש הגרמני.

בני הסוג הראשון והשני הסתדרו על נקלה בדירות פרטיות. אנשי הסוג השלישי, שלא היה בידם הכסף כדי לשלם שכר־דירה, הסתדרו בבתי מדרש, בתי כנסת, מעונות של אגודות ומפלגות.

אנשים טובים והגונים נטלו 50 רובל שכר־דירה חודשי לחדר; הגרועים לקחו עד 200 רובל.

הספסרים הביאו אתם מה"גנרל גוברנמנט" סחורות סידקית, ובמיוחד גרביים ושעוני־יד שאנשי הצבא האדום היו קונים ברצון. לאחר מכן היו הספסרים מנצלים את תמימותם של חיילי הצבא האדום ובמקום למכור להם שעונים אמיתים היו מוכרים להם שעוני־צעצוע פשוטים מפח. אם כי הממשלה הלאימה את הרכוש, בכל

זאת התייחסה בסובלנות אל המסחר הפרטי ואפילו הקצתה לצורך זה שלוש ככרות בעיר, שכונו בשם "טולצ'וק". המסחר הפרטי התנהל מתוך חופש גמור.
רובם של הפליטים חיו על כספם. העניים קיבלו סיוע מידי ועד־העזרה היהודי המקומי. היו גם שני מטבחים עממיים שהגישו אלפי ארוחות־צהריים ליום. אחד המטבחים נועד במיוחד לאינטליגנציה. המטבחים נתמכו על ידי הממשלה.
בביאליסטוק הוקם משרד־תיווך לתעסוקה. הסתובבתי בביאליסטוק שבועיים וחצי ולא מצאתי מקום־עבודה. לכן נסעתי לסוקולקי ושם קיבלתי משרה כמנהל־חשבונות ראשי במפעל בורסקאות ממלכתי.
לאחר ארבעה וחצי חודשי־שהייה בסוקולקי, ערכה הממשלה לפתע מיפקד בין הפליטים שהגיעו. השאלון של המיפקד כלל בסך הכל שתי שאלות: האם האדם הנוגע בדבר מבקש לקבל אזרחות סובייטית או מעדיף לנסוע הביתה.
רובם של הפליטים ענו כי הם רוצים לנסוע הביתה ומטעמים כדלקמן:
רוסיה הסובייטית היא ארץ סגורה הרמטית. משום כך אי אפשר יהיה אחרי המלחמה לצאת משם.
בשל ניתוקם של בני המשפחה, שמקצתם היו תחת שלטון גרמני ומקצתם התגוררו בשטח הסובייטי, וכן בשל המשטר.
אך היו גם פליטים שהשיבו כי ברצונם לקבל את האזרחות הסובייטית, וביניהם הייתי גם אני.
לאלה שהיו מוכנים לקבל אזרחות סובייטית, ניתנו תעודות והם נתבעו לעזוב את כל הערים המרכזיות הנמצאות בתחום מאה קילומטר מהגבול. כתוצאה מכך נאלצתי לעזוב את סוקולקי. נסעתי לפינסק. לאחר שהייתי בפינסק רק שעתיים קיבלתי מחדש תעסוקה כמנהל־חשבונות ראשי בבית־חרושת לספירט בכפר חוד־ניצה ליד פינסק. היה זה בפסח 1940.
מצבה הכלכלי של האוכלוסיה היהודית היה שפיר. כל הגברים והנשים שרצו לעבוד והיו מוכשרים לעבודה קיבלו עבודה במפעלים ממלכתיים. כל אלה שסיימו ולו בתי־ספר עממיים בלבד, קיבלו משרות ממשלתיות. כל בתי־החרושת, הבתים והעסקים הגדולים הולאמו. עסקים יותר קטנים ובתי־מלאכה המשיכו במפעליהם. אך שילמו מסים עצומים, פי 20 מאשר תחת השלטון הפולני. לאט לאט אולו אצלם כל חומרי הגלם שכן הקואופרטיבים לא מכרו להם. בעלי־המלאכה החלו להתאגד והקימו "ארטלים" *.

* ארטל — קואופרטיב של בעלי־מלאכה.

בפסח 1940 היתה ביאליסטוק נקיה מחנויות ובתי מלאכה.

ב־22 ביוני 1940 הופיע בארץ הסובייטים חוק ה"פראגולים" *. בהתאם לחוק זה: כל פועל שיאחר אפילו יום אחד בלבד למעלה מ־20 דקות בבואו לעבודה, ייענש בקנס של 15 עד 25 אחוז ממשכורתו במשך 3 עד 6 חודשים.

אם יאחר פעם שנייה, יוטל עליו אוטומטית עונש מאסר של 3 עד 6 חודשים. חוק זה גרם לחילול שבת ולחילול יום־טוב גמור, כי 90 אחוז מהאוכלוסיה היהודית הלכו לעבוד במפעלים ממלכתיים והוכרחו בהחלט לחלל את השבת.

יהודים חרדים היו הולכים לפנות בוקר לבית הכנסת, התפללו תפילה חטופה עם קריאת התורה במניין והגיעו במועד הקבוע לבית־החרושת.

ביום הכפורים 1940 הלכו כל היהודים לפנות־בוקר לבתי־הכנסת, בתי־המדרש ובתי התפילה, התפללו שחרית, קראו בתורה, התפללו מוסף ואחר־כך הלכו לבתי־החרושת. כולם צמו אך נאלצו לעבוד. אחרי העבודה הלכו שוב היהודים לבתי התפילה וסיימו את תפילתם. אף תקעו בשופר וקראו "לשנה הבאה בירושלים". ורק כשהחשיך לגמרי, חזרו לביתם לטעום משהו אחרי התענית.

ובאשר לשבת — יש לציין כי הדלקת הנרות נפסקה כליל. הסובייטים התייחסו בסובלנות לרבנים ולא רדפו אותם. רב היה חי על תמיכת ילדיו או שהיה לשוער בבית־חרושת. בדרך זו נמנע מחילול־שבת.

בתי־כנסת ובתי־מדרש היו פתוחים. כמעט בכל בתי המדרש ובתי התפילה ישבו יהודים ולמדו. לאחר שחזרו מעבודתם בבתי־החרושת, היו יהודים חרדים הולכים לבתי התפילה למנחה ומעריב. בין מנחה ומעריב למדו שיעור. על בתי־הכנסת ובתי־המדרש הוטלו מסים גבוהים.

השחיטה היהודית היתה מותרת, אך השוחטים חייבים היו לשלם מסים עצומים. זה גרם לכך, שבשר כשר עלה ביוקר רב. ואכן, בעיירות הקטנות שבהן לא נמצא לו קונים מרובים, בטלה השחיטה.

חתונות התקיימו ב"זאגס" (המשרד הממשלתי לרישום לנישואים אזרחיים), אולם לא הפריעו לאיש להעמיד חופה אצל רב כדת־וכדין. התחילה מגיפה איומה של חתונות מעורבות. בנות־טובים, ואפילו בנות של מלמדים, היו להוטות אחרי מפקדים רוסיים של הצבא האדום. המפקדים עצמם נשאו ברצון לנשים בנות יהודיות. דרך

* חיסורים בעבודה.

אגב יש להעיר כי בפרוץ המלחמה הגרמנית—סובייטית, עזבו החיילים והמפקדים הרוסיים את השטחים הכבושים ונשארו אלפי נשים יהודיות עם ילדים מבעליהן הרוסיים.

הקהילות פסק קיומן לחלוטין. הסובלנות הדתית היתה מלאה. כדוגמה יכולה לשמש העובדה הבאה:

בעיירה ראוואנה, בין סלונים לוולקוביסק, נתמנה למנהל מוסד ההספקה ("זאגטורנו") הרוסי נייראייב. וכיוון שנייראייב לא מצא מבנה מתאים בגודלו לאיחסון התבואות שקיבל מידי אכרי הכפרים הסמוכים, החליט להפוך את בית־הכנסת המקומי לאסם. נייראייב הזמין את חברי ועד בית־הכנסת להתיעצות. הוא פתח את הישיבה והודיע: חברים, כיוון שנחוץ לי מקום לאסם, והמקום המתאים ביותר הוא בית־הכנסת, לכן אני מציע לכם תמורת בית־הכנסת חדר גדול שיהיה לכם היכן להתפלל. תמורת השימוש בבית־הכנסת אשלם שכר־דירה.

היהודים נשארו יושבים דוממים. לא אמרו הן ולא אמרו לא!

החבר נייראייב העמיד אז את הצעתו להצבעה. ההצעה נתקבלה. נערך חוזה בדבר גובה שכר־הדירה והמעון שהיהודים יקבלו תמורת בית־הכנסת.

נמצא בעיירה יהודי שפנה לחבר סטאלין בתלונה על הח' נייראייב. לאחר זמן־מה הגיעה מסלונים ועדת־חקירה מיוחדת. נייראייב הציג בפני הועדה את החוזה ואת הפרוטוקול של ההצבעה. חברי הועדה הורו בו ביום לפנות מבית־הכנסת את התבואה שנאגרה.

אך כיוון שלנייראייב לא היו כלי־הרכב המתאימים כדי שיוכל לפנות בו ביום את בית הכנסת, נשלחו אליו שתי משאיות מהמפלגה הקומוניסטית בסלונים ובו ביום פונה בית־הכנסת.

אותו זמן הופיע החוק בדבר יום־מנוחה. עד אז היה יום המנוחה כל יום ששי במנין, מעתה קבע החוק את יום א' בשבוע כיום־מנוחה קבוע. לחוק הזה צורפה תוספת האומרת שארטלים רשאים לקבוע לחבריהם יום־מנוחה אחר, אם יום א' אינו נוח להם.

שורה של ארטלים בערים שונות החליטו לקבוע את יום השבת כיום מנוחה.

כמעט בכל הערים, שבהן התגוררו יהודים, היו קיימים תיאטרונים יהודיים ומהם גם בעלי רמה גבוהה. אך האוכלוסיה היהודית ביקרה בהם אך מעט.

הופיע מספר רב של עיתונים ביידיש ומספר רב של הוצאות־ספרים ביידיש. על המדפים היו מונחים אלפי ספרים, אך האבק כיסם שכן לא קרא בהם איש ואיש לא קנה אותם, על שום תוכנם שלא היה יהודי, אלא סובייטי. משום כך העדיפו

היהודים לקרוא ספרים ועיתונים רוסיים. מאותו טעם עצמו לא הירבו גם לבקר בבתי־הספר ששפתם יידיש. ההורים היהודיים העדיפו לשלוח את ילדיהם לבתי הספר הרוסיים ולא ליהודיים.
בדרך כלל יש לקבוע שאצל הסובייטים היה שיווי־זכויות מוחלט בכל השטחים. נשים ובחורות יהודיות עבדו כמורות ומחנכות בכפרים שונים. כן הועסקו ככר־טיסניות באוטובוסים וברכבות. הפליטים שהצהירו במישאל כי ברצונם לחזור למקומותיהם הקודמים, הצטרכו להתייצב בפני ועדה גרמנית שסידרה העברתם של הפליטים הנמצאים ברוסיה הסובייטית למקומות מגוריהם הקודמים.
ואכן כל הפולנים הועברו על ידי הועדה הגרמנית למקומותיהם הקודמים. מבין הפליטים היהודיים, הועברו לכל היותר 2% וזאת תמורת סכומים גדולים של כסף.
את הפליטים שנשארו העירו בלילה משנתם, נתנו להם שלוש שעות לארוז את חפציהם, העמיסו אותם בקרונות רכבת ושילחו אותם לסיביר ולארכאנגלסק.
בכפר ברודניצה, על יד פינסק, שבו השגתי משרת מנהל־חשבונות בבית־חרושת לכוהל, באותו בית החרושת עבדו גם 10 מהנדסים יהודיים. לאחר שני חודשי עבודה העביר אותי טרֶסט הספירט למשרה דומה בכפר זילאנייביץ׳ ליד רוזאנה בין וולקוביסק לסלונים. שם עבדתי שנה אחת.
ב־22 ביוני 1941, ב־12 בצהריים לערך, בשבתי במשרד נודע לי מהרדיו כי פרצה מלחמה בין גרמניה לבין הסובייטים. כל אוכלוסי הכפר, פרט לפליטים, קיבלו צווי גיוס.
הבחננו תיכף כי הולכות וחוזרות התמונות הידועות מימי פולין, כשהמגוייסים היו מגיעים לעיירות כדי להתייצב ולא היה מי שיגייס אותם.

ב־23 ביוני שלחתי, כתמיד, שליח לבנק ברוזונוי לקבל כסף כדי לשלם לפועלים שגוייסו.
השליח חזר מהבנק עם הכסף וסיפר כי בעיירה שורר שקט. כעבור שעתיים נודע לנו כי הגרמני נכנס לרוזונוי.
ידיעה זו הגיעה אלינו לעת ערב. החלטתי לברוח לעיירה זלווה. בדרך שרר שקט.
בבוקר יום ה־24 הופצצו קשות זלווה והסביבה. כל בני העיירה נמלטו. בדרך פגשנו במחנה גדול של צבא רוסי, ומחנה עוד יותר גדול של אזרחים. מטוסים גרמניים רדפו אחרי הנמלטים והפציצו אותם קשות. רצנו בדרך לסלונים. במבואות העיר נודע לנו כי יחידה גרמנית מוצנחת חוסמת בפנינו את הדרך. החל קרב בין

שני המחנות. ברחתי, משום כך, לעיירה יז'יריניצה. בבואי לעיירה נודע לי כי הגרמנים מגיעים לשם דווקא מצד שני.
רציתי להיכנס ליהודי אחד, אולם הוא פחד להכניס אותי. היה זה מפני שלפני בוא הצבא הגרמני לעיירה, הופיע משמר של גרמנים.
ראשית מלאכתם היתה לאסוף את כל היהודים במקום אחד. מבין היהודים הללו בחרו 30 איש והמיתו אותם ביריות לעיני האחרים. את שאר היהודים הכו מכות רצח ופצעום עד זוב דם.
משום כך היו היהודים הנותרים מבוהלים מאוד וחששו להכניס לבתיהם אדם זר. באין ברירה נכנסתי אני ועוד יהודי, שאתו רצתי יחד, לתוך מחסן ושם הסתתרתי.
והנה, לאחר חצי שעה לערך של ישיבה במחסן נערכה ביקורת על ידי ג'נדרמים גרמניים. הם תפסו אותי בהיותי שם. קודם כל החלו להכות אותי. היכו אותי ברובים, בידיים, באקדחים ובמקלות. כיצד נשארתי בחיים אחרי המכות — זהו בגדר סוד בשבילי עד היום הזה.
אחר כך הובילו אותי לככר אחת. לשם היו מביאים בלי הפסק מכל עבר מספר גדול של אנשים, יהודים, נוצרים וחיילי הצבא האדום. הם הסתערו על האנשים והיכו את כולם, אך בעיקר הפליאו מכותיהם ביהודים.
בלילה דחסו אותנו לחדרים אחדים. בחדר שלתוכו דחקו אותי נמצאו כ־300 איש. לא היתה אפשרות לזוז מהמקום, כולנו היינו כאילו דבוקים איש לרעהו. למחרת הובילו אותנו מרחק של קילומטרים אחדים, לכפר שם נמצא מפקדם, רב־סרן גרמני. השומרים שלנו פנו אל הרב־סרן בשאלה מה לעשות בנו.
הרב־סרן פסק שעליהם להמית ביריה 10 אנשים, ואת הנותרים להעביר למחנה־ריכוז.
כך עשו. הם בחרו באנשים, שלבושם היה היפה ביותר, וירו בהם לעיני כולם. בין הירויים היו גם יהודים אחדים. אחר־כך הובילו את כולנו למחנה־ריכוז בחצר הכנסייה.
ראשית כל הפרידו בין היהודים לבין הנוצרים. גם את הנוצרים חילקו לאזרחיים ולאנשי הצבא־האדום.
הם הובילו אז רק את היהודים לעבודה — לקבור את הגרמנים ואת אנשי הצבא האדום שנפלו בקרב. בשעת העבודה היכו קשות את היהודים. אוכל לא נתנו להם כלל. ואחרי שהחזירו אותם למחנה הריכוז, החלו הגרמנים לנהל תעמולה חזקה בין הנוצרים ואנשי הצבא האדום וטענו כי בכל הצרות אשמים היהודים.
הם הפשיטו מעל היהודים את הבגדים והמגפיים ומסרו אותם לנוצרים. היהודים

נשארו ערומים ויחפים, פשוטו כמשמעו. מעל חלק מהיהודים הורידו אפילו את המכנסיים והשאירו אותם בתחתוניהם.
הם בדקו בכליהם של היהודים, נטלו את כל כספם ומסרו אותו לנוצרים ולאנשי הצבא האדום, על מנת שיקנו בו דברי מאכל. חייל אחד מהצבא האדום סירב לקחת את הכסף השדוד ועל כך היכו אותו מכות רצח.
כשהחל חיפוש־הכספים אצל יהודים הודיע קצין אחד, שאם לאחר החיפוש עוד יימצא אצל מישהו כסף או שיימצא כסף מופקר ומושלך, יומתו 10 יהודים.
לאחר החיפוש הודיע קצין גרמני כי מצא כסף מושלך. ברור היה לכולם שזהו מעשה פרובוקציה. הם בחרו 10 יהודים ועמדו להוציאם להורג.
ואז יצא מבין היהודים בחור אחד, שלא היה בין עשרת האנשים שנועדו להורג, והצביע על יהודי זקן אחד כאילו הוא השליך את הכסף.
היהודי הכחיש את ההאשמה שטפל בו הבחור. הקצין ציווה להפשיט את היהודי. עשרת היהודים נאלצו להפשיטו עירום כביום היוולדו, אז פקד הקצין על עשרת היהודים להכותו עד מוות.
עשרת היהודים העצורים, מלאי כעס על שהיהודי העמיד אותם בסכנת־מוות, התנפלו עליו כחיות־טרף והיכו אותו לעיני כל מכות רצח. היהודי צעק, התחנן ונשבע שזוהי עלילה והוא חף מפשע. הוא בכה וביקש רחמים. לא עזר דבר. הם הסתערו עליו כחיות־פרא.
הגרמנים צחקו וצילמו את התמונה בלי־הרף. כל היהודים בכו. אנו ראינו כיצד הם מסוגלים להפשיט מעל האנשים את צלם האלהים.
סוף סוף, כשהיהודי כבר שכב על הקרקע פצוע ושותת דם, כשמכל איבריו זורם דם והוא נושם בקושי, פקדו הקצינים להפסיק את מכותיו. היהודי המשיך לשכב על הקרקע ולא היה בו הכוח לקום. פחדנו לעזור לו. ניגש אליו קצין ופקד עליו להתלבש. בעמל רב הצליח היהודי להתלבש. בשעת מעשה הבחין הקצין כי אין ליהודי נעליים. כי חלצו אותן ממנו קודם ומסרו אותן לנוצרי. הוא מצא יהודי שנעל זוג מגפיים וציווה עליו למסרו ליהודי המוכה. בהכותם את היהודי ניצלו עשרת היהודים ממוות בטוח ולאחר זה שוחררו.
ביום השלישי לאחר שני ימי צום, חילקו לכל יהודי צנים במשקל 50 גרם. הרעב הציק מאוד. היינו כה חלשים ומזי־רעב שלא יכולנו להניע איבר.
בלי ספק היינו מתים מרעב אך קרה נס: קצין אחד ציווה לאסוף את כל הסוסים שנתפגרו או נורו ולבשל מהם מרקים בשביל היהודים. פשוט החיינו את נפשנו במרקים אלה.

החל לרדת גשם. כל היהודים היו ללא בגדים, מופקרים במגרש תחת כיפת השמים. גג לא היה מעל לראשינו, ולא היה מקום בו אפשר למצוא מחסה מפני הגשם. כך בגשם ותחת כיפת השמים "ישננו" גם בלילה.

לעיירה יזיירניצה חדרה קבוצה פרטיזנית סובייטית והחלה להמטיר יריות על הצבא הגרמני שנמצא שם. לאחר קרב קצר נלקחה כל הקבוצה בשבי. אז נאספו כל יהודי יזיירניצה, גברים, נשים וילדים, והובלו אל המחנה שלנו.

למחרת הובלו לחורשה שמאחורי המחנה ושם המיתו את כל היהודים, נשותיהם וילדיהם.

לאחר מכן הוליכו אותנו לחורשה מקום שם קברנו את הקדושים בקבר־אחים־ואחיות אחד. למרות שרגשותינו נתאבנו, בכה כל אחד מאתנו כשהתבוננו במחזה. בין גוויות הירויים נמצאו אמהות המחבקות את ילדיהן. התקבל הרושם שברגע האחרון ניסו האמהות להגן בגופן על ילדיהן הרכים.

לילה אחד התנפלה על המחנה קבוצה גדולה של פרטיזנים מהצבא האדום; הגרמנים הדפו אותם. למחרת פירקו את המחנה. את כל הנוצרים האזרחיים שיחררו, את העיירה העלו באש ואת היהודים ואנשי הצבא־האדום גרשו לפניהם הלאה. הם האיצו בנו מרחק של 60 ק"מ לערך. בדרך הכו אותנו מכות־רצח. כל מי שפיגר בריצה ספג מכות נוראות ואכזריות.

בלילה נשארנו ללון בשדה. אוכל ושתייה לא נתנו לנו. למחרת בבוקר המשיכו להאיץ בנו. לבסוף התעכבנו בשדה שבין רוז'אנו וקוסוב. שם הקימו מחדש את המחנה. אוכל לא נתנו. מורעבים עד מוות, אכלנו את העשב שגדל במקום ואת שבולת־השועל, שהאכרים לא הספיקו לקצרה לפני פרוץ המלחמה. למחרת פירקו לפתע את המחנה. לכל אחד נתנו תעודת־מסע לכל עיר שרצה בה. אני קיבלתי תעודה לביאליסטוק.

בדרך לביאליסטוק התעכבתי ברוז'אנו. נודע לנו כי ביום הראשון לבואם המיתו ביריה 25 יהודים. מרוז'אנו פניתי ברגל — לראשונה לייזיירניצה. כל העיירה, לאחר שנשרפה, היתה תלי־חורבות. היהודים הספורים שניצלו מההרג מבכים חרישית את קרבנותיהם בתוך החורבות.

מייזיירניצה הלכתי לסלונים. מצאתי שם עיר שרופה בחציה. מחצית העיר עלתה באש בפעולות המלחמתיות. בהיכנסם המיתו ביריות מספר לא־רב של יהודים. בבואי נתקלתי בתור גדול של יהודים. נאמר לי שיהודים מחכים בתור לקבלת עבודה אצל הגרמנים במקומות־העבודה שלהם. הגרמנים שילמו בלחם.

מצב־הרוח בעיר היה טוב. הכומר הסלונימאי נתמנה לראש העיר. הוא השפיע על כך

שהגרמנים לא ינהגו ביהודים בדרך כה קשה ואכזרית כדרכם בערים אחרות. ביום עזבי את סלונים, ב־12 ביולי 1941, הנהיגו שם את הטלאי הצהוב בשביל יהודים. צורת הטלאי היתה: אריג עגול שקוטרו 10 ס״מ, האחד על החזה והשני על הגב.

בסלונים נמצאו פליטים רבים מערים ועיירות רבות. רובם הסתדרו בבתי המדרש המקומיים. בדרך מסלונים לביאליסטוק פגשתי יהודי ששמו פליקר. ה׳ פליקר הקים לפני שנים אחדות בביאליסטוק בית־חרושת ענקי לשמן. הבולשביקים, לאחר שכבשו את ביאליסטוק, אסרו אותו.

פליקר ישב בבית־סוהר ביאליסטוקאי חצי שנה. אחר־כך הובילו אותו למינסק. שם העמידו אותו בפני בית משפט. בית־המשפט דן אותו ל־8 שנות מאסר, למרות שהיה אדם זקן ובגיל של למעלה מ־60.

בבית־הסוהר המינסקאי ישב קרוב לשנתיים. את אשתו ומשפחתו שלחו הבולשביקים לקאזאכסטאן. כשנכנסו הגרמנים למינסק, שיחררו אותו יחד עם כל האסירים. כשפגשתי אותו ליד סלונים, כבר הספיק לעבור ברגל כ־500 קילומטר. עם יהודי זה הלכתי מסביבות סלונים עד ביאליסטוק.

הגענו לעיירה זלווה. העיירה שרופה לחלוטין. כל העדה היהודית מתגוררת וחיה בשלושה בתים שנותרו שלמים לאחר השריפה.

כל היהודים עונדים טלאים צהובים.

ב־11 ביולי כינסו הגרמנים את כל היהודים בככר מאחורי העיר. כשהתאספו כל היהודים, ציוו הגרמנים שכל המורים, עורכי־הדין, הרופאים, מנהלי־החשבונות ועסקני האגודות המקצועיות יצאו מהשורות ויתייצבו בנפרד. מהשורות יצאו והתייצבו 50 יהודים לערך. הגרמנים בחרו אז מבין הנאספים עוד 15 יהודים, את אלה שלבושם היה יותר טוב. את כל הקבוצה העמידו בצד. לאחר מכן הסתערו במכות על כל הקהל ופיזרו אותו. האנשים הלכו לבתיהם ונשארה רק הקבוצה שנבחרה. הגיעה מכונית, העלו עליה את העצורים והמכונית פנתה לכיוון בלתי ידוע. לאחר מכן נודע לי שחיסלו את כולם.

מזלווה פניתי יחד עם פליקר ועוד יהודי אחד לוולקוביסק. את הדרך עשינו במשך שני ימים.

2.

ביום החמישי הראשון, תיכף לאחרי פרוץ המלחמה בין הגרמנים לסובייטים, נכנסו הגרמנים לביאליסטוק. בו ביום התחילו לחטוף יהודים מהרחובות והדירות. את כל

החטופים כלאו בתוך בית הכנסת של רח' חזנוביץ'. מספר הכלואים בבית־הכנסת נאמד ב־1600.
הם הציתו את בית־הכנסת מכל עבריו. כל יהודי שקפץ מתוך חלון — נורה. כך ניספו כמעט כל היהודים ורק מספר קטן מהם ניצל על ידי שוער פולני שנתן להם לצאת בדלת אחורית.

בשבת, ה־13 ביולי 1941, נחסמו לפתע רחובות אחדים, שהיו מאוכלסים יהודים. כל הגברים, שנמצאו בשעת הסריקה ברחוב או בדירות הרחובות שנחסמו — נעצרו. לאחר מכן הוציאו אותם מהעיר לכיוון בלתי ידוע.
בהלה נשתררה בעיר. נשי היהודים שנחטפו (ושבגלל היחטפם ביום השבת נקראו "די שבתדיקע" — "השבתיים") באו בבכי אל היודנראט. חברי היודנראט הרגיעו את הנשים באמרם כי "השבתיים" עובדים אי־שם, חיים ושלמים.
חלפו ימים ושבועות. לא באה כל ידיעה מ"השבתיים". נשותיהן החלו להפגין תכופות לפני בנין היודנראט; הן דרשו שכיוון שבעליהן ובניהן עובדים כבר זמן ממושך, יש להחליפם באחרים שיישלחו למקומם.
בשל התביעה הזאת התחילו תגרות־ידיים תכופות בין נשי ה"שבתיים" לבין נשים אחרות שחששו כי תביעה זו עלולה להביא לידי חטיפה נוספת של יהודים. כן אירעו לעתים תכופות התנגשויות בין נשי ה"שבתיים" לבין המשטרה היהודית.
בימים האחרונים של חודש יולי 1941 הוקם בביאליסטוק גיטו בשביל האוכלוסיה היהודית. ב־1 באוגוסט של אותה שנה נסגר הגיטו.
בביאליסטוק התגוררו עד 50,000 יהודים לערך. מספר האוכלוסים הלא־יהודיים היה קטן יותר. יהודים איכלסו את מרכז העיר ואת הרחובות הסמוכים לו. הלא־יהודים התגוררו ברחובות הצדדיים של העיר.
במרכז העיר גרו היהודים העשירים. דלת־העם התגוררה בסביבות בית־הכנסת, על ה"פיאסקי" (חולות) ובכאנייקס. העסקים היהודיים נמצאו ברח' ליפובה וסנקביצ'ה.
הגיטו נקבע במרכז העיר, מקום שם התגוררו היהודים העשירים. מחוץ לגיטו נשארו שני הרחובות המסחריים הנזכרים וכל הפרבר של דלת־העם וכך פגעה גזירת הגיטו בעיקר בשכבות העניות, שנאלצו לצאת מדירותיהן ולעבור לגיטו תוך 8 ימים. היודנראט, שבראשו עמד הרב־מטעם ד"ר רוזנמן, הורה כי אסור ליהודי לתפוס בדירתו שטח הגדול מ־3 מטרים מרובעים. מספר הדיירים צריך היה, איפוא, להיות בהתאם למספר המטרים המרובעים. הוראה זו בוצעה בכל מאת

האחוזים. אפילו יושב ראש היודנראט עצמו, ד"ר רוזנמן, הכניס לדירתו אנשים בהתאם למספר המטרים המרובעים.
ניתנה גם הוראה שניה: אסור ליהודי לקחת אף פרוטה שכר־דירה או תשלום אחר מהמועברים.
אם כי שתי ההוראות האלה בוצעו בכל מאת האחוזים, בכל זאת עדיין נשארו יהודים רבים ברחוב כי לא היה בשבילם מקום בגיטו הצר והצפוף.
הבתים, שהיהודים עזבו אותם, נשארו עומדים ריקים ועזובים ותריסיהם מוגפים. על בתים רבים הודבקו פתקים האומרים שהבתים מיועדים להריסה.
רשמית הונהג מטבע כפול: המארק הגרמני והרובל הסובייטי. האוכלוסיה לא רצתה לקבל לא את הכסף הגרמני ולא את הרוסי. האנשים החליפו חפצים בדברי־אוכל ולהיפך.
לפני סגירת הגיטו רצינו להצטייד בכמות יותר גדולה של דברי־מאכל. אך כיוון שהאכרים סירבו לקבל כסף, ניהלו אתם היהודים סחר־חליפין, האכרים הציעו מצרכי־אוכל והיהודים נתנו תמורתם ארונות, שולחנות, מיטות, מצעים וחפצים אחרים. האכרים הביאו מכל טוב והיהודים קיבלו אותם מהם תמורת חפציהם.
הפולנים והעירוניים הביאו בגלל כך משטרה וז'נדרמים והצביעו על האכרים המסרבים לקבל כסף גרמני. הז'נדרמים הכריחו אז את האכרים למכור בכסף, ובפרוטות עלובות, את מיצרכי־האוכל לפולנים ולא ליהודים. כשנסגר הגיטו החלו היהודים לקבל את הכסף הסובייטי אך לא את הגרמני.
הגיטו הוקף בגדרות־עץ. היו שערים אחדים שנשמרו על ידי ז'נדרמים גרמניים. הז'נדרמים החלו להעסיק יהודים במספר גדול בעבודות גופניות שונות, וביחוד בניקוי ובטאטוא הרחובות שמחוץ לגיטו. הם לא שילמו דבר בעד העבודה.
למרות זאת הלכו יהודים רבים ברצון לעבודה, כי כך ניתנה להם האפשרות לצאת ל"צד ההוא" ולקנות מצרכים שונים בזול. כשהיו היהודים חוזרים מהעבודה העירה, היה כל אחד מהם מביא עמו צרור קטן של דברי־מאכל ואם כי רשמית נאסר הדבר, הביטו הז'נדרמים על הדבר בין האצבעות ועשו עצמם כלא רואים.
ואלה היו המקורות לאספקת המזונות לגיטו:
1) האגירות הגדולות שהיהודים הכינו לעצמם עוד לפני כניסתם לגיטו. גם בתוך הגיטו התחלף יהודי אחד עם משנהו בדברי־אוכל שונים.
2) הצרורות שהפועלים הבריחו יום־יום במספר גדול מחוץ לגיטו.
3) הגרמנים שילמו ליהודים שעבדו אצלם במיצרכים שונים. מיצרכים אלה הוכנסו לגיטו.

4) כשעזבו הסובייטים את ביאליסטוק, השאירו במחסנים אוצרות של צרכי־מחיה. מיצרכים אלה נחטפו על ידי האוכלוסיה והיהודים ללא כסף. ממיצרכים אלה נשארה בידי האוכלוסיה היהודית כמות ניכרת.

5) משרד האספקה הרשמי של הקהילה, שהקציב רק 1/4 ק"ג לחם לנפש לשני ימים.

באחד הימים הודבקו על חומות הגיטו הודעות מטעם היודנראט. ההודעות היו העתק של פקודת השלטון הגרמני ליודנראט הדורשת לספק תוך שלושה ימים כמות מסויימת של רהיטים, מפות־שולחן, כלי אוכל ושתייה ופסנתר. במכתב הפקודה נאמר כי האוכלוסיה היהודית תיענש קשות אם לא יסופקו במועד החפצים הנדרשים.

החפצים סופקו במועד המתאים. בכל זאת ניתנה פקודה של פינוי הגיטו הביאליסטוקאי מתושביו היהודיים, עליו נכתוב להלן.

במשך הזמן הוטל על האוכלוסיה היהודית קנס בסך 2 מיליון רובל ו־2 ק"ג זהב. היודנראט פנה אל האוכלוסיה היהודית, וביחוד אל משפחות ה"שבתיים", בפנייה להכניס את הסכום הנ"ל. בשכר זה — הודיע היודנראט — ישחררו את ה"שבתיים". כך מבטיחים השלטונות. הקונטריבוציה סופקה תיכף, אך ה"שבתיים" לא שוחררו. באחת השבתות הסתערו על הגיטו ז'נדרמים במספר רב. הם החלו לערוך חיפושים מבית לבית. השודדים גזלו את כל דברי הערך של כל האוכלוסיה היהודית בביאליסטוק.

לאחר תשלום הקנס הענקי, קיוו יהודי ביאליסטוק שתהיה להם מנוחה, אך לפתע קיבל היודנראט ב־12 בספטמבר 1941 מכתב מהשלטונות כי האוכלוסיה היהודית חייבת לעזוב את ביאליסטוק ולעבור לצריפים הנמצאים בין פרוז'אן לבין פינסק. התחלת הפינוי נקבעה ל־18 בחודש, אלף איש ליום. המכתב הזה לא פורסם ברבים, אך כשבא מישהו ושאל בעל־פה על כך, נאמר לו כי זה נכון. לעומת זאת פירסמה הקהילה כרוז לאוכלוסיה היהודית האומר כי בקשר לפינוי הקרוב, יש לחלק בין התושבים היהודים העניים את כל הדברים שאי אפשר יהיה לקחתם, ובעיקר לבנים ובגדים.

וכיוון שמה־18 בספטמבר ואילך הצטרכו אלף יהודים לעזוב כל יום את ביאליסטוק, החל מיקוח מי יהיה בין אלף הראשונים. היודנראט החליט שהפינוי יתקיים לפי האלף־בית וכל בעלי־המקצוע יהיו האחרונים.

כל הלא־ביאליסטוקאים החלו להידחק אל משרדי הקהילה כדי לקבל רשיונות לעזוב את העיר. הקהילה פתחה ברישום כל היהודים הזרים מתוך כוונה לסדר להם רשיונות

נסיעה. אך השלטונות אישרו רשיונות נסיעה רק לאותם היהודים שיוכלו להוכיח בתעודותיהם הסובייטיות כי מוצאם ממחוז ביאליסטוק. כ־2000 יהודים לערך נרשמו כדי לנסוע לווארשה, אך ללא הצלחה.

ובאמת, ב־18 בספטמבר התחיל הפינוי. שחיתות רבה התגלתה בעת הפינוי. במקום לשלוח את כל אלה ששמות משפחותיהם מתחילים ב־א, ב, ג, ד וכן הלאה, השאירו אותם תמורת אלפי זהובים ושילחו רק עניים. הקהילה שלחה 6000 איש, ולאחר מכן בטלה הגזירה. על כך נודע לי רק אחר־כך, כי ב־15 בספטמבר, שלושה ימים לפני שהחל הפינוי, עזבתי אני, אחותי ואחי ועוד שני צעירים, תוך הסתמכות על תעודות־עבודה, את הגיטו הביאליסטוקאי. אך במקום ללכת לעבודה פנינו לדרך המובילה לווארשה.

אחרי 5 ק״מ הורדנו את הסרטים והמשכנו לצעוד. אחרי 7 ק״מ נתקלנו במשמר של ז׳נדרמים. הם עצרו אותנו. אמרנו שאנו הולכים לעבודה בכביש והם הניחו לנו.

שבועיים לפני עזבנו את ביאליסטוק, פשטו שם שמועות כי בעיירה הסמוכה טיקוצין התחולל פוגרום איום. שמועות כאלה רווחו גם לגבי יהודי העיירה גוניונדז. לאחר שעברנו מרחק של 20 ק״מ בכביש, פגשנו קבוצה של נוצרים. הם התעכבו לידנו וסיפרו לנו כי בעיירה טיקוצין אספו אנשי ס.ס. את כל יהודי העיירה — אנשים, נשים וטף — והמיתו את כולם ביריות. אותו דבר סיפרו גם על העיירה גוניונדז. כך השתכנענו כי כל השמועות ששמענו בביאליסטוק הן נכונות, לצערנו.

כמו כן סיפרו לנו הנוצרים כי בקירבת מקום נמצאת העיירה רודקי. שבוע לפני כן הרגו הז׳נדרמים הגרמניים את כל יהודי העיירה, גברים, נשים וילדים. לא השאירו שם נפש יהודית חיה אחת. הם הוסיפו כי במבואות רודקי עומד משמר וכל יהודי העובר ברגל או ברכב, מומת בו במקום. הם יעצו לנו, משום כך, שלא ללכת בכביש.

״שייגץ״ אחד קיבל על עצמו להעביר אותנו את נהר נאַרוו והסתעפויותיו ואחר־כך להוציא אותנו לכביש המוביל לווארשה.

השתווינו לתת לו כשכר־טירחה שתי חבילות ״מאחורקה״. הוא הביא אותנו עד נחל מים. כבר החשיך היום. הוא הושיב בתוך סירה שניים מחברינו והעביר אותם לגדה השניה של הנחל ואחר כך אותי ועוד חבר אחד. הנחל היה רחב מאוד. אחותי עם החבילות נשארה לסוף. הוא לא העביר את כולנו יחד כי בסירה לא יכלו להפליג יחד יותר משלושה אנשים.

השייגץ הזהיר אותנו שלא נוציא הגה מפינו כי בקירבת־מקום מסתובבים גרמנים רבים. אם ימצאו אותנו, יירו בכולנו.

לאחר שהעביר אותנו לגדה השניה, הבחננו כי אנו נמצאים על אי. ומעבר לו היו מים

נוספים, שכן היו לו לנחל הסתעפויות רבות. שנית העביר אותנו במים לפי הסדר הקודם, וכך חמש פעמים מחוף אל חוף. על החוף ליד המים התהלכנו יחפים, ללא הבגדים העליונים שהיו מונחים בסירה. עשבי המים דקרו ברגליים. שררה אפילה. לא הוצאנו מפינו אף הגה. אחותי והשייגץ הפליגו בסירה. כל פעם הצביע לאן עלינו לגשת. משהגענו למקום המיועד, העביר אותנו מהגדה האחת לשניה לפי הסדר הקבוע.

לאחר שהעביר אותנו במים בפעם החמישית, אמר לנו להתקדם בדרך היבשה עד לעץ מסויים. שם — הוא אמר לנו — עלינו לחכות עד שיגיע לסירה עם אחותי. זוהי הפעם האחרונה — הודיע לנו — להפלגה במים כי משם ואילך נמשכת היבשה. הוא הזהיר אותנו שנית לבל נוציא מפינו אפילו מלה אחת.

הגענו לעץ האמור. עד עכשיו לא היה אורך יותר מאשר דקות ספורות עד שהגיעה הסירה. והנה עתה מחכים אנו כבר 20—10 דקות והסירה אינה מופיעה. התחלנו לדאוג ואיבדנו את סבלנותנו אך פחדנו לצעוק. חלפה שעה ואין סימן לסירה. חלפו שעתיים ואין קול ואין עונה.

החלטנו שלא להתחשב באזהרותיו שלא לדבר, והחילונו לקרוא ולצעוק: סטללה! סטללה!

זהו שם אחותי.

צעקנו וצעקנו אך תשובה לא באה. סוף סוף, לאחר קריאות בלתי פוסקות, הבחננו כי הסירה קרבה.

השייגץ והסירה הגיעו אלינו. אחותי היתה מעוצבנת מאוד ומבוהלת.

היא אמרה שניתן לשייגץ את שני המעילים הטובים ביותר. כך עשינו. הוא חזר לסירה והפליג.

אחותי סיפרה לנו כי מכיוון שבסירה נמצאו מעילים ונעליים, רצה השייגץ להטביע אותה במים כדי לשדוד את החפצים. היא התנצחה עמו כל הזמן והתחננה שירחם עליה. היא פנתה אל מצפונו. סוף סוף השתוותה אתו שישאיר אותה בחיים ובשכר זה תתן לו שני מעילים.

האיר היום והבחננו כי הננו נמצאים על אי קטן בלב המים. לא יכולנו לעבור לא לכאן ולא לכאן. אחד החברים שלנו ידע לשחות. החלטנו שהוא יעבור במים בשחיה כדי לראות מה אפשר לעשות כדי לחלץ אותנו. הוא פשט את בגדיו, צרר אותם בחבילה וקשר אותה על צווארו וגבו. חצה את המים והגיע לאי שני. בהיותו על האי ראה מרחוק אנשים. הוא החל לקרוא לעזרה. אכרים אחדים הגיעו אליו בסירה. הוא

סיפר להם אודותינו. הם הגיעו בסירתם למקום שבו נמצאנו, העלו אותנו וחבילותינו על הסירה והוציאו אותנו מהאי.
האכרים אמרו לנו שאילו ידעו מראש שאנו יהודים לא היו באים לחלץ אותנו כי הם מפחדים מפני הגרמנים. שילמנו להם שכר־טירחה וקנינו אוכל. האכרים הראו לנו דרך — דרך כפרים המובילה לווארשה — שבה לא ניתקל בגרמנים.
הלכנו מכפר לכפר. האכרים נתנו לנו אוכל תמורת "מאחורקה" וסוכר. בדרך כלל קיבלו אותנו יפה וסידרו לנו מקומות־לינה.
סמוך לגבול הסובייטי־גרמני הקודם השתנה המצב. אכרים סיפרו לנו כי בעיירות הסמוכות צ'יז'ב וזאמברוב הרגו הגרמנים את כל היהודים. בזארומב ובזאמברוב אספו הגרמנים את כל היהודים, הושיבו אותם במכוניות והודיעו כי מובילים אותם לעבודה בצ'יז'ב. אך למעשה הוליכו אותם ליער, המיתו אותם במכונת־יריה ושם גם קברו אותם.
האכרים אמרו לנו שאם ייתקלו בנו הז'נדרמים, ירצחו אותנו.
המשכנו ללכת. במרחק של 6 ק"מ מהגבול הקודם פגשנו קבוצה של שתי עלמות נוצריות ובחור אחד. בירכנו אותם לשלום. הכרנו לפי מבטאם שהם בני וארשה.
הם היו לבושים יפה ועשו רושם של אנשים נעלים יותר ותרבותיים.

פ י ל ץ

פילץ היא ישוב יהודי עתיק. בית־הקברות שלה עתיק הוא ומונה מאות שנים. גם בית הכנסת בה עתיק יומין הוא ובנוי להפליא.
הגאון הידוע, מחבר שאלות ותשובות "שמן רוקח", כיהן שם כרב. מאוחר יותר עשה שם הרב הגאון בעל "ברית אברהם", שנתפרסם אחרי כן כרבה של פיוטרקוב. גם האדמו"ר הזקן מאלכסנדר, ר' יחיאל דנציגר, מיסד שושלת אלכסנדר היה רב בפילץ, את מקומו מילא אחר כך ר' מנדלה רוטנברג, ממקורבי חצר גור. כיום מכהן שם רבי ברוך קלונימוס קלמיש הורביץ שטרנפלד.
הרב שטרנפלד יכול לשמש משל לרבנים אחרים, בפעילותו בעיר, בעת המלחמה הנוכחית. כאב נאמן לבניו, כן הוא הרב לעדתו. במסירות נפש עושה הוא למענם ובדרך זאת הצליח, אמנם, לסייע רבות לטובת קהילתו.
לעיירה נכנסו הם ביום ג', שלשה בספטמבר 1939. כבכל מקום פתחו תיכף בחטיפת יהודים לעבודה, לערוך בדיקות בבתי־יהודים ובחנויות, שעה שהם לקחו כל מה

שניתן היה לקחת. מאוחר יותר התחילו בגזיזת זקנים. הרב מיהר בכל פעם להשתדל והשיג רבות.

ביום שישי, בשמיני לספטמבר מצאו חייל גרמני ירוי בעיירה. בשבת, 9 בספטמבר, בבוקר כשנתכנסו הרב ועדתו לתפילה בבית הכנסת הוקף בית הכנסת על ידי זקיפים גרמניים וז'נדרמים. הם אסרו את הרב ועוד עשרים בעלי בתים והובילום למאסר. הרב ועשרים היהודים הנעצרים היו בני־ערובה שיימצא היהודי, שירה כביכול, בגרמני.

העיירה היתה כמרקחה. הכיצד ל מ ס ו ר את היהודי? והרי אף יהודי לא ירה. בכו, אמרו תהילים. אותו דבר עשו גם הנעצרים בתפיסה, אך הישועה עדיין רחוקה היתה.

למחרת, ביום א' 10 בספטמבר, קרה אמנם נס. בפני השלטונות הגרמניים הופיע פולני נוצרי והצהיר שמצפונו אינו נותן לו מנוחה, כי בגלל שתיקתו ישמדו קרוב לעשרים איש. משום כך הוא שבגרמני ירה הרוקח הנוצרי המקומי, בשם קוואפיש. מיד אסרו את הרוקח, ערכו בדיקה בדירתו ומצאו שם אקדח. ממחסנית הכדורים חסרו שני כדורים. לאחר שניתחו את גוויית הירוי מצאו בה שני כדורים, שהושוו עם כדורי האקדח, ונתברר כי הם אותם הכדורים.

בדרך זאת נתברר שהיורה היה אמנם הרוקח. אותו הרגו ואת היהודים החפים שיחררו.

הגרמנים יצאו את העיירה. את השליטה קבלה המשטרה הפולנית והיהודית. גיטו לא היה קיים. היהודים והפולנים ממשיכים להתגורר כקודם. כמקודם עוסקים יהודים ופולנים במסחר, עומדים בצוותא בשוק בימי היריד השבועי וכו'. אלא שהוטל איסור על היהודים לעזוב את תחומי העיירה בלי "פשפוסטקה".* קרה גם שבחור יהודי נורה. הוא היה פליט מלודז' ויצא לסחור בכפר קרוב. שם מצאהו ז'נדרם גרמני וירה בו.

פרנסה בעיירה ישנה בשפע. יהודים מרוויחים יפה. הכל עולה בזול והיהודים מתקיימים, באופן יחסי, לא גרוע יותר מאשר לפני המלחמה. אבל משתי פורענויות סובלים היהודים במיוחד: בימי השוק מוקף השוק קרובות ע"י ז'נדרמים הבאים מוולברום. קודם מחרימים הם את כל הסחורות שהם מוציאים אצל כל יהודי שבשוק. אחר כך "בודקים" הם בדירות־יהודים ומשם נוטלים הם כל מה שניתן ללקיחה.

צרה שניה: לעתים קרובות מאוד מקיפים הם את הרובע היהודי וחוטפים עשרות

* רשיון מיוחד.

יהודים למחנות עבודה. אם כי כבר חזרו מן המחנה כמה עשרות יהודים, עדיין חסרים רבים מן החטופים.
החיים העדתיים, גם הם מתנהלים כלפני המלחמה. מתפללים, כתמיד, בבית הכנסת. בחורים יושבים ולומדים בבית המדרש. המקווה קיימת והשוחטים עוסקים בשחיטה כמקודם.
בשבת אחת בחודש דצמבר 1941, הגיעה לעיירה מכונית עם ז'נדרמים מוולדברום. היהודים הלכו להם, כתמיד, לבית הכנסת, וטליתותיהם מתחת לבית־שחים, לתפילה. בשעת התפילה שוחחו על הז'נדרמים אשר הופיעו שוב בעיירה, אך עניין רב לא יחסו להם, מכיוון שמורגלים היו בכך.
סיימו את התפילה וחזרו הביתה לאכול סעודת־שבת עם חמין ופשטידות, שעדיין היו אוכלים בעיירה.
כשנשא הרב את כוסו כדי לקדש על היין, פרצו לתוך ביתו כמה שוטרים פולניים והודיעו לרב, בשם השלטון הגרמני, שהוא נאסר, כבן ערובה, עד שהיהודים ימציאו ויימסרו כל פרוותיהם במשך שלוש שעות. אם לאחר זמן זה יימצא בבית יהודי שיירי פרווה, יירה הרב. אותה שעה נאסרו גם חמישה בעלי בתים מבין החשובים, ויחד עם הרב הובלו לכלא המקומי.
בעיירה נפלה בהלה. הושבתה השבת. נשיהם וילדיהם של ששת האסירים יצאו לרחובות בצעקה, שיהודים ימסרו תיכף את הפרוות. יהודים התחילו בריצה להנהלה הפולנית ופרוותיהם בידיהם.
לא עברו אפילו שעתיים ובבתי יהודי־העיירה לא נשאר סימן של פרווה. את הכל מסרו. אף יהודי לא רצה לקבל על עצמו את סיכון חייהם של ששת היהודים עם הרב בראשם.
למרות זאת, היה נכנס לחדר האסירים, יצוא ושוב, ז'נדרם שכיוון את אקדוחו לרקתו של הרב וצרח: "יהודים לא ימסרו את הפרוות ואתה תיירה כמו כלב!..."
פחדם של היהודים האסירים הלך ורב. ניסו להכניס להם משהו לאכול, אבל הז'נדרמים לא הרשו.
רק ביום ראשון, לפנות ערב, שחררו את היהודים האסירים. למחרת, ביום שני, הובילו לוולברום שש עגלות גדולות מלאות פרוות של יהודים.
בחודש מאי, 1942, חיו יהודי פילץ באימה נוראה. בימים הראשונים של החודש, הגיעו מוולברום לפילץ, שני שוטרים פולניים ואסרו פולני מקומי והובילוהו בעגלתו של יהודי. בעגלה נסעו: הפולני האסיר, שני השוטרים הפולניים, אשתו של אחד השוטרים, העגלון היהודי ועוזרו, גם כן יהודי.

בדרך, מפילץ לוולברום, באה לקראתם עגלה ובה פולנים מספר. העגלה, גם היא מוולברום, נעצרה לרגע ונעמדה ברוחב הכביש. העגלה עם האסיר, מוכרחה היתה להיעצר, בו ברגע נתכו יריות על שני השוטרים. שניהם נפלו חלל בו־במקום. העגלון היהודי נפצע קל מכדור חולף. האסיר הפולני מפילץ, יחד עם היורים, נעלמו כאילו לתוך תהום.

משחזרו העגלונים היהודיים וספרו את הקורות, השתררה אפלה בעיירה. ידעו שהעניין לא יעבור חלק. אבל איש לא ניחש באיזה צורה תבואנה התגובות.

וכאן — שוב אירע נס. הנוצרים ואשתו של השוטר שנרצח, קבעו בעת החקירה בבטחון מלא, כי לשני היהודים לא היתה ידיעה כל שהיא על ההתנקשות.

למחרת הוקפה עיירה על ידי מספר גדול של ז׳נדארמים גרמניים. הם אסרו מספר גדול של פולנים והוליכום. למעלה מעשרים פולנים נורו בעיירה. אחר כך הקיפו את הרובע היהודי, אסרו את האשה שבביתה סעד הנוצרי שנמלט בו ביום שנאסר. (האשה היתה בעלת מסעדה). הוציאוה לרחוב וירו בה. אחר כך עברו בכל מעונות היהודים ופתחו בבדיקות.

בשעת הבדיקות, גזלו מן היהודים כל מה שהיה להם. זהב, כסף, מעות, חפצים, לבנים, מלבושים, מזון, כלי מטה ורהיטים.

שבעתיים קשה היתה האימה שעברה על יהודי פילץ, במשך חודש יוני, 1942.

ביום ששי, פרשת בהעלותך, תש״ב, (5 ביוני 1942) בוצע בעיירה הסמוכה פ ל ו ט ־ נ י ק, גירוש האוכלוסיה היהודית המקומית. הוליכו אותם במכוניות משא ל״כיוון בלתי ידוע״.

תיכף פשטו שמועות, כי גורל דומה צפוי גם ליהודי פילץ. תיכף התקשר חבר ה״יודנראט״, ר׳ חיים לאחר קבלת הידיעה, עם הרב, שיגזור תענית ליום השבת. לאחר ישוב־דעת החליט הרב על דעת עצמו, לא להכריז על תענית־צבור בשבת, אלא לתת צדקה.

ביום ששי, לפי פקודת הרב, חיזרו זוגות של מתרימים על הבתים וסלים בידיהם ואספו כמות גדולה של לחם וחלות, וגם סכומי־כסף גדולים. כל זה חולק תיכף בין העניים המקומיים.

הודבקו מודעות שלפיהן צריך הקהל לבוא לבית הכנסת לאמירת תהילים בציבור. עזרות הגברים והנשים מלאות היו. עד הערב חזרו שלוש פעמים על כל ספר התהילים. הצעקות, הבכי והעוויתות באמירת התהילים קרעו לב.

אותו ערב שבת היה כערב תשעה באב. איש לא טעם מסעודות שבת המוכנות. איש

לא עלה על משכבו לישון. כולם הכינו להם תרמילי־גב, מלאום בדברים הנחוצים ביותר ותלום על שכמם, במקרה של פקודת גירוש פתאומית.
למחרתו, עם עלות הבקר, פתחו באמירת תהילים והפסיקו רק לתפילה. עם סיום התפילה, לא הלך הקהל הביתה, אלא המשיכו באמירת תהילים עד הערב.
ושוב ליל־שימורים ופחדים. איש לא פשט את בגדיו. איש לא שכב לישון. שוחחו על כך שהלילה יארע משהו. שעה חלפה, שעה באה. האיר היום ובלב — הקלה פורתא.
ביום ראשון, פרשת שלח, 7 ביוני 1942, אורגן מפעל התרמה עצום של מלבושים, לבנים ונעלים, מזון וכסף, שחולקו בין העניים. כל אותו יום אמרו תהילים בבית המדרש, והודבקו מודעות, שמחר, יום שני, הוכרז כתענית ציבור לכל האוכלוסיה היהודית.
טרם עלה השחר ויהודים עמדו לאמור תהילים בלבבות שבורים. הבכיות הגיעו עד לב השמים. הפחד מפני הגירוש ל"כיוון בלתי ידוע" נורא היה ואין לשערו.
לאחר אמירת תהילים עמדו להתפלל בנעימת הקינות של תשעה באב. עם סיום התפילה פתחו ב"אבינו מלכנו" ואמרו סליחות לכ' סיון. נאסף סכום של ארבעים אלף זלוטות במטרה "למנוע את הרעה".
והשניים כאחד, אמירת התהילים והכסף, עלו יפה. ב־15 ביוני 1942, יצאה מפילץ תיליגרמה ובה מלה אחת ויחידה:
— מ נ ו ח ה ! — — —

פ א ב י א נ י ץ
חודש ימים לפני חג הפסח תש"ב, הגיעה לעיר ועדה של אנשי הגסטאפו עם כמה רופאים צבאיים. כל האוכלוסיה היהודית נדרשה להופיע לפני הוועדה. הוטלה חובה על ההורים להביא אתם אפילו תינוק בן יומו.
את מטרת הבדיקה לא ידע איש. כולם התפלאו: מה לה לוועדה לבדיקה רפואית ולזקנים בני שמונים או לתינוק בן יומו.
כולם הופיעו לפני הועדה. לאנשים בריאים, גברים ונשים, הוטבע חותם על החזה באות A. כל הילדים עד גיל עשר, הזקנים למעלה משש‌ים וכל החלשים נחתמו באות B.
הדיו של החותמת היתה מסוג זה שאינו ניתן למחיקה.
הבדיקה לא היתה נכונה, כי באות B נחתמו הרבה אנשים בריאים לגמרי, אף שמראיהם היה רע. רזים היו, וכדומה.

שבת, 16 במאי 1942, הוקף לפתע הגיטו היהודי על ידי עשרות ז׳אנדרמים. נפלו יריות. אחר כך חדרו לבתים היהודיים והתחילו להבהיל, לרדף ולדחוק את כל היהודים, אנשים, נשים וטף, שיצאו תיכף למגרש הספורט ״קרושֶה ואֶנדֶר״. מכל העברים, מכל הרחובות, התחילו לגרש יהודים שלא נטלו אתם דבר.

בבתים ובדרך היכו באכזריות את היהודים, בידים, בקתות רובים, באלות. בשעת מעשה החריבו גם רכוש יהודי, שברו ארונות, ניפצו שמשות, כלי מטבח וכו׳. בשעת הבהלת היהודים למגרש ״קרושה ואנדר״ נורו כמה אנשים, שלא הספיקו לרוץ מהר, כפי ש״הם״ רצו. היום היה גשום. זרזיפי מטר. היהודים, ביניהם זקנים וילדים רכים, חולים וזקנות נתכרבלו כולם תחת גשמי־זעף, בגוש אחד. אסור היה לאיש לזוז מן המקום. על ניע־כל־שהוא, באה מהלומה או כדור.

הלילה חלף. עם עלות השחר, ביקשו כמה אנשים ללך לעשות את צרכיהם. לכך באה תשובה: לעשות את צרכיהם במקום. לא לזוז מן המקום. באין ברירה, עשו גברים את צרכיהם בנוכחות נשים, ושעות מספר עמדו היהודים בתוך הצואה.

אוכל, ואפילו מעט מים לשתות, לא ניתן ליהודים. היום הראשון עבר כולו תחת גשם שוטף, מבול של מהלומות. אנשים התמוטטו מעייפות ואפיסת כוח.

ביום ראשון, 17 במאי 1942, באה פקודה שיסתדרו, לחוד, כל אלה שהוחתמו באות A ולעומתם, כל אלה שהוחתמו באות B. היות ולא בדקו את הקבוצות, התגנבו רבים מאות B לתוך קבוצת A. לילה ירד. הגשם לא פסק. חושך ואפלה כבתוך שק. מגרש ה״קרושה ואנדר״ מואר באופן קבוע בזרקורים.

למגרש הנמצא ליד מסילות הברזל, התקרבה רכבת־משא. כל אלה מקבוצה B הועמדו מלכתחילה בקצה המגרש, סמוך למסילת הברזל. קבוצה B נמצאת תחת אור הזרקורים. קבוצה A רואה מרחוק מה שמתרחש. זקנים וזקנות, נשים וילדים נדחסים באכזריות לתוך הקרונות. בועטים בהם, מכים אותם, הולמים בקתות רובים בראשים. ילדים קטנים נעקרים מזרועות אמותיהם ומושלכים בידיהם וברגליהם הקטנות לתוך הקרונות. מרחוק נראים ראשים מנופצים, דם, ליח ואברים. צעקות האומללים, של ילדים ושל מבוגרים, מגיעות ללב השמים. אבל השמים משיבים בגשמים, כאילו פמליה של מעלה מורידה דמעות על חורבן יהודים ואסונם.

הילולות והבכיות פוסקות. כל האומללים כלואים כבר בקרונות. נשמעות רק בכיות וצריחות חנוקות. דלתות הקרונות נעולות כבר וחתומות. בכי תמרורים נשמע, נקישות בדפנות. היאבקותם של קרבנות אומללים וכלואים. כל יהודי קבוצת A, שקרוביהם, נשיהם, ילדיהם, הוריהם, אחיהם ואחיותיהם נמצאים בקרונות החתומים, בוכים בחשאי.

בקרונות אין אוויר. הקרבנות נותרו ללא אוכל ושתיה. ללא מעט מים, כפשוטו. כבר רבים שם המתים: ילדים שנרצחו וזקנים שהרוצחים קפדו את חייהם כשדחקום לתוך הקרונות.

לפתע, קרוב ל־8 בבוקר, ביום שני, 18 במאי, הוחלפו המשמרות. הז'אנדרמים בעלי־"המבצע" הלכו להם. במקומם באו אחרים. יהודי קבוצת A הרגישו כי הז'אנדרמים שזה עתה הופיעו, אינם רשעים כקודמיהם. התחיל משא ומתן להצלת הורים, נשים וילדים, מתוך הקרונות החתומים.

אנשים מתוך קבוצה A נתנו שעוני זהב, יהלומים, כסף ומטבע זר, שנתפרו לתוך מלבושיהם, על מנת להוציא את קרוביהם מתוך קרונות המוות.

הז'אנדרמים השיבו כי אנשים בגיל שלמעלה מ־60 שנה, בשום אופן אין הם יכולים להציל. לעומת זאת, קבלו על עצמם להציל ילדים ונשים חלושות. הגיעו חשמליות להוליך את קבוצת A ללודז'.

שעה שיהודי קבוצת A נכנסו לחשמליות, פתחו הז'אנדרמים את הקרונות החתומים של קבוצת B והוציאו משם קבוצת ילדים סביב גיל עשר ומספר זעום של נשים שהוכרו כחלשות. ביחד הגיע מספרם ל־150 נפש. את המשוחררים הטילו לתוך החשמליות, בין אנשי קבוצת A.

מתוך הקרונות החתומים, שוחררו רק אותם היהודים ששולם בעדם כופר הגון. ה"משוחררים" ספרו על מספר רב של ילדים נרצחים ומתים, זקנים וחולים, המוטלים בקרונות.

החשמליות יצאו ללודז'. הקרונות החתומים עם קבוצה B נשארו לזמן מסוים ואחר כך הוסעו ל"כיוון־בלתי־ידוע" הידוע...

חברי קבוצת A נשלחו למחנות עבודה שונים בגרמניה. יהי רצון שעוד יתראו בעולם הזה אנשי קבוצת A ואנשי קבוצת B.

סלומניק

לא הרחק מקרקוב נמצא ישוב יהודי עתיק בסלומניק.

עד למלחמה, מנתה הקהילה היהודית בסלומניק, קרוב ל־800 נפש. הסיבה לגידול הישוב היהודי הזה, היא התווספות של אלפי פליטים יהודים מקרקוב ומסביבתה, גם משל יהודי לודז' ומשל עיירות אחרות שב"גנרל־גוברנמנט".

עד לפני המלחמה לא חיו שם היהודים ברעה. אך היה שם רופא, פולני, שונא ישראל מובהק. אנטישמי זה ירה לא מזמן, במו ידיו, בתושב היהודי המקומי, ר' מרדכי זאב

ציגלר, בגלל חשבונות קודמים שהיו לו אתו, עוד מימי פולין. ירה בו ועתה היה מתהלך לו בלי דין ובלי דיין.
רופא זה, הוא ששיסה כל הזמן את השלטונות הגרמניים בישוב היהודי. יחד עם הפולנים שארגן, פנה ל"לאנדראט", לגרש את כל היהודים מן העיירה.
מובן, שלבקשתו היתה אוזן קשבת. ביום ששי, פרשת בהעלותך, 5 ביוני 1942, בוצע הגירוש. האוכלוסיה, בחלקה הגדול, נצטוותה להתאסף ולא הירשו להם לקחת אתם דבר וכפי שהיו ועמדו, באותו מעמד נדחסו לבית הכנסת ולבית המדרש ושם החזיקו 4 ימים את היהודים, מאות זקנים וזקנות, ב־8 ביוני 1942 הושיבום בקרונות חתומים והוליכום ל"כיוון הבלתי־ידוע" העגום והידוע.
בשעת חטיפת היהודים, ניתכו עליהם מכות רצח, כנהוג מאז, בזזו את מעונותיהם והשחיתו רכוש יהודי.
נביא כאן שני מכתבים משני ניצולים מבין יהודי סלומניק. המכתבים אופייניים מאוד. בהם משתקפים כל האימה, הפחד והבלהות שעברו על האוכלוסיה היהודית בפרובינציה. נכתבו בידי שני יהודים פשוטים ובשפת יידיש פשוטה, לאדמו"ר שלהם. הם גם מסמכים תרבותיים־היסטוריים לקורות תקופתנו. נכרת בהם האמונה באדמו"ר, אמונה שלמה בברכתו, שבזכותה אפשר להינצל בעת צרה וקללת האדמו"ר יש בכוחה להביא רעה על ראש הרשעים. משום כך מזכירים הם את שמו של הצורר כי אשתו היא מעוברת (אשתו של הצורר כננוביץ!) שהאדמו"ר יתפלל ש ה י א תיענש והרשע יהיה עסוק וטרוד בשלו.
הנה תוכן המכתבים:

אגרת ראשונה *

ב"ה. יום ג' פרשת שלח, שנת שב"ת פה סלומניק
החיים והשלום וכל טוב שלח (שלוח?) לכבוד ידידנו
זכו... מו"ה... כן עטרת ראשנו, הרב הצדיק האדמו"ר שליט"א.
אשפוך לפניו מרי שיחי, ע ל ש ב ר ב ת ע מ י, על השבר שקרה לעירנו סלומניק. ביום ששי, בבעלותך, הגיעו מה" מ י נ י ם ש ה ו א" שהקיפו את כל העיירה והוציאו את כל היהודים. (אחוז מצער בלבד נשאר), א נ ש י ם, נ ש י ם ו ט ף, זקנים ק ר ו ב ל מ א ה וקטנטנים, י ו נ ק י ש ד י י ם. קיבצום למקום אחד והחזיקום עד יום שני,

* המשפטים בעברית (מודגשים) נמסרו כבגוף המקור. ללא כל שינוי.

פרשת שלח. בו בבוקר הגיעו למעלה משלושים משאיות ולצערנו הוליכו את כולם. לעת עתה אין יודעים לאן.

עד כמה גדלו יסורינו, בייחוד שביניהם היו גם רבנים, שוחטים, חזנים, יהודים יקרים, חולים ותשושים, גם חמי וחמותי ובני ביתם, אחד מגיסי ובני ביתו ודוד. אין לתאר את הצער העצום. אנחנו נשארנו גלמודים, יתומים חיים, האמירה הולכת וגדולה. ה' ירחם.

בבקשה מכם, אהובינו ידידינו, להזכיר לפני כ"ק האדמו"ר שליט"א, את מורי חמי נ"י וחמותי תחי' וב"ב. גיסי וב"ב ודודי, שנשמע מהם בשורות טובות תיכף. אי איפה הם ונזכה לראות את כולם במהרה, בשלום. שבל ייקרעו לבותינו חס ושלום. כולי דווי על שבר בת עמי. רואה אני בצער זוגתי תחי'. רגע אין היא פוסקת מלבכות, בל יבולע לה חלילה. גם על צער גיסי שנשאר לבד. אינני רוצה להוסיף ולצער אתכם אך ברצוני להזכירכם עוד משהו. לפני שבועות כתבתי לכם על משפחת ידידינו מרדכי זאב הי"ד, שצורר מקומי חותר תחתם וגם תחת כולנו וזהו (הגירוש) פרי מעללו הוא, ימח שמו. השיבותם לי בתשובה על ברכת כ"ק האדמו"ר שליט"א שהאציל על משפחת מרדכי זאב, ואמנם עמדה להם. הם ניצלו ויצאו מתוך שבי, בזכות צדיק בן צדיק.

מפיל אני עכשו תחינה שתכניסו את עצמכם למצבנו ולהזכיר את כל אלה שאזכיר אני כאן, שבזכות תפילת צדיק בן צדיק יישארו בחיים, שלא יחסר להם מזון ושבמהרה נשמע מהם בשורה טובה ובקרוב בקרוב נזכה להתראות אתם בלב שלם.

אני מזכיר את כולם: חמי שמואל מאיר בן תמר וזוג' צבי' בת מרים חי', בנם בצלאל, בתם שרה, נכדם מרים חי' בת מלכה רבקה. גיסי משה בן ציון בן אסתר וזוגתו רייזל בת צבי', בנם יעקב יוסף, בתם חנה פרומט, בתם הילדה מרים חי', בן דודתי, אלעזר זיסקיונד בן חי' ובני ביתם.

מעשיהם הטובים של חמי וחמותי יעמדו להם. הם חילקו כל פרוטה, למעלה מכוחו־תיהם ובזכות עוללים ויונקים, בכיותיהם וצעקותיהם ששמענום כאן, שתעלינה לפני השי"ת. אני גם מזכיר שחמי וחמותי חלושים הם. כמו כן גיסתי רייזל שחלשה היא. שיחזקם השי"ת אב הרחמים שוכן מרומים, רחם נא עלינו ובקרוב שוב נראה את שבויי־חינם. אני מזכיר גם אותנו הנשארים, אני דוד בן לאה, זוגתי אסתר בת צבי, בתי הילדה תמר, גיסי צבי בן צבי לרפו"ש * על ידו הימנית. צדקתו ועניותו יעמוד

* לרפואה שלמה.

לו, שיראה בקרוב את הוריו. הוא הקריב את עצמו למענם וכמעט שמאבד את עצמו. לא אוכל עוד לחזות בצערו ובצער זוגתי תחי' אינה נותנת שנת לעיניה ואוכל לא בא אל פיה. צמנו בתמידות. היום כבר אין לנו כוח לצום. בקושי נשתרך על רגלינו.

פעם ופעמים, הואילו נא להזכיר בקודש את כל הנ"ל ואולי תוכלו להשיב לי בכתב מה היתה תשובת כ"ק האדמו"ר.

רוצה אני שכ"ק האדמו"ר יבטיח לי שכולנו נראה אותם בחזרה, חיים ובריאים. מקבלים אנחנו עלינו שהאדמו"ר שליט"א יגזור עלינו לעשות משהו ובלבד שנראה אותם בקרוב ואותנו הנשארים לא יגרשו עוד, ח ס ו ש ל ו ם.

בשעה שרק נוכל לשלוח כסף או חבילה, נשלח לו. לעת עתה אין יוצאים לרחוב.

שייוושע כ ל ל י ש ר א ל ושאמר די ל ח ב ל י מ ש י ח. שיבוא כבר גואל צ ד ק ש ל נ ו, ב מ ה ר ה ב י מ י נ ו, א מ ן.

אשתדל לפעול גם להבא למען ה"כולל", אם כי הוליכו את כולם, ביניהם הישיש חם שמואל בן קרנדל וב"ב, אשר למל בן רויה, מאיר יחיאל שוחט וב"ב, דוד שכנא וב"ב, מאיר מלמד וב"ב, שלמה מאיר וב"ב.

יעזור השי"ת ויקרא לשבויים דרור.

אנצל כל האפשרויות ולמעלה מן האפשרויות. שיקבל כ"ק האדמו"ר שליט"א את תחינתנו.

עבדכם משתחווה מול הדרת כבודכם ומצפה לישועה שלמה ולתשובתו הקדושה.

דוד בן לאה.

האדרעס: תכתבו לי כמקודם. הגם שאני כותב על הקאפערט אדרעס אחר. אבל תכתבו על האדרעס הישן שלי. בינתיים שולח אני ח"י זהובים פדיון נפש. י ה י ר צ ו ן שנראה את כולם חיים וקיימים.

אגרת שניה

ב"ה

כבוד הרב הקדוש האדמו"ר שליט"א.

מהולל השם יתברך שכל משפחתי ניצלה. רק את הסבא"שי, יהודי בן תשעים, הוליכו. שמו שלמה בן הנדל.

מבקש אני את האדמו"ר שליט"א שיתפלל על כולנו, שלא תסור ממנו שמירה, גם להבא.

אני שולח 50 זהובים פדיון נפש. דרישות שלום ובקשה שכולנו ניזושע במהרה ובקרוב ושהצורר לא יכול עוד להרע לנו. שוב הוא חותר תחת ליהודים מספר, שבקושי עוד שרדו.
אני גם מזכיר שאשתו מעוברת. שיהיה טרוד ועסוק בשלו ומשלו. רחם נא, אדמו"ר קדוש, והתפלל עלינו.

אפרים פילש בן מלכה.

עד היום אין כל ידיעה לאן הובלו יהודי סלומניק, כמו שאין ידיעות על יהודי הקהילות הקדושות האחרות, שמשם הובלו וגורשו היהודים.
המספר הזעום של 10 אחוז יהודים, שהצליחו להסתתר, ברגעי הזעם והתוכחה, חיים תוך פחד לגורלם בעתיד.
"הנה לא ינום ולא יישן שומר ישראל". שומר ישראל ישמור גם את היהודים שעדיין הם במקומותיהם.

אוטבוצק

מפסח ועד שבועות תש"כ.

ביום ששי, ערב ליל שבת הגדול, בסמוך לשעה 3 לפנות בוקר. הגיעו שני חיילים לחוילה בה השתכן ה"יודנראט" ברחוב וארשבסקי. חדרו לבית שבו התגוררו הפקידים וביצעו שורה שלמה של מעשי שוד.
משומר בית החולים למחלות מידבקות, גזלו 200 זלוטות. לשומר, איש עני ואביון, לא היה במה לקנות צרכי חג. לכן מכר מחפציו כדי לקנות תפוחי־אדמה לפסח. את מאתיים הזלוטות הללו, גזלו ממנו ולאות "תודה" הכוהו ופצעוהו באקדוחיהם, אותו ואת בני משפחתו.
משגמרו עם השומר, נכנסו לדירתו של פליט מגרמניה שדר באותו בית. הפליט קיבל את ה"אורחים" בסבר פנים יפות. כיבד אותם בקופסת סיגריות. בראשונה "תלשו" לו את הסיגריות ולאחר כך, בעד "הכנסת־אורחים" שלו הרביצו בו כהוגן וגנבו ממנו 3 שעונים שקיבל לתיקון, בהיותו שען. ניפצו את הראי ויצאו.
כך ביקרו והתארחו אצל כל פקידי הקהילה שדרו בחוילה.
משם יצאו לחוילה של קליש, ברחוב צ'יכא 2. בחוילה זאת דר יהודי בן שבעים. הניך שיירדזקי. תלמיד חכם, חסיד, אך עני כפול שבע. באחרונה היה גם תשוש וחולה.

שיירדזקי זה נהג להשכים לפנות בוקר וללמוד. לכבוד שבת השאיר תמיד את החשמל דולק. בביתו של שיירדזקי התגורר גם בנו, בעל מום, עם אשתו.
משהגיעו שני החיילים לחוילה. בלטה לעיניהם דירתו של ר' הניך, כי שם האיר אור ונכנסו לשם.
בהיכנסם לבית מצאו את כולם במיטותיהם. הם דרשו כסף. שיירדזקי הישיש ענה, כי עני הוא ואין לו כסף. שני החיילים התחילו להכותו ולצרוח כי "יודן האבן אללס". (ליהודים יש הכל! — בגרמנית) הישיש אמר לכלתו שתתן להם את גביע הכסף ודבר זה הרגיז אותם יותר והיכוהו ברצחנות.
אחר כך ציוו שהישיש ירקוד בלי הרף, עירום ועריה, לתוך המטה וממנה, עלות ורדת בלי הרף. משצנח הישיש, יגע, שלף אחד מהם את אקדוחו ורצחו ביריה.
אחר כך השתער באקדוחו על המיטה שבה שכב בנו־יחידו, בעל מום. הלה התרוצץ על משכבו וצעק בקולות על־אנושיים: יהודי עני אני!... קשה להבין מה השפיע כאן. עובדה היא שהם, כאילו נבהלו. היורה החזיר את אקדוחו, ניגש לכלתו של הישיש הנרצח ואמר לה (בגרמנית) "להתראות" ויצאו.
בבוקר, משנודע ליהודי אוטבוצק מה שקרה משך הליל, נפלו עליהם אימה ופחד.
ראש ה"יודנרט", גורביץ', פנה בענין זה למפקד, שליכט, שענה כי אין כל עצה נגד חייל ההולך לחזית.
תשובה זאת עוד הגדילה את הבהלה. היהודים נוכחו לדעת כי חסרי־מגן הם. משום כך אין היהודים מדליקים אור בדירותיהם בלילות. יהודים אמידים הכינו לקראת הלילה, כסף ותכשיטים, במקרה שיופיעו, יהיה להם במה לשלם "כופר". העניים התכוננו, מי בשעונו, מי בחפצים אחרים, ארנק יפה, לבנים, גרביים, על כל צרה שלא תבוא ובלבד שיהיה במה לשחד את העינים.
באוטבוצק כולה תיקנו את הדלתות ואת הנעולים ותוך חרדה חיכו ל ב י ק ו ר י ם.
קהילת אוטבוצק פנתה לראש העיריה, ג ד ו מ ס ק י, שנבחר למשרה זאת עוד בימי פולין ונבחר הודות לשני הקולות של נציגי ה"אגודה". לבקשתם, שבימי הפסח, תינתן להם, במקום לחם, — מצות, דחה האחרון את בקשתם. והוא, צורר־יהודים מועד ממחנה־אוזון, עוד העיר כי בשום אופן לא יתן למלא בקשה ודרישה זאת, מכיוון שאין ליהודים כל פריבילגיה.
משלחת מטעם ה"יודנראט" התייצבה בענין זה לפני מפקד המחוז, והלה השיב: "יהודים יכולים לאכול צואה!..." גם הבטיח ללחום נגד כל אפשרות לאפיית מצה אפילו באופן פרטי.
ואמנם, קיים את הבטחתו. התחילה שורה של בדיקות בכל המאפיות, אם אופים בהן

מצות. שני ז׳אנדרמים נכנסו לבדיקה במאפיה של מנדל אופה־עוגות ברחוב שבידר־סקי ומצאוהו אופה מצות. הם השחיתו את הבצק, היכו אותו ואת הנוכחים שם. רק בשכר של חמשת אלפים זלוטות, לא עשו עניין מכך.

ולמרות הכל — נאפו מצות, אך בדרך של אנוסים בספרד. במאפיות סודיות ובאישון ליל. את המצות העבירו, לא בסלים, בציפות כרים או בשקיות, אלא במזוודות.

נתקרבו ימי החג. בעיר פשטו ידיעות מפה לאוזן, שבליל הסדר, יחזור, בממדים גדולים, מה שקרה אצל שיירדזקי. המהומה בין היהודים היתה גדולה.

שני לילות הסדר נערכו בצנעה. יהודים לא הדליקו חשמל, ורק נרות קטנים בודדים. שני הסדרים נערכו בחיפזון ובקיצור. משעברו לילי הסדר, הוקל על הלב.

שום מבצע־חג לטובת העניים לא הועבר. משום כך היו הרבה יהודים שלא היתה להם מצה אף כזית. מפני שבאוטבוצק היתה אסורה באופן רשמי אפיית מצות, עלתה המצה ביוקר רב ולא היה ביכולתו של אדם לא עשיר, לקנות מצה.

בשבת לאחר פסח, פתחו לפתע שוטרים יהודיים בציד יהודים למחנות עבודה.

היות ולפני שעה נחטפו יהודים מאוטבוצק למחנות עבודה ותנאי העבודה, המזון והיחס ליהודים היה, באופן יחסי, לא רעים, עלה הפעם ה״צ י י ד״ בנקל. לא הסתתרו יותר מדי, לא התנגדו ולא עבר זמן הרבה עד שהמשטרה היהודית אספה את מכסת היהודים שדרש מנהל מחנה העבודה, צורר היהודים הנורא, ד י ץ.

מספר היהודים החטופים הגיע ל־120 איש. כבכל מקום, קרה גם כאן אותו מקרה. בניהם הבריאים של העשירים גאלו את עצמם מידי חוטפיהם היהודים. משום כך נחטפו רק אנשים עניים ומזי־רעב. והיו אלה, לאו דווקא רווקים, אלא גם בעליהן של נשים ואבות לילדים.

את החטופים שיכנו בבית הספר העממי הפולני.

ביום ראשון, 19 באפריל 1942, העבירו את הנעצרים מבית הספר העממי לחדרונים שנמצאו בחוילה של מנהל מחנה העבודה, דיץ.

ביום שני, 20 באפריל. הוליכו את העצורים מן העיר. איש לא ידע לאן.

עבר יום, יומיים, שבוע, שבועיים ולא הגיעה כל ידיעה של המולכים, כאילו לתוך המים נפלו.

בא נוצרי וסיפר שיהודי אוטבוצק החטופים נמצאים במחנה המוות, טרבלינקה.

הורי וקרובי החטופים התחילו לפנות במכתבים, בטלגרמות, אך תשובה לכך, לא הגיעה לשום איש.

מחנה העבודה קאמפינוס *

ליל שביעי של פסח תש"א. השעה היתה כבר אחרי חמש. פתאום נשמעו בדלת נקישות חזקות שהלכו וגברו מרגע לרגע. פתחו את הדלת ונכנסו שני אנשי־משטרה פולנים שחפשו גברים־יהודים לעבודה ב"אובוז" (במחנה).

מצאו אותי שוכב במטה ופקדו עלי לצאת אתם ומיד. בקושי הספקתי להתלבש ואף כי לא ארך הדבר זמן רב, צעקו עלי שהדבר נמשך ונמשך ובסופו של דבר אחזוני בזרועותי וסחבוני מן הדירה לחצר.

בחצר הייתי הראשון. לא עבר זמן רב ומכל הצדדים התחילו להוליך עוד קרבנות כמוני. נאספו 15 איש. שוטרים יהודים העמידו אותנו בשורות והוליכונו להסגר ברח' לשנה 84. שם נוכחתי לדעת כי תשעים אחוז מן ה"חטופים" הם דיירים עניים, פליטים, חולים, תשושים, מכונמים ומורעבים.

כל 15 האנשים שנלכדו יחד אתי באותה חצר שוחררו תמורת כופר לשוטרים היהודיים, (חמשים זל. לכל איש). העיסקה נעשתה במחלקת העבודה שליד הקהלה היהודית בווארשה. משום כך נשארו רק העניים, החולים והתשושים. לצערי נתאמתה הדעה שהביע אותה — לאחר זמן — המנהל האנטישמי של ה"אובוז", שבכוונה שלחה הקהילה את הפליטים ל"אובוז", שתוכל — בדרך זאת — להיפטר מהם ושלא יהיו למעמסה על הקהילה.

בהסגר התלוננו הרבה "חטופים" כי חולים הם ובלתי־כשירים לעבודה גופנית. המשטרה היהודית הבטיחה כי בקרוב יבוא רופא שיבדוק את כולם והרופא לא בא. במקומו הגיעו כמה "וארטובניקים" פולניים, (אלה שלידיהם נמסרה השמירה על עבודת היהודים במחנות־כפייה), חמושים ברובים.

פקידי הקהילה מסרו אותנו לרשותם ועד מהרה התחילו שומרי המחנה הללו לגלות את רשעותם בהכאות, באיסור להיכנס לבתי־שימוש, בצריחות, בקללות, ובסופו של

* קאמפינוס — מחנה כשאר המחנות שבהם ניספו אלפים מתוך הנוער היהודי, היה חלק מתוך "תכנית המים", ושביצעו שורה שלמה של עבודות ליד נהרות שונים. העבודה בוצעה תוך עמידה במים עד לברכים ללא מלבושי עבודה מתאימים ותנאי התזונה מרעיבים הביאו לתחלואות שונות ולמקרי מוות לאלפים.
ארכיון המחתרת של גיטו ווארשא (ארכיון רינגלבלום) הצליח לאסוף חומר רב על העבודה בכל המחנות. אחד החשובים הרציניים — כותב ד"ר רינגלבלום — הוא התאור המלא של עבודת הכפייה בקאמפינוס, מקום הובאו לקבורה ב"גבעת המתים" הידוע, למעלה מ־50 בני נוער יהודיים ירויים ומעונים ע"י שומרי המחנה. התאור שנמסר ע"י הרב הוברבנד הוא אחד המסמכים החשובים של אכזריות היטלראית על יהודים עובדים. ע. רינגלבלום: "כתבים פון געטא", ב. 2 נאטיצן און אפהאנדלונגען.

דבר הבהילו את היהודים החטופים — בקתות הרובים — לככר שליד ההסגר, תוך כדי מעשה היכו את אלה שלא נזדרזו להסתדר לשילוח.
החטופים הסתדרו בשורות ברחוב לשנה. שם נאם שוטר פולני לפני הנאספים. בין היתר אמר:
— נוסעים אתם כעת למחנה עבודה. שם יהיה לכם טוב. הרבה יותר טוב מאשר בגיטו המסוגר. אך היזהרו והיזהרו שלא לברוח. מי שיברח, יירה במקום!
פקדו את המחנה. היו 180 איש. השוטר הפולני שנאם, פנה לשוטרים היהודים במלים אלה:
— אם לא תעמידו לי, תיכף ומיד, עוד עשרים איש, יש לי פקודה לשלח גם אתכם אל ה"אובוז".
לא הובהר לנו אם דבריו אלה, מתוך בדיחות נאמרו, או ברצינות. השוטרים היהודיים עלו להסגר והביאו עוד 20 איש שנחטפו באותה שעה. כך הושלמה המיכסה של 200 איש.
נשמעה פקודה להסתובב לכיוון רחוב ז'לאזנה ותיכף ומיד — פקודה לצעוד. הפקודות יצאו מפי פולני מפוטם, שאנשי המשמר כינוהו בתואר "פאני קומנדנצ'י". ואכן הוא שהיה מנהלו צמא־הדם והנבזה של ה"אובוז". בהנהלתו ניספו עשרות בני נוער יהודיים, שאף לקבר ישראל לא זכו, גיבורי ישראל האלמוניים, שלא היתה לנו אפשרות לרשום אפילו את שמותיהם ועל כן אין לדעת מי הם הנספים.
התחלנו להיכנס ברובע הפולני, עברנו ברחובות ז'לז'נה, כלודנה, השעה התקרבה לשש בבוקר. החשמליות כבר היו נוסעות. מבטי הנוסעים הפולניים לא היו מבטי־לעג, אלא מבטים מהורהרים ואפילו של השתתפות בצער. כך המשכנו דרך כיכר רינקובה, כיכר טיאטרלנה, מיאודובה, קרקובסקיה פודמיאסציה והגענו לגשר.
תוך כדי הליכה על הגשר שמענו לפתע צפירה חזקה של מכונית שבאה מאחורינו. לא הספקנו להציץ כראוי ומתוך המכונית קפצו גרמנים במדים ובלבוש אזרחי, שהתחילו להכותינו בפרגולים ולהריץ אותנו בקריאות: יותר מהר יותר מהר! אחר כך נודע לי כי היו אלה המנהלים הגרמניים של כל ה"אובוזים". הם הבהילו אותנו, כי לא רצו שהרכבת תחכה לנו, אלא שאנחנו נחכה לה, לרכבת, העתידה להסיענו ל"אובוז".
את הדרך מן הגשר עד לתחנת הרכבת במזרח העיר היה עלינו לעבור בריצה. רבים מן החברים נפלו מתוך חולשה ותוך כדי נפילתם הוכו על ידי הגרמנים לבושי־המדים. היה זה המקרה הראשון כאשר ששת שומרי המחנה שלנו עם מפקדם יחד, נאלצים היו ל ר ו ץ כמו היהודים.

בעיני הפולנים העוברים ושבים בייחוד הפועלים שביניהם ראינו בפירוש מבטי חמלה השלוחים לעברנו.

ליד התחנה חיכתה לנו משאית עם שני קצינים גרמנים בכירים, שאחד מהם היה הממונה הראשי על כל ה"אובוזים" (בהיותנו ב"אובוז" נוכחנו שהוא היה אדם עדין־נפש ובבואו פעם לביקורת, תבע לשפר את התנאים לטובת הפועלים היהודים שבמחנה העבודה).

לאחר שיחה בין הקצינים עם המפקד ומשמר־המחנה, הובילונו למחסן ולכל אחד מאתנו ניתנו שני מעדרים. חמושים במעדרים אלה הובלנו, בשביל צדדי, לרציף, שם חכינו לרכבת. על שאלות חברינו לאנשי המשמר, לאן נוסעים, השיבו ברוגזה: "כבר תראה בהגיעך..." ועוד תשובות דומות. הגרמנים הוסיפו כל רגע להטרידנו בגערות: לא לדבר! שקט! אחד מהם, על כל גערה וגערה היה מצליף במישהו מחברינו בפרגול שבידו.

לאחר רגעים מעטים הגיעה הרכבת ולה חמשה קרונות נוסעים ואחריהם — שני קרונות־משא סגורים.

הרכבת עצרה וחיש־חיש דחקו אותנו אל תוך שני קרונות המשא, נעלו מיד את הדלתות והחלונות והשאירונו סגורים מבפנים. ה"וארטובניקים" נכנסו לקרונות הנוסעים. בכל אחד מקרונות המשא דחסו 100 אובוזניקים. לא היה מקום לשבת ולו גם היו ספסלים, אי אפשר היה לשבת, בגלל הצפיפות.

כולנו היינו מצופפים כפקעת אחת, עם הצרורות והמעדרים. לכל נדנוד של הרכבת, נפלנו אחד על השני. אויר לא חדר לתוך הקרון. רק מבעד לסדקים הצרים חדרו בצמצום קרני־אור של יום אביב שטוף שמש שביעי של פסח תש"א.

מבעד לסדקים הללו ראינו את שדות־פולין היפים בפריחתם ואת יערותיה העבותים. אך מה לנו, הנדונים, ולשדות ויערות?

לא ידענו לאן אנו מוסעים. ניחשנו את הכיוון לפי שמות התחנות כפי שהכריזו עליהם הקררים: ולוכי, גרודז'יסק. פתאום נעצרה הרכבת והקרון שלנו הוצף אור. הדבר קרה בגלל פתיחת דלתות הקרון מבחוץ. האור סנוור את עינינו ומשהתרגלנו אליו ראינו כי אנחנו נמצאים בתחנת שימונוב.

מפקד המשמר ואנשיו התחילו לגרש אותנו מתוך הקרונות. את הגרמנים, במדים ובלבוש אזרחי, לא ראינו. נראה שליוו אותנו רק עד לתחנת ווארשה ולא המשיכו לנסוע אתנו. עמדנו על הרציף צפופים כבפקעת אחת. בלב הולם חכינו למה שיקרה מכאן ולהבא. שוב הבחנו במבטי־חמלה של פולנים בבגדי עבודה. פה ושם הבחנו במבטים כאלה גם בין הפולנים שלבושם היה טוב יותר.

המפקד ציווה להסתדר בשורות. ספרו אותנו, לראות אם המספר נכון, אם לא קפץ אחד מתוך הרכבת הנוסעת. לאחר שנוכחו כי איש אינו חסר, יצאה הפקודה: לצעוד!

היה זה ב־8 בבוקר. פתחנו בצעדה. לאחר הליכה של קרוב לקילומטר, הגענו לדיר. המפקד ציווה להשאיר בדיר את כל המעדרים והצרורות, בשמירתם של אזרחים פולנים.

ואז קיבלנו פקודה לצעוד הלאה. פתחנו בהליכה בכיוון קאמפינוס, בה צריך היה להימצא המחנה שלנו. כולנו היינו רעבים, שבורים ותשושים. הרעב עינה אותנו מאוד. המפקד ואנשי המשמר קפצו על העגלות העוברות ואילו אנו — המשכנו להשתרך ברגל. אחדים מאיתנו ניסו לקשור שיחה עם איש המשמר שנראה לנו יותר עדין מן האחרים. שאלוהו: לאן אנו הולכים, מה טיב העבודה, על תזונה ועל שכר. הוא השיב שהעבודה תהיה, לפי נורמות בכפר יוזפוב, ארבעה קילומטר בסמוך לקאמפינוס. העבודה לא תהיה קשה. יקבלו אוכל טוב ושכר יומי של 3,20 זל. התנאים — בדרך כלל, טובים מאד.

עם יתר אנשי־המשמר אי אפשר היה לשוחח על כך, כי במקום תשובה היו מכים בפרגול או בקת רובה.

תשובתו של איש המשמר עוררה שמחה רבה בלב כל אחד. כולם מוכנים היו לבצע את העבודות הקשות ביותר ובלבד לקבל אוכל לשובעה ויחס אנושי. בייחוד הובחנה שמחה זאת אצל ה"פליטים" שנחטפו מאותם אזורים בווארשה שסבלו מחסור, רעב, דחקות ואילו כאן נראו סיכויים לקבל א ו כ ל...

אם כי היינו יגעים ותשושים, התפשטה במהירות הבזק תשובתו של איש המשמר מפה לאוזן ועוררה בנו מרץ ובכוחות מתרעננים התחלנו לאושש את פעמינו להמשך הצעדה.

התחלתי להציץ סביבי. רציתי להיוודע מי הם חברי לעבודה. לא רציתי לדון לפי לבושם שהיתה נוראה. לא ארך זמן ונוכחתי שתשעים אחוז מביניהם הם פושעים. זאת הוכיחו בדבוריהם, בניבול פה, בקללות, ובגידופים אין־סוף. ומרגע לרגע נתגלתה אנוכיותם. תחילה חשבתי שיחסם של אלה שהגורל איחד את כולם יהיה יחס של אחוה של אחד לשני, על כל פנים יהיה זה יחס־חברי. לדאבוני, לא כך היה הדבר. מספר גדול של חברים לעבודה, היו אנשי עולם התחתון ועד מהרה עשו יד אחת עם אנשי המשמר, נעשו מלשינים ובזכות זאת לא ספגו מכות, לא נכלאו וקיבלו מנה כפולה של אוכל... "עבודתם" של מלשינים אלה עלתה לנו ביוקר. היא גרמה להרבה מקרי־מוות של חברים, שלא לדבר עוד על המלקות שספגנו.

חיפשתי, לכל הפחות, אדם אחד בעל סבר־פנים אינטליגנטי ולא מצאתי. חלק גדול מן הצועדים אתי, קהים ואדישים היו לגבי כל מה שמחכה להם, בגלל הצרות והסבל שעברו עליהם.

לאחר צעידה ארוכה, הגענו לכפר. המנהל ציווה לנוח 10 דקות. כדבורים סביב הכוורת, צבאו הצועדים על בית־אכר ראשון, שפגשו כדי לקנות אוכל. האכר, בן־טובים, הוציא כמה ככרות־לחם, של שני קילו כל אחת ודרש בעד כל אחת רק 5 זל', בעוד שבווארשה עלה קילו לחם 7 זל'.

בין החברים פרצו מהלומות. כל אחד רצה לזכות בלחם. דבר זה נוצל על ידי איכר שני שדרש כבר בעד כל לחם — 10 זל'. מובן שלא חסרו קונים. כאן נשמעו צריחות אנשי המשמר: "יהודים מלוכלכים". עד שבאו לכאן הז'ידים — צרחו הם — עלה מחיר הלחם 5 זל'. הודות לספסרות היהודית עולה כבר הלחם 10 זל'.

עשרת רגעי המנוחה תמו. המפקד ציווה לצעוד הלאה.

בדרך נתקלנו בהרבה איכרים. הם ענו ברצון על שאלותינו בנוגע לעבודתנו העתידה. אמרו: נעבוד בחפירת תעלה באורך של כמה קילומטרים, על הנארווה ליד הכפר יוזפוב. הקימו במיוחד צריפים חדשים — ספרו הם לנו — שיהיה לנו מקום ללון ולבלות. התנאים יהיו נוחים ונקבל גם שכר עבודה.

כפי שנוכחנו אחר כך, היו רבים מן האיכרים הללו — מנהלי־עבודה שלנו בעתיד ומהם צפויות היו לנו צרות גדולות.

הדרך נמשכה ארוכות. כזכור, נסעו המפקד ואנשי המשמר בעגלות של אכרים עוברים. אנו הלכנו, שלושה בשורה ומי שיצא מחוץ לשורה קיבל מהלומות מאת אנשי המשמר.

לאחר שעות הליכה הגענו לכפר קאמפינוס, ולו מנזר גדול בנוי אבן ומוקף חומה. בסמוך למנזר דר הכומר המקומי, ורבים מאתנו חייבים להודות לו שנשארנו בחיים.

עם בואנו לכפר, מסר אחד החברים לשגץ כמה זלוטות, שכר טירחא, על מנת שיביא לו ככר לחם. השגץ הביא את הלחם, אבל המפקד החרים אותו, בהודיעו, שקיבל פקודה לא להרשות מגע כל שהוא עם האוכלוסיה המקומית. לבסוף נמלך בדעתו והחזיר ליהודי את הלחם המוחרם, בהזהירו כי מכאן ולהבא שוב לא יוותר.

התחלנו עוזבים את הכפר, בדרך לצריפים וסוף כל סוף, ראינום ממרחק. בהיותנו עייפים מאוד, התחלנו להחיש צעדים כדי שנקדים, עד כמה שאפשר, להגיע לצריפים שבהם נוכל לנוח. לפנינו הופיע לפתע משאית גדולה עמוסה חוטים דוקרניים ובתא הנהג ישבו כמה אנשים לבושי הדור, שדיברו בפולנית.

אנשי המשמר מסרו לנו כי התייל הוא בשבילנו, לגדור את הצריפים. מאוחר יותר

נודע לנו שאחד היושבים בתא, היה המפקד הכללי של כל המבצע. שניים האחרים היו מהנדסים. הם באו לקבל אותנו, להכניסנו בצריפים ולמסור לנו פרטים על העבודה. המשאית הגיע עד לצריפים.

כעבור 20 רגע הגענו לשטח הצריפים. המפקד ציווה לעמוד ישר ולא לזוז מן המקום. אחר כך חילק את כל ה"אובוז'ניקים ל־10 קבוצות, לפי 20 איש. על כל קבוצה מונה ראש־קבוצה, יהודי. תפקידי ראש הקבוצה היו לדאוג לכל העניינים כגון: חלוקת האוכל, הצבת האנשים למשלות, לבדוק אם לא נעדר אי־מי. המנהל נאם נאום לפני ה"אובוז"ניקים ובין השאר העיר שאסור לפנות אליו אישית, אלא באמצעות ראש־הקבוצה, שגם עליו לפנות למנהל ה"אובוז", הוא הוא ה"ממונה" מטעם הקהילה ורק הלה יכול לפנות למפקד במישרין.

לאחר הנאום בחר ששה אנשים לטבחים. היות ואנשי המשמר הודיעו לנו בדרך, כי עם בואנו לצריפים, נמצא שם ארוחה מן המוכן, נצבת בנו לבנו כאשר שלח המנהל את ששת הטבחים הנבחרים אל המטבח, לקלף תפוחי אדמה לארוחה של היום.

משנכנסו הטבחים למטבח, מוכרחים היו במשך שעתיים, להדיח ולנקות את הדוודים. יגעים ורעבים הסתובבנו בחצר והרגיזה אותנו העובדה שנצטרך לרעוב ארוכות, עד שהארוחה תהיה מוכנה.

ניתנה פקודה לתפוס את הצריפים שבמקום. בכל צריך היו 100 אצטבות מסודרים בשלוש קומות, אחת על גבי השניה. הצריפים היו חדשים, אך קרשיהם דלילים. כך שבלילות האביב הקרירים של שנת 1941, כמעט וקפאנו מקור.

שני הצריפים הראשונים נועדו למשלוח שלנו. שני הצריפים האחרים למשלוח של 200 איש, שעמד להגיע, בעקבותינו. ראשי הקבוצה שלנו קיבלו את התפקיד לסדר את האנשים על האצטבות ולרשום את שמותיהם ומספריהם.

בשעת החלוקה פרצו מהלומות וגידופים. כל אחד רצה לתפוס לעצמו את הקומה העליונה, מבלי דעת על מה ולמה הם רוצים בה. אולם מאוחר יותר התברר מה חשוב היה הדבר הזה במחנה, כיוון שהכינים, הפרעושים, הזוהמה והליכלוך מן הקומות העליונות היו נופלים על השוכבים למטה מתחתם. לאחר ימי הפרך הקשים, כל אלה ששכבו על האצטבות העליונות, כשצריכים היו בלילה לנקביהם, ומבלי כוח לקום ולרדת, היו מטילים את מימיהם על השוכבים תחתם.

יום יום, ב־4 לפנות בוקר, היו נכנסים אנשי הביקורת, ומשלא היה בכוחותינו להתעורר היו הראשונים לספוג מכות אלה ששכבו על האצטבות התחתונות, כי אנשי הביקורת התעצלו לטפס עד לקומה העליונה.

סוף סוף נתפשרו בעניין חלוקת האצטבות. נשתרענו כולנו על הקרשים הערומים ללא כל סימן של תבן עליהם.

שביעי של פסח היה, במקרה, יום נאה. רוב האנשים לא הביאו אתם דברי־מאכל. ראשית, מפני שהיו עניים ובביתם לא היה מה לקחת. שנית: החטיפה והשילוח בוצעה במהירות הבזק, ולא הספיקו לארוז דבר כלשהו. רוב רובם של החברים נשארו רעבים, יגעים וחסרי אונים, כי אלה שהיה להם אוכל, לא חילקו ממנתם לרעבים.

שעות מספר לאחר בואנו למחנה, הגיעה עגלה עמוסה תבן. שוב קמו קטטות בין החברים. כל אחד רצה לזכות במנת תבן גדולה ככל האפשר כיוון שכמות התבן הספיקה — בקושי — להניחה למראשותנו. להתכסות — לא היה במה.

לא הועילה התערבותם של ראשי־הקבוצה להשקיט את המריבה, אך לצערנו, הצליחו האלות וקתות הרובים של אנשי המשמר, להרגיע את האנשים.

השמש התחילה לשקוע. הלילה נטה לרדת. בשמים התחילו להציץ, כוכב אחרי כוכב. נזכר אני כי הלילה ליל אחרון של פסח. כמה עונג ושמחה הייתי חש בשעה זו, מדי שנה בשנה. נזכר אני לילה הזה, בישיבה, אחר כך — בבית הרב, שאליו היו מתלקטים חסידיו הרבים — הטיבו לבם במשקה, עסקו באמירות חסידות ודברי תורה, יצאו בריקודים לוהטים ושרו ניגונים חסידיים. מעלה אני בזכרוני, כיצד מתפללים עתה ערבית בניגון של חג, כיצד מקדשין על היין, ואפילו היום, בתוך המחסור והמצוקה כשיהודים מתים בראש חוצות, עדיין נזהרים לאכול מצות ולא חמץ וכאן נמצאים 200 יהודים במצב נורא שאין דומה לו.

הרעב מענה. אם כי לפנים תמיד קלות היו עלי תעניותי, זה של היום מעניני עד כי בקושי אני עומד על רגלי. נראה שבגלל תשישות ואפיסת־כוחות משפיע עלי אפילו יום אחד שלא אכלתי בו.

סוף סוף, קרוב ל־7.30 בערב, הוכנה הארוחה. לא בלב קל ורוח נוחה החלטתי לסעוד ארוחה זו. חשתי שיש כאן משום פיקוח נפש, כפשוטו, ופיקוח נפש דוחה כל. סוף סוף, לאחר יום שלם של רעב, לאחר ה"תענוג" להיות בין "חטופים", לאחר דרך קשה ונוראה זאת, שלא פעם הולקיתי בה. מוכרח הייתי לקבל עכשו את ארוחתי הראשונה במחנה.

המטבח היה מסודר במבנה מיוחד, שגבל עם יתר חלקי ה"אובוז", כגון: אולם לחולים, חדר למנהל, חדר לאנשי השרות, מחסן למזונות, קאנטינה, שבה מכר פולני סיגריות וממתקים.

בין המטבח והבניינים האחרים עמדה מרפסת פתוחה, מכוסה רק בגגון. במרפסת צריכים היינו לאכול. למטרה זאת עמדו שם ששה שולחנות ארוכים וספסלים.

לפני הארוחה הראשונה, ערך המנהל מפקד של כל הקבוצות, ציווה שכולם ישבו לשולחן, לפי הקבוצות. כל אחד יכין לו את הכף והצלחת ובעד אשנבי המטבח ייצקו הטבחים את מנות־האוכל בצלחות.

הודענו שאין לנו לא צלחת ולא כף. המנהל נתמלא כעס ופתח ורטן: יאק טו — הכיצד... הלוא ידעתם שנוסעים אתם ל"אובוז" ולא לקחתם אתכם את הכלים הנחוצים?...

סיפרנו לו כי ה ח ט י פ ה בוצעה באישון לילה, ולא רק כלים, אלא גם מלבושים לא הספקנו לקחת אתנו.

...אם כן, השיב המפקד, תקבלו אוכל רק לאחר שהקהילה תשלח לכם כלים. הוא רגז על מדיניותה של הקהילה, שהיא מנהלת, בכוונה, מדיניות של חטיפת עניים ופליטים, על מנת לפטור עצמה מעול התמיכה בהם.

בסופו של דבר הודיעו 20 איש, מבין המתנדבים שאותם סיפחה הקהילה למחלקה שלנו והודיעו כי הביאו אתם את הכלים הדרושים.

הארוחה — תפוחי אדמה ומאקרונים. המנה — כמעט והספיקה. שבעים לא היינו, אבל היה בה לשכך את הרעב. המלח היה מרובה, תפוחי האדמה לא־מקולפים די צרכם ובשל התולעים שלא הוצאו חשנו בחילה כל הלילה.

קבוצתי גמרה לאכול וצריכה היתה לפנות את המקום לקבוצה שניה, כך לפי הסדר, עד שגמרו כל הקבוצות לאכול. היתה זאת הפעם הראשונה והאחרונה, כששרר סדר בארוחה.

בארוחות אחרי כן נפלו תיגרות ומכות בין האנשים, שכן רצה כל אחד להיות בין הראשונים לארוחה. בכל פעם חייבים היו להתערב אנשי המשמר, באלות, בקתות רובים ובמקלות גומי.

לאחר סיום הארוחה הראשונה קיבל כל אחד מנת לחם של 36 דק"ג. כולנו שמחנו, בהיותנו בטוחים שהדבר יחזור מידי יום ביומו.

המפקד, שהיה נוכח בשעת הארוחה הראשונה ושאל תכופות אם האוכל טעים לנו, הפר עד מהרה את שמחתנו באומרו, שמנת הלחם ניתנה לנו ל פ ע מ י י ם: רק 18 דק"ג לעכשו ו־18 דק"ג לארוחת הבוקר של מחר בתוספת לקפה. והוסיף כי בכל יום נקבל לארוחת בוקר, 18 דקה לחם, מרק בצהרים ומרק בערב.

האנשים המורעבים כמעט שלא שהו לדברי המנהל. בהיות הלחם ברשותם, לא נתנו דעתם ליום מחר, אלא בלעו מיד את כל מנת הלחם.

ב־9 בערב ניתנה הפקודה: ל י ש ו ן!

הלילה היה קר. הרוח פרצה בין הסדקים. רבים מן האנשים חלו במשך הלילה, בהיותם חלושים ותשושים, גרמו החוויות וטלטולי הדרך להרעת בריאותם.
כל הלילה לא ישנו. רק לפנות בוקר נתנמנמנו. לא הספקנו לעצום עין ולצריף נכנס איש המשמר וצרח: למפקד! מרוב עייפות לא הספיקו כולם להתעורר. יש להודות, כי ביום הראשון היתה התנהגותו של איש המשמר "אנושית". לא היכה ולא חיבל כמו בימים הבאים. הוא רק הודיע שהמאחרים־לקום, לא יקבלו קפה.
בשל עייפותם קמו האנשים, בעצלתיים, נאנחו ונאנקו, וכך גם הלכנו להתרחץ.
בטבורה של החצר עמדה משאבה ולידה — שוקת ארוכה. בשוקת — מספר גדול של תורים חסומים בפקקים. לפני הרחצה מילאו את השוקת מים, כל אחד שלף פקק מתוך חור, מים התחילו לזרום וכך התרחצנו.

ביום הראשון עברה הרחצה בשקט ובניחותא, כי מעט אנשים התרחצו אז. חלקם משום שלא היה סבון, אחרים היו חולים ובחלקם הגדול לא רצו להתרחץ, כפשוטו.
כך התחיל יום אחרון של פסח, שנת תש"א.
לאחר הרחצה, ב־6 בבוקר, ניתנה לראשי־הקבוצות פקודה, להוליך את האנשים לשולחנות, לארוחת בוקר. את 18 דק"ג הלחם, שכל אחד קיבל לארוחת בוקר, אכלנו עוד אמש, כך שארוחת־בוקר ראשונה במחנה היתה מעט תחליף של קפה שחור ומר.
גם בארוחת הבוקר חזרה פרשת הכלים. בשעת שתיית הקפה ניתן היה לנחש את אכזבת כולם. ראו בפירוש שכל ההבטחות — שוא הן. שהרי כבר ביום הראשון אין ארוחת בוקר, מה יהיה בימים הבאים וכיצד יהיה ביכלתנו ובכוחנו — לעבוד?...
שהות רבה להתווכח לא ניתנה לנו, כי לפתע נקראנו כולנו למפקד. בשל מרירותם של האנשים נתמשכה התערכותם והשורות הסתדרו בקושי.
המפקד ציווה שנתפקד בדרך צבאית: אחד... שנים... כדי לבדוק אם לא נעדר איש. כבר לאחר הספירה הראשונה, נוכח שנעדרים שנים, שברחו מן המחנה בלילה. הם הצליחו בכך, כי לילה ראשון עדיין לא היה המחנה גדור בחוטים דוקרניים וגם שמירה לא היתה מעולה ביותר.
המפקד פתח בנאום ואמר ברוגזה רבה: כן, שני ז'ידים ברחו, אבל אתם תראו לאילו תוצאות יביא זה. אחר כך עבר לנעימה אבהית: אם כי ישנן לי כל האפשרויות, אשתדל לא להוציא לקח... הבטיח להשתדל שיהיה לנו טוב, שנקבל בכל יום שני מרקים חמים, היות ומנת הלחם היומית היא זעומה. בסוף פנה אלינו שלא נעשה שטויות ולא נברח מן המחנה. לעת עתה — הסביר — לא נעבוד בשני

הימים הראשונים, מכיוון שצריך להגיע המשלוח השני של 200 איש. גם המומחים שצריכים להדריכנו בעבודה, עדיין לא הגיעו.
אחר כך הודיע שבמחנה תשרור משמעת צבאית. המפקד יהיה בשעה 4 לפנות בוקר, מדי יום ביומו. אז חייבים כולם לקום ולרוץ מהר להתרחץ. להסתדר בשקט סביב השולחנות לארוחת־הבוקר. לאחר ארוחת־הבוקר יתקיים המפקד, היציאה לעבודה. את טיב העבודה ומקום העבודה לא הזכיר. ציווה עלינו להתפזר, בהתרותו לא להתקרב לעמודים שאליהם חוברו אחר כך — חוטי התיל המקיפים את שטח המחנה.
כעבור שעה הופיעו פולנים. הם הביאו אתם את המעדרים שהשארנום יום קודם לכן, בדיר ליד תחנת שימאנוב. הם גם גידרו את שטח הצריפים בתיל דוקרני.
האנשים, תשושים ורעבים, לאחר ארוחת בוקר של קפה בלבד, הסתובבו אנה ואנה, בחצר ובצריפים.

ב־12 בצהרים הגיע משלוח השני, בן 200 איש, שנחטפו בלילה האחרון בווארשה. בין אנשי המשלוח השני ניתן היה להכיר, לפי מלבושם, גם כמה אנשים אמידים. יחד אתם הגיע גם ראש ה"אובוז", פולני, וכמה וארטובניקים אחרים. לאחר סידורם של אנשי המשלוח השני בשני הצריפים האחרים, נתערבבנו יחד ונהיינו קבוצה אחת.
האחרונים סיפרו כי ראש ה"אובוז" נאם לפניהם בווארשה והבטיח להם שלא יחסר דבר.
גם אותם הכניסו לתוך קרונות־משא סגורים, מאה איש בקרון. תוך כדי נסיעה פרצו שני אנשים את דלתות הקרון הנעולים וקפצו מן הרכבת הדוהרת. אחד הקופצים הצליח להימלט. השני נשאר מוטל, הרוג. את שמות השניים לא ידעו.
לאחר הגיעם לתחנת שימונוב, כשנודע לראש ה"אובוז" לאחר ספירה כי שניים ברחו, איים בהמתת שני אנשים אחרים. הוא גם הודיע, שבידו פקודה מן השלטונות הגרמניים להרוג אדם במקומו של החסר. לאחר זמן־מה נרגע.
נזכרתי כי אחרון של פסח היום ונכנסתי לצריף להתפלל. ידעתי כי בימי חול לא תהיה לי אפשרות אפילו להתפלל, כי בכל המחנה לא היה בנמצא אפילו זוג אחד של תפילין. בלחש ובבכי ערכתי את תפילתי ותוך כדי תפילה שאלתי: רבונו של עולם, על מה ולמה הגיעתנו כל זאת?
ב־4 אחרי הצהריים היתה הארוחה מוכנה. בעית הכלים הוחרפה. מתוך מאתיים החדשים, רק למעטים היו כלים, כי גם הם נחטפו לפתע.

הפעם עברה הארוחה תוך אי־סדר נורא. התכתשו וגידפו, כי מגודל הרעב, רצה כל אחד להקדים ולחטוף מעט המרק הדליל.
הארוחה היתה דלילה ביותר. הטבחים הסבירו כי ל־400 איש הוקצבו 50 קילו תפוחי אדמה בלבד וכמה קילו מאקרונים, ללא שומן כלל.
לאחר הארוחה, כשכולם נרדמו רעבים כלפני הארוחה, שרר מצב רוח מדוכא. נודע לנו כי מרק נוסף לא נקבל עוד היום, כי סדרי־האוכל שנקבעו יחולו רק ממחר משיתחילו לעבוד. האנשים, כמעט ונתפראו. באו בטענות לשני נציגי־הקהילה, שמתפקידם היה — בנוסף למפקד — להשגיח ולנהל את כל ענייני ה"אובוז". בסיוע הקהילה, חייבים היו לדאוג לכך שלא יחסר דבר לאנשים. הם הרגיעו אותנו שהיום — יום ראשון במחנה הוא. להבא, ידאגו הם לכל מחסורינו, שלא יחסר דבר.
נרגעים במקצת מהבטחה זאת, נכנסנו, רעבים, לתוך הצריפים.
ב־6 בבוקר שתינו מעט תחליף־קפה מריר. בצהרים — מעט מרק דליל. היינו חסרי אונים. היום היה גשום. כל אחד התרפק על משכבו הקשה. אחד לרעהו שאל: מה יהיה? כיצד אפשר יהיה לעבוד בתנאי תזונה כזאת? ניסו לנחש מה יהיה טיב העבודה.
פתאום התחיל אחד לצעוק. חסרים לו הנעליים מהאצטבה. באו מפקחי ה"אובוז" היהודיים ופתחו בחקירה. שני חברים באו והצביעו על חבר שלישי מצריף סמוך ואמנם, מצאו אצלו את הנעליים. מנהלי ה"אובוז" היהודיים מסרו את הגנב לידי המפקד. האחרון ציווה לכלוא את הגנב בכלא ארעי.
לפנות ערב התקיים מפקד של כל המחנה. המנהל הודיע כי מקרים של גניבה ייענשו בכל החומרה. הפעם יקבל הגנב עונש קל יותר.
והעונש ה ק ל — כך היה: המפקד הגברתן עם שני בעלי גוף מתוך הוארטובניקים שלו, השכיבו את הגנב המורעב, החיוור והתשוש, על האדמה ובמקלות חבטו בו בראשו, בגבו וברגליו, חמש דקות ללא הרף. אחר כך השליכו את הגנב לכלא לשלושה ימים ומזונו — קפה בלבד. בשעת ביצועו של מעשה זה, היו רבים מן ה"אובוז"ניקים היהודיים שמחאו כף.
השעון הצביע קרוב ל־8 בערב. באה הפקודה: ל י ש ו ן. לפני השינה נודע לנו מפי מפקחי ה"אובוז" היהודיים, שמחר יתחיל סדר החיים השיגרתי של ה"אובוז" בכל מה שקשור לעבודה וגם לתזונה.

ליל מוצאי החג היה גשום וקר. כל הליל התהפכנו על המשכב הקשה, מכווצים מקור ומרעב, עד שהתחיל להבקיע השחר. פתע חלף בצריף קולו האכזרי של

ה"וארטובניק": פובודקא! ווסטם!... שיבקא דא מיצ'יא!* ותוך כדי קריאה היכה בקת רובו על ימין ועל שמאל.
בהיותנו רעבים ועייפים משני הימים ב"אובוז", לא היה בכוחנו לקום תיכף ומיד. זה הרגיז עוד יותר את הוארטובניק. הפליא את המכות וגידף במילים הגרועות: חולי־רע ומנוול! ועוד ביטויים "נבחרים" מעין אלה.
האנשים מהקומות התחתונות הגיחו כעכברים מחוריהם. להתלבש — לא היה צורך כי ישנו במלבושיהם. גם מעל האצטבות העליונות התחילו לקפוץ למטה מפחד המכות. האויר בצריף היה מעופש. בחלל עמד סרחון של שתן וטחב.
האנשים מהאצטבות התחתונות קמו רטובים. הם האשימו את החברים שבקומות העליונות כי הם — המרטיבים אותם... ה"עליונים" צעקו כי עלילה היא זאת וכי רק מתוך עצלות, עשו מה שעשו ב...מלבושיהם.
רבות להתווכח סביב בעיה זאת, לא יכלו. כיוון שמחדש נראו בצריף הוארטובניקים, אשר סרו בינתיים לצריף שני — ובקתות הרובים שבידיהם, האיצו באנשים לרחצה.
לאחר הרחצה פנינו לארוחת־הבוקר. מנות הלחם שצריכות היו להיות בנות 18 דק"ג הוקטנו ל־12 דק"ג. היתה זאת פרוסת לחם יחידה, מרוחה במרמלדה וגם מעט תחליף קפה שחור.
לאחר סיום הארוחה, המשיך הרעב להציק לנו. האנשים נאנחו: כיצד יוכלו — על קיבה ריקה — לעבוד? אף על פי כן, לא התמרמרו שכן ציפו, לעוד שני מרקים, באותו יום.
השעה היתה 6 בבוקר. נשמעה פקודה: מפקד! שתי הקבוצות נתאספו. את המיפקד סיקר ראש המחנה. אחר כך מסר המפקד דין וחשבון. בספירת הנאספים התברר שנעדרים אנשים למרות גדר־התיל. למרות השמירה המעולה חמקו האנשים בלילה ונמלטו.
בקשר לכך, נאם המפקד נאום, בנעימה אבהית אמר: לא הבאנוכם הנה, על מנת להרעיבכם או לענותכם, אלא בכדי שתעבדו. אבל במקרה שיישנו מקרי־בריחה, ננקוט באמצעים החמורים, אפילו ביריה... ובנוסח זה המשיך את נאומו.
בשעה 7 הגיעו נציגי מפעל פולני שקיבל על עצמו את חפירת התעלה. יחד עם נציגי המפעל הגיעו גם מומחים, להדריכנו בעבודה.
לאחר שיחה עם המנהל, קיבלו אותנו ארבעת המומחים הפולניים — לעבודה.

* "העירו, קומו להתרחץ!"

הובלנו למחסן וחמושים במעדרים ובמריצות, יצאנו לעבודה. עד למקום ליוו אותנו אנשי המשמר. בשעת העבודה נמצאנו תחת השגחתם של המומחים ושומריהם. חזרה לצריפים, שוב ליוו אותנו אנשי המשמר של המחנה.

קרוב לרבע קילומטר מן הצריף נמצא אתר־העבודה של תעלה "א" ובמרחק של 5 קילומטר ממקום זה, נמצא האתר של תעלה "ב". עצם העבודה היתה ביישור דפנות התעלה שנחפרה בידי יהודים, אשתקד, בקיץ 1940.

העבודה באתר "א" בוצעה כך: שני אנשים חפרו את האדמה במעדר ומילאו את המריצה בעפר הכרוי. שלישי הוליכה למקום מרוחק ושפך שם את העפר. אחרים יישרו את השטח. בעבודה לא חלה הפסקה, ואפילו לרגע. לכל זוג שעסק בכרייה, היו שתי מריצות. שעה שהוליכו מריצה אחת, עסקו במילוי השניה. משחזר עם המריצה הריקה, חיכתה לו מריצה אחרת מלאה. נוסף לכך הועסקנו גם בסחיבת פסי ברזל.

העבודה בוצעה בשטח של אדמת טיט וביצות. לאחר הוצאת שכבת־עפר ראשון נתגלו — מים. וכך, שמשך כל העבודה, היינו שוקעים באופן מתמיד במי־טיט.

האנשים התחילו להישבר ולפגר בעבודה בשל המים, העייפות ובייחוד — הרעב. וכאילו לא די היה במים התחתונים נוספו לנו גם מים עליונים: היום היה גשום. גשם דק וצולף חותך בפנים.

המומחה, פולני בריא שפניו אכולי אבעבועות, בראותו שאנחנו נחלשים מעבודת הפרך, התחיל לצעוק ולהתריע. ציווה למלא את המריצות ולא להפסיק את העבודה אפילו לרגע. אנשינו הסבירו שאין בכוחם לבצע עבודה בתנאי תזונה של 12 דק"ג לחם. הוא השיב שאין זה מעניינו. אצלו צריכים לעבוד ובנוגע לתזונה — יתאוננו בצריפים ולא בשעת העבודה.

מכל העברים בקעו אנחות חשאיות, לא יעמדו בכך! כליה תבוא עליהם, חלילה...

אחד מן הקבוצה, מורעב מאוד, אדם שהרעב היה לו כבר בבחינת פיקוח נפש, ביקש רשות מן ה"שקצים" שבשרות המומחה, להיכנס לבקתתו של איכר ולקנות משהו לאכול. הם הרשו לו זאת.

בצאתו מאתר העבודה, פגשהו המומחה וציווה עליו לחזור למקום העבודה. כעונש על עזיבת השטח, ציווה עליו המומחה להוריד את מכנסיו, להשתטח על הקרקע וה"שקצים" ילקוהו עשרים מלקות.

ה"שקצים" ביצעו את הפקודה. במקלות הרביצו לו לאומלל עשרים מקלות. האומלל צעק ואם כי צעקותיו נבלעו בשדה, הגיעו בכל זאת לאזנינו הדים כשל כלב מוכה.

אחר כך, רק יצאנו מן המים ומן הזעה, התמוטטו לפתע שני חברים־לעבודה, בתוך

השדה, ולא יכלו להניע אבר. המומחה ציווה על היהודים, שיסיעו אותם לדיר קרוב. הרימו אותם. ידיהם ורגליהם היו נגררות אחריהם כשל מתים. פניהם צהובים היו כשעווה.

למראה החברים הנופלים, נתהדהדו מעברים הערות מרירות: כאשר אבדנו — אבדנו! כאן תהא קבורתנו!

השקצים, שגם עליהם עשה המקרה רושם מזעזע, אמרו לנו בלחש, שלא נתאמץ בעבודה. רק בשעה שהמומחה יימצא בשטח, נעבוד במרץ. הסברנו להם שמוכנים אנחנו לעבודה הקשה ביותר, אך בגלל הרעב והתזונה הגרועה, אין בכוחותינו לבצע את העבודה. הם ניחמו אותנו באמרם כי התזונה תשופר. בכל — אומרים הם — אשמה הקהילה, ששלחה אנשים כה חלשים לעבודה כה קשה.

ביום הראשון עבדנו עד 12 בצהרים. המומחה ציווה להסתדר בשורות, כדי לחזור לצריפים.

עייפים ושבורים מאוד נגשנו לדיר, לטול אתנו את שני החברים שנפלו, אבל כבר מצאנו אותם ללא כל סימני חיים.

כאב ועצבות יורדים על כולנו. הרהורים שחורים, כי זה יהיה גם סופם של כולנו.

המומחה שלח להודיע בצריפים על מותם של השניים. עד מהרה הופיעו שני מפקחי ה"אובוז" היהודיים, עם שני חובשים יהודיים, שהקהילה שלחה למחנה לטפל בנו מבחינה רפואית.

את שני החברים המתים הטלנו על אלונקות. אנו צעדנו ראשונים. אחרינו נשאו את המתים. הלכנו דמומים כדממת המתים, בעוד המטר הדקיק דוקר כבמחטים.

בצריף מיהרנו להטיל את המעדרים, ליד המחסן. את שני החברים המתים הנחנו בחדר המתים. בעוד שעה יביאום לקבורה על התל, מאחורי הצריף.

ארוחת צהרים לא קיבלנו, מכיוון שהיינו צריכים לחכות לחברים שהלכו לעבודה במרחק של 5 קילומטר מן הצריף לתעלה "ב". הדרך לא היתה נוחה ביותר. לעומת זאת לא היתה העבודה ביישור האדמה קשה במיוחד. הקושי היה רק בכך שצריכים היו לעבוד בתוך מים.

את העבודה בתעלה "ב" ניהל המנהל הכללי של העבודה. הוא לא היכה, לא הילקה אבל הכריח לעבוד בתוך הרטיבות. גם אליו פנו הפועלים שאין להם אוכל במידה מספיקה וקיבלו ממנו אותה תשובה: אצלו צריכים לעבוד. על בעיית המזון לדבר בצריפים.

ב־12 בצהריים ציווה מנהל העבודה להפסיק וללכת לצריפים. בהליכה התמוטטו כמה אנשים מרוב חולשה. הקבוצה נעמדה, הרימו אותם, תמכו בזרועותיהם והתחילו

ללכת לאט, כדי שהחלשים יוכלו לצעוד אחריהם. ירד גשם שוטף. רצו להגיע לצריפים במהירות האפשרית, שכן החברים "הבריאים" היו מאוד רעבים וכאן צרת־החלשים, שבגללם צריכים היו להשתרך לאט וגם כוח להוליכם, לא היה. משום כך השאירו את החלשים בשדה והתחילו ללכת הלאה.

מנהל העבודה, ערל מפוטם ובריא, במגפי־גומי גבוהים ובמעיל גשם, מרשה לרוץ ולהביא עגלה מכפר קרוב. הביאו עגלה. השכיבו את החלשים והוליכום לצריפים.

בשעה 2 הגיעו אנשי תעלה "ב". אחריהם — העגלה עם השבעה שהתמוטטו בשעת העבודה. בגשתנו לעגלה, להוריד ממנה את החלשים, נוכחנו ששניים מהם כבר מתו. הוליכום ישר לחדר המתים. היום הראשון של העבודה הביא לנו 4 מתים וכמה חולים אנושים.

נשמע קול: אובידו! (ארוחת צהריים). מחמת הרעב הבלתי רגיל, שכחנו מהר את המתים והחולים ואת מצבנו בכלל והתנפלנו על השולחנות, כחיות רעבות.

ושוב היינו עדים לאכזבה מרה. במקום ארוחת צהריים, מקבלים אנו מרקרק דליל. במקום קילוגרם תפוחי־אדמה שהובטח לכל אחד, קבלנו מעט מים חמים ללא כל שומן, ובהם צפות שתי חתיכות של תפוחי אדמה. ארוחה זאת הכניסתנו ביאוש ממש: מה נעשה? כיצד נתקיים בעבודה קשה כזאת ובתזונה ממין זה? מכל העברים נשמעים קולות: שיירו בנו! לעבודה — לא נצא!

צועקים על הטבחים. רוגזים על מנהיגי ה"אובוז" היהודיים. הצעקה הולכת וגוברת מרגע לרגע. באים במרוצה — הוארטובניקים. מגביהים קתות רובים מעל לראשים ופותחים במכות. הרבה חברים נופלים פצועים, שותתי דם בראשים שסועים ומבו־קעים. נרגעים מפחד המכות ובורחים לצריפים הרטובים.

נכנסים לצריפים: שליח הקהילה, מפקחי ה"אובוז" היהודיים. מבטיחים כי כל מה שארע עכשו, הוא עניין של ימים ראשונים בלבד, עד הדבר יסתדר. בעוד כמה ימים יהיה אוכל לרוב. את החלשים יעמידו לפני ועדת רופאים שתשחרר אותם. האנשים, מאוכזבים, אינם מאמינים עוד בהבטחות.

בשעה 6 לפנות ערב, אוספים מניין של עשרה אנשים, לקבור את המתים. מרכיבים מיטה לשאת את הגויות. המנהל מצביע על מקום הקבורה: על התל, הרחוק 150 מטר מן הצריפים. אנו הולכים לחדר המתים. המנהל מצווה לפשוט את המתים מבגדיהם, על מנת למסרם לחברים העירומים והיחפים, שכמותם ישנם במחֲנה במספר רב.

המתים נפשטים לגמרי. נושאים אותם על המיטה עד לתל. המנהל ושומריו מלוים את הלויה.

המנהל מצביע על הרוחב והעומק של קבר האחים. מצווה הוא לקבור עמוק יותר,

לבל ירגישו בקיץ את סרחון הגויות. הקבר נכרה. המתים מושלכים לתוך הקבר הכרוי. רוצים אנו להיוודע את שמות המתים ואין הדבר עולה בידינו.
איש אינו מוריד דמעה, אין מוציאים אנחה. בסתימת הגולל, אומר אחריהם קדיש, אחד החברים הדתיים. המנהל מכנה אותו בשם "קדישניק" ושם זה מלווה אותו עד לחיסול המחנה. בשעת הלוויה "ניחמו" אותנו אנשי השרות:
— אל תפחדו, חבריה!... לכולכם יש פה מקום...
משחזרנו אנחנו, הקברנים, מן הלוויה, נודע לנו על מת חדש הנמצא כבר בחדר המתים.
הלילה נוטה לרדת. קוראים את האנשים למרק השני. אלא שגם מרק שני זה אינו טוב מן הראשון. לא שוחחו על המתים. לא שוחחו על הנופלים. שוחחו על ה מ ר ק. צל המוות קיבל צורות נוראות ולכולנו פזמון אחד: הולכים אל התל!
הלילה יורד. הוארטובניקים מגרשים את האנשים לתוך הצריפים. לפני השינה נכנס לתוך הצריפים המנהל ומודיע:
החל מן הלילה הזה, יופקדו בכל ליל ובכל צריף — שומרים. בכל ליל — אחרים. תפקיד השומרים לשמור ליד הדלת, בל יברח איש. מי שיהיה זקוק לעשות צרכיו, חייב להודיע לשומר. האחרון חייב ללכת אתו לחצר ולהודיע בקול רם לוארטובניק. על כל נסיון של בריחה, חייב השומר להודיע לוארטובניק. אם לא יודיע אחראי הוא לכך. בכלל, אחראים השומרים לכל בריחה במשך הלילה.
לאחר קביעת שומרים בכל צריף, נשא המנהל נאום ואמר: אם יתיחסו יפה לעבודה, ישתנו התנאים. אף אחד לא התיחס ברציונות לדבריו.
אם כי הופקדה שמירה מעולה, הצריפים — גדר־תיל דוקרני ושומרים יהודיים המקפידים על השמירה, ארעו בכל זאת כמה מקרי בריחה.
והדבר נודע לנו באופן זה: למחרת בבוקר נכנס המנהל לצריפים והראה לנו מל־בושים מלוכלכים בדם. הוא אמר: הנה תוצאות הבריחה: אלה הם שני יהודים שברחו מן המחנה ונורו בין ייס ויבלונה.
התיחסנו לדבריו בחוסר אימון וקבלנו אותם כאיום בלבד.
ארוחת הבוקר דומה היתה לזאת של אתמול. שוב פרצו מכות על כלי־האוכל ומנת הרעב של 12 דק"ג לחם. כל שינוי לא בא. כמה חברים התמוטטו בשעת העבודה וצריכים היו לשאתם באלונקה.
באין יכולת לשאת עוד את הרעב, ולמרות הסכנה, ברחו כמה אנשים מן העבודה לכפרים הקרובים, לקנות מזון.
הוברר, שכל הנוצרים — ללא יוצא דופן — מגלים כלפינו יחס הוגן. הם הצטערו

מאוד על גורלנו, בהדגישם שגם הם אינם יודעים על גורל בניהם שנחטפו ונשלחו, מי יודע לאן. חלק מהאנשים הצליח לחזור בשלום, אבל רבים מהם, שנתפסו בעבירה, ספגו מלקות מאת המומחים.

כך עברו החיים במחנה, יום יום.

אותו לילה כאשר השומרים היהודיים עברו לראות אם כל הפועלים נמצאים בצריפים, הוברר שהחבר באנק מצריף א, קבוצה ה', חסר.

האחראי לאותה קבוצה, סבל מווארשה, קלמן מרחוב גז'יבובסקה, אדם אכזרי ושפל, הודיע תיכף למפקד המשמר של המחנה על בריחתו של החבר באנק. תיכף נכנס המפקד עם הוארטובניקים, אחרים יצאו לחפש את הבורח. התחיל מבצע הכאות בקתות רובים ובאלות על ימין ועל שמאל. נוסף לכך קיללו וגידפו את היהודים וצעקו שעוד מעט יישפך דם יהודי כמים.

אחר כך ציווה המפקד שכל חברי קבוצת ה' יופשטו ערומים — פרט לראש הקבוצה. במהלומות הכריחו למלא אחרי הפקודה. העמידו אותם עירומים ליד הקיר וקרוב לחצי שעה איימו עליהם ביריה, על שהושיטו עזרה לחבר בבריחתו. אחר כך הודיע המנהל שהפעם הוא עוד משאיר אותם בחיים.

בכלל, סבלנו רבות בגלל אותו "חבר קלמן" הנזכר. הוא עשה יד אחת עם הוארטובניקים שהיו ממכריו בווארשה, קיבל מנות כפולות והיה המלשין של ה"אובוז". היכה ועינה נוראות את החברים היהודים.

ועוד סבלנו בגלל חבר אחד, הוא גם סבל, כשהמומחה ציווה על שמונה אנשים לשאת פס ברזל, התחיל סבל זה ללעוג, בהסבירו למומחה, שלעבודה זאת מספיקים ארבעה אנשים בלבד. מובן שהמומחה נתפס לעצתו.

כך התרגלנו למצב העגום ודבר לא הפתיענו עוד. נהיינו אדישים לכל. דבר כבר לא הוציאנו משוויון־נפשנו. אך קרה מקרה שערער כליל את אדישותנו... הובאו אלינו שני אחים צעירים, אדלר, מרחוב הפראנציסקאנית. כשהתחילו החטיפות, בחול המועד של פסח, תש"א, יצאו שני האחים הנ"ל מביתם והסתתרו בבית דודה, ברחוב זמנהוף. דוקא שם נתפסו על ידי המשטרה היהודית ונשלחו ל"אובוז". לפי מלבושם, עשו רושם של אנשים אמידים.

בלילה אחד נתעוררנו לשמע יריות... אחד שאל את רעהו לפשר היריות. השערת כולם היתה, כי מיריות נפגעו יהודים, אבל מי וכיצד — לא ידענו.

הקדמנו לקום מאשר כרגיל. הפעם לא היו צריכים הוארטובניקים להאיץ בנו לקום. בשעת הרחצה נודע לנו כי מאחורי השיחים, מעבר לגדר התיל, מוטלים שני האחים אדלר, שנורו, בנסותם לברוח.

כולנו נחרדנו לידיעה עצובה ומזעזעת זאת.
נודע לנו כי בלילה ברחו מן הצריפים האחים אדלר והחבר פינקלמן (מלודז׳).
מעבר לגדר שמעו את אזהרת הוארטובניקים: ל ע מ ו ד! שלושתם נעמדו.
ניגשו אליהם שני וארטובניקים, סחבו את האחים אדלר לתוך יער, היכום ועינום באכזריות. האחים אדלר התחננו לפני הוארטובניקים שישאירום בחיים, בהבטיחם להם כל מה שנמצא בידיהם. הדבר לא השפיע על הרוצחים.
האחים אדלר הביאו אתם סכומי כסף ניכרים. היו מלובשים יפה, מגפים טובים ומעילים נאים. בבוקר, משנתקרבו להרוגים, מצאנום עירומים. עובדה זאת שופכת אור מיוחד על רציחתם האכזרית.
את פינקלמן המסכן לא הרגו, אבל השליכוהו לכלא ולאחר יומיים שחררוהו.
אותו יום הקדימו לתת ארוחת־בוקר. את הארוחה הדלה אכלנו בחפזון. בחפזון הריצו את החברים לעבודה. ניחשנו תיכף כי לחפזון זה — כוונה מיוחדת, אך טרם ידענו טיבה של כוונה זאת. עד מהרה נתברר הכל.
המפקד ציווה להביא אלונקות. אחר כך קרא אליו את ה״חבר״ קלמן הסבל, שהיה מנהל קבוצה ה׳ ולעוד כמה אנשים, ציווה להשכיב באלונקה את שני האחים אדלר ולשאת את המיטה דרך כל ה״אובוז״.
כך עשו. עם שני האחים המתים — שצואריהם היו מנוקבים כדורים ונראו כעגלים שחוטים — עבר המצעד דרך כל ה״אובוז״. הוארטובניקים צחקו בצורה צינית מאוד, בשעת המצעד הטראגי הזה. המוני היהודים ב״אובוז״ עמדו אדישים למראה הטראגי הזה. אצל אחדים נראו דמעות בעינים. בצנעה נתאגרפו ידיים ובמוח ניקב: אימתי יבוא יום השחרור?
יש לקבוע שהאחים אדלר לא נרצחו בגלל נסיונם לברוח, אלא בגלל התאוה לשדוד אותם.
כאמור, רובם של ה״אובוז״ניקים היו אדישים לכל דבר, אך המקרה אדלר הטיל על כולם אימה ודיכאון. רושם רע במיוחד עשה יחסו הציני של כל הסגל הפולני למאורעות הנ״ל. הקברים על תל הקדושים שמתו בשעת העבודה, ממכות ויריות, נתרבו מיום ליום.
תנאי העבודה והתזונה לא נשתפרו. הפולני, בעל המזנון, הביא מזמן לזמן גם לחם למכירה, אך בגלל המחירים הגבוהים, אי אפשר היה להנות מן הלחם.
המומחים שניהלו את העבודה, נתחלפו תכופות. היו ביניהם גם אנשים הגונים שהסבירו לנו כי תנאי העבודה והתזונה לא ישופרו.
ביום מן הימים פשטה שמועה במחנה, שהגיעה ועדה של רופאים גרמניים, שתבדוק

את כולם והחלשים ישוחררו מן העבודה. ואמנם, כך היה. ועדה כזאת הגיעה. לפי יחסם ל"אובוז"ניקים — מכות על ימין ועל שמאל, צעקות והשפלות, — ניתן היה לנחש שטובה לא תצמח מהם. אף על פי כן שמחו החולים והחלשים. אולי, אולי ישוחררו מן העבודה, במיוחד, כשראו את החרדה של הוארטובניקים, עם בוא הועדה. דבר זה היווה מקור לתקוות.

ועדת הרופאים ציוותה להתפשט מהר. חברים רבים נרשמו לבדיקה. הרופאים בדקו מהר מאוד, שיחררו כמה גיבנים ובעלי־שבר בלבד. בס"ה: 20 איש. את שאר החולים, במקום לשחררם — היכום ובעטו בהם ברגלים. הוארטובניקים, בראותם זאת. התנפלו גם הם על העירומים למחצה שלא הספיקו להתלבש, היכום מכות רצח, בצעקם כי הם מעמידים פני חולים, כדי להשתחרר מעבודה. לאחר צאת הועדה, השתררה אצל החולים אוירה של יאוש גמור.

לאחר שהות של שבועיים במחנה, הגיעה ועדה של רופאים יהודיים שנשלחה ע"י הקהילה, להשגיח השגחה רפואית על יהודי המחנה. חברי הועדה היו: הרופאים קון וגרייבר. תרופות לא הביאו אתם, פרט לכמות זעומה של זריקות ותחבושות.

כשהגיעו הרופאים היהודיים, כבר היו בבית הקברות של המחנה, 20 קברים. אותו זמן הגיעה גם ועדה שניה של רופאים גרמניים. בניגוד לועדה הראשונה, חקרו הללו ביסודיות את תנאי העבודה והתזונה. לאחר החקירה הוציאה הועדה פקודה, שלפיה חייבים לשפר את התזונה. מנת הלחם לא תהיה פחות מ־20 דק"ג לכל אחד. כמו כן חייבים להגיש יום יום, פעמיים — מרקים סמיכים. כל מרק צריך להכיל קילוגראם של תפוחי אדמה. כל אחד צריך לקבל 2 מרקים של שני קילו תפוחי אדמה, בכל יום.

הועדה חקרה גם את הסיבה של מקרי מוות כה מרובים. בסיום החקירה סמכה את ידיה על מסקנות הרופאים היהודיים, שיש לשחרר את החולים ואת החלשים.

הרופאים היהודיים בדקו את כל ה"אובוז"ניקים היהודיים והסיקו שמתוך 400 פועלים, אינם מסוגלים לעבוד אלא קרוב לחצי. הרופאים היהודיים גילו יחס של אחווה ועשו את הכל לטובת אחיהם המעונים שב"אובוז".

בעת הבדיקות היכו המפקד והוארטובניקים את כל אלה שנרשמו לבדיקה. הם צעקו, כבשעת הועדה הראשונה, שמתוך עצלות וחוסר רצון לעבוד, אומרים היהודים שחולים המה.

למחרת אסף המפקד את 200 היהודים שהרופאים שחררו אותם ושלח אותם לעבודה, קשה במיוחד. היום היה גשום והתוצאות היו מן הנוראות. מתוך המשוחררים מתו

בעבודה, באותו יום, שבעה אנשים. הביאו אותם לקבורה, כפי שקברו את המתים הראשונים, אך אי אפשר היה להיוודע את שמם.
מקרה זה השפיע אפילו על המפקד, שנוכח בעצמו כי ליהודים אין באמת כוח לעבוד. שוב לא שלח לעבודה איש מן המשוחררים. אבל יום גאולתם לא עלה בסימן טוב יותר. לחם לא ניתן להם. הצרו את צעדם בכל רגע. היכום ועינום. עד צאתם מן המחנה, הסתובבו בחצר הצריפים. עייפים ומורעבים, ציפו ליום הנסיעה.
במשך הזמן הזה נחלשו גם רבים מן האנשים הבריאים ונעשו בלתי־מסוגלים לעבודה. התזונה לא נשתפרה ומלקות הוארטובניקים לא פחתו.
מפי נוצרים נודעה לנו ידיעה משמחת, שהכומר מקאמפינוס, דורש בכל יום ראשון דרשות נלהבות בזכותנו. בדבורים חמים תובע הוא מן האוכלוסיה הנוצרית לתמוך בכולנו. הוא גם התקיף קשות את הוארטובניקים ואת המנהלים הנוצריים של ה"אובוז". הוא כינה אותם בשם אנטיכריסטים. במלים חריפות הרשיע את הוארטוב־ניקים המכים ורוצחים באכזריות את היהודים האומללים.
ואמנם, האכרים התחילו להביא לשטח העבודה תוצרתם. וכל אחד מן הפועלים הצליח להתגנב עד לאיכר, בשעת העבודה, והם העניקו ליהודים מכל טוב. עשרות רבות מבינינו חייבים להודות לכומר האציל על שנשארו בחיים.
סוף סוף הגיע היום כשהקבוצה הראשונה של המשוחררים יצאה לדרך. בחצות ליל ערכו אותם בשורות ובלוית וארטובניקים התחיל המצעד לרכבת, שנמצאה במרחק של 10 קילומטר.
בדרך לרכבת נפלו מתים 12 איש, ביניהם שניים שנורו על ידי הוארטובניקים, שני אומללים שלא היה בכוחם לצעוד בקצב המצעד.
מאוחר יותר נודע לנו כי גם בווארשה מתו מתוך קבוצה מאושרת ומשוחררת זאת, עוד שבעה אנשים.
לאחר צאתם של המשוחררים, סודרנו בשני צריפים בלבד. את שני הצריפים האחרים התחילו לנקות לקראת בואם של אנשים חדשים. כמו כן, נחלקנו לקבוצות חדשות.
בינתיים התחילו ליפול קרבנות גם מתוך ה"בריאים" שנשארו. המומחים צעקו כי העבודה אינה מביאה לתוצאות. אף על פי כן לא שופרו תנאי העבודה והתזונה, אם כי ברור היה לכולם, כי בתנאים אלה לא תביא העבודה לתוצאות טובות.
ביניינו שוחחנו, שאם לא יקרה נס, נלך כולנו אל תל הקברים.
באחד הימים הגיעה למחנה ועדה של גרמנים, יחד עם נציגי הקהילה היהודית, ביניהם גם עורך דין וייליקובסקי ועוד כמה יהודים שענדו סרט. הועדה התעניינה

באמת בגורלנו. הגרמנים הקימו צעקה ואיימו לאסור את כל מנהיגי המפעל הפולני. נציג המפעל ניסה להצטדק שהמפעל עצמו אינו מקבל צרכי מזון בכמות מספקת, אבל הוא קיבל מענה זועם מאת הגרמנים.

עורך דין וייליקובסקי השמיע כמה דברי עידוד. אמר כי מספר הקרבנות עשה על כולם רושם מדכא. בשם השלטונות הגרמניים הודיע שאסור להכות וכי מהיום והלאה לא יישנו עוד מקרים כאלה. הבטיח שמתעניינים בגורלם של ה"אובוז"ניקים. ודאי הוא, שהמצב ישתפר והקהילה תתמוך באנשי המחנה מכל הבחינות.

הועדה נסעה. במשך ימים ספורים היה המצב טוב יותר. התזונה נשתפרה בהרבה. המרקים היו סמיכים. לכל מנה נתוספה כמות יותר גדולה של תפוחי אדמה. גם היחס של אנשי המשמר לפועלים נהיה אדיב יותר. לא היכו ולא עינו כל כך. אך כל זה נמשך 3 ימים בלבד ואחר כך חזר הכל לקדמותו. שוב שרר רעב נורא. שוב היכו. יום יום היו מקרי מוות בגלל הרעב והתשישות.

מקרי המוות התחילו להתרבות גם בין ה"גיבורים" הבריאים. עמהם נמנה הסבל ליכטנשטיין מעיר פאלניץ. כל הזמן נראה בריא ועבד בהסעת מריצות. המומחים היו מרוצים ממנו ולא פעם העמידוהו כדוגמא לאחרים. והנה, גם ליכטנשטיין זה, בן החמישים, נפל באחד הימים, מת, בשעת העבודה.

מתוך ישוב של פליטים נתפסו ונשלחו למחנה שלושה שארי־בשר מגור. אחד אחרי השני התנפחו בשעת העבודה, חלו במחלת הכליות ומתו, והובלו למקום מנוחתם הנצחית על התל. את השלישי מבין שארי־בשר אלה, הכניסו לחדר החולים שבהש־ גחת ד"ר גרייבר. לשאלותינו, מה מצבו של החולה, השיב הרופא שהוא הולך כבר לישון, אין הצלה בשבילו ודרך אגב, הסביר שאילו היו לו התרופות הדרושות, ייתכן וניתן היה לעשות משהו. במצבו הנוכחי, הכל — אבוד.

מאוד הרגיזנו יחס הקהילה. שלחו רופאים שלא היו מומחים. אחד היה רופא שיניים והשני — רופא נשים, ללא התרופות הדרושות. ראינו בכך ציניות ממדרגה שפלה ביותר.

במקרה שאחד ה"אובוז"ניקים חלה ולרופאי המחנה לא היתה כל אפשרות לרפאותו חייבים היו הרופאים, לכל הפחות, לשלוח את החולה לווארשה, כפי שנוהגים כלפי אסירים בבתי־הכלא הגרועים ביותר.

רק מקרה אחד יצא מכלל זה. חלה החבר ניסנהולץ, שאחיו היה בין תריסר המתים של הקבוצה המשוחררת. קיבל חום והרופאים לא יכלו לאבחן מה יש לו. חשדו שמחלת הטיפוס היא זאת. הרופאים קבעו שיש לבודד אותו, והעבירו אותו לחדר המתים. שם היה מוטל 3 ימים ואיש לא שעה אליו. היתה זאת זוועה ממש, לשמוע

את צעקותיו, בכיותיו וצריחותיו מתוך חדר המתים, שיגישו לו מעט מים ומשהו לאכול. קיבלנו פקודה לא לגשת אליו. הוארטובניקים — ודאי שלא יעשו זאת. גם הרופאים היהודים לא הסכימו להיכנס אליו.

לאחר שלושה ימים הוציאוהו מחדר המתים ובלוויתו של הד"ר קון הובילוהו לווארשה.

יש להודות שרצון הרופאים היהודים, רצון טוב היה. הם רצו לסייע, אך לא היתה להם כל אפשרות. לא פעם התבטא ד"ר קון, שהוא עצמו הוא בבחינת אחד החטופים של הקהילה ששלחוהו כרופא ל"אובוז". לא פעם הכריז כי חוסר תרופות במחנה, כולו על אחריות של הקהילה.

מזמן לזמן נכנס לצריפים בארון גרמני מסוכצ'וב. באחד הימים בא לאתר העבודה. היה זה בשבוע החמישי לקיום ה"אובוז". הוא צרח: יהודים אינם רוצים לעבוד! דבר אינם עושים. עצלנים הם!

נכנס לצריפים בשעת ארוחת הצהריים, להיווכח על טיב התזונה. הבארון ראה כיצד בעל המזנון הפולני מוסר חמישה קילו תפוחי אדמה לארוחה בשביל למעלה ממאה איש. הוא יצא מכליו. התחיל צועק ומתרגז על מנהל המחנה ועל הוארטובניקים.

מה אתם רוצים — צרח — בתנאי תזונה אלה יעבדו האנשים? עכשו ברור לי מדוע רבים הם החולים ומקרי המוות, ומדוע בית הקברות הולך וגדל.

הבארון ציווה להוציא את כל המזון מתוך המזנון לאותה ארוחה. קמנו לתחיה, כפשוטו, כי מאז שהותנו ב"אובוז", היתה זאת ארוחה טובה. הבארון ציווה להוציא גם את כל הלחם שנועד ליום המחר. אותה שעה נתן גם למפעל הפולני שהות של 10 ימים, לשפר את התזונה, או ל ח ס ל את ה"אובוז".

התנהגותו של הבארון עשתה עלינו רושם כביר. הנוצרים הכפריים שבסביבה, משמעו את פקודת הבארון, אמרו לנו כי לדעתם לא ישפר המפעל את תנאי המזון, מכיוון שהוא רוצה להתעשר על חשבונם של יהודים אומללים ומשום כך יצטרך לחסל את ה"אובוז". שמחה כבשה אותנו: קיימת אפשרות להישאר בחיים! ועד מהרה פשטה שמועה שה"אובוז" יחוסל. חיינו בתקוה שיום גאולתנו קרוב.

דבר אחד קבענו ברורות: כל הועדות הגרמניות דורשות לשפר את תנאי התזונה ולא להרביץ בשעת העבודה. עיקר הרעה נובע מן המפעל הפולני ופקידיו.

במשך עשרת הימים עד לתאריך שנקבע, שוב ארעו מקרי מוות. לתל נתווספו כמה קברים ורבים מן החברים התמוטטו, חולים ותשושים.

שוב בדקו הרופאים היהודיים את ה"אובוז"ניקים והתוצאה היתה: שחרורם של ששים איש.

לאחר יומיים הגיעה משאית מטעם הקהילה שהוליכה את המשוחררים לווארשה. עתה נשארו ב"אובוז" ששים וכמה איש בלבד. התזונה לא נשתפרה. שוב הרביצו לעבודה לא היתה כל חשיבות.

ביום אחד הגיעו בעלי המפעל ונציג של "אובוז" אחר שבלוביץ'. שמחה נתעוררה בלב, בהיותנו בטוחים שכבר משתחררים אנחנו.

אך לא לקח זמן רב ושמחתנו נהפכה לאבל. נודע שה"אובוז" שלנו מתחסל אמנם, אך אותנו מעבירים למחנה לוביץ'. יאוש תקף אותנו. רוחנו נפלה.

בשעת המיפקד ארעה התנגשות בין המפקד על העבודה בתעלה לבין המנהל היהודי של ה"אובוז", גולד. המפקח דרש שלאחר חיסול ה"אובוז", נישלח למחנה בלוביץ'. החבר גולד התנגד לכך במרץ רב. הוא הסביר שהאנשים אינם מסוגלים בשום אופן לכל עבודה שהיא. הם תשושים, מורעבים, מלאי כינים וחולים. המפקח טען שסיפקו להם במידה מספקת, אלא שהיהודים לא רצו לעבוד. אילו היו במקומם נוצרים היו משיגים הישג רב.

לאחר פיזור המיפקד היינו כולנו מדוכאים. לא ידענו כיצד ומה יוחלט על גורלנו. או שנצא לחפשי, או שהכל יתחיל מחדש בלוביץ'.

למחרת נודע לנו שניצחה הדעה לשחררנו וכי נוסעים הביתה. שמחה מטורפת כבשה את כולנו. חשנו לפתע בכוחות חדשים, כאילו דם חדש מתחיל לזרום בעורקינו. את השמחה אין לתאר. עומדים להיפטר מ"אובוז"־המוות, מן הוארטוב־ניקים האנטישמיים, מרוצחים ויורים. היינו בשיא האושר.

ימים מספר עוד נשארנו במחנה. כבר לא עניין אותנו טיבה של ארוחה. חיינו באוירה של שחרור.

סוף סוף הגיעה שעת שחרורנו. המפקד נתן פקודה לענוד את הסרטים — בימי שהותנו ב"אובוז", לא ענדנו סרטים — לארוז את החפצים ולהסתדר בשורות ליציאה.

תוך כדי יציאה שוב ארעה תקרית בין המפקד לבין החבר גולד.

חבר גולד שכר עגלה שתסיע את חפצי הקהילה, הרופאים וחפציו הוא. העגלה היתה עמוסה במטען יהודים. המנהל דרש להעמיס בעגלה גם את מטענו של הסגל הנוצרי. אך לא היה עוד מקום פנוי בעגלה. הוא צרח: ה"ז'ידים" ישאו את מטענם ובעגלה יעמיסו את מטען ה"וארטובניקים" ושל אחרים. החבר גולד יצא נגד דרישתו זאת, שיהודים רצוצים מעבודת פרך ישאו מטען. לשכור עוד עגלה — אין לו כסף. המפקד הלך לו כשהוא כועס, אבל חלק ממטענם העמיסו בעגלה.

התחלנו לצעוד 80 איש. היום היה גשום מאוד, אבל לא הרגשנו בגשם, שעה שיצאנו לגאולה מתופת המוות.

בהיותנו מעבר לצריפים, נפרדנו — מרחוק — מן התל, שבאדמתו טמונים 53 חברים שנפלו מעונים וירויים.

בעזבנו את הצריפים, ביקשנו מהמפקד להרשות לנו להיפרד מן הקדושים שבתל, אבל זו לא ניתנה לנו.

בעברנו בכפר, נפרדה מאתנו בחמימות כל האוכלוסיה הנוצרית.

הכומר האמיץ והמכובד יצא מביתו וזר שושנים לבנות בידו. הוא לא אמר דבר, כי בביתו התאכסנו גרמנים. כשעברנו ליד ביתו, הסרנו את הכובעים והוא השיב לנו בנענוע ראש.

רבות חייבים אנו לכומר מקאמפינוס. לא אחד מאתנו עודנו בחיים הודות לדרשות הנלהבות והחמות של אדם נאור זה. שמו — בלתי ידוע לנו — יישאר לתמיד בזכרוננו.

עזבנו את הכפר קאמפינוס. עלינו בכביש המוביל לשימאנוב. לאחר צעדה של כמה שעות, הגענו לתחנת הרכבת. בדרך לרכבת קיללו אותנו הוארטוֹבניקים, אך כבר לא פחדנו מהם.

5 שעות חכינו עד לבוא הרכבת.

הרכבת הגיעה גם בשני קרונות סגורים ורק בקרונות הללו היינו בטוחים שאמנם משוחררים אנחנו. משמחה נשקנו את הדפנים המזוהמים ואת הרצפות של הקרונות.

הסיכום הכולל של ה"אובוז" הוא:

חמישה שבועות של עבודה שלא הביאה כל תועלת. חמישים ושלושה קרבנות שנותרו תחת התל. חמישים אנשים שמתו בווארשה והשאר נשארו בעלי מום, פיזיים ורוחניים, לכל ימי חייהם.

מחנה העבודה לנשים

בימים הראשונים של חודש ינואר 1942 פנו הגרמנים לקהילת לובלין ודרשו ממנה שתמציא 300 נשים יהודיות לעבודה במריטת נוצות, תחת פיקוחם של אנשי ס.ס.
ב־12.1.42 פנה היודנראט בלובלין בכרוז לנשים היהודיות — נערות ונשים — שתירשמנה לעבודה זו. הפועלות — כך נאמר בכרוז — תקבלנה שכר־עבודה טוב ואוכל.
בלובלין קיים מחנה־עבודה, המתנהל על ידי אנשי ס.ס. המקומיים. במחנה זה מועסקים רק יהודים, שבויים־לשעבר של הצבא הפולני. הם, הפועלים, מיודדים ו"מעורבים" עם אנשי הס.ס. ה"שבויים" הנ"ל מסרו ידיעות כי תנאי העבודה יהיו איומים ומשום כך התייצבו לעבודה במחנה־הנשים רק נשים ספורות.
מכיוון שלא הופיעו נשים במספר הדרוש, שלח למחרת היודנראט מספר רב של שוטרים יהודיים ו"שבויים" כדי לחטוף ולהביא למחנה נשים ונערות יהודיות. על החטיפה והסריקה ניצח המנהל היהודי של משרד־העבודה שליד היודנראט, ה' ברודט.
ביום שלישי בערב החלה חטיפת הנשים היהודיות ברחובות. הם חטפו למעלה מ־50 נשים, ביניהן נשים נשואות ואמהות לילדים וכן נערות בנות 12.
את כל הנשים שנחטפו הובילו למחנה שברח' ברובארנה, מקום שם עבדו בעלי־מלאכה יהודיים ממקצועות שונים כמו חייטים, סנדלרים, פרוונים ואחרים. את הנשים שנחטפו כלאו בתוך צריף, אוכל לא נתנו להן אך הרשו להביא להן אוכל מבתיהן. וכיוון שרחוב ברובארנה הוא מחוצה לגיטו, הרשו לכל יהודי שנשא עמו אוכל בשביל החטופות לצאת אל מחוץ לגיטו.
מספר הנשים — 50 — לא הספיק. משום כך נערכו בלילה סריקות על ידי "שבויים", שוטרים יהודיים וגרמנים, שנכנסו לדירות היהודים ברחובות שרוקה,

רוסקה ולובארטובסקה והוציאו ממיטותיהן באישון לילה נשים ונערות יהודיות והובילו אותן למחנה הנ"ל שברח' ברובארנה.
עוד בשעות היום סיפרו ה"שבויים" לנערותיהם על הסריקה העומדת להיערך והללו אמנם הסתתרו. בנות עשירות פדו את עצמן בכסף מידי ה"שבויים" והשוטרים היהודיים גם בעיצומה של הסריקה. הסובלות היו בעיקר נשים ונערות עניות. בכל זאת נעצרו גם מספר נשים ונערות עשירות שלא הספיקו לפדות את עצמן בכסף, או מפני שהבחין בכך גרמני או מפני שלא השתוו במחיר או מסיבות אחרות.
אני, נערה יהודיה בת 15, עזבתי את ווארשה ועברתי ללובלין בקיץ של 1941, בשל הרעב והמחסור הרב ששררו שם. בלובלין הסתדרתי איכשהו אצל קרוב. אך כיוון שהמצב הלך והחמיר גם שם, החלטתי לחזור לווארשה. היתה גם סיבה נוספת לכך. אמי מתה בווארשה ובבית נותרו ילדים קטנים מבלי שיהיה מי שיטפל בהם. שבועות מרובים נמשכו השתדלויותי אצל המנהל היהודי של משרד העבודה שליד היודנראט כדי לקבל תעודת־נסיעה לווארשה. בסופו של דבר, קיבלתי מהמנהל היהודי הנזכר ברודט תעודה כזו.
ביום הרביעי, ה־14 בינואר, בשעה 10 בבוקר לערך, נטלתי לידי את הסל והתקרבתי לדלת על מנת לרדת לרחוב ולקנות קילוגרם תפוחי אדמה. ברגע זה נפתחה הדלת בחוזקה ולבית נכנסו שני "שבויים", שני מנהלי־קבוצה, ובראשם ברודט. הם הודיעו לי שיקחו אותי לעבודה במחנה־הנשים. שלפתי את רשיון־הנסיעה לווארשה, הראיתי אותו לה' ברודט, שרק לפני יומיים הוא עצמו הוציא בשבילי. ברודט השיב לי כי אילו ידעו הבחורות היהודיות כמה מכות ספג על שום שלא התייצבו די בחורות, היו הן עצמן רצות לעבודה. כן הודיע לי שחוטפים אותי ליום אחד בלבד.
הוליכו אותי למטה אל החצר. הייתי החטופה הראשונה. מסרו אותי לרשותם של "השבויים" שנשארו לשמור עלי. ברודט והאחרים נכנסו לדירות. לאחר זמן־מה חזרו והובילו 10 נשים ונערות יהודיות, ביניהן שתי ילדות בנות 12.
החצר שבה התגוררתי נמצאת ברח' רוסקה מס' 23.
מהחצר הוליכו אותנו לשוק והכניסו אותנו למוסך של מכוניות גרמניות. כשהגענו למקום כבר היו שם למעלה ממאה נערות שהובאו מרח' ברובארנה. בלי הפסק חטפו אנשי־המשטרה היהודית, "השבויים" וגרמנים קבוצות חדשות של נערות. נאספו לערך 250 נשים מבוגרות ונערות שרק עתה הגיעו לגיל 12.
אותו יום שרר כפור חזק. מוסך לא הוסק. במשך השעות הספורות להיותנו שם כמעט שקפאנו. כולנו היינו רעבות מאוד. אוכל לא נתנו לנו. בשל הקור, הרעב, העיפות פשוט נפלנו מרגלינו.

במוסך הזה היו קצינים רבים, ומפקד הס.ס. בראשם. בידו החזיק שוט עבה וארוך. אל דלת המוסך ניגשו אמהות, אבות ואחים של העצורות, שהביאו בשבילן בגדים ואוכל. הנערות ניגשו לדלת כדי לקבל מה שהביאו בשבילן. מפקד הס.ס. התקרב והחל להכות בשוטו על ראשי־הנערות מכות רצח.

בשעה 4 לפנות ערב, הוציאו אותנו מהמוסך לככר השוק. שם העמידו אותנו בשורות, ארבע בכל שורה. מנו אותנו. מפקד הס.ס. הכריז: "אם תברח בחורה אחת, תיהרגנה שאר השלוש בשורתה". הובילו אותנו למרחץ־האדים שברח' מאי.

הכפור הגיע למעלה מ־20 מעלות והדרך היתה חלקה מאוד ועד בית־מרחץ־האדים הובילו אותנו גרמנים. אחרינו נסעה מונית ובה קצינים גרמניים.

לפתע החלו להכות ולהמריץ אותנו שנרוץ. המונית עלתה על השורות האחוריות. הנערות של השורות האחוריות החלו לדחוק את השורות שלפניהן. רבה המהומה והמרוצה. הדרך היתה חלקה מאוד ואנחנו היינו רצות ונופלות האחת על השניה. זה הדבר שבו רצו. הם דרכו פשוט על גופות הנשים הנופלות, הכו אותן מכות אכזריות ונערות רבות נפצעו ושתתו דם.

סוף סוף הגענו לבית המרחץ. כשנשארנו ערומות הם הסתובבו בינינו וגם קראו לאנשי המשטרה היהודית, מנהלי־קבוצות ו"שבויים". הבחננו כי היהודים משפילים עיניהם. נערה אחת, משעבר בסמוך לה קצין גרמני, התכסתה במשהו ועל כך הכה אותה באכזריות.

ניתנה פקודה כי תוך שתי דקות כולנו צריכות להיות מלובשות. היינו מאושרות. סוף־סוף נפטרנו מבית המרחץ.

משם הובילו אותנו לבנין "בית החייל הפולני" לשעבר. העבירו אותנו דרך חצר גדולה, משם במדרגות לקומה שניה, על פני מספר רב של חדרים ואולמות קטנים וגדולים. לבסוף הובלנו לאולם ענקי, שעל כל מוצאיו שמרו אנשי ס.ס.

באולם זה עמדו שורות אחדות של שולחנות. בין שולחן לשולחן עמד ארגז־עץ גדול. ליד הקיר הושענו שקים עצומים ובהם נוצות בלתי מרוטות.

כשנכנסנו לאולם, כבר היה חלקו תפוס על ידי 150 אסירות לערך, יהודיות ונוצריות, שמרטו ותלשו נוצות.

כשומרים נשארו באולם שני אנשי־צבא ומנהל העבודה. הוא ניגש לשק והוציא ממנו מלוא הכף נוצות, הניח אותן על השולחן, נטל נוצה אחת והראה כיצד מורטים. את הפלומות הרכות שנמרטו יש להשליך לתוך הארגז ואת הנוצות הקשות שמים לחוד. כשמתגבבת ערימה של נוצות קשות, מסלקים אותה. לעבוד צריך מהר ובשקידה. אם תימצא נוצה קשה בתוך הארגז, ייענשו במלקות.

המדור שלנו נקרא "גיטו". מדור האסירות כונה "בית־סוהר". ליד כל שולחן צריכות להימצא ארבע נערות, המוציאות את הנוצות מהשק, מניחות אותן על השולחן. כל נערה נוטלת נוצות מהשולחן ומורטת אותן לתוך הארגז. לכל ארבע נערות ארגז אחד. לכל אחת מנערות "בית־הסוהר" כסא לשבת עליו. ב"גיטו" אין כסא לכל נערה והמעט שישנו יש להעביר בחילופין מנערה אחת לשניה.

היינו עייפות ורעבות. המנהל, והמגלב בידו, נתן פקודה "לעבודה". הוכרחנו להתחיל תיכף בעבודה. המנהל הודיע כי כל נערה, שימצאו אותה מנמנמת אף לרגע קט בשעת העבודה, תספוג מלקות.

כחית־פרא הסתובב המנהל באולם, הלוך וחזור, וחיפש חטאים. כולנו נשמרנו לנפשותינו. אפילו הנערות שהיו להן כסאות לשבת עליהם בשעת העבודה נעמדו כדי שלא להירדם.

השעה היתה כבר 12 בלילה. האצבעות היו נפוחות מהעבודה הבלתי פוסקת. הידיים והרגליים כאבו, העיניים היו נדבקות. לפתע קפץ המנהל ממקומו והודיע שהגיעה ועדה הרוצה להכיר את העבודה.

הועדה היתה מורכבת מארבעה אנשים, שלושה אנשי צבא ואזרח אחד. הם עברו מארגז לארגז וחיפשו בין הנוצות המרוטות "קנה" (נוצה קשה). כשהיו מוצאים קנה בתוך הארגז היה המנהל פונה אל ארבע הפועלות וקורא: קאם! קאם! (בואי! בואי!) ומצווה עליה לעמוד בצד.

התאספו כ־30 פועלות יהודיות חטופות, נערות וכמה נשים מבוגרות. המנהל העמיד באמצע האולם שולחן, בחר באחת הנשים, השכיב אותה על השולחן, הפשיל את שמלתה, ועל גופה הערום הלקה במקל 25 מלקות.

תיכף לאחר המלקות הראשונות החל לזרום דם. אך דבר זה לא הרתיע את האכזר, כי אם להיפך: כמו שור במלחמת שוורים ההולך ומתגרה למראה הדם, כך השלים ברוגזה יתרה את מספר המלקות.

כשהחלה ענישה זו פרצו כל הנערות בבכי ובילולה. אז הכריז המנהל שכל אחת מהנערות או מהמולקות שתצעק תספוג מנה כפולה של מלקות.

הנערה שהולקתה לראשונה נתקפה בהלם, אולם הוא לא שם לב לכך. לאחר ההלקאה הוביל אותה לחדר־הרחצה כדי שתירגע שם. הוא ציווה עליה שתרחץ את הדם מעל גופה. כך התקיימה ענישתן של הנשים, בתוכן נשים מבוגרות אחדות. הפחד מפניו היה כה רב שכל הנשים המולקות לאחר שובן לחדר הרחצה, נרגעו מההלם. כולן רחצו את הדם, חבשו איך־שהוא את הפצעים וחזרו תיכף לעבודתן.

בשעת הענישה צחקו ארבעת חברי הועדה בקול וחזרו בלי הרף: "גוט! גוט!" (טוב, טוב!).
המנהל התרוצץ בלי הרף בין השולחנות, לא פסק מלצעוק שתי המלים הפולניות שלמד: "פּרַנדקו רוֹביץ'" (לעבור מהר).
פחדו להסתכל בפניו. חברי הועדה שהו במקום למעלה משתי שעות, עד שהסתיימה כל הענישה.
בשעה 2 בלילה ציווה המנהל על בנות "בית־הסוהר" ללכת לישון ואילו בנות ה"גיטו" חויבו להמשיך בעבודה.
חדר השינה היה אולם גדול ובו ארבעה חלונות. הרצפה היתה מכוסה קש. לא היתה שום כרית, לא מחציר ולא מקש. גם כיסוי לא היה. הנערות שכבו האחת ליד השניה בבגדים וכך ישנו.
המשכנו לעבוד. הנערות שעמדו על רגליהן במשך שעות ארוכות בגלל העדר מספר מספיק של כסאות ב"גיטו" נהנו עתה בשבתן על ספסלי "בית־הסוהר" שהיו עתה פנויים.
בשעה 5 לפנות בוקר העיר המנהל את "בית הסוהר" להמשיך העבודה.
הביאו להן אוכל. כל אסירה קיבלה רבע קילוגרם לחם שחור וספל קפה שחור. לכל אחת מאתנו נתנו קופסת־פח של שימורים אך לא מאכל ומשקה. היינו רעבות מאוד, האוכל של "בית הסוהר" עוד גירה את התיאבון שלנו. המנהל הודיע כי אנשי היודנראט חייב היה לדאוג לנו לאוכל אך הם אינם מזדרזים.
נשי "בית הסוהר" התיישבו לעבודה. נאלצנו להחזיר להן את הכסאות שלקחנו מהן. המשכנו לעבוד. בשעה 11 הגיעו "שבויים" אחדים ואתם דוד־אוכל ששלחה הקהילה. היה זה בס"ה מרק מימי. בתוך הדוד כולו נמצאו תפוחי־אדמה אחדים בקליפותיהם.
המנהל ציווה להפסיק את העבודה למחצית־השעה. אחר־כך פקד להמשיך בעבודה. חשנו כאב איום באצבעותינו ולא יכולנו להניע אותן. העיניים נדבקו.
המנהל, והמגלב בידו, הסתתר בחדר השני וממנו השקיף מבעד לשמשה כדי לראות מי מן הבחורות חוטפת תנומה. משהבחין באחת כזאת, ניגש אליה והכה במגלבו על ראשה. כן העניש כמה בחורות "נרדמות" בהעמידו אותן לזמן־מה מתחת מקלחת קרה.
בשובה ממקלחת כזאת, היתה הבחורה שומעת מפיו: "מעתה שוב לא תישני".
מאפיסת כוחות התעלפה נערה אחת. כל הנערות קפצו אליה כדי להצילה. המנהל החל להכות אותן ולצעוק שאסור למישהי להציל את מישהי. הוא עצמו יעשה זאת. כל מי שתחוש לעזרת המתעלפת תקבל 25 מלקות.
הנערה נשארה שוכבת על הרצפה בלי הכרה. אף אחת לא ניגשה להשיב רוחה. גם

המנהל עצמו לא הזדרז. לבסוף הוציאו הוא ואיש־צבא אחד את מחוסרת־ההכרה לחדר הרחצה, השכיבו אותה תחת המקלחת והזרימו עליה מים זמן רב כל־כך עד שהתעוררה. לאחר מנוחה של רגעים אחדים, הוכרחה לשוב לעבודתה.
הדבר חזר ונשנה. נערות אחדות התעלפו בזו אחר זו, אחרות הותקפו בהיסטריה. הוא הוביל אותן לחדר־הרחצה, הזרים עליהן מים ולאחר שחזרה אליהן הכרתן, נתן להן לנוח עד שעה אחת ואחר־כך האיץ בהן לחזור לעבודתן.
בשעה 12 בצהריים הובאה ארוחת הצהריים. את הארוחה חילק המנהל בין האסירות. לנו נתן שיריים.
באותו יום בא לביקור המפקח של בית הסוהר. האסירות התלוננו בפניו שהמנהל מכה אותן ושהן ישנות מעט.
מפקח בית־הסוהר פנה אל מנהל־העבודה והפנה את תשומת־לבו לכך שאסור לו להכות את האסירות ועליו להניח להן לישון יותר. כן הודיע מפקח בית־הסוהר שאינו רוצה שהאסירות תהיינה תחת פיקוחו ואמנם כך הוחלט.
בו ביום באו לחדר שבו עבדנו שתי שומרות, האחת אוקראינית והשניה פולניה. המנהל ושני אנשי הצבא הסתלקו מהשגחתם על "בית־הסוהר" וזו עברה לידי שתי השומרות. אך אם לא די היה בצרות הקודמות, והנה נוספה עליהן אחרת.
שתי השומרות היו שונאות־ישראל, הכו, גידפו ורדפו אותנו על כל צעד ושעל.

למנהל־העבודה לא היתה רשות להכות את האסירות, אך רשות זו ניתנה לשומרות, שהרי אנו יהודיות. ביחוד סבלו צרות צרורות מהשומרת האוקראינית. "זה עשרים שנה — אמרה — שאני מחכה ליום בו אוכל להתנקם ביהודים".
המשכנו לעבוד. בשום פנים ואופן לא היתה לנו היכולת להשתלט על עצמנו ולא לחטוף תנומה. ומשום כך כמעט כולנו הוכינו או הועמדנו תחת מקלחת קרה. ברור שהעונש השני היה קשה בהרבה מן הראשון.
הגיעה שעה 6 בערב. הובא מרק מימי עם לחם שחור. האסירות קיבלו את ארוחתן ראשונות. לנו כרגיל נתנו את השיירים.
לאחר האוכל הודיע המנהל סוף סוף שאנו הולכות לישון. בנות "בית הסוהר" המשיכו לעבוד. המנהל הזהיר שעד ההשכמה לא תזוז אף אחת מהמקום שבו נשכבה.
נכנסנו ל"חדר השינה" ושכבנו על אותו הקש שעליו ישנו בלילה הקודם נערות "בית הסוהר". לאחר שעתיים וחצי שינה — אחרי שתי יממות של עבודה — נכנס המנהל וצעק: לקום! שוב אחז במגלב כדי להכותנו. בשעה 9 בלילה התיישבנו מחדש לעבודה.

לאחר שלוש שעות שינה (יממות אחדות לא ישננו) חזרנו לעבודה. העיניים דבוקות היו, האצבעות נפוחות וכאובות, אך אין עצה — יש להמשיך בעבודה.
"בולק" (כך קראנו למנהל בגלל מכותיו התכופות שהביאו את הנערות לידי אמירת "בולי" — שפירושו בפולנית "כואב") הסתובב סביבנו ובידו מגלב, לבל תחטוף, חלילה, מישהי תנומה. לא נערה אחת שתתה דם לאחר הצלפותיו.

בשעה 12 בלילה הלכו בנות "בית הסוהר" לישון ואנו המשכנו בעבודה. הן ישנו עד 5 לפנות בוקר. במשך הלילה שוב התעלפו נערות אחדות מעייפות ואפיסת כוחות. מלכתחילה לא הניח המנהל לאף אחת מאתנו לעזור למתעלפת. כרגיל, היה נוטל אותה לחדר־הרחצה. בחדר־העבודה שכבו עתה עוד שלוש בחורות מחוסרות־הכרה. כנראה שזו שהוביל אותה זה עתה לחדר הרחצה היתה במצב עלפון כה קשה עד שהמנהל חזר אלינו ושאל מי מאתנו מסוגלת להשיב רוחה של מתעלפת. מבין בנות ה"גיטו" אף אחת לא התייצבה, לעומת זאת, מבין נשי "בית הסוהר" יצאה אסירה אחת, אשה יהודיה בשם קפלן, מיילדת מלובלין, ואמרה כי היא יודעת כיצד משיבים רוחה של מתעלפת וכי יש לה התרופות המתאימות. אז העביר המנהל לחדר הרחצה את שלוש הנערות הנוספות. את אלה האחרונות הצליח המנהל יחד עם גב' קפלן להחזיר להכרה, לעומת זאת חלף זמן רב עד שחזרה הכרתה של הבחורה הראשונה.
מאז היה המנהל מרשה לגב' קפלן לעזור לו להשיב רוחן של נערות שהתעלפו.
בשעה 5 לפנות בוקר התעוררו נשי "בית הסוהר" משנתן. קרוב לשעה 6 הובאה ארוחת־בוקר בשבילן: לחם וקפה. גם לנו נתנו משהו. להן נתנו פרוסות לחם יותר גדולות, ולנו — קטנות בהרבה. לאחר האוכל חזרנו לעבודה וגם נשי "בית הסוהר" התיישבו לעבוד.

בלובלין חי יהודי ושמו שמאי גרייאר. לגרייאר זה יש מסעדה מפוארת. אוכלים בה כל הקצינים. גרייאר הוא הגדול שבמלשיניה היהודים של לובלין. על מצפונו שלו רובץ אובדן רכוש רב וחיים של יהודים רבים.
אנשי ס.ס. כועסים עליו. היות שמחנה־העבודה לנשים בלובלין נמצא תחת פיקוחם, פקדו על מנהל לשכת העבודה שליד היודנראט, שבשעת חטיפת נשים יהודיות למחנה תיחטפנה גם שלוש המלצריות העובדות במסעדה של גרייאר. וכך הווה. שלוש המל־צריות של גרייאר נחטפו והובאו למחנה.
בשבת בא המנהל הראשי של לשכת העבודה, הקצין מייניגר, ובידיו רשימה של חמש בחורות יהודיות שרצה לשחרר ממחנה־הנשים שלנו. ברשימה היו כלולות שלוש

המלצריות של גרייאר, בחורה אחת העובדת ב"פלאצובקה" (מקום־עבודה) גרמנית ועוד אחת שאביה עובד בלשכת־העבודה היהודית.
אותה שעה שבה נשא ונתן מיינינגר עם המנהל שלנו בענין זה, הגיע המפקד הראשי של ס.ס. הוא בירך בלבביות את מיינינגר, שמח מאוד לבואו ולבסוף שאל אותו למטרת ביקורו. מיינינגר השיב לו כי ברצונו להוציא מהמחנה חמש בחורות.
המפקד הראשי של הס.ס. שאל אז את מיינינגר באיזו זכות הוא רוצה לשחרר את הבחורות, ובשעת דיבור נתמלא זעם. מיינינגר התגונן. בסופו של דבר הסכים מפקד הס.ס. לשחרר שתי בחורות אולם שלוש המלצריות נשארו גם הלאה במחנה שלנו.
עבדנו שוב עד 12 בצהריים. הביאו מרק מימי והמשכנו לעבוד עד 6 בערב.
בינתיים התעלפה קשות בחורה אחת. לאחר שניגש אליה המנהל, ציווה מיד על שתי בחורות להעביר אותה לחדר הרחצה. הוא קרא לשם גם את הגב' קפלן. חלפה מחצית השעה, חלפה שעה והם לא הצליחו להשיב את רוחה. אנו המשכנו לעבוד ובכינו.
קרה נס ממש. באורח מקרי הגיעה אז מכונית־האוכל בשביל האסירות. בתוכה נמצא רופא בית הסוהר. הוא השכיב את הבחורה בתוך המכונית והוביל אותה לבית החולים.

בשעה 6 בערב שוב הוגש לנו אותו מרק מימי. אחר כך עבדנו עד 7 בבוקר. רק אז השתטחנו על הקש הרטוב והעבש וישננו בבגדינו עד שעה 10 לערך. בהצלפת־פרגול על ראשינו העירו אותנו משנתנו העמוקה.
האסירות החלו להתאונן בפני המנהל שהבחורות היהודיות, הקרויות "הבנות של הגיטו", חולות בגרדת. בגלל כך ציווה המנהל שכל הנערות שיש להן גרדת תתייצבנה לחוד והן תשוחררנה מהמחנה.
כל הנערות החלו להידחק למקום שעליו הצביע המנהל ושבו צריכות היו להתייצב אלה שיש להן פצעי גרדת גדולים. החלה בדיקה. כל הבחורות הנגועות בודדו בחדר מיוחד.
המנהל הודיע שיצלצל לקהילה כדי שיבואו נציגי היודנראט שיחזירו את הנערות דרך הגבול לגיטו. לאחר זמן קצר באו נציגי היודנראט ושלושה "שבויים" כדי להחזיר את הנערות החולות לגיטו. לתוך החדר שבו בודדו הנערות התגנבו גם שלוש בריאות מתוך כוונה להשתחרר בדרך זו מהמחנה.
עם הוצאת החולות, מנה אותן המנהל ובהגיעו למספר 20 צווח: מספיק! לנערות הנותרות לא הניח לצאת. יללה ובכי פרצו מפיות הנערות החולות באמת. אך בכין לא פעל. המנהל אמר שמנה 20 נערות חולות, והוא משחרר 20. אין הוא אשם שחולות

נשארו במחנה ובריאות יצאו ממנו במקום החולות. "היהודים הם רמאים", צווח כשהוא מצליף בפרגולו.
אל נציג הקהילה לא נתנו לנו לגשת. רק מרחוק זעקנו אליו וסיפרנו על סבלנו וביקשנו שיתערב כדי שלא יכו אותנו וישלחו לנו חבילות אוכל מהבית.
לידיהן של הבחורות המשתחררות תחבנו מכתבים להורינו, למכרים ולקרובים, בהם ביקשנו שיתערבו לסידור שני דברים חיוניים אלה.
למחרת החזירו מבית החולים של בית הסוהר את הנערה שהתעלפה אתמול. שמחנו מאוד לקראתה שכן לדעת כולנו שוב לא היתה בחיים.
הנערה סיפרה שבבית החולים הזריקו לה 5 זריקות ומהרגע שהוטב לה החזירו אותה לעבודה במחנה.
האסירות, בעלות זכויות־היתר, מחו נמרצות נגד החזקתן במחנה אחד עם נערות יהודיות חולות־גרדת. ביחוד צעקו והתאוננו על כך שבנות ה"גיטו" שוכבות על אותם המשכבים שעליהם שוכבות נשות "בית הסוהר". מנהל המחנה, אשר קראנו לו "בולק", כאמור לעיל, הבטיח לשוחח על ענין זה עם המפקד הראשי של הס.ס.
הגיע מפקד הס.ס. ו"בולק" גילגל עמו שיחה. המפקד הראשי פסק שכל עוד מסוגלת נערה יהודית להניע אצבע אין היא נחשבת לחולה בגרדת ועליה לעבוד. אך כיוון שטענות של נערות "בית הסוהר" צודקות, יוקצה בשבילן חדר־שינה מיוחד כדי שלא תצטרכנה לישון יחד עם הנערות היהודיות.
המנהל בחר ב־10 בחורות מתוך "גיטו" וציווה עליהן לנקות חדר, להביא קש מהחצר ולסדר חדר־שינה בשביל "בית־הסוהר".
כל הזמן היינו בבגדינו העליונים, עבדנו כשאנו לבושות במעילים וגם ישננו במעילים אלה. אך כיוון שהמנהל חשש שהנערות המביאות קש מהחצר עלולות לברוח, פקד על 10 הבחורות — מבלי להתחשב בכפור העז ששרר באותו יום — שתפשוטנה את המעילים ותרדנה, כשהן לבושות בשמלותיהן הקלות, לחצר כדי להביא את הקש.
לא היתה כל עצה. מוכרחות היינו לעשות זאת. למרות זאת ברחו שתי בחורות מהחצר כשהן לבושות שמלות קלות, ומבלי להתחשב בסכנת־נפשות הכרוכה בהימצאן מחוצה לגיטו. עד כדי כך הגיעו העינויים בגיהינום שלנו.
כשנודע למנהל על בריחתן של השתים תקף אותו זעם אכזרי, והתחיל מכה בפרגולו על ימין על שמאל.

פעם אחת — היה זה בליל שבת — בא אל המחנה לביקור חברו של המנהל. מרוב עייפות נרדמו כמה בחורות. בתגובה על כך אסף המנהל וחברו — גם הוא איש ס.ס.

— מספר רב של קופסאות־שימורים שמתוכן אכלנו את ארוחת הצהריים שלנו והטיל אותן בראשי הנרדמות. נערות ונשים רבות נפצעו עד זוב דם.
נערות אחדות החלו להתעלף. המנהל ניגש אליהן והחל להכות אותן מכות רצח. הוא הכה עד כדי כך שחברו אמר לו להפסיק. את מחוסרות־ההכרה הוציאו לחדר־הרחצה ושם השיבו את רוחן במים קרים.
באותו לילה נתקפה בהתקף־שגעון הנערה שהובאה לבית החולים לאחר התעלפותה. המנהל אמר שהיא מעמידה פנים והכה אותה באכזריות. כשגם המכות לא הועילו, השכיבו אותה על הקש שעליו ישנו הנערות.
חלפו ימים אחדים והמנהל, שהשתכנע שאין זו העמדת פנים, קרא טלפונית לרופא־הקהילה. הרופא בדק את כל הבחורות וקבע שלחלק מהן יש חום גבוה, ולאחדות אפילו מידת־חום גבוהה מאוד. כל הבחורות הללו, וביניהן זו שנטרפה עליה דעתה, שוחררו מהמחנה. ביקשנו את הרופא שישתדל למענו שירשו לנו לקבל "חבילות". הוא הבטיח.
המצב הסניטרי במחנה היה איום. לא היו לנו לבנים להחליף. כשהלכנו לישון לא פשטנו בגדינו. לא היינו מסוגלות לסרוק את השערות ולהתרחץ. היינו מכוסות בנוצות מכף רגל ועד ראש, ומשום כך מכונמות מאוד. כינים גדולות ושמנות רחשו עלינו ואנו לא פסקנו מלהתגרד. "בולק" המנהל, בראותו כי ההתגרדות נמשכת זמן רב ומפריעה בעבודה, פקד שכל יום ייערך ציד של כינים. קבוצות־קבוצות היינו באות יום־יום לחדר הרחצה, ושם היינו בודקות היטב את כל בגדינו, מהכותונת ועד המעיל העליון. את הכינים היינו מטילות לכיור ומזרימות עליהן מים, אך לא הצלחנו לבער אותן. משהיינו חוזרות לאולם העבודה היינו מבחינות, האחת על גבי השניה, כינים גדולות ושמנות. ושוב התחילה ההתגרדות.

הוריהן וקרוביהן של החטופות השתדלו להוציא את הבחורות והנשים מהמחנה. הגרמנים הסכימו לשחרר את החטופות בתנאי שתישלחנה אחרות במקומן. ההורים העשירים חיפשו ומצאו נערות עניות, שילמו להן 400 זהובים ולקהילה — 500 זהובים ושלחו אותן כממלאות־מקום של בנותיהם. לאחר מכן, כשנודע בעיר מהו המצב האמיתי במחנה, עלה מחירן של השפחות שנקראו "ממלאות מקום" ל־1200 זהובים. ולמרות שהבחורות העניות ידעו כבר מה מתרחש במחנה, בכל זאת הסכימו תמורת התשלום הנ"ל לשמש ממלאות־מקום. לא היתה להן ברירה...
כשניגשו לעבודה הבחורות העניות "המחליפות", התמוטטו תיכף מאפיסת כוחות, כי כבר היו עייפות מלכתחילה, נוצר מצב כזה: הנערות האמידות שעוד היה קצת

בכוחן לעבוד, שוחררו. לעומתן, הנערות העניות, הרעבות והיגעות נאלצו לעבוד וכיוון שכוחן לא עמד להן, ספגו הן, והנערות שלידן, מכות איומות.
התחלנו להתמרד וסיפרנו למנהל על כל מעשה־התרמית של הקהילה. המנהל הכיר בצדקתנו ועם בואה של קבוצה חדשה של ממלאות־מקום, לא שיחרר את הנערות העשירות, אלא חיפש ומצא מספר של נערות חולות כמספר הנערות שהגיעו, ושיחרר את החולות. אך דבר זה לא עזר. המנהל הגרמני של לשכת העבודה שליד היודנראט היה בא מזמן לזמן ובידו רשימה של נערות עשירות, שיחרר אותן מהמחנה והכניס במקומן את "המחליפות".
מנהל העבודה המשיך לענות אותנו ובעיקר על חטא של נמנום בשעת העבודה. פעם "תפס" נערה אחת בהירדמה. הוא הכה אותה זמן רב כל־כך עד שהתעלפה. כמנהגו הכניס אותה לחדר־הרחצה להשיב את רוחה. היא יצאה משם מטורפת. שגעונה היה פראי כל־כך שנאלצו להוציאה. כדי שלא להירדם, החלו הבחורות לעבוד כל הזמן בעמידה. אך בלתי אפשרי היה להיזהר מפני נים כלשהו, שהרי ישננו בסך הכל 3 שעות ליממה, והיינו עייפות מאוד מ־21 שעות עבודה, וכיצד יכולנו להימנע מתנומה? על חטא זה היה מכה אותנו המנהל מכות אכזריות. מהמכות קיבלה אחת הנערות זעזוע־מוח בו במקום, שניה חלתה במחלה קשה ונאלצו להוביל אותה בעגלה העירה. היא לא הגיעה העירה, כי נפחה נשמתה בדרך.
התרבה מספר הנערות החולות. המנהל טילפן וקרא לרופא היהודי. לאחר הבדיקה נתברר כי 20 בחורות חולות במחלה מידבקת ומספר גדול מהן סתם חולות. את החולות במחלה מידבקת שיחרר המנהל תיכף, את החולות־סתם שחרר רק תמורת ממלאות־מקום.

סוף סוף בא יום הישועה. נודע לנו שהמנהל יוצא לחופשה. במקומו בא איש ס.ס. אחר כמנהל המחנה. השני גם הוא היה רשע אך לא כזה הראשון.
גם הוא לא שיחרר את הנערות העשירות שהביאו מחליפות וכנגד כל מחליפה שיחרר נערה חולה, בין שהיתה עניה ובין שהיתה עשירה, בין אם שלחה או לא שלחה ממלאת־מקום.
במשך הזמן קיבלה הקהילה רשיון לשלוח חבילות־מזון לבחורות של המחנה. כשהיתה מגיעה חבילה למישהי, היתה מתחלקת בה בין כל הבחורות. וכיוון שהמנהל לא רצה לשחרר את הנערות העשירות כנגד המחליפות שהקהילה שלחה, רגזה הקהילה והחליטה, כמעשה־נקמה, לא להתעניין יותר בגורלן של בחורות המחנה.
לאחר ארבעה שבועות של עבודה, פנה הס.ס. אל קהילת לובלין ותבע 300 נשים

במקומן של אלה העובדות עתה. הקהילה השיבה שבלובלין אין יותר נשים מוכשרות־לעבודה שאפשר להחליף בהן את החטופות.

הנערות החטופות הציעו שהן עצמן תחטופנה ממלאות־מקום, אך הס.ס. לא הסכים לכך. ב־31 בינואר 1942 הודיע המנהל לבחורות שתתכוננה למחר. הן שמחו על כך מאוד שכן סבורות היו שעומדים לשחרר אותן למחרת היום.

למחרת, לאחר שבחורות "בית־הסוהר" גמרו לאכול ארוחת הבוקר, הצטרכו הנערות היהודיות לנקות את החדרים. כשגמרו את עבודת הניקוי, העמידו אותן ארבע בכל שורה. את האחת מביניהן עשו לאחראית לחברותיה. במקרה של בריחת האחת מבין הארבע — איים המנהל — יירו באחראית.

החלו להוביל אותן בכיוון תחנת הרכבת. כולן פרצו בבכי וביללה כי היו בטוחות שמובילים אותן לגרמניה. אחר־כך התברר שמובילים אותן לבית־מרחץ האדים.

השורות הראשונות נכנסו לבית המרחץ. השאר נשארו בחוץ. הכפור היה איום. רבות מבין הבחורות היו לבושות בשמלות קלות ונעולות נעלי בית, כי את המעילים העליונים והנעליים הכבדות שלחו הביתה באמצעות הקהילה, כדי שלא יגנבו אותם במחנה. שכן במחנה אירעו גניבות איומות.

הנערות שעמדו בחוץ החלו לבכות ולצעוק מקור. המנהל ריחם עליהן סוף סוף ואמר להן להיכנס לאולם בית המרחץ.

אופן הרחיצה בבית־מרחץ האדים היה כמו בפעם הראשונה. הגרמנים הסתובבו בין הנשים הערומות. כשאחת הנשים כיסתה עצמה בבגד כל־שהוא, הצליפו הגרמנים בשוטים על הגוף הערום.

מבית מרחץ האדים הובילו אותנו לצריפים ולמחסנים של ככר פלאו"ה.*

שם נתנו לנו "ארוחת צהריים" — מעט מים פושרים עם לחם שחור. כשהגענו לשם כבר מצאנו שם את הריהוט שהיה קודם במחנה שברח' ברובארנה.

הצטרכנו לגשת תיכף למריטת הנוצות. את האסירות, מ"בית־הסוהר" שעבדו אתנו יחד ברח' ברובארנה באולם אחד, הפרידו עתה מעלינו; הובילו אותן לצריף מיוחד. היינו מרוצות מכך, כי לא מעט צרות סבלנו בגללן ובגלל ההלשנות שלהן. השמירה עלינו בצריפים היתה בידי אוקראינים.

בשעת העבודה עמדנו כמעט כל הזמן, כי ל־300 הנשים והבחורות היו בסך הכל 20 כסאות, שהיו כל הזמן בתנועה. החלפנו אותם בינינו. האחת ישבה על כסא דקות אחדות ומסרה אותו לשניה.

* פלאו"ה לסקייביץ' — ככר שבה נמצא בית החרושת למטוסים ליד לובלין, היה זה מחנה־עבודה ליהודים.

בצריפים היה קר. כדי לצאת ידי חובה הסיקו אותם רק בבוקר בכמות קטנה של פחמים. וכיוון שכל אחת נדחקה אל השולחן שעמד קרוב לתנור, הרחיק המנהל את השולחן מהתנור. לעומת זה בצריף שבו עבדו האסירות היה חם מאוד, כי הסיקו אותו.

התזונה היתה רעה מאוד. רק בשעה 12 בצהריים נתנו לנו מרק מימי. עד 12 צמנו. כל הזמן הבטיחו לנו לשפר את התזונה אך ההבטחות נשארו בגדר דיבורים.

רק ביום ב' בשבוע ניתנה לנו ארוחת צהריים יותר טובה, שנשלחה על ידי הקהילה, את הארוחות היו מביאים ה"שבויים". באמצעותם העברנו מכתבים העירה לקרובים ולמשפחות.

מיום ליום התרבה בין הנשים מספר החולות. רובן התהלכו כשמידת־החום שלהן גבוהה. רבות חלו בשפעת, אנגינה, טיפוס ומחלות־עור שונות.

המנהל החליט לא לקרוא יותר לרופא ובידד את כל בעלות החום הגבוה בחדר מיוחד כדי שלא יצטרך לשחררן מהעבודה. אך הנסיון לא הצליח, ומספר החולות גדל מיום ליום. לא הועילו התחכמויותיו והכרח היה לשחרר את החולות מהעבודה ולשלחן הביתה.

סוף סוף התקינו מטבח מיוחד בשביל פועלות המחנה, אך גם אז המציאו דרך חדשה כדי לענות אותן. בישלו מאכלים טובים, אך לגמרי ללא מלח. אחר־כך הוסיפו אמנם קורט של מלח אך לעומת זאת היתה הארוחה כולה מימית. ידענו: או אוכל טוב ללא מלח, או מימי עם מלח. אחר כך באו תבשילים סמיכים ומלוחים... עם שומן־חזיר מעופש...*

...בשל המחסור בחשמל לא עבדו בלילה. למרות זאת היינו עייפות מאוד כל היום בגלל התזונה הלקויה והמשכבים הגרועים. כדי לנוח קצת זאת עשינו: אחת הנערות היתה מתגנבת אל מתחת לשולחן וישנה שם חצי שעה. לאחר מחצית השעה היינו אנו, הערות, מעירות אותה ובמקומה היתה נכנסת אל מתחת לשולחן נערה שניה וכן הלאה. כיוון שבשעת העבודה היינו עומדות סביב השולחן היינו מסוגלות להסתיר בגופינו את הישנה.

המנהל — "בולק" השני — עינה אותנו קשות והיה רודף אותנו. לאחר שהתאוננו פעם בפניו על הארוחות שאינן טובות, לא נתן לנו, כמעשה־נקם, כל אוכל במשך יממה וחצי.

* בהמשך כתב־היד מטושטש ובלתי־קריא.

הוא גם היה מכה אותנו קשות וללא כל סיבה. נערה אחת שאלה אותו פעם למה הוא מכה אותה. בתשובה על שאלתה הגביר את מכותיו עד שהנערה התעלפה כשהיא שותתת דם.

כן הנהיג פעולות־עונשין מיוחדות לגבי הנערות. אם "חטאה" אחת הנערות במשהו היה מכניס אותה לבית הכבוד ושם, על גופה הערום, היה מלקה אותה 25 מלקות. בשעת ההכאה או ההלקאה צריך היה לשתוק, כדי שלא להיענש בתוספת מלקות.

המיילדת קפלן שהיתה שייכת ל"בית הסוהר", היתה מקובלת גם על מנהל המחנה וגם על ד"ר פלוטקין.* היא דיברה גרמנית טובה. קשרה יחסים טובים אתם והחלה לשחרר נערות יהודיות עשירות ממחנה־העבודה. לנערה ששילמה לה יפה אמרה גב' קפלן להתחלות. מהסכום שקיבלה היתה נותנת חלק למנהל וחלק לרופא והנערה היתה משתחררת כ"חולה".

את הלחם השחור היום־יומי, זה שאנו היינו מקבלות, היתה קפלן מוכרת, כי היא עצמה היתה מקבלת דברי־מאפה לבנים. כשהיו מעירים לה על התנהגותה זו, היתה מכחישה הכל אם כי הכל ידעו את עסקיה בשחרור הנערות העשירות, וכך חזרה שוב תופעת שחרור הבריאות במקום החולות. אותה קפלן נאסרה בגלל ביצוע הפלה.

במחנה סבלנו רבות ממלשינה אחת ושמה דורה. היא היתה מצביעה תמיד על הנערות המנמנמות בשעת העבודה, הישנות תחת השולחן ועל אלה המתגנבות לצריפים של בנות "בית־הסוהר".

פעם אחת הצביעה למנהל על אחת הבחורות, אסתר פומרנץ, יצאנית שנחטפה למחנה, והלשינה שהיא ישנה בשעת העבודה. פומרנץ התנפלה על המלשינה והכתה אותה קשות. זו הלשינה על פומרנץ בפני המנהל וסיפרה כי הוכתה על ידה. המנהל, שאף הוא כבר היה עיף ויגע מהשמירה על הבחורות היהודיות, התכעס על דורה המלשינה ולא רצה להקשיב לה. בכל זאת, בגלל המלשינה, נתן מחדש הוראה שאסור ליהודיה לישון בצריף של האסירות — דבר שהתעלם ממנו לאחרונה.

פעם, עם בואה של ועדה המורכבת מארבעה קציני ה"וורמאכט" במדים צהובים, נכנס המנהל לצריף של "בית־הסוהר". הוא מצא שם בחורות אחדות מה"גיטו" שישנו שם, עייפות ויגעות. הוא העיר אותן, הוביל אותן לצריף של ה"גיטו", דן כל אחת מהן ל־15 מלקות על גופה הערום. הוא הכניס כל אחת מהן לבית הכבוד וביצע את העונש. קצין אחד ביקש להתערב לטובת הבחורות, אך המנהל השיב כי כך יש לנהוג לגבי יהודיות מושחתות.

* רופא נשים ידוע בלובלין: בעת הגירוש (מרס 1942) הרעיל את עצמו וכל משפחתו.

העבירו אותנו לצריף אחר. שם החליפו את המנהל, ובמקומו בא "האופטשטורמפירר" כמנהל המחנה ומנהל העבודה. נוסף עליו שמרו עלינו מספר רב של ליטאים ומשמר של שני גרמנים: אחד רשע גדול, שבגלל ההכאות שלו על ראשינו נתננו לו את הכינוי "שפיצקופ", והשני — אדם הגון.

פעם, כשנרדמתי בשעת העבודה בגלל העייפות, ניגש אלי הגרמני הטוב ושאל אותי: רעבה? רדומה? השיבותי על שאלותיו. הוא נתן לי חתיכת לחם ואמר שאוכל לחטוף תנומה בשעה ש"שפיצקופ" ייעדר מהמקום.

כשהעבירו אותנו מרח' ברובארנה אל הצריפים, לא הודיעה הנהלת המחנה לקהילה לאן אנו מועברות, שכן זו ממילא גילתה בנו התעניינות מעטה ביותר. ההורים, הקרובים והמכרים באו אל הקהילה בזעקות ושאלו לאן הועברנו. הקהילה לא יכלה לתת על כך תשובה. קמה בהלה בעיר. החלו רווחות עלינו כל מיני שמועות, האחת דמיונית יותר מהשניה.

במחנה, שבו עבדנו עתה, היו גם ה"שבויים" היהודיים. לאלה היה מגע עם העיר ודרכם נודע בלובלין היכן אנו נמצאות. משנודע מקומנו החלו לשלוח לנו חבילות שהתחלקו בין העניות והעשירות כאחת. כל נערה עשירה נתנה חלק מהחבילה שלה לחברות עניות.

התנאים הסניטריים בצריף היו גרועים מאלה שבבית־החייל. פה היה קר מאוד, מים לא היו במקום ולמעלה מקילומטר היינו נאלצות ללכת לקבלת מים, תחת שמירה של אוקראיני. נעשינו מכונמות עוד יותר מאשר בבית החייל שברח' ברובארנה.* היה לנו רע יותר בגלל עוד סיבה. שם, בבית החייל, יכולנו בעת המצוד על הכינים להשליך אותן לכיור, אולם פה, בצריף, לא היה מקום להשליך אותן. היינו נאלצות משום כך למחוץ את הכינים יום־יום בבגדינו שנעשו בגלל כך רטובים ודביקים אל הגוף.

בכלל אבד לנו צלם האלוקים. נראינו כשלדים, לבנות מהנוצות שכיסו אותנו מכף רגל ועד ראש ומנוקדות מאות כינים גדולות, עבות ומפוטמות.

המנהל, בראותו שאנו מכונמות מפני שאין לנו בגדים ולבנים להחלפה, פנה אל הקהילה וציווה לאסוף בשבילנו לבנים ובגדים. הקהילה עשתה כך, אך רק חלק מהבגדים שהקהילה אספה אצל משפחות עצירות־המחנה נשלח אלינו. השאר הלך לאיבוד בדרך.

לבסוף הבינו אנשי היודנראט שאם לא יעזרו לנו נמות כולנו ברעב. היודנראט פנה,

* המספרת, נערה מווארשא, טעתה: בית החייל נמצא ברחוב אחר. פה, כמו ברחוב ברובארנה, היו מחנות.

איפוא, למנהל המחנה בדבר רשיון לשלוח לנו חבילות באופן קבוע. המנהל השיב כי הוא מקבל את ההצעה בשביעות־רצון. הוא הסכים ששני ימים בשבוע — יום ג׳ ויום ו׳ — יהיו ימים בהם יישלחו אלינו חבילות. היינו מצפות לשני ימים אלה כמו למשיח. בעיקר שלחו לנו לחם שחור כי חששו כי מאכלים יותר טובים יילקחו בדרך.

פעם נכנס המנהל והודיע כי כיוון שבמחסן נמצאים רק ארבעה שקים עם נוצות, יפורק המחנה וכולנו נשתחרר לאחר שנסיים את מריטת הנוצות של ארבעת השקים. בשמענו בשורה זו הסתערנו כולנו בכל המרץ על העבודה, למרות שהיינו עייפות מאוד.

מלכתחילה לא התייחסנו באמון להבטחה. אולם משראינו כי אוספים אותנו בצריף אחד יחד עם האסירות ואומרים לנו כי מכינים את הצריף שלנו בשביל היהודים שנותרו בחיים ממחנה־העונשין לעבודה במיידאנק שליד לובלין — התחלנו להאמין בהבטחה. אולם התברר כי הכל נשאר כשהיה. האסירות המשיכו להיות בעלות זכויות־יתר בהשוואה לנו. כמעט שלא הכו אותן, הן ישנו על קש ואנו על מצעי־קרשים.

באחד הימים הביאו למחנה שלנו את היהודים של מחנה־העונשין לעבודה במיידאנק. התנאים במחנה עבודה זה היו איומים. עינו אותם קשות, אוכל כמעט שלא נתנו להם, הכו אותם, התעללו בהם והעבידו אותם בפרך.

אשה אחת, שהיתה בין האסירות, הכירה את בנה ממחנה־העבודה של מיידאנק. היינו עדות למחזות קורעי־לב.

גם במחנה שלנו עינו קשות את יהודי מיידאנק. לא נתנו להם אוכל והם נפלו כזבובים. כדי להתעלל בנו נתן לנו המנהל הוראות דו־משמעיות, שבילבלו אותנו. כעונש על אי־ביצוע ההוראות העמיד אותנו בכפור שעות אחדות ללא מעילים. פעם אחת, לאחר שנשפטנו לעמידה בכפור שעות אחדות, עברה שם במקרה מכונית ובה עצירי מחנה מיידאנק. לרגע הפנינו אליהם את מבטינו. המנהל העניש אותנו בגלל כך בעמידה בכפור שלוש שעות נוספות. הנערות, שלא ראו אותנו חוזרות בזמן הקבוע, סברו כי נשלחנו לאן־שהוא. וכשחזרנו שמחו לקראתנו מאוד, ובכללן גם בנות ״בית הסוהר״.

פרץ ריב אצלנו בגלל דלי־לילה (שקראנו לו ״פאראש״). בצריף כולו היו בסך הכל רק שני דליים כאלה שלא הספיקו לכולן.

כל אחת רצתה להיות הראשונה. הנותרות נאלצו לעשות את צרכיהן על הרצפה.

בין האסירות נמצאו שתי בחורות שנענשו על חטא חילול הגזע. אחת מהן נקראה

רוזה טננבאום. היא היתה יפה מאוד והיטיבה לדבר גרמנית. עבדה במפעל גרמני. הלשינו עליה שהיא מקיימת יחסים עם מנהל מקום־העבודה, הסרן מורפינקל. על כך נדונה לעשרה חודשי מאסר. מכיוון שהיתה עדיין קטינה, נשפטה רק לעשרה חודשים. שם הנערה השניה היה פרידה. גם היא נשפטה על חטא זה, אלא ל־18 חודשים, כי כבר הגיעה לבגרות.

הסרן מורפינקל שלח לה תכופות חבילות. היא היתה מקובלת מאוד על הגרמנים והשתמשה בהשפעתה לטובת כל החברות. בכל כוחה השתדלה להקל על מצבן של עצירות־המחנה.

מהמשגיחה האוקראינית סבלנו צרות רבות. היא היתה מלשינה עלינו בפני המנהל כי אנו מחבלות בעבודה ומטילות "קנים" (נוצות קשות) אל בין הנוצות המרוטות. המנהל כעס מאוד ואיים בנקמה.

במיפקד הלילי פקד עלינו שנתייצב בשורה. אחר־כך הוציא מהשורה כל בחורה עשירית ואמר לה לעמוד בצד. בסך הכל הועמדו בצד 17 בחורות, כי המספר הכולל של עצורות־המחנה היה 170.

אז הודיע המנהל כי 17 הבחורות תומתנה תיכף ביריה כחבלניות. הוא אמר לנו להיפרד מעל חברותינו הנותרות. הזעקות, הבכי והיללות בשעת הפרידה הגיעו עד לב השמיים. לאחר הפרידה הוציא אותנו לחצר. שלף את אקדחו, פקד עלינו לרוץ. החילונו לרוץ. כל אחת רצתה להיות הראשונה, אולי תצליח כך להציל את נפשה.

תוך כדי ריצה שמענו יריה אחת אחרי השניה. כל אחת חשבה שהשניה נפגעה. אלה "שנותרו בחיים" החלו לרוץ במשנה־מרץ. אז שמענו את קולו של המנהל "לעמוד". כשנעמדנו ראינו כיצד המנהל מתגלגל מצחוק. מקרים כאלה אירעו פעמים אחדות. כל פעם חשבנו שהנה אנו נהרגות באמת.

המנהל הכריז באוזנינו שאילולא היינו נשים אלא גברים היה ממית אותנו ביריה; על אשה לא הרים יד מימיו, פרט לנשים יהודיות שאינן בבחינת בנות־אדם.

עד שחזרנו לצריף הספידו אותנו הבחורות. כששבנו לחברותינו, גדולה היתה השמחה.

קפלן המשיכה בעבודתה בשותפות עם הרופא. במחנה היו שלוש נשים חולות קשה: טאלא טופר, ראשקלט, ליברמן, אשה בת למעלה מ־40.

המנהל נתן הוראה שיחזירו את שלוש החולות לביתן בכרכרה, אך במקום להוביל את שלוש החולות האמיתיות, הוציאו מהמחנה שלוש בחורות עשירות. החולות — שתי בחורות ואשה — הרימו צעקה רבה וקמה בהלה.

המנהל, שלא התמצא במתרחש, חשב ששלוש הבחורות שעזבו את המחנה הן החולות

האמיתיות ואלה הצועקות — מתחלות. הוא נכנס לצריף, שבו שכבו החולות, שלף את האקדח ואמר שאם הן לא תחזורנה לעבודה. אזי — — — קמו שתי נשים — — — נשארה שוכבת ולא — — — המנהל הודיע ש — — — החלו להתחנן שירחם — — — אך עמד על שלו. מכל החברות — — — לתוך תא — — — לאחר זמן־מה ספרה שאלה — — — במו ידיה — — — פרץ בינינו — — — בכי — — —*.

אחותה הביאה לה אוכל כבכל יום. המנהל לא רצה לקבל מידיה את האוכל ואמר לאחות שתלו אותה.

אמה באה במרוצה אך גם לה אמר המנהל אותו דבר. הן פרצו בבכי מר.

כולנו היינו בטוחות שאיננה בחיים. לאחר שלושה ימים הגיעה לפתע לצריף. בקושי עמדה על רגליה. היא היתה נפוחה כחבית.

היא סיפרה לנו כי המנהל הוביל אותה לתוך תא חסר־תקרה. שם, בכפור הגדול, נשארה עומדת כל שלושת הימים. לא היה לה מקום לישון ואף לא היכן לשבת. אף טיפה מים לא באה לתוך פיה במשך כל הזמן ההוא. נתננו לה משהו לאכול. רק טעמה משהו והתעלפה. זמן רב חלף עד שהצלחנו בקושי להשיב את רוחה. השכיבו אותה על האדמה בצריף השינה. הכל ראו שהיא נוטה למות אך המנהל סירב לשחרר.

התערב שמאי גרייאר ולאחר ימים אחדים שוחררה. בשובה העירה מתה.

כל יום היה הרופא מבטיח לשחרר את הבחורות החולות. בחורות אמנם השתחררו, אך לא החולות אלא אלה שנתנו כסף. נשארו בסך הכל מאה נשים. פשטו שמועות שהבחורות תשוחררנה כל לילה כדי ללכת לישון בבית. משום כך יוחל בחקירה היכן רשומה כל נערה או אשה של המחנה. בגלל שמועות אלה תקף אותי פחד. חששתי שמא יתגלה בשעת החקירה שאינני מלובלין אלא זרה. בגלל כך עלולים לשלוח אותי למחנה זר, כפי שקרה הדבר במקרים רבים. לאושרי התברר שהשמועות הן רק שמועות ולא ישחררו אותנו ללינת־לילה בבית.

קפלן המשיכה בעבודתה ויחד עם המנהל והרופא היהודי ניהלה את פעולתה לשיחרור הבחורות העשירות במקום החולות.

אך בכל זאת שוחררו מהמחנה גם נערות עניות חולות. בין החולות נמצאה נערה ששמה רויזה. היא היתה אדוקה מאוד ויפה. בגלל אדיקותה לא רצתה לאכול טריפה.

* כאן כתב־היד בלתי־קריא.

מהיום הראשון לא אכלה מרק ורק אוכל יבש. המנהל, בהיודע לו שרויזה אינה אוכלת בשל שמירת־כשרות, הגדיל את מנת־הלחם שלה.
בגלל האכילה התמידית של אוכל יבש ועבודה מייגעת חלתה רויזה במחלת־קיבה קשה והמנהל, למרות שגילה הבנה לאדיקותה, לא רצה בשום אופן לשחררה אלא האיץ בה, גם כשהיתה חולה, לעבוד.
באחד הימים קיבלתי חום גבוה. נשארתי שוכבת על מצע הקרשים ולא יכולתי לקום. יום קודם שיחרר המנהל מהעבודה ארבע בחורות חולות מאוד. אתי נשארו באותו יום שוכבות עוד 14 בחורות. המנהל החל לצעוק שימית את כולנו בגלל העמדת פנים. הוא החל להכות אותנו באכזריות. בשל המכות הנוראות קמו שש בחורות חולות והלכו לעבודה. תשע, וביניהן אני, נשארו, בלי להתחשב במכות, שוכבות על מצעי הקרשים כי היו חולות קשה באמת. המנהל שלח שני אוקראינים שיכו אותנו ויכריחו אותנו לעבוד. ראיתי את מלאך־המוות לנגד עיני אוחז פרגול בידו. התחלתי לבכות ולהתחנן בפניו שירחם עלי ולא יכה.
האוקראיני ריחם עלי ולא הכה אותי. אפילו הוא הבחין עד כמה אני חולה. גם את שאר חמש הבחורות לא הכו האוקראינים. הם הבחינו כי הבחורות אינן מתחלות אלא חולות באמת.
סוף סוף שיחרר המנהל את שש הבחורות, וביניהן אותי. המנהל אמר לנו שמובילים אותנו לבית־חולים למחלות מידבקות. היינו מאושרות. יהיה זה בית־חולים ובלבד לצאת בחיים מהמחנה. אך לא הובילו אותנו לבית־חולים אלא כל אחת לביתה.
התחלתי לפעול כדי לקבל רשיון־נסיעה לווארשא. נודע לי שכל הרשיונות לנסיעה ברכבת הם מזוייפים. באין ברירה קניתי מידי זייפן תעודות רשיון בעד 200 זהובים.
נודע לי שבדמבלין נערכים חיפושים קפדניים ברכבות. ז'נדרמים בודקים בכל הקרונות, אם לא נמצאים שם יהודים.
בבית־הנתיבות של לובלין השתוויתי עם הכרטיסן. שילמתי לו 40 זהובים והוא הסתיר אותי בתא של הקרון האחרון. כך הגעתי בשלום לווארשא.
בהגיעי לווארשא, פניתי ל"טראנספר־שטלה" (משרד ההעברה). שם קיבלתי על סמך רשיון־הנסיעה, רשות להיכנס לגיטו.
בבואי למשמר שבפינת לשנו־ז'לאזנה הראיתי את הרשיון של "משרד ההעברה". למרות זאת איים עלי השוטר הפולני שאם לא אתן לו כסף, יאסור אותי. היינו ביחד 5 איש. החלטנו לא לתת לו פרוטה משום שיש לנו רשיונות. השוטר אסר אותנו והתחיל להוביל אותנו למשטרה שברחוב לשנו 40.

כשראינו שאין עצה, התחלנו להתמקח אתו בשער תחנת־המשטרה. לבסוף שיחרר אותנו לאחר שכל אחד מאתנו נתן לו 15 זהובים.
הנני נמצאת כבר בגיטו היהודי של ווארשא. העבודה במחנה העבודה האיום לנשים בלובלין נמשכת והולכת.

חורבנם של בתי כנסת, בתי מדרש ובתי קברות

אוטבוצק

היישוב היהודי באוטבוצק קשור קשר הדוק עם הקמתו של בית המדרש הראשון. לפני חמשים שנה, בערך, החליט ר׳ שמחה בונים, האדמו״ר מוורקא, שהיה גר בעיירה קארטשוב, להתיישב ביער העבות שעל־יד אוטבוצק, רכושם של שני יהודים: בלאס וריינדורף.

גדול ועבות היה היער והשתרע מקראטשוב עד לתחום וואַרשא. האדמו״ר מוורקא שכר שטח קרקע באמצע היער, גדרהו גדר גבוהה ומוצקה, והקים בית־מדרש גדול ודירות לעצמו. החלו חסידים נוהרים לכאן, נפתחו אכסניות. וכך קם היישוב היהודי באוטבוצק.

כעשר שנים לאחר מכן, כאשר כבר התקיים כאן יישוב יהודי גדול יותר — נדב מר בלאס מגרש ונתן כל החומר הדרוש לבניין בית־מדרש של אבן, בשביל תושביה הקבועים של אוטבוצק — ועל־ידו עזרת נשים, שלא כמו בבית־מדרשו של הצדיק, שנבנה לגברים בלבד; על־יד השער של חצר הצדיק עמד שומר מיוחד וכיפה גבוהה על ראשו, שמתפקידו לא להרשות לנשים להיכנס לחצר.

כשתי עשרות שנים לאחר מכן הקים ריינדורף על שטחו על־יד המקווה, בית־מדרש גדול שני. שני בתי־מדרש אלה, של הצדיק ושל ריינדורף, עוטרו בציורים יפים מאוד בידי הצייר הזקן ממאקובה: מנ״ח סג״ל (= משה נחמן חיים הלוי).

עם התפתחותה של אוטבוצק כנוה־קיץ היו רגילים לבוא לכאן מתנגדים ויהודים מליטא במספר רב, וכיוון שאלה לא רצו להתפלל בנוסח ספרד כדרך שהתפללו בבתי־מדרש של החסידים — נדב מר יבלונסקי, יהודי מליטא, תלמיד חכם גדול ומתנגד נלהב, והקים ברחוב ז׳רומסקי בית־כנסת קטן עם עזרת נשים, בו התפללו בנוסח אשכנז.

כאשר גדל והלך מספר המתנגדים והליטאים, נעשה בית־הכנסת של יבלונסקי צר להם. נוסף על כך לא היה באוטבוצק, על הרוב היהודי שבה, אף בית־כנסת מהודר, שבו ניתן לקיים חגיגות לעת מצוא, טקס ממלכתי ביום גנוסיא, לפיכך החליט הגביר הנדבן ר׳ שלמה גולדברג, שבמשך הזמן התיישב באוטבוצק, להקים בית־כנסת גדול למתנגדים.
בשנת תרפ״ו זכה ר׳ שלמה גולדברג לראות בית־הכנסת שלו עומד על תלו. היה זה בנין ענקי ויפה. גם מקומו של בית־הכנסת היה רפרזנטאטיבי — ברחוב ווארשא, בדיוק מול העירייה. כמה פעמים התלוננו חברי ההנהלה והמועצה של העירייה מטעם אנדקים, על ראש עיר בשל הרשיון שנתן לבנות־בית כנסת במרכז העיר.

באותו זמן בנה מר גולדברג גם בית־מדרש, בו למד כולל של עשרה אברכים, בני תורה, תלמידי ישיבות ליטא, בהנהלת ראש הישיבה, הרב קלמנוביץ׳. גם ראש הישיבה וגם התלמידים, שכמה מהם היו בעלי השכלה גבוהה, התפרנסו כל צרכם מידו פתוחה של מר גולדברג. מול בית־המדרש נתקיימה ספרייה גדולה ובה אלפי ספרים. בית־הכנסת, הכולל והספרייה — שלושתם נקראו בשם ״בית שלמה״ על שם המייסד.
קנאו בו, במר גולדברג, בני משפחת וויינברג ובשנת תרפ״ט הקימו על מגרש סמוך לחווילתם, ברחוב ריימונט, בית־כנסת גדול בסגנון מזרחי.

ביום בהיר אחד בראשית שנת ת״ש, שבועיים לאחר חג הסוכות, הקיפה פלוגה של [חיילים] גרמנים את בית הכנסת ״בית שלמה״ והציתה אותו על־ידי פצצות תבערה.
תוך סיכון נפשות פרצו לתוך בית־הכנסת הבוער, הסופר הידוע ״אורקה נאכאלניק״ וחברו רדוניצקי ויצאו משם ושני ספרי תורה בידי כל אחד. שאר ספרי התורה עלו באש השמימה יחד עם בית־הכנסת, בית־המדרש והספרייה.
אותו יום אחרי הצהרים נאסרו ״אורקה נאכאלניק״, רדוניצקי ויהודי שלישי, באשמה של הסתרת נשק.
למחרת נורו שלשתם על־יד גן העיר. בהרבה השתדלות ובכסף רב עלתה לקהילה היהודית הבאת שלושת הקדושים האלה לקבר ישראל.
כעבור שבוע הוצת כמו כן בית־הכנסת של וויינברג. הקירות שלא שלטה בהם האש נשארו במקומם וכל ימות הקיץ 1940 נחטפו יהודי אוטבוצק לשם הריסת כותלי בית־הכנסת, כדי לסלול כביש באבניהם.

את יהודי אוטבוצק, שידיהם לא לומדו לעבודה זו ולא היה להם כל מושג בהריסת קירות — לימד קצין גרמני כיצד לבצע מלאכה זאת. באפריל 1940 אירע הדבר, שעלה הקצין בסולם להראות ליהודים כיצד להרוס את הקודש שלהם — נפל ונפצע פצעים אנושים. למחרת, כאשר מת הקצין בבית־החולים, תקפה בהלה את יהודי אוטבוצק. פחדו שמא יתנפלו עליהם ויגוללו עליהם את האסון הזה.
נתרחש נס והחיילים הגרמנים שהיו בשעת מעשה, העידו בתוקף שאין היהודים אשמים במות הקצין. וכך ניצלו יהודי אוטבוצק ויצאו בפחד בלבד.

אלכסנדר (ע"י לודז)

בית־המדרש הראשון הוקם כאן ע"י האדמו"ר ר' חנוך־הניך, יורשו הרוחני של האדמו"ר ר' יצחק־מאיר מגור, בעל "חידושי הרי"ם".
לאחר פטירתו של בעל "חידושי הרי"ם" נתפרסם ר' הניך, תלמידו המובהק, כרבם של חסידים. בשנת תרכ"ז התיישב באלכסנדר ובנה לו מעץ בית מדרש גדול ובית מגורים לעצמו.
כשנפטר ר' הניך, ירש את כסא האדמו"רות באלכסנדר תלמידו של הרבי מביאלה: ר' יחיאל דנציגר, המייסד של שושלת אלכסנדר הידועה לתהילה. לאחר פטירתו של ר' יחיאל (בפי חסידים: "הרבי הזקן") הוכתר לאדמו"ר בנו ר' ישראל־יצחק, בעל "ישמח ישראל". אחריו מילא את מקומו אחיו ר' שמואל, בעל "תפארת שמואל". בנו ר' יצחק־מנדיל היה ממלא מקומו של הרבי עד היום הזה.
כל אחד מאדמו"רים אלה הוסיף אגף של דירות חדשות — עד שברבות הימים התאחדו כל האגפים האלה למבוך של בתים וסוכות, שהתרכזו מסביב למרכז — בית־המדרש.
בשנת תרמ"ט, כשחסידות אלכסנדר הגיעה לשיא פריחתה, ובימים הנוראים ובחגים היו מתלקטים לכאן חסידים לאלפים, לרבות התושבים הקבועים שנתרבו, וצר היה להם המקום למתפללים בבית־מדרשו של הרבי, ומאות מתפללים הוכרחו להתפלל בחצר, — אז הקים האדמו"ר ר' ישראל־יצחק במרכז העיר בית־כנסת גדול, כולל עזרת נשים.
בצהרי יום ראשון, ראשון לסליחות שנת תרצ"ט, הציתה חוליה של חיילים גרמנים בעזרתם של גרמנים מקומיים, את בית־הכנסת והוא נשרף על כל ספרי התורה שבו. בשעת השריפה חיזרו המחבלים החיילים והגרמנים המקומיים שהכירו את היהודים,

על בתי היהודים והכריחו אותם להוציא את ספרי התורה שבבתיהם ולשורפם בשריפת בית הכנסת.
מוט'ל הוכמן, שלא שמע אליהם להוציא את ספר התורה שלו לשריפה — גזרו עליו החיילים פסק־דין מוות על חבלה. כאשר הוציאו אותו לרחוב להורגו, ביקש משופטיו שירשו לו לומר וידוי לפני מותו. למזלו עבר במקרה גרמני מקומי בשם קוך, ודווקא שונא ישראל מובהק — והשתדלותו הועילה לשחרר את מוט'ל ממוות ודאי.
לעומת זה גרם לו מזלו הרע לאברהם לייביש לוויז, שרצה להציל ספר תורה מתוך להבת־האש, ספג מכות נמרצות מידי החיילים ומת כעבור שבועות אחדים.

כבר בשעת ההפצצה (בספטמבר 1939) הוטמנו ספרי התורה מבית מדרשו של הרבי, במרתף עמוק. כשנכנסו גייסות הגרמנים לעיר, תפסו מיד את בית־המדרש וכל בתי־המגורים של הרבי ושל צאצאיו. לאחר כמה שבועות הצליחו יהודים עובדי־כפייה בחצר הרבי, להציל, תמורת שוחד של חמש מאות זהוב, את ספרי התורה הטמונים במרתף, שכמה מהם חוללו בינתיים על־ידי הגייסות.
כעבור שלושה חדשים מיום שנכנסו הגייסות לעיר, בפרוס ראש השנה האזרחית 1940, הרסו את בית־מדרשו של הרבי, דירותיו, סוכותיו והישיבה שלו, ומכרו לנוצרים את העצים של הבניינים ההרוסים, להסקה. ואף שרובם של הגויים לא רצו לקנות את עצי בית־המדרש, בשל קדושתם — בכל זאת נמצאו קונים נוצרים, שקנו את כל החומר. לאחר מכן עמדו והרסו את אבני היסוד, שעליהם הוקמו בנייני העץ; חרשו את כל השטח — למחות כל זכר לחצרו של הרבי.
שגור היה בפי הגרמנים המקומיים, שלא הציתו את בית־מדרשו של הרבי כפי שהציתו את בית־הכנסת — משום סכנה שתאחז האש בבתי־הגויים השכנים.
ספרי התורה שהצילו מתוך המרתף שבחצר הרבי, הטמינו בתוך אוהלו של ר' הניך שבבית החיים, ביום ב' פרשת שמות שנת ת"ש.
ספרייה ענקית היתה בחצר הרבי ובה מספר גדול של ספרים יקרי־המציאות וכתבי־יד יקרים, כגון: התנ"ך הראשון, דפוס דניאל בומבורגיו, ויניציאה רע"ח; כתב־יד מאת רבי שלום שרבי; ספר הגלגולים להאר"י, ועוד. רבים מהם כריכתם החזקה הצילתם משריפה ונשלחו לגרמניה — השאר נשרף במקום.
בחורף 1940 גורשו, לבסוף, כל היהודים מאלכסנדר. כפי השמועה חרשו את בית הקברות היהודי והפכוהו לגן צבורי; — בית־מועד־לכל־חי זה, שמצאו בו מנוחתם: רבה של אלכסנדר, ר' יעקב אהרן, בעל "בית יעקב"; ר' הניך; ר' יחיאל דנציגר;

ר׳ ישראל יצחק, בעל ״ישמח ישראל״; ר׳ שמואל, בעל ״תפארת שמואל״ — צדיקי עולם אלה גם אחרי מותם הופרעה מנוחתם.
בראשית יאנואר 1940 הופיע גליון ״שטירמר״ מיוחד, מוקדש להרב דנציגר, האדמו״ר מאלכסנדר דהיום. באותו גליון הופיעה תמונתו, תמונת בית־מדרשו, דירתו והמקווה, בצירוף שורה שלימה של מעשיות ובדותות אנטישמיות.

סירוצק

לפני שבעים שנה הקים העסקן וחבר ועד הקהילה, פייבל רוזנברג — בית־כנסת גדול ורם ועזרת נשים בצדו. באותו זמן הקים גם בית־מדרש עם פולי״ש (פרוזדור) גדול. רק שטח קטן וריק הפסיק בינו לבין בית־הכנסת.
יותר מעשרים ספרי־תורה היו בבית הכנסת, ובבית המדרש — ששה בלבד. בית זה, שהוקם בייחוד כדי לשבת וללמוד בו, היו בו ספרים רבים בכל מקצועות היהדות. לאחר מכן הוסיפו לו בניין של שמונה חדרים והקדישום ל״חדר״ בשביל תינוקות של בית רבן.
בתשעה לספטמבר 1939 ״הם״ * פלשו לסירוצק, שנים מהם נכנסו לביתו של פולני להחרים סחורתו. הלה, עם שנים מחבריו, התנפלו על שני הגרמנים והרגום.
שלושת הפולנים נורו בו במקום, ושאר התושבים, יהודים ונוצרים, גברים, נשים וילדים, נאספו בבית־הכנסת ובבית־המדרש וכך היוו שני מקדשי־ישראל אלה מחנות ריכוז לאזרחי העיר.
כאשר נכלאו האסירים מצאו כאן את ספרי־התורה מתגלגלים חתוכים וקרועים, מהם פרושים על הרצפה כשטיחים והאסירים הוכרחו לדרוך עליהם.
שלוש יממות היו האסירים עצורים שם. לא נתנו להם לצאת אפילו לעשות את צרכיהם ולא הכניסו להם אף טיפה מים. לאחר היממה השלישית שוחררו נשים, ילדים, וגברים שגילם למעלה מארבעים וחמש שנה; הגברים שלמטה מגיל זה נשלחו לגרמניה.
כך נתרוקנו שוב בתי־קודש אלה.
האסירים הוגלו לגרמניה ברגל. כיוון המשלוח היה: מסירוצק לפולטוסק ומשם לצ׳כנוב. מכאן ואילך הובילום ברכבת ישר לגרמניה.
בדרכם מפולטוסק לצ׳כנוב, פקדו על האסירים לרוץ, בעוד שהם רוכבים על אופ־

* המחבר נוהג להשתמש ב״זיי״ ו״יענע״ במקום ״הגרמנים, הפולשים״.

נועים. כל העייף והכושל — נורה מיד. כך נורו בדרכם זו ששה־עשר יהודי סירוצק לעיני קרוביהם ולא ניתנה להם האפשרות להביאם לקבר ישראל.
בראשית אוקטובר 1939 נכנסה לסירוצק פלוגה של פרשים ונתגלגלו בית־הכנסת ובית־המדרש לאורווה בשביל סוסיהם. גם שקתות מים וכל אביזרי אורווה התקינו בהם. לאחר חודש בערך, עזבה פלוגת הפרשים את העיירה ובית־הכנסת ובית־המדרש הפכו לאסמי־תבואה. בבניין "החדר" התמקמו פולנים.
בעשירי לנובמבר, אותה שנה, חל גירושם הטוטאלי של יהודי סירוצק. עמדו הגרמנים ומכרו את המקדשים כולל המגרש השייך להם — לפולני בשם גאליצקי. כאשר החל אותו פולני לפרק את הבניינים לאבניהם — חברו עליו גויים רבים ולא הניחו לו להפיק זממו. הם הטיפו לו מוסר, כי אסור לנהוג כך בקודשים. לבסוף נכנסו דבריהם באזניו, ובית־הכנסת ובית־המדרש נשארו קיימים ועומדים עד היום הזה.

פיוטרקוב טריבונאלסקי

בשנת 1679 קיבלו יהודי פיוטרקוב פריבילגיה מאת המלך יאן סובייסקי להקים להם בית־כנסת ולהקצות להם קרקע לבית־קברות.
בסוף המאה השבע־עשרה הקימו להם יהודי פיוטרקוב בית־כנסת של עץ, אשר נפגע בפוגרום על־ידי הישועיים בשנת 1740, ולבסוף נהרס כולו.
באמצע המאה השמונה־עשרה הקים בכספו רבה העשיר של פיוטרקוב, ר' נתן־נטע, בית־מדרש ותרם לו ספרים רבים, ביניהם הרבה יקרי־המציאות, כמו ספר "בית יוסף" דפוס ראשון, ועוד, וגם אוניקאטים רבים. בסוף המאה הי"ח, בשנת תקנ"א, הוקם בפיוטרקוב בית־הכנסת הנוכחי.
בית־כנסת זה מפורסם לתהילה בכל רחבי פולניה. הבניין המוצק, המבנה המפואר, הארכיטקטורה הנהדרת והקישוטים האמנותיים בכותל המזרחי מפליאים עיני כל רואיהם.
הקיר המזרחי הוא יצירת אמנות ממש. כתר של זהב תלת־קומתי, ששני אריות ענקיים תומכים בו משני צידיו ועליהם מרחף נשר שחור גדל־כנפיים. וכל זה נתמזג עם ארון הקודש המקושט בחיתוכי אמנות שונים.
במיוחד מצטיין בית־הכנסת בציוריו מלפני עשר שנים מעשה ידי הפרופיסור ווילנברג, צייר ידוע מצ'נסטחוב. קודם לכן ביצע את הציורים האמנותיים האמן של המאה השמונה־עשרה, ר' דוד גולדשטיין (גרוכליצר). החיתוכים הם מעשה ידיו

של ר׳ דוד פרידלנדר. מתהלכת אגדה, שבשעת מלאכתו נפל פרידלנדר מעל הפיגום ומת במקום.
גם ״קונה״ ועמוד קלון (פרנגר) היו בבית־הכנסת הפיוטרקובי, שחוסלו עם השינויים שחלו במבנה בית־הכנסת מפאת הארכת הקיר המערבי.
בשנת 1820 ביקר בבית־הכנסת הצאר אלכסנדר הראשון בדרכו לארפורט: ב־1812 ביקר בו הגנרל הצרפתי דובוסט; ב־1915 ביקרו בו הרבה קצינים גרמנים ואוסטריים; בתקופה הפולנית — פקידים בכירים ותיירים רבים.
בשנת 1861 נערכה כאן אזכרה לחמשה פולנים לוחמי מלחמת השחרור, לפיכך עמדה הממשלה הצארית לסגור לחלוטין את בית־הכנסת.
בשנת 1914 ערכה הממשלה הצארית חיפוש בבית־הכנסת ובביתו של הראב״ד (= ראש אב־בית־דין) ר׳ יעקב גלאזר, בחשבם למצוא כאן טלפון חשאי לגרמנים.
רק פעמיים בוטלה התפילה בליל שבת בבית־הכנסת מיום היווסדו עד פרוץ המלחמה הזאת. בפעם הראשונה — בזמן האזכרה הנזכרת של שנת 1861; ובשניה — בעשרים ושמיני לאוגוסט 1914, מאימת הפוגרום שזמם צבא הצאר על יהודי פיוטרקוב.
לפיוטרקוב ״הם״ פלשו ביום שלישי, חמישה בספטמבר 1939. באותו יום נורו כארבעים יהודים. למחרת הציתו את כל הרובע היהודי, הכולל את ריבוע הרחובות: ירוזולימסקי, פרץ, רחוב היהודים וזאמקובה. היהודים שניסו להינצל מתוך הבתים הבוערים, נורו בו במקום.
עד ראש השנה לא התפללו בבית־הכנסת, אבל עמדו כאן עדיין, כאילו לא קרה כלום, ספרי־התורה, ביניהם הרבה עתיקים. גם תשמישי־הקדושה העשויים כסף, שרב ערכם ההיסטורי, עוד נמצאו כאן וכן ״כלי הקודש״ של כסף מן העיירה ליפניה, משלזיה העילית, שהובאו הנה ביום שלפני פרוץ המלחמה, לשם בטחון.
״כלי הקודש״ של בית־המדרש הטמין השמש ר׳ מרדכי־מנדל, לעומת זה נשארו בו כל ספרי־התורה וספרי קודש אחרים.
ביום ראשון של ראש השנה ת״ש באו מעטים לבית־הכנסת והתפילה התנהלה בחפזון. בסוף תפילת מוסף נכנסו קצינים גרמנים אחדים ועצם נוכחותם גרמה למהומה רבה בין המתפללים, שברחו דרך כל הפתחים.
ביום השני לא התפללו בבית־הכנסת כלל. מיד בבוקר נתפרסמה הידיעה המעציבה כי נאסרו עשרים ותשעה יהודים, שמצאו אותם מתפללים ב״שטיבל״ של אמשינוב. לאחר עינויים ומכות נוראות גורשו יהודים אלה למחנה ריכוז בגרמניה. אחד מהם, ר׳ פרץ פראשקר, מת בדרך.
למחרת ראש השנה ערכו חיפוש ברחוב היהודי (סטארא־וואַרשאַווסקא) מספר 13.

בשעת החיפוש נכנסו ל"שטיבל" הסטריקובי המצוי באותו בית, קרעו את שני ספרי־התורה שבו ושרפו אותם. בחיפוש אחר, שנערך באותו יום ברחוב גארנצ'ארסקא מספר 11, בביתו של מר מיכלזון, קרעו ש"ס דפוס ווילנא וזרקו הקרעים דרך החלון לתוך הרחוב. באותה החצר נמצא גם בית־מדרש קטן של החברה "חסד של אמת", הוציאו מכאן שני ספרי־התורה, פתחו אותם ושטחום בחצר, דרסו אותם ברגליהם וחיללום.

היה ברור, שיש לעשות דבר־מה כדי להציל את ספרי־התורה מבית־הכנסת ומבית־המדרש. והואיל ואי־אפשר היה ליהודי להיראות ברחוב, כי כל עובר נחטף לעבודת כפייה, פנו כמה נשים להרב לאו, שיטכס עצה למען הציל את ספרי־התורה, אבל הרב לא קיבל דבריהן ברצינות.

יום לפני ערב יום הכיפורים התקרבה משאית לבית־הכנסת ולבית־המדרש, ממנה יצאו קצינים אחדים ונכנסו לבית־הכנסת, מיד הגיעו אחריהם חיילים רבים ועשו שמות בפנים בית־הכנסת, השמידו את החיתוכים הנהדרים בקיר המזרחי, הרסו את ארון הקודש שבמסגרת הכותל ואת הבימה. חלק מספרי־התורה קרעו והניחום, יחד עם שאר ספרי־התורה, במגרש שעל־יד בית־הכנסת. אותו הדבר נעשה גם בבית־המדרש. הספסלים, העמודים, חלקי ארון הקודש והבימה ההרוסים לרסיסים, הניחום באותו המגרש והפקידו שוטרים לשמירה, לבל יהינו יהודים, חלילה, להציל את ספרי־התורה. את הרצפות, הארונות והמנורות התלויות, שיברו, את "כלי הקודש" היקרים, של פיוטרקוב ושל ליפניה לקחו אתם.

למחרת, בערב יום הכיפורים, הכניסו לבית־הכנסת וכן לבית־המדרש, בצפיפות, מספר גדול של חיילים שבויים, פולנים ויהודים. הואיל והאנשים היו כלואים כאן, עשו צרכיהם בתוך בתי־הקודש.

חטפו יהודים לעבודת כפייה, לנקות את בתי־הקודש מזוהמת האדם ומצואתו. המנקים נאלצו להשתמש בטליתות, מעילים של ספרי־תורה, פרוכיות ו"קיטלים", ככלי נקיון.

ביום ראשון של חג הסוכות חפרו הגרמנים על־יד בית־החיים הישן בורות גדולים וארוכים והקימו עליהם בתי־שימוש.

כאמור, קיים בית־החיים הישן של פיוטרקוב משנת 1679 ומשתרע על כל השטח שממזרח בית־הכנסת ובית־המדרש. קרבתם של בתי קודש אלה לבית־החיים היתה בזמנו סיבה למחלוקת גדולה בין רבה של פיוטרקוב, הגאון הידוע, ר' חיים אלעזר וואקס, בעל "שאלות ותשובות נפש חיה" לבין הגאון ר' גרשון הניך ליינר, האדמו"ר מראדזין. לפנים כלל בית־החיים גם את רחוב פילסודסקי דהיום. אולם לפני רבות

בשנים, בשעה שתיכננו מחדש את רחובות פיוטרקוב נאלצו להוציא משם את עצמות המתים ועל קירות הבתים שברחוב ההוא קבעו שלטים, שאסור לכהנים להתהלך שם.

בבית־החיים הישן מצאו מנוחת עולמים: ר' הירשל פייטרוקובר; בנו, רבה השלישי של פיוטרקוב, ר' נתן־נטע; ר' יעקב מזשוריק; כל משפחת כ"ץ; ר' יהודה כ"ץ, בעל התואר: אריה דבי עילאה; הקדוש ר' אפרים פישל; רבה של פשדבוז', ר' שאול, אחד משנים־עשר הרבנים, שחתמו על החרם נגד יעקב פראנק; ועוד הרבה גדולים וקדושים מצאו פה מנוחתם. הודות למאמציה של ייוו"א חפרו, חדשים אחדים לפני המלחמה, והוציאו כמה מצבות שכבר שקעו עמוק באדמה. רבות מהן היה הנשר הפולני חרות עליהן וכולן מעוטרות בקישוטים יפים. "הם" לקחו מצבות אלו והפכו אותן לאבני מדרכה לכל שטח בית־החיים — מבית הכנסת עד בתי־השימוש אשר מצדו השני של בית־החיים.

באחד הלילות שלאחר חג הסוכות נהרסו בתי־שימוש אלה על־ידי אלמונים. למחרת נאסרו, כעונש על פעולה זו, עשרים ושנים יהודים כבני־ערובה וקנסו את האוכלוסיה היהודית בסכום של עשרים אלף זהוב במזומן, נוסף לקנס של מצרכי מזון: חמאה וביצים. הקנס שולם, והקהילה היהודית הקימה על חשבונה בית־שימוש חדש, אבל הפעם לא על השטח של בית־החיים, אלא העתיקה אותו קצת לתוך החצר של בית־החולים היהודי, הגובל עם בית־החיים הישן. ו"הם" לא תפסו שזהו כבר חלק משטחו של בית־החולים.

כשלושים ספרי־תורה עדיין היו מונחים על המגרש, ערומים ללא מעילים. חלק מעציי־החיים שלהם שבורים. בשל הגשמים שלאחרי סוכות היו שרויים במים, ולא היתה כל אפשרות להצילם, כי תמיד היתה עין השומר המיוחד פקוחה עליהם.

בכל זאת סיכנו יהודים את נפשם, ולאו דווקא "היהודים היפים", אלא יהודי "עמך", בתוכם חברי "בונד" רשמיים, שהתגנבו בלילה למגרש וקימעא־קימעא "גנבו" משם את ספרי־התורה. כל כמה ימים נמצא במגרש ספר־תורה אחד פחות. בראשית נובמבר רוקנו את בתי הקודש מן השבויים והורידו את השומר מן המגרש, שספרי־התורה היו מונחים שם. מיד הזדרזו יהודים להצילם, והגויים התנפלו על הספסלים, שולחנות ושיירי ארונות הקודש ובזזו אותם להסקה.

ספרי־התורה שנשארו על המגרש וכן אלה שהצילום מקודם אחד־אחד והיו טמונים בבתי היהודים השכנים — הטעינו על עגלה, אחריה הלכו מספר גברים ונשים, כמו בהלוויית המת, עד בית־החיים וקברו אותם באוהלי הרבנים, שמצאו בהם מנוחת עולמים.

בית־הכנסת ובית־המדרש עמדו ריקים, אך סגורים ומסוגרים על "ידם". הודיעו לנו, שהפולנים עקרו חלונות בית־המדרש והם מוציאים ספרים שעדיין נשארו שם, כדי להשתמש בהם כחומר להסקה. החלטנו להציל את שארית הפליטה.

ביום ב' פרשת ויגש ת"ש, לפנות בוקר, נגשנו חברים אחדים ממועצת הזקנים לבית־המדרש. כבר אתמול הכינונו חדר בביתה של אלמנה הסמוך לבית־המדרש וזו הסכימה ברצון לקבל את כל הספרים. גם הזמננו אנשים שיעבירום מהר ככל האפשר.

הואיל ודלתי בית־המדרש לא היו נעולים בחותמת רשמית, אלא סגורים במסמרים, פרצנו פנימה. נכנסנו לתוך בית־המדרש ומראה מזעזע נתגלה לנגד עינינו. לא נשאר שם כלום מלבד קירות ערומים ומאות אחדות של ספרים. מכל הארונות, שולחנות, ספסלים, ארון הקודש, הבימה, נברשות והמתקן החשמלי — לא נשאר כל זכר.

על הרצפה התגולל קש מעופש ומזוהם; יריעות של ספרי־תורה התגוללו קרועים, שברי עצי־חיים, תפילין חתוכים, ספרים ודפי ספרים קרועים בזדון.

נגשנו עד מהרה לעבודה. ברגעים ספורים הצלנו כל הספרים הנותרים, למעלה משלוש מאות במספרם. נשקנו את הקירות והתחלנו לעזוב את בית־המדרש. עלה בדעתי להציץ לתא שבפרוזדור. עם פתיחת הדלת מצאנו שני ספרי־תורה, שעצי־החיים שלהם שבורים. כנראה, ששבוי יהודי הטמינם שם באין רואה.

עזבנו את בית־המדרש, ושוב סגרנו את הדלת במסמרים, כמקודם. שעות אחדות לאחר מכן הגיעה לבית־המדרש קבוצה גדולה של פולנים וכשנודע להם שבית המדרש ריק עקרו כל הדלתות ומסגרות החלונות, פרקו את רצפה ולא השאירו אלא ארבעה קירות ערומים.

בראשית נובמבר 1939 קיבלה הקהילה פקודה משלטון הכיבוש לסדר בבית־הכנסת ובבית־המדרש קומות של אצטבות לשיכון היהודים המקומיים. בסוף נובמבר הופיעה מודעה, כי מן הראשון לדצמבר 1939 ואילך חייבים להופיע כל יום אלף יהודים גילאי ארבע־עשרה — ששים, לשם הקמת צריפים בשביל התושבים היהודיים. גם בית הכנסת ובית־המדרש נחשבו למחנות כאלה. כל השתמטות מעבודת כפייה זו נחשבה למרי ואי־ציות, הגוררים בעקבותיהם עונש מוות. בימי העבודה הראשונים עונו היהודים בעינויים קשים. היכום, עינום והטילו עליהם לשאת קורות כבדות, שבשום אופן לא עמד להם כוחם לשאתן.

יום שני, שלישי לדצמבר, היה יום נורא ואיום, האיצו ביהודים לרוץ מספר קילו־מטרים מחוץ לעיר כשהקורות על כתפיהם. שלושים יהודים שלא יכלו לעמוד בכך,

נדקרו בפגיונותיהם. קולות הבכי של אמהות, נשים וילדים, שנתאספו בבניין ועד הקהילה, עלו השמימה, אבל גם ראשי הקהילה היו חסרי־ישע כמו המעונים האומללים עצמם. בכל זאת, לאחר כמה ימים, פסקו העינויים, הודות להשתדלויות מיידיות.
נסתיימה עבודת הצריפים והתקנת האצטבות בבתי־הקודש. עכשיו הכניסו בהם מספר רב של גולים מלודז, פאביאניץ, טושין, ומערים אחרות.
על בית־החיים החדש, שגם הוא קיים יותר ממאתיים שנה, היה ממונה גרמני מקומי. לאחר ש"הם" פלשו, גבה לבו של הלה. הוא תבע מאת ראשי הקהילה סכום כסף גדול, כביכול, על חשבון חוב ישן, ועוד דרש להרשות לו לכרות חמשים אילנות מן העתיקים והגדולים שבבית־החיים. הקהילה סילקה לו את ה"חוב", בנסותה להשפיע עליו על־ידי כך, שיוותר על העצים. אבל ללא הועיל. ניתנה אזהרה בעל־פה לבל יתגרו בו, כי יהיה גרוע יותר. באין ברירה אחרת הסכימו ראשי הקהילה לכך. ולבסוף, במקום חמשים אילנות כרת "השומר" כמעט את כל העצים אשר בבית־החיים, בחללו אגב זה מצבות ישנות במספר רב.
ב"שטיבלך" של אלכסנדר, גור, ראדומסק, קרומילב, סקירנביץ וכן גם בבית־מדרשו של ר' פישל אלכסנדרוביץ', השתכנו פליטי הרובע היהודי לאחר שבתיו הוצתו ונשרפו באש.

סוסנוביץ

ביום שני, רביעי לספטמבר 1939, נראו ברחוב פילסודסקי שני סיירים גרמנים ראשונים. התנפלו עליהם ארבעה פולנים, ירו בהם והרגום.
אור ליום שלישי פלשו הגייסות "שלהם" לסוסנוביץ. עם כניסתם לעיר אסרו שלוש מאות יהודים, גרי הרחובות אוסטרוגובסקה וכלודנה, כלאום בבניין "הביטוח" וכולם נורו באותו הלילה.
ממחרת, ביום השלישי, חמישי לספטמבר, אסרו את כל הגברים היהודים וריכזו אותם במחנה ריכוז שנפתח לשם כך בבנייני בתי חרושת של שיין. שם גילחו את זקניהם ועינום בעינויים אל־אנושיים. את הרופאים היהודים כפו לנקות את האשפה מתוך הבתים והרחובות בסינורות לבנים.
לאחר יומיים במחנה הריכוז, חילקו את היהודים למקומות עבודה שונים. חלק מהם נשלח לעבוד בבית־הסוהר העירוני, המכונה "קאזע". ביום השישי, בשמיני לאותו חודש, נשמט מידי אחד היהודים העובדים בקבוק קפה שמסרו לו מביתו — לתוך החצר בה עבד. הבקבוק נשבר. במקרה עברה שם מכונית "שלהם", עלתה על רסיסי

הזכוכית ואחד מצמיגיה התפוצץ. מיד אספו את כל היהודים, היכום מכות נוראות ועינום בעינויים קשים, בתואנה כי במתכוון הניחו כאן היהודים את הזכוכית, כדי לגרום נזק למכונית. שבעה יהודים, בתוכם הקדושים: רזאשאק, יעקל ארנסט ורוזנבלאט, נורו. שבעת ההרוגים וגם אותם שלוש מאות שנורו מקודם לכן, נקברו יחד בבית־החיים.

בו ביום שפלשו לסוסנוביץ, ערכו חיפוש בדירתו של האדמו"ר רבינוביץ' מרדומסק, כדי לאסרו. את האדמו"ר לא מצאו, אבל נתקלו שם באחד מחסידיו, גדול תלמידי החכמים שבעיר ובעל קריאה: שמחה־קלמן נייאר — בו במקום ירו בו. בצאתם פגשו בזקן עיוור בשם "דער געלער מרדכי", ואף אותו המיתו ביריה.

יפה מאוד היה בית־הכנסת של סוסנוביץ, שהוקם לפני ארבעים וחמש שנה, לערך, גדול היה ורם, וספרי תורה רבים היו בו. מקומו ברובע יהודי צפוף. עליו התרפקו, וכאילו דבקו בו, מאות בתים גדולים וקטנים. רק בית־מידות אחד השייך ללא־יהודי היה מפסיק בין בית־הכנסת לבין בתי היהודים.

אותו בית הקים לו לפני שתי עשרות שנים פחח יהודי ועשה גגו גבוה מגג בית־הכנסת. הוא לא שמע בקול אלה שהזהירוהו, לאמר: אל לו לבשר־ודם להגביה ביתו מעל בית אלהים. לבסוף, השתגע אותו יהודי וביתו עבר לידי עשיו.

בשבת, תשעה לספטמבר, לעת ערב, הדהד קול נפץ בכל העיר. מיד הסתבר, שפיצצו את בית־הכנסת בדינאמיט. השמים האדימו מאש שריפת בית־הכנסת וספרי־התורה. הפיצוץ היה כל כך חזק והרסני, שאף מדרגות השיש נתרסקו. רק חלק מן הקירות שרדו. לאחר הפיצוץ, קנה כל אחד מיהודי סוסנוביץ מאת ועד הקהילה לבנה אחת משרידי בית־הכנסת ובבוא חג החנוכה הדליקו עליהן נרות של חנוכה. ואת הלבנים הניחו למשמרת, זכר לדורות.

ראו בזה מעשה ידי ההשגחה הפרטית, שבזכותו של אותו בית גבוה של הגוי, שהיווה מחיצה בין בית הכנסת לבין בתי היהודים, ניתן רשיון לכיבוי הדליקה שאחזה בבתים הסמוכים לבית־הכנסת. מה שאין כן בערים אחרות, שהבתים הסמוכים לבית־הכנסת היו של יהודים בלבד — לא ניתן רשיון לכיבוי השריפה ולרוב נשרפו גם הם בשריפת בית הכנסת.

בנדין

ביום ג', חמישי לספטמבר 1939, פלשו "הם" לבנדין. הכומר ושני רבנים קיבלו פניהם בלחם ומלח. קבלת פנים זו השפיעה לטובה ולא נערך כאן טבח כמו בסוסנוביץ הסמוכה.

בשבת, תשעה לספטמבר, לעת ערב, נשמעה גם כאן, באותה השעה כמו בסוסנוביץ, התפוצצות של דינאמיט, והנה — בית־הכנסת בוער. מספר יהודים ובתוכם ר' יחיאל שלזינגר, שני בניו וחתנו ר' יחזקאל קאהן, קפצו במסירות נפש לתוך בית־הכנסת הבוער, למען הציל את ספרי התורה. ירו בהם המציתים והרגו את כולם. וכך נשרפו קדושים אלה יחד עם בית־הכנסת וספרי־התורה שבו.

יהודים מבתי הסביבה החלו בורחים מבתיהם, בכדי להינצל מתוך מדורות האש. אבל כל הסביבה היתה מוקפת בשרשרת חיילים צפופה וכאשר היה נראה יהודי — ירו בו. בזמן קצר נתמלאו הרחובות שעל־יד בית־הכנסת הרוגים.

מובן, ששוב לא העיז יהודי לכבות את הדליקה. כך נשרפו הבתים אחד־אחד. ליושבי הבתים ברור היה, שלעזוב את הבית פירושו מוות מוחלט. אנשים יצאו מדעתם בראותם את המוות פנים אל פנים וסיכוי להינצל ממנו — אין. היתה רק הברירה בידם: להישרף חיים או למות על־ידי כדור.

אשה כי יצאה לרחוב לא ירו בה. נשים רבות נשארו בבתיהן, אף שיכלו להינצל בהימלטן לרחוב — ונשרפו יחד עם משפחותיהן.

יחד עם בית־הכנסת נשרפו חמשים וששה בתים, וכחמש מאות נפשות ניספו בשריפה ובירות.

בית־הכנסת בער, ספרי־תורה בערו, גופות קדושים, גברים ונשים, בערו — ולא שולחה אש ממרום לשרוף את אלה שהבעירו את הבערה...

יהודים ספורים בלבד הצליחו להציל את עצמם. אחד, שלבש שמלה ומטפחת לראשו; ששה יהודים אחרים הצילו את עצמם באופן דלקמן:

על גבעה, לא רחוק מבית־הכנסת עמדה כנסיה. מן הסביבה היהודית משתלשלת אליה סימטה אלכסונית. ברגע מסויים, כאשר החיילים עזבו את הסימטה, לא היתה להם אפשרות לשים עין על התנועה בסימטה אלכסונית זו. את הרגע הזה ניצלו ששה יהודים שנמלטו מתוך בית שהדליקה אחזה בו ודרך סימטה זו ברחו לתוך הכנסייה. גם הכומר וגם המשרתים קיבלו את היהודים הניצולים בסבר פנים יפות והחביאו אותם שם. תודות לכך ניצלו ששה יהודים אלה ממוות ודאי.

ראדומסק

בשנת ת"ר, זאת אומרת: לפני מאה שנה ושנה, הקים הגאון המהולל והאדמו"ר ר' שלמה רבינוביץ, בעל "תפארת שלמה", בית מדרש של עץ, יפה וגדול מאוד. חסידים לאלפים התאספו כאן בשבתות ובחגים, כדי לחסות בצלו של האדמו"ר ר'

שלמה. האדמו"ר היה יודע נגן בלתי רגיל, בעל קול נפלא ויוצרם של ניגונים ו"מארשים", המושרים בפי חסידים עד היום הזה.
בבית־המדרש שלו התפלל האדמו"ר עם קהל חסידיו. גם שולחנות ערך כאן. כך, שבית־מדרש זה נתקדש במיוחד, בלבותיהם של רבבות חסידים.
במוצאי שבת, שני לספטמבר 1939, נכנסו "הם" לראדומסק. לא רחוק מבית־מדרשו של האדמו"ר התקינו בית־מרחץ. בהיוודע להם על בית־התפילה הסמוך, הפכו את בית־המדרש לבית־שימוש. וכדי שפעולתם זו תהא בעלת יתר רושם חסמו את הכניסה ולשם עשיית צרכים היו נכנסים דרך החלונות.
כבר בשעה ש"הם" הסתובבו בבתי היהודים ואספו תפילין, ספרים, טליתות, סידורים ושרפו אותם בחצירות או בבתי המגורים — כבר אז הוציאו יהודים את ספרי־התורה והספרים מבית המדרש והטמינום במקומות סתר. וכך היה בית־המדרש ריק בשעה ש"הם" הפכוהו לבית־שימוש.
בשל שמועה, כי יהודים הטמינו בבית־החיים חפצים יקרי ערך, עמדו "הם" וחפרו בקבריהם של האדמו"ר ר' שלמה, של בנו האדמו"ר ר' אברהם, בעל "חסד לאברהם" ואחרים. מובן שלא מצאו שם דבר.

גארבולין

בימים 9—12 לספטמבר 1939 הופצצה העיר בידי חיל־האויר הגרמני ללא הפוגות. העיר הושמדה ונשרפה כליל. וכגורלה גורל בית־המדרש, ספרי התורה שבתוכו ושאר ספרי־קודש.
בית־המדרש נבנה לפני מאה שנה, לערך. בית־כנסת לא היה בעיר. בבית־המדרש נמצא אוצר של ספרים, רבים מהם יקרי־המציאות, שנרכשו במשך מאת השנים שבית־המדרש היה קיים.
ארבעים יהודים נהרגו בהפצצה זו.

פיאסצ'נו

ביום ראשון של סליחות שנת תרצ"ט, מייד לאחר פלישתם העירה, הציתו בתי יהודים במספר גדול.
האש התפשטה והתקרבה אל ביתו הקטן של הדיין ר' אלימלך סרבניצקי. בדירתו של הדיין היה ספר־תורה, וכאן התפללו כל יום בציבור. הדיין ובני משפחתו ברחו

והבית נשאר ריק מאין יושב. שני יהודים, שידעו כי ספר־תורה נמצא שם, נגשו לאותו בית כדי להצילו.
ואמנם, הצילו את ספר־התורה. ברם, בצאתם פגש אותם קצין גרמני. כשראה אותם וספר־תורה בידם, שלף אקדח ואיים עליהם להורגם, אם לא ישליכו את ספר התורה לתוך האש. באין ברירה ומיראתם לנפשם, השליכו את ספר־התורה לתוך להבות האש.

דרובנין

בין פלוצק לפלונסק שוכנת העיירה דרובנין. ותיק הוא הישוב היהודי כאן. בית־הכנסת של עץ הוקם לפני מאתיים שנה, לערך. הוא נבנה מעץ יקר מאוד והיה גדול וגבוה ועזרת־נשים נמצאה בו.
לפני חמש־עשרה שנה נדבו יוצאי דרובנין שבניו־יורק סכום כסף גדול לשיפוצו של בית־הכנסת הישן והאהוב עליהם. בוצע שם שיפוץ יסודי, גם קישטו אותו ואת עזרת־הנשים בציורים יפים.
לפני שלוש שנים, כששלטה בפולין שיטת העיוּר של סקלדקובסקי, עיטרו את בית־הכנסת גם מחוץ, מה שטישטש במידת־מה את מראהו העתיק של בית־הכנסת.
בית־המדרש וביתו של הרב נבנו בשנת תרכ"ה; בית החיים הישן ימיו כימי בניין בית־הכנסת.
לעיירה "הם" נכנסו בשמיני לספטמבר 1939. מיד הפכו את בית־הכנסת לבית־חולים לחיילים פולנים ויהודים שבויי מלחמה. לפני שהחרימו את בית־הכנסת, הוציא משם הרב את ספרי־התורה וחילקם בין התושבים היהודים. גם לביתו הציל שלושה ספרי־תורה.
בראשית נובמבר אסרו את הרב יחד עם כוהני הדתות האחרים, מכל הסביבה. בשעת מאסרו של הרב נערך חיפוש בדירתו, ומצאו את ספרי־התורה, שעמדו גלויים לעיני כל. את ספרי־התורה שרפו יחד עם כל ספרי הקודש של הרב.
לאחר מעצר של חודש ימים, שחררוהו, ויחסיו עם השלטון הגרמני בעיר הוטבו.
לרב נודע שמתכוננים להצית את בית־הכנסת, את בית־המדרש ואת ביתו. במקרה באו אליו באותו יום לביקור הקומיסר הגרמני וראש העיר הפולני. נכנס אתם הרב בשיחה על אותו עניין. הוא העיר להם, שאם יציתו, חלילה, את בית־הכנסת ואת בית־המדרש — תכלה כל העיירה בעשן. הם הסכימו למסקנותיו של הרב והבטיחו שלא לנגוע בבתי־הקודש של היהודים.
באמצע אפריל 1940 הקיפו הגייסות לפתע את בית־הכנסת ואת בית־המדרש ומיד

ניגשו להרוס אותם. הם הרסו את שני בתי־הקודש ואת בית הרב, עד היסוד ועד בכלל, עד שלא נשאר כל סימן שפעם עמד כאן בית־כנסת. כל החומר של שלושת הבניינים בזזו הפולנים.
כעבור חדשים אחדים חפרו ופתחו את כל הקברים שבבית־העלמין הישן, הוציאו משם את המצבות והפכוהו למגרש ספורט.
כשחפרו בבית־העלמין הישן נזדמנו לקבר רבה של דרובנין, ר' חיים חייקל, שנפטר לפני שבעים שנה. גופו היה שלם וללא פגיעה.
עצמות המתים ושלדיהם התגוללו בראש כל חוצות. עד שסוף־סוף קיבלה הקהילה רשיון ללקט את העצמות ולהביאן לקבורה.
עמדו וליקטו את כל העצמות וקברו אותן בקבר אחד בבית־העלמין החדש. את הרב ר' חיים חייקל קברו בנפרד, בקבר מיוחד.

פוריסוב

את בית־הכנסת בפוריסוב הקים לפני ששים שנה, לערך, האדמו"ר המקומי ר' יעקב צבי רבינוביץ', בעל "עטרה לראש צדיק".
לפני שנים אחדות הגיע לכאן בנו ר' אורי אלחנן, האדמו"ר מקולביל, קרא לאסיפה את עשירי העיר ובכספי תרומתם שנדבו באסיפה זו שיפצו את בית־הכנסת ופיארוהו בארון־קודש שהצטיין בגילופיו.
ימים אחדים אחרי חג הסוכות ת"ש, בשעת תפילת המנחה, נכנסו פתאום לבית־הכנסת קצינים רבים וחיילים ולאחר שהיכו את המתפללים מכות נאמנות, גזזו את זקניהם.
לאחר פעולתם זו ניפצו בגרזנים ובפגיונות את ארון הקודש והבימה בחפשם, כביכול, נשק מוסתר. משסיימו מלאכתם — עזבו את בית־הכנסת.

פסאנקי

האחוזה פסאנקי מרוחקת כעשרה קילומטרים מן העיר פוריסוב והיא שייכת לגביר יצחק מנדל גולדמן, שירשה מאביו.
גולדמן, נכדם של ר' ישעיה'לה מושקאט (המכונה: ר' ישעיה'לה פראגער) ושל האדמו"ר מוורקה, ניהל את האחוזה ברוח יהודית־מסורתית, השיא בנותיו לרבנים ובניו, שהיו תלמידי חכמים, ידעו גם לנהל משק כפרי, מומחים במבשל השיכר, בטחנת הקמח, במשרפות היי"ש ורוכבי סוסים מובהקים. בפסאנקי היה בית־מדרש

קטן, בו התפללו ולמדו. ה"פריץ" היהודי, גולדמן, היה אדם עדין וטוב, אהוב על כל הפריצים, המשרתים והגויים מסביב.
בימי הנחשול האחרון של האנטישמיות בפולין ידע גולדמן לקיים יחסים טובים עם השכנים הלא־יהודיים שבסביבה. כאשר "הם" נכנסו לכפר בימים הראשונים של ספטמבר 1939, הכיר גולדמן אחד מהם שהיה שם עוד בשנת 1914. התיידדו ביניהם והחיים התנהלו כסדרם.
אחרי שהות קצרה במקום יצא משם חיל־החלוץ ובמקומם באו אחרים. הללו הציקו לבעל האחוזה, לבני משפחתו וליתר היהודים תושבי הכפר.
בשבת פרשת לך לך, ח' חשון שנת ת"ש, "הם" נכנסו לבית־המדרש בשעה שהמתפללים עמדו בתפילה. "הם" פקדו על המתפללים להוציא את ספרי־התורה, להציתם דווקא בו ביום, יום שבת, ולרקוד עטופי טליתות מסביב לספרי־התורה הבוערים, עד אשר תשקע האש.
אלה שהיססו או נתרשלו ב"עבודתם" וכן אלה שלא רקדו כראוי סביב הלהבות, הוכו מכות רצח.
למחרת, ביום א', תשעה ימים לחודש חשון ת"ש, גרשו את כל היהודים ואת ה"פריץ" בראשם מן הכפר. הם יצאו ריקם ולא הרשו להם לקחת דבר.

סטוצק

ביום שלישי, ערב ראש השנה ת"ש, "הם" נכנסו לעיירה, שרוב תושביה יהודים.
ביום ההוא אספו את כל היהודים לרחבת השוק ומכאן הובילום מחוץ לעיר, ואת העיר הציתו מארבע פינותיה. כל הרכוש היהודי, שאת ערכו אין לאמוד, נשרף ואתו נשרפו גם בית־הכנסת ובית־המדרש.

סטז'אגובו

בית־הכנסת בסטז'אגובו שבקרבת מלאווה, הוקם לפני חמשים שנה ע"י הנדבן העשיר יצחק מאיר פיוטרקובסקי. בית־הכנסת בנוי בסגנון מזרחי. פנים בית־הכנסת מחולק לשניים: החלק הגדול לגברים, והקטן — לנשים. בבית־הכנסת היה מקום לשלוש מאות איש.
עם גידולו של הישוב היהודי, הקימה הקהילה בשנת 1930 בית־מדרש גדול על־יד בית־הכנסת. יום־יום ישבו עשרות בחורים בבית־המדרש ולמדו בחשק ובהתמדה. גם בעלי־בתים לרוב למדו כאן בוקר וערב אחרי התפילה.

בימיה הראשונים של המלחמה היו בית־הכנסת ובית־המדרש — בתי מחסה ארעיים למאות הפליטים, שברחו ממלאווה הסמוכה.
כאשר "הם" נכנסו לעיירה, פינו משם את כל הפליטים והפכו את שני בתי־הקודש לאורוות. עשרות סוסים נמצאים שם עד היום הזה.

סיליב

הישוב היהודי בסיליב איננו ותיק כל כך. בן שמונים שנה הוא, בקירוב. באותו זמן נבנה גם בית־הכנסת ונוסד בית־הקברות.
כבר בראשון לספטמבר 1939, היום הראשון למלחמה, הופצצה סביבת פייטרקוב בהפצצה איומה ויושבי הערים נסו מנוסת בהלה לעיירות הקטנות — רובם לסיליב, שאין בה שום מיתקן צבאי. כל יושבי הערים הגדולות, כגון: פייטרקוב, טומשוב, רדומסק, קאמנסק ואחרות, ברחו לסיליב.
ואמנם, בשלושת ימיה הראשונים של המלחמה, מיום שישי עד יום ראשון, לא הופצצה סיליב. גם יום ב', רביעי לספטמבר, היה יום שקט. לעת ערב נראה לפתע להק גדול של אווירונים וברד של פצצות־הרס־ותבערה ניתך על העיירה. מיד אחזה אש־אבדון בבתי העיירה, שרובם ככולם בנויים עץ. משסיים הלהק את מלאכתו והסתלק — הופיע מיד להק שני, שחידש את ההפצצה על חורבות העיירה הבוערת.
ברגעים ספורים ניספו אלף ושבע מאות נפש, בקירוב, בני סיליב והערים הקרובות.
בית־הכנסת וכל ספרי־התורה שבו נשרפו בהפצצה זו.
צר היה המקום בבית־החיים לקדושים כולם, עמדו אלה המועטים שנשארו בחיים, חפרו בורות ארוכים ועמוקים מחוץ לחומת בית־החיים וקברו את כל הקדושים בקבר אחים.

פשדבוז'

הישוב היהודי בפשדבוז' הוא אחד הישובים היהודיים הקדומים בפולין. רבני פשדבוז' נזכרים בספרי שאלות ותשובות מהמאה השש־עשרה. ר' שמואל פייבוש מווין מזכיר את פשדבוז' בספרו "צוק העתים" * על גזירת ת"ח — כישוב יהודי גדול וותיק. ר'

* טעות. ר' פייבוש ב"ר נתן פייטל מווין חיבר את "טיט־היוון", ולא את "צוק העתים" — המע'.

שאול ,רבה של פשדבוז', נמנה בין שנים עשר הרבנים, שחתמו על החרם של ועד ארבע ארצות נגד יעקב פראנק.*

בית־הכנסת של פשדבוז' היה אחד מבתי־הכנסת העתיקים ורבי־הרושם של פולין. ממראה הבניין אפשר היה ללמוד רבות על הרמה הגבוהה של האמנות היהודית בפולין במחצית המאה השש־עשרה, תקופת בנינו של בית־כנסת זה. גדול וגבוה היה מקדש־מעט זה. מפליאות היו עבודות הגילוף המקשטות את ארון הקודש, הבימה והדלתות. מנעולי הדלתות היו של עץ, מלאכת מחשבת נהדרת. עד היום האחרון היו נועלים את בית־הכנסת במנעולים הללו ולא היה צורך במנעולי ברזל.

מספר רב של ספרי־תורה היה שם, כמה מהם בני מאתיים שנה.

בפאלי"ש מצויים היו עדיין ה"קונע" של ברזל ועמוד־הקלון של עץ.

פרוכת אחת היתה בבית־הכנסת עשוייה מדגל גדודי־צבאו של נאפוליון. היו שם קופסאות־צדקה של נחושת מקושטות בנשרי פולין, שמקורם משריונים וכלי־מלחמה אחרים של גדודי פולין מהמאה השבע־עשרה.

על־יד בית־הכנסת נמצאו דירתו ובית־מדרשו של האדמו"ר ר' ישעיה'לה מפשדבוז', אחד מעמודי התווך של החסידות הפולנית, תלמידו המובהק של "החוזה" מלובלין, ואחד הגאונים בתורת־הנגלה בין חסידי פולין. הוא אשר ניצח בוויכוח את רבה של לובלין, הגאון המתנגד, ר' עזריאל הורוויץ, המכונה "ראש הברזל", והוא אשר רכש לחסידות את מי שהיה לאחר מכן מנהיגה של חסידות פולין: ר' יעקב יצחק רבינו־בין', המפורסם בשם "היהודי הקדוש".

בית מדרשו ודירתו של האדמו"ר ר' ישעיה'לה נשתמרו באותו מצב כפי שהיו בחייו. בחדרו המיוחד עמדו עדיין מיטתו, השולחן, הכיסא ואפילו מטהו. החדר ובית־המדרש נשמרו במשך דורות מתוך יראת קדושה.

בשבת, שני לספטמבר 1939, התקרבו שני משוריינים לגשר המאחד שני חלקי העיר (יותר נכון: שתי העיירות) פשדבוז' ווידומה. היושבים בתוך המשוריינים לא היו מלובשים כחיילים פולנים, לפיכך פרץ ויכוח בין ההולכים להתפלל לבית־הכנסת, איזה מין משוריינים הם אלה. כולם הסכימו שפולנים הם, אלא שבימי מלחמה שונים בגדיהם של החיילים. חלק קטן מבין המתווכחים חיווה דעה "בטלנית" שאלה הם משוריינים גרמניים. בעלי השיטה הראשונה, כדי להוכיח שחוות דעתם היא הנכונה, החלו להתקרב אל המשוריינים. יריה אחת מן המשוריינים, שבעקבותיה נשארו יהודים אחדים מוטלים על הארץ פצועים קשה — שיכנעה את כולם למי המשוריינים.

* עי' לעיל בפרק פייטרקוב טריב, עמ' 259.

שעות אחדות עמדו המשוריינים על־יד הגשר. לפני שזזו ממקומם קראו לאחד היהודים ואמרו לו, שמחר בשעה שתיים ישובו הנה ושלא יהין איש לצאת נגדם.

ביום א', שלישי לספטמבר, בשתיים בדיוק, הופיעו חמישה משוריינים גרמנים והת־ייצבו על־יד הגשר, שעל נהר פיליצה הזורם מתחתיו.
עשרות אחדות של חיילים פולניים, שנכנסו בינתיים לעיירה, יחד עם כמה מפקידי העירייה, פתחו ביריות רובים על המשוריינים. כדור אחד פגע בחייל גרמני, שנהרג בו במקום.
אז החלו המשוריינים לזוז, עברו את הגשר ופתחו ביריות עזות על העיירה. מיד החלה העיירה בוערת באש מכל העברים. התושבים, יהודים ולא־יהודים, נסו מן העיירה ויפוצו לכל רוח.
ביום א' עשירי * לספטמבר, החלו הפליטים היהודים לחזור. בין החוזרים היתה גם משפחת קליינמן. פולני אחד הלשין על קליינמן שהוא מסתיר טאבאק, כדי שלא יהיה לגרמנים מה לעשן. הוליכו את משפחת קליינמן, עליה נמנו: אביו ר' ישעיהו, בנו מרדכי ונכדו, אל מחוצה לעיר, פקדו עליהם לכרות שלושה קברים. כשנגמרה מלאכה זו ציוו עליהם לברוח. אז ירו אחריהם ושלושתם, כל בני המשפחה, נרצחו.
באותו יום הלשינה אשה פולניה בשם טשערנע, על שלושת האחים מרמלשטיין ואחותם, שהם גנבים. הובילו את ארבעת בני המשפחה מחוץ לעיר, הפרידו בין האחים לבין האחות, פתחו על האחים באש רובים והרגום במקום, כשכדוריהם נוקבים אותם ככברה. כאשר התכוננו לירות גם באחותם עברה שם מונית, בה ישבו קצינים. כאשר נודע להם על המתרחש כאן, פקדו לשחרר את האחות. וכך ניצלה היא לבדה מכל המשפחה.
בשוב הפליטים לעיירתם, גילו שבית־הכנסת הישן שלהם נשרף כליל, על ספרי־התורה שבו ועל החפצים בעלי ערך היסטורי רב.
גם בית־מדרשו ודירתו של האדמו"ר ר' ישעיה'לה נשרפו לגמרי. בשעת השריפה בעיירה ניספו חמשה־עשר יהודים, בין הנספים פנחס זאלונטש מרדומסק, בריש־יעקב אפאלוויטש ומרדכי כלופיצקי.

ב ז' ז' י ן

לא הרחק מקולושקי נמצאת העיירה בז'ז'ין, הידועה בחייטי הקונפקציה שלה. מימים

* בכ"י, כנראה בטעות, 9.

קדמונים קיים היה בבז'ין בית־כנסת גדול וגבה־קומה, בנוי אבן. לאחר חג הסוכות שנת ת"ש "הם" הציתו את בית־הכנסת על ספרי־התורה שבו.
בלילה שלאחר הצתת בית־הכנסת נכנסו המציתים לבית הרב וכפו עליו לחתום על הצהרה, שהוא ויהודים אחרים עמו, הם שהציתו את בית־הכנסת.
למחרת קיבל היודנראט הודעה: הואיל והרב עבר עבירה כה חמורה והצית את בית־הכנסת, מוטל על התושבים היהודים קנס בסכום של עשרת אלפים זהוב, אותו עליהם לסלק תוך יומיים. העיירה הדלה לא יכלה בשום אופן לעמוד בכך. אסרו את הרב וחברים אחדים של היודנראט וכלאו אותם בבית הסוהר הפיוטרקובי.
אחרי השתדלויות רבות מצד היודנראט הפיוטרקובי, הצליחו להקטין את הקנס לסכום של חמשת אלפים זהוב.
משסולק הקנס על "הצתת בית־הכנסת וספרי־התורה בידי הרב" ושבעה טובי העיר — שוחררו הרב וחברי ועד הקהילה מבית הסוהר, שבו עונות נוראות במשך שלושה שבועות.

ז ג י ר ז'

מלפנים, כאשר בזגירז' היה ישוב יהודי קטן מאוד ומנה בקושי "מנין" יהודים, היתה זגירז' שייכת לקהילת לינטשיץ; לאחר מכן — לקהילה הישנה פארניטשוב (בפולנית: Parzęczów), שבין זגירז' ובין אוזורקוב. בפארניטשוב קברו יהודי זגירז' את מתיהם טרם שנוסד בית־העלמין בעירם.
בשנת תקפ"ו נחנך בית־החיים בזגירז'. מאותה שנה מתחילות הרשימות בפנקס של החברה־קדישא. גם המצבות הראשונות בזגירז' מאותה שנה הן.
לפנים התרכז הישוב היהודי של זגירז' בפרבר הנקרא "פיאסקי", שם גם היה בית־כנסת זעיר בנוי עץ.
לפני מאה שנה, לערך, נאלצו היהודים, בשל השתדלות הכמרים המקומיים, לעזוב את פרבר "פיאסקי" ולעבור לרחוב היהודים (הנקרא: הרחוב הלודזאי). ואז הפך בית־כנסת זה מקום־מגורים לשומר־הקברות הנוצרי.
גם ברחוב היהודים הקימו להם יהודי זגירז' בית־כנסת לא גדול, בנוי עץ.
פעם אחת, בליל "כל נדרי", נדמה היה לו ליהודי, שעמד והתפלל במערבו של בית־הכנסת, שקול פחדים מאצל הקיר המזרחי עולה באזניו. בשל ההתרגשות והעצבנות, שעוררה שעת "כל נדרי" בלבות יהודים בימים ההם — לא התמצא מה התרחש שם, ומיד התחיל לצעוק: שריפה! שריפה! בעזרת נשים קמה בהלה איומה, נשים דרסו

אשה את רעותה ואחדות נהרגו. כעבור חודש, מספרת האגדה, שקע לפתע בית־הכנסת והיה לעי־מפלה, ויהודי זגירז׳ נשארו ללא בית־כנסת.

בימים ההם הציעו לרבה של זגירז׳, ר׳ שלום צבי כהן, את כיסא הרבנות בקאליש, והרב קיבל את ההצעה. באותו זמן — לפני שמונים וחמש שנה, בשנת תרט״ז — בא ר׳ יחיאל־מאיר, האדמו״ר מגוסטינין, לשבות שבתו בזגירז׳. באו בני העיר לאדמו״ר וקבלו לפניו על רבם שעומד לעזוב אותם. בבוא הרב לבקר את האדמו״ר שאל אותו האדמו״ר, מדוע הוא רוצה לנטוש את עירו? ועל כך ענהו הרב: הכיצד אוכל לשכון בעיר שבית־כנסת אין בה? ראה האדמו״ר בצדקת טענתו והבטיחו, שאם לא יעזוב את זגירז׳, ישתדל שיגשו מיד להקים בית־כנסת נאה.

קרא האדמו״ר מגוסטינין את בעלי־הבתים לאסיפה ומסר להם את דרישת רבם. הוחלט לגשת מיד להקמת בית־כנסת ובאותה אסיפה נאספו שלושת אלפים רובל. למחרת קנו מגרש במרכז העיר ונגשו להקמת בית־כנסת מפואר.

ההכנות להקמת בית־הכנסת ארכו שנים אחדות. בניין בית־הכנסת היה בעל מבנה ארכיטקטוני נפלא. מחוץ היה בית־הכנסת ישר וחלק, ומבית — כיפה נהדרת ועליה מצוירים השמיים, השמש, הירח והכוכבים. בארבע פינות הבית היו קבועים ארבעה עמודי עץ עבים וגבוהים עד למאוד, כמתכונת הגזוזטראות שבבית־המקדש. שבעים ספרי־תורה היו בבית־הכנסת ומספר רב של תשמישי־קדושה מכסף. במרכז הבית היתה בימה מפוארת, מעשה חושב, נדבת כספה — כפי שמציינת הכתובת — של ״האשה חנה אשת ר׳ דוד״. כן נמצאו פרוכיות וכפורות יקרות־ערך במספר רב, ביניהן אחת של משי, שזורה בחוטי זהב וכסף משנת תרכ״ו ומפית על העמוד משנת תקל״ב, בת מאתיים שנה, בקירוב. מפית זו היתה של משי וקטיפה, מקושטת בפסי זהב וכסף. היא הותקנה מפרוכת וניתנה מתנה מקהילה אחרת לחנוכת בית־הכנסת של זגירז׳.

לפני שנים אחדות התקינה קהילת זגירז׳, שהיתה אחת הקהילות העשירות בפולין, חמישים נברשות חשמל מברונזה בבית־הכנסת שלה.

בימי המלחמה העולמית הראשונה שמרו חילות הרוסים, ואחר כך הגרמנים, על כבוד בית־הכנסת. קצינים גרמנים, שביקרו תדירות בבית־הכנסת, לא היו די מלים בפיהם להביע התפעלותם על פאר הבית.

גם בית־המדרש היה מפואר וגדול. היה בו מקום לאלפיים איש. ר׳ דוד בן רבה של בז׳ז׳ין (דודו של דויד פרישמן) השתתף בהקמתו בסכום של עשרים אלף * רובל,

* טעות, כנראה, וצ״ל: אלפיים.

כפי שהעידה כתובת מיוחדת בפאלי״ש של בית־המדרש. היו שם שלושים ספרי־תורה ומספר רב של ספרים, ביניהם רבים יקרי־המציאות. המקווה היה באותה החצר בה נמצאו בית־הכנסת ובית־המדרש.

כאמור, נחנך בית־העלמין בשנת תקפ״ו. בבית־החיים של זגירז׳ מצאו מנוחתם גם אחיותיו של האדמו״ר מצ׳כנוב, ר׳ אברהמ׳לה; רבה הראשון של זגירז׳, ר׳ שלום צבי; רבה השני, ר׳ הירש, ורבנים אחרים.

״הם״ נכנסו לזגירז׳ ביום ה׳, שביעי לספטמבר 1939, פגשו ביהודי עובר אורח, דקרוהו — ומת. בדרכם העירה נתקלו בעגלה, בה ישב מר זוסמן, אחד מעשירי זגירז׳, וארבעה יהודים עמו, והם בורחים מן העיירה הסמוכה סטריקוב, שהופצצה. ה״הם״ בזזו מכולם כל שהיה בידם, מזוסמן בזזו שש מאות דולרים של זהב, אחר־כך ביתרו את חמשת היהודים לבתרים והשליכום לנהר. לאחר מכן עלה בידי יהודים ללקט חלק מאבריהם וקברום בזגירז׳.

בערב אסרו את כל הגברים, במספר אלפים, כלאום בכנסיה הקתולית. שם היכום מכות רצח, והשאירו אותם ללא מזון וללא מים להשיב נפשם, וגם לא הרשו לנשותיהם להכניס אליהם אף טיפת מים, ואף לעשות צרכיהם לא נתנו להם. כל שעה באו והודיעו להם, שיתכוננו למוות. בשבת, תשיעי לספטמבר, שוחררו כל האסירים.

ביום ו׳, שמיני לספטמבר, בא אל הרב גרמני צעיר, הציג את עצמו כקצין זוטר, יליד נירנברג, והביע רצונו להכיר רב יהודי ובית של רב. לפני לכתו הביע שביעת רצונו מן ההיכרות שלו עם רב יהודי זקן. ״אבל״ — סיים — ״רע מאוד יהיה כאן ליהודים״. הרב הטיל ספק בכך, באומרו שגרמנים בתור נושאי תרבות, לא יגמלו רע לאנשים חפים מפשע. על הערה זו של הרב לא ענה הגרמני.

ביום א׳, עשירי לספטמבר, החלו חיפושים בכל בתי היהודים, במטרה לגלות, כביכול, נשק ותחמושת מוסתרים. כמובן, שנשק לא מצאו בבתי היהודים, אבל בזזו מן היהודים כל אשר להם: ממון, חפצים, זהב, כסף, מזונות, לבנים, מלבושים ורהיטים; כל מה שניתן לקחת — לקחו.

בשעת החיפושים שדדו גם ספרי־תורה, תפילין, מזוזות, טליתות וספרים. אוי ואבוי היה לאלה שמצאו בביתם איזה חפץ שהוא, שיש לו קשר ליהדות — היכו אותם מכות נוראות. בראשונה ״הם״ חתכו וקרעו את ספרי־התורה ואחר כך שרפום באמצע השוק יחד עם שאר ספרי־קודש, תפילין ומזוזות.

מאותו יום ראשון ואילך החלו לחטוף יהודים, גברים ונשים, לעבודת כפייה. בשעת העבודה הוכו הגברים מכות נוראות ועינו אותם מאוד. כפו עליהם לבצע להטי לוליינות בראש חוצות, ללבוש קיטלים ולהתעטף בטליתות, וכדומה. סיפקו להם טליתות,

טליתות קטנות ופרוכיות לניקוי אשפתות ומקומות מזוהמים. כפו על הנשים לפשוט את שמלותיהן ולנקות בהן את הרצפות במחנות הצבא ובמשרדים, כשרק לבושן התחתון עליהן. הכריחו את הנשים לנקות במו ידיהן את בתי־השימוש, ויש מהן שקיבלו — כמו הגברים — טליתות ל"מלאכה נקיה" זו.

האנשים הסתתרו עד כמה שאפשר, אבל לא הצליחו בכך. "הם" חיפשו אחריהם והוציאו גברים ונשים ממקום מחבואם. העסיקו את הנשים גם בבישול ארוחות בשבי־לם. בפרוס יום הכיפורים, כשחלק מן הקהל רצה לסדר "מניינים" חשאיים כדי להתפלל בציבור — הודיע להם הרב, שהוא מטיל חרם על אלה שיתפללו בציבור.

מיד לאחר חג הסוכות הטילו על היהודים קנס בסכום של עשרת אלפים זהוב. הקנס סולק מיד.

שלושה שבועות אחרי החג נאסרו לפתע עשרים יהודים מחשובי העיר והרב בתוכם. כעבור שעות אחדות של מתיחות נכנס אליהם המפקד והקומיסר ופקדו, שכל אסיר ימציא להם רשימה מדוייקת של רכושו. לאחר שנתמלאה פקודתם הכריזו שעל התושבים היהודים הוטל קנס בסכום של רבע מיליון זהוב, ועל האסירים לחתום, שעד למחרת בעשר בבוקר הקנס יסולק. כל האסירים חתמו על התחייבות זו.

הואיל ושעת העוצר כבר הגיעה, ליווה חייל את כל אחד מהם הביתה. למחרת שולם הקנס במועד שנקבע.

חרף תשלום הקנס, נתקיימו יום־יום חיפושים בבתי יהודים; פירקו רצפות, הרסו תנורים, חפרו במרתפים ובזזו מן היהודים כל אשר להם.

שמונה ימים לאחר תשלום הקנס, בחצות הלילה, הציתו את בית־הכנסת, שנשרף כליל על כל הריהוט שבו, מלבד ספרי־התורה, שהצילום קודם לכן מבית־הכנסת, והטמינום בתוך אוהלי הצדיקים, אשר בבית־העלמין.

בשעה שלוש בלילה דפקו על דלת ביתו של הרב. נכנסו חיילים במספר רב, גרמנים מקומיים ומכבי־אש, וכך הצהירו לפני הרב: הואיל ופרצה שריפה בבית־הכנסת היהודי, הוטל עליהם להציל את כל בתי הרחוב לבל תאחז בהם הדליקה, לפיכך עליו לשלם להם מאתיים וחמישים זהוב שכר טירחה.

באותה שעה לא היה לו לרב סכום זה וביקש מהם לחכות עד מחר בבוקר וישיג לו סכום זה בהלוואה. לא אבו שמוע להצעת הרב ופקדו עליו, שילך אתם לראש הקהילה. ואף שדרך אחרת קרובה הובילה לביתו של ראש הקהילה, הוליכו את הרב לבית־הכנסת הבוער וכפו עליו לעמוד כאן שעה ארוכה, למען ידאב לבו למראה בית הכנסת הכלה באש. ראש הקהילה שילם מיד את הסכום שנקבו.

למחרת הציתו את בית המדרש, ושוב הוכרחו היהודים לשלם מאה זהוב שכר טירחה.

לבסוף אסרו את הפחח היהודי, דוד גוטליב, שהיה גר בבית המדרש, על שהציח את בית־המדרש שלו. לאחר מכן נשלח למחנה ריכוז, שם היה אסור שישה שבועות.
מבית־העלמין עקרו את כל המצבות, פירקו את אוהלי הצדיקים, חרשו את אדמתו והפכוהו לגן.
כפעם בפעם גירשו יהודים מבתים מסויימים והכריחו אותם לעזוב את דירותיהם מבלי לקחת אתם דבר.
ביום ג׳, עשרים ושבעה * לספטמבר 1939, בא איש־צבא מקראקא והודיע, שעל כל היהודים, אנשים, נשים וטף, להופיע למחרת, ביום ד׳, בעשרים ושמיני לחודש, בשבע בבוקר, במגרש ״סוקול״, וכל אחד יכול לקחת אתו חפצים עד עשרים וחמישה קילו־גרם וחמישים זהוב במזומן.
בו ביום ברחו העשירים מן העיר בנסותם לקחת אתם ככל שאפשר, אבל לא כולם הצליחו בכך. בדרכים בזזו אצל רובם את הכל ״תמורת״ מכות אכזריות.
דלת־העם הופיעה במועד על המגרש המיועד. כאן לקחו מהם הכל, אף החפצים וסכום הכסף שהורשו לקחת אתם, והיכום מכות אנושות. אפילו עגלות ילדים, שהילדים שכבו בתוכן, לקחו, והאמהות נאלצו לשאת את ילדיהן על זרועותיהן.
כל היהודים תושבי זגירז׳ גורשו בבת־אחת לגלובנה. בדרך הוכו נוראות, ושומריהם הודיעו להם, שכל יהודי שיימצא אצלו למעלה מן הסכום שהורשה לקחת עמו, ירה יירה. לפיכך כל שהצליח בתחבולותיו להסתיר בשעת החיפוש חפצים שונים, זהב, יהלומים, או כסף מזומן — השליך הכל בדרך, ולגלובנה נכנסה עדה ענייה, מוכה, מעונה, רעבה ופושטת יד.
חמש עשרה משפחות יהודיות בלבד, לדאבוננו, נשארו בזגירז׳, והם: המלשינים היהודיים.

פארניטשוב

העיירה פארניטשוב נמצאת בין זגירז׳ לאוזורקוב. כיום קטן הוא הישוב היהודי שם, אולם פעם, לפני רבות בשנים, היה הישוב היהודי שם גדול מאוד.
בעיירה זו נמצא בית־כנסת ישן נושן בנוי עץ, ששנותיו מאות־מאות שנים. נהדרים הם גילופי בית־כנסת זה. הבנייה והארכיטקטורה הם מעשי אומנות יוצאים מן הכלל.
שלוש שנים לפני פרוץ המלחמה נשקפה לבית־הכנסת סכנת מפולת מחמת יושנו.

* התאריך לא מדוייק, צריך להיות — 26 בספטמבר.

הישוב היהודי הקטן בפארניטשוב לא היה לאל ידו באמצעיו הכספיים הדלים לחדש ולשפץ את בית־הכנסת. בשאלה זו התעניינה מחלקת האמנות שעל־יד שלטונות הפלך, וקהילת אוזורקוב נתבעה על־ידי מושל המחוז המקומי להקציב למטרה אמנותית־היסטורית זו סכום של שלושת אלפים זהוב, כדי לתקן את בית־הכנסת של קהילת פארניטשוב, שהיא בתחום שלטונה של העיר אוזורקוב. הרבה יותר מסכום זה הקציב מושל המחוז מצדו וחידש את פני בית הכנסת.

מיד עם כניסתם, "הם" הציתו באש את בית־הכנסת יחד עם ארון הקודש הנפלא, מעשה אמן, על ספרי־התורה שבו.

וויילון

היישוב היהודי בוויילון קם לפני מאה וחמש עשרה שנה, ובית־הכנסת שלו נבנה אבן לפני שמונים שנה. זה היה בניין נהדר שכלל גם עזרת נשים.

מעל לכניסה היה יציע מפואר שנתמך על־ידי שני עמודים משני צידי הכניסה.

שנים עשר ספרי־תורה היו בבית־הכנסת ומספר רב של תשמישי קדושה.

יום אחד לפני פרוץ המלחמה הוציא השמש של בית־הכנסת שני ספרי תורה והחביאם, ואת תשמישי הקדושה הטמין במרתף ביתו של ראש הקהילה.

ביום פרוץ המלחמה, יום ו', ראשון לספטמבר 1939, לפנות בוקר, הופצצה וויילון קשות. בהפצצה נשרף בית־הכנסת יחד עם מאות בתים של יהודים ושל לא־יהודים.

בית־הכנסת עמד במרכז העיר, בשורה אחת עם הכנסייה הקתולית, להבדיל. שום בית לא היה חוצץ ביניהם, מלבד מגרש קטן.

בשנים האחרונות ניהלו האנדקים בעניין זה מערכה כבדה במועצת העיר, אבל לא השיגו דבר.

שלוש השנים האחרונות היו חלונותיו של בית־הכנסת מנופצים תמיד, על ידי אנדקים חוליגנים. פעמיים דרש מושל המחוז מאת הקהילה להתקין שוב שמשות בחלונות בית־הכנסת והבטיח לה, שהמשטרה קיבלה פקודה לשמור על בית־הכנסת ולא ישובו עוד לנפץ את השמשות; אבל לאחר שהתקינו את השמשות בשניה ושוב ניפצו אותן בשלישית — שתק מושל המחוז ושתיקתו נחשבה כהסכמה.

בגלל יפיו ותפארתו של בית־הכנסת נמשכו אליו מבקרים לבקרים. כך ביקר בו פעמים רבות בימי הכיבוש הרוסי שר הפלך של קאליש; בתקופת הכיבוש הגרמני הראשון, ביקרו בו רבים מהקצונה הגבוהה; בתקופת השלטון הפולני ביקר בו מושל הפלך (— ווייבודה) האוקע נובאק.

כאמור, עלה בית־הכנסת באש בעת ההפצצה. נשרף גגו וכל הריהוט הפנימי שבו, ביניהם ארון הקודש, ספרי התורה, הבימה וחפצים אחרים.
נשארו הקירות בלבד. ימים אחדים לאחר ש"הם" נכנסו חטפו יהודים לפרק את הקירות, ואת הלבנים הובילו לכיוון בלתי ידוע.
הלשינו לפניהם, שתושב יהודי בשם מר כמוירה יודע מקום מחבואם של כלי הקודש. לאחר עינויים רבים הצביע על מקום המחבוא. "הם" בזזו את כל תשמישי הקדושה מכסף, שהיו בעלי ערך רב.
גם שני ספרי־התורה שהציל השמש, נשרפו בשעת הפצצת העיר.
בית־המדרש נבנה מאוחר יותר מבית־הכנסת. אף הוא היה בניין נאה, מעץ. היו בו ספרים במספר רב ולמדו שם בחורים ובעלי־בתים. הספרים נשדדו ואת בית־המדרש הפכו מקום מקלט לפליטים.

גומבין

ותיק הוא היישוב היהודי בגומבין. עתיק הוא גם בית־הכנסת, הבנוי עץ בסגנון מזרחי. קורותיו העבות מאוד מונחות אחת על השניה ועדיין הן חזקות ואיתנות.
מעל הכניסה לבית־הכנסת התנשאו שני צריחים גבוהים, ודגל בראש כל אחד מהם. על הדגל שעל המגדל הימני היתה חרותה שנת ת"ע; על הדגל שעל המגדל השמאלי — שנת תרנ"ג. מסתבר, שהתאריך ת"ע הוא שנת בניינו של בית הכנסת; ותרנ"ג הוא שנת שיפוצו מחדש. וכך אפשר לקבוע שהיו ימיו מאתיים ושלושים ואחת שנה.
היה בו בבית־הכנסת ארון קודש בעל גילופים נפלאים. כפי שמוסרת האגדה לא גולף ארון הקודש באמצעות מכשירים מיוחדים. האומן השתמש במלאכתו זו באולר קטן בלבד.
בפאלי"ש מימין הכניסה נקבעה "קונע" בשביל עוברי־עבירה. זו היתה "קונע" "של צואר", עשויה בצורה של שני חישוקים עגולים, שאפשר היה לסגרם מסביב לצוארו של הפושע.
שש מדרגות הובילו לבימה, עליה עמד הכסא של אליהו. לפיכך היו קושרים את מניין המדרגות עם שש מעלות לכסא.*
נברשת עתיקה מנחושת, מעוטרת נשר פולני, שמוצאה מלפני חלוקתה הראשונה של פולין (1772) — היתה תלוייה בתקרת בית־הכנסת.

* מלכים א' י. יט.

על הקיר המזרחי היו תלויים פחי־פליז, משוקדים פרחים למיניהם, מלאכת מחשבת. כן נמצאה בבית־הכנסת כפורת שזורה חוטי זהב אמיתי, שמוצאה מאוכפו של ראש שבט טאטארי. הכתובת שעליה פוענחה בשעתו ע"י ד"ר שיפר.

יותר מחמשים ספרי־תורה היו בו בבית־הכנסת וכן גם פרוכיות עתיקות יקרות־ערך.

מלבד בית־הכנסת היה שם גם בית־מדרש, שנבנה בשנת תקצ"ג, בו נמצאו חמשה ספרי־תורה.

בעיר נפוצה היתה אגדה, שרבנים מדורות עברו ברכו את בית־הכנסת ששריפה לא תשלוט בו לעולם. ואמנם, בכל השריפות שפקדו את העיר, ביניהן רבות כאלה, שבעטיין כמעט כל העיירה כלתה בעשן — בית־הכנסת לא נפגע. ואף בעת היריות וההפצצה האחרונה, כשהקיר המערבי של בית־הכנסת נוקב מכדורים ככברה — לא נשרף הבית.

שלטונות הפלך אסרו לשנות שינוי כל שהוא בצורתו של בית־הכנסת, כדי שלא לפגוע במראהו העתיק. כמרים אחדים אף הציעו לקהילה — בשם מושל המחוז — להקים בית־כנסת חדש ולשמור על צורתו הנוכחית של בית־הכנסת הישן.

"הם" נכנסו בתשיעי לספטמבר 1939. מיד עם כניסתם החלו רדיפות השמד נגד יהודים. ההלה פרשה של גזיזת זקנים, חטיפה לעבודות כפייה, בהן הוכו יהודים מכות רצח. היהודים נאלצו לשלם קנס גדול. החלו חיפושים למטרות שוד וביזה.

ביום ה', עשרים ואחד לספטמבר 1939, ניתנה פקודה, שכל הגברים היהודיים יתאספו בשוק החדש.

כמובן, שכולם צייתו לצוו. במקום כבר עמדו שוטרים וחיכו להם, הם היכו את היהודים הנאספים באכזריות. באותה שעה הציתו חיילים את בית־הכנסת בשפכם עליו בנזין. בית־הכנסת, בית־המדרש וכל הרובע היהודי שמסביב לבית־הכנסת — עלו באש. את ספרי התורה כבר הצילו לפני זמן־מה והחביאום במרתף של בית אבנים. אף תשמישי־הקדושה של כסף הוטמנו קודם לכן בקופת הברזל של הקהילה. ברם, הן הבית הבנוי אבן, בו היו טמונים ספרי־התורה, והן בניין הקהילה נשרפו כליל עם שריפת בית־הכנסת, וכך אוכלו באש גם ספרי־התורה ותשמישי־הקדושה. יהודים אחדים נדחפו על־ידי החיילים המציתים לתוך להבות האש, ורק בנס ניצלו ממוות ודאי.

באמצע דצמבר 1939, בהצות הלילה, סחב חייל אל מחוצה לעיר את בתו של גרשון גולדברג, שהיתה רק בת 15, אך יפה ומפותחת מאוד. הוא אנס אותה ואחר כך הרג אותה באופן פראי. זמן קצר לאחר מכן מתה אמה.

וורקה

היישוב היהודי בוורקה עתיק הוא עד מאוד. לפנים לא היה ליישוב היהודי הקטן בוורקה בית־קברות משלו, ואת מתיהם הביאו למנוחת עולמים בבתי־הקברות שבעיירות הסמוכות. גם בית־כנסת לא נמצא שם, אלא בית־מדרש בלבד, ורק לאחר מכן הקימו במקומו את בית־הכנסת.

בשנת תק"ס נחנך בית־העלמין בוורקה ונוסדה החברה־קדישא, מאז נרשמו כל קורות היה של העיר בפינקס של החברא־קדישא, שרשימותיו מתחילות בשנה ההיא.

בפינקס מסופר, שבשנת תקס"ו השיאה תמר"ל הידועה מווארשא את אחד מצאצאיה בוורקה. לחתונה זו הגיע המגיד מקוז'ניץ, ר' ישראל הופשטיין. שתי שבתות שבת המגיד בוורקה, פרשת יתרו ופרשת משפטים. לשבת ראשונה באו "ק (100) אורחים"; לשבת השניה באו למגיד "ר אורחים" (200 חסידים), יום־יום ערכו סעודות גדולות, לסעודות אלו הביאו יי"ש (= יין שרף) ממדינת אוסטריה. ליד השולחן אמר המגיד דברי תורה שלא שמעתם אוזן מעולם. בכל יום שני וחמישי דרש המגיד דרשות נפלאות. רושם־הרשומות מוסיף, שמחמת חביבות העניין כותב הוא כל זה בפינקס למען יישאר לדורות.

בעל־פה מספרים, שבדרשותיו הביע המגיד משאלה, שיוקם בית־כנסת בעיר.

עוד מסופר בפינקס, על יולדת שמתה וקברוה וולדה עמה ללא נטילת רשות מהחברה־קדישא. הטילו חרם על האנשים שהתעסקו בקבורה זו, וכתבו לדורות, שאחרי מותם יקברו קבורת־חמור ואסור לשום אדם להתעסק בהם.

עברו ארבע שנים ובית־המדרש הישן הבנוי עץ התמוטט והיה לעי מפלה. לפיכך החליטה הקהילה להקים במקום בו עמד בית־המדרש — בית־כנסת גדול ומפואר.

להנחת אבן־הפינה הזמינו את המגיד מקוז'ניץ. ואמנם, בא המגיד והניח את אבן הפינה. כיוון שהמאורע אירע בשנת תק"ע, ציוה המגיד לרשום את הלפ"ק, שבו נבנה בית־הכנסת: "תקע בשופר גדול לחרותנו".

בין ההוצאות לבניין בית־הכנסת נרשם בפינקס, שהאמן־מומחה קיבל "גילדן" אחד ליום, והפועלים — עשירית ליום כל אחד.

בית הכנסת היה בנוי עץ והיה נישא מאוד. הגג בנוי היה בסגנון מזרחי בצורת כיפה. באמצעיתה התרוממה כיפה שניה קטנה יותר. בכיפה זו מצויירים היו השמים ובמרכזם הירח המופיע מבעד לעננים. מראות קטנות הזכירו בברקן את הכוכבים והירח שלח את קרניו. הציורים היו בדרגת־אמנות כה גבוהה, עד שבאמת נדמה היה שלפני הצופים קטע של שמים, שירח וכוכבים קבועים בו.

ארון־הקודש היה מגולף להפליא וגילופיו התמזגו עם החיטובים האמנותיים שלאורך הכותל המזרחי. היו מחוטבות שם תמונות שונות מספורי־המקרא. מעל למדרגות שהובילו לארון־הקודש היה תלוי, על שרשרת של ברזל וחבל עב, נשר פולני, שהחזיק במקורו שרשרת אחת עליה תלוי היה נר התמיד. הנשר שנקבע כאן עוד לפני חלוקתה של פולין, הביא סבל רב ליהודי וורקה בתקופת הכיבוש הצארי.

במרכז בית־הכנסת, מתחת לאמצע הכיפה השנייה בדיוק, עמדה בימה מגולפת, על הכיפה ממעל לבימה, לצד הקיר המזרחי, היה חרות באותיות גדולות הפ"ק שבו הוקם בית־הכנסת, עליו ציווה המגיד: "תקע בשופר גדול לחרותנו", ואותיות "תקע" מנוקדות היו למעלה, ללמדך על שנת הפרט.

בבית־הכנסת היה "סידור" ישן של קלף, בו התפילות והיוצרות לכל השנה. סידור זה היה עתיק בהרבה מבית־הכנסת עצמו ומוצאו עוד מבית־המדרש הראשון. היה שם גם לוח אמנותי לספירת העומר, שהכיל שבע שורות, שכל אחת מהן ציינה שבעה ימי ספירה. ללוח זה היה מנגנון אמנותי מיוחד בצורת יד עם אצבע שלוחה, אותה אפשר היה להזיז ממקום למקום, וכך היתה היד מורה באצבע על ה"ספירה" של אותו יום. לפי הנקודות על אי־אלו אותיות של "הפרט": 'וספרתם לכם ממחרת השבת', נקבע ש"מונה ספירה" זה נוצר בשנת תק"ס, עשר שנים לפני הקמת בית־הכנסת.

על הכותל המערבי של בית־הכנסת, מתחת ליציע של עזרת הנשים, היה תלוי על שני לוחות עץ ה"כסא של אליהו". עתיק־יומין היה הכסא ושנותיו מרובות משנותיו של בית־הכנסת. הכסא היה תלוי, כדי שלא ישבו עליו ורק לברית מילה הורידו אותו.

קופסת־צדקה, מלאכת מחשבת, עשוייה בצורת עמוד, היתה בבית־הכנסת. ראשו של העמוד בעזרת הנשים, ובו נמצא פתח דרכו שלשלו את המטבעית — ועד לאולם התפילה שלמטה הגיע, וגם כאן פתח דומה להכנסת מטבעות. העמוד היה נפתח באופן אוטומאטי לכל אורכו, עד למטה, וכך הוציאו את הכסף הנאסף.

שלושה חדרים קטנים היו בפאלי"ש, בהם התפללו חברת "תלמוד תורה", חברה־קדישא, ועוד. בחדר הראשון היתה "קונע", בו כבלו את העבריינים, בצווארם. ישיש בן תשעים, שנפטר לפני שלושים שנה, סיפר, שבהיותו ילד כבלו ב"קונע" זו בעל־בית חשוב, שחטא באשת־איש; כל היהודים באו אז לפאלי"ש וירקו לו בפניו.

שעון נהדר היה בבית־הכנסת, נדבת יהודי אמריקאי, בן קהילת וורקה, בעת ביקורו בעיר מולדתו.

נברשת פליז עתיקה מצוייה היתה שם וכמה שורות של קנים בה, אחת על גבי אחותה, ומאה נרות היו מדליקים בה.

ארבעים וששה ספרי־תורה היו בו בבית־הכנסת ותשמישי־קדושה מעטים.
על־יד בית־הכנסת עמד בית־המדרש העירוני, רק סימטה קטנה וצרה הפרידה ביניהם.
מנהג היה בעיר לעבור בהלוויית המת דרך סימטה זו.
בבית־המדרש היו חמשה ספרי־תורה בלבד; לעומת זה היו בו הרבה ספרים אחרים.
בבית־מדרש זה ישב ולמד הגאון הגדול ר' יהושע'לה טרונק, לאחר מכן רבה של קוטנא; האדמו"ר הזקן מאוסטרובצה ורבנים אחרים.
בית־העלמין נחנך בשנת תק"ס. שם מצאו מנוחת עולמים האדמו"ר הזקן ר' יצחק, כמה רבנים ורבים מגדולי ישראל.
"הם" נכנסו לעיר בליל שבת, שמיני לספטמבר 1939. למחרת, מיד החלו חוטפים יהודים לעבודה, לנקות את הכביש שבין וורקה לגור. מכאן ואילך היה זה הנוהג: יום־יום חטפו יהודים לעבודת הנקיון של הכביש, הרחובות, שאיבת מים ובישול ארוחות בשביל הצבא. בשעת העבודה הוכו היהודים ועונו עד למאוד.
ימים אחדים לאחר מכן החלה סידרת חיפושים בבתי־יהודים. בשעת החיפושים לקחו מאת היהודים כל אשר ניתן לקחת.
גרמניה מקומית בשם קוסמאל נתמנתה ראש העיר; וגרמני מקומי בשם ווייטקנכט נתמנה שוטר. שניהם, אזרחי העיר, הכירו היטב כל האוכלוסיה היהודית והיכרות זו ניצלו כדי להציק לה.

החלה גזיזת זקנים. כשפגעו ביהודי בעל־זקן היכוהו, עינוהו ולאחר מכן גזזו את זקנו. כך נשארה העדה היהודית ללא זקן. ברשותו של ווייטקנכט, שהכיר את כל התושבים היהודים, היתה רשימה של עשרים בעלי־בתים המתחבאים כדי שלא יגלחו את זקנם, הוא חיפש אחריהם כדי לגלח את זקנם. אחד־אחד מצא אותם. במיוחד שם עין על אלימלך קאמלוט, יהודי בעל זקן פטריארכאלי ארוך ולבן. ועד כמה שאלימלך קאמלוט השתדל להישמר מפניו — לא הצליח, ווייטקנכט תפס אותו.
הוא קשר חבל לזקנו של קאמלוט וכך הוביל אותו בחוצות העיר. ווייטקנכט רץ וקאמלוט, שלא נשאוהו רגליו לרוץ אחריו כל כך מהר — סבל יסורים נוראים וצעק צעקות מרות. כתגובה על צעקותיו של היהודי אחז ווייטקנכט בצידיו וצחק. לבסוף סחב ווייטקנכט את קאמלוט בזקנו עד העירייה, שם הכיהו מכות אנושות ולאחר מכן הוליך אותו לספר, גילחו את זקנו והוא נאלץ לשלם סכום הגון כשכר־טירחא.
ערב ראש השנה ת"ש (13.9.1939) נזדעזעה קהילת וורקה בשל שמועת האימים שהגיעה מן הכפר הסמוך צנצילובקה: בשל עלילת־שוא דחסו לתוך גורן מספר פולנים ושלושה עשר יהודים מבני הכפר ההוא, והם: הישיש ניסנבוים בן השמונים,

שלושת בניו: חיים־דוד, יעקב ושמואל, שני נכדיו, משה אויאר ועוד חמשה* יהודים.

"הם" הציתו את הגורן בפצצות תבערה וכולם נשרפו שם חיים.

יעקב ניסנבוים ומשה אויאר ניסו להימלט, ונורו במנוסתם. הם, לפחות, הובאו לקבר ישראל; אחד עשר האחרים אפילו לכך לא זכו, שכן מכל גוויות היהודים והלא־יהודים לא נשארה בגורן אלא ערימת אפר בלבד.

שבועות אחדים לאחר מכן הוטל קנס על תושבי וורקה היהודים בסכום של ששת אלפים זהוב. בראשונה היה סכום הקנס חמשת אלפים זהוב בלבד, על שהיודנראט לא המציא, כביכול, פועלים יהודים במספר מספיק — והואיל ואיחרו, בשעה אחת, לשלם את הקנס, הגדילה הגברת קוסמאל את הקנס באלף זהוב.

בשבת, עשרים ושלישי לדצמבר 1939, הודיעה הגברת קוסמאל לנציגי היודנראט: הואיל ובזמן האחרון נהוג בגרמניה לשרוף יצור חי, בעת התהלוכה של ליל הניטל בעשרים וארבעה בדצמבר — נשרוף השנה כאן בוורקה יהודי חי בשעת החגיגה. אגב רמזה, כי בעד כסף אפשר לבטל את הגזירה ולשרוף, במקום יהודי חי, בובה בדמותו של יהודי.

מיד באו ראשי הקהילה בצעקה לפני האדמו"ר המקומי, עסקן גדול ואוהב ישראל. שלח האדמו"ר וקרא לעשירי העיר, ביקש רחמים ובכה לפניהם, שיתנו כסף כדי להציל יהודי ממוות. בו במקום נאסף סכום של ששת אלפים זהוב, כמכסת הקנס שהטילה ראש העיר בראשונה. לאחר שקיבלה את הכסף הבטיחה להם שלא ישרפו יהודי חי.

הגיע ליל העשרים וארבעה. הפעמונים של הכנסייה החלו מצלצלים, ולבבות יהודים רעדו־נעו: רבותא, בזמנים הללו... בשוק על־יד העירייה — מדורת אש ענקית מתלקחת, גיהנום, אויטא דה־פה ממש. החלה תהלוכה של תזמורת צבאית, מכבי אש; סחבו יהודי, צעיר, בריא־אולם; לראשו כובע־קטיפה וכיפה, זקן ופיאות שחורים עטרו את פניו; לבוש היה קפוטה רבנית שחורה ומגפיים יפים ומצוחצחים לרגליו. התקרבו עם הצעיר היהודי למדורה. הוא התנגד במקצת, ללא מילים. לבסוף, לקול תרועות וההתלהבות העזה של ההמון, הטילו את היהודי לתוך להבות האש. היהודי הספיק רק לפכור את ידיו — וכבר בלעוהו לשונות האש בלהבותיהן.

לאחר מכן הסתבר, שלא היה זה יהודי חי, אלא בובה, בה סודרו קפיצים מיוחדים, למען תראה הבובה התנגדות בשעת הסחיבה אל המדורה.

* אולי צ"ל: ששה.

מיד לאחר חג הסוכות ת"ש, בחצות הלילה, ראו לפתע שבית־הכנסת ובית־המדרש בוערים באש. יהודים החלו נוהרים מכל העברים, כדי לכבות את השריפה, אבל כל הרובע היהודי היה מוקף שרשרת שוטרים, שכיוונו את נשקם על היהודים המתקרבים אל בתי הקודש. לפיכך נאלצו היהודים לחזור לבתיהם. הדליקה אחזה בבתים הסמוכים לבית־הכנסת, וכל מי שניסה להימלט מדירתו, פגע בו ברד־יריות ורק נס היה זה שלא נפלו קרבנות.

הדיין יאנובסקי ובנו ניסו "להתגנב" מדירתם שליד בית־הכנסת כששני ספרי־תורה בידיהם — וירו עליהם. האש פשטה בכל בתי היהודים שליד בית־הכנסת. היהודים יצאו מבתיהם לחצרות, כדי להתגונן מפני האש וכדורי החיילים. קרבנות מרובים עלולים היו ליפול, אילולא קרה נס — האש פנתה לרובע הנוצרי, מיד החלו נוגשים ביהודים לעבודת כיבוי האש. כך ניצלו יהודים רבים ממוות ודאי. בית־הכנסת, בית המדרש היו למאכולת אש על כל הספרים והריהוט הפנימי, וגורל המקווה כגורלם.

מיד עם כניסתם, אסרו על השחיטה היהודית, בכל זאת נתקיימה שחיטה בלתי־ליגאלית של בהמות ועופות. אף המקווה סגרו מה שפגע מאוד בעדה היהודית, שבכך נשללה ממנה האפשרות להתרחץ ולטבול. כאמור, נשרף המקווה יחד עם בתי־הקודש.

אור ליום חמישי, ראש השנה האזרחית 1941, הוקפה העיירה לפתע חיילים וגרמנים מקומיים. הושיבו גרמני מקומי בכל בית יהודי. הלה ערך חיפוש יסודי בבית. אסף את רכושו וכל טוב ביתו של היהודי למקום אחד. למחרת הופיעו קצינים ורשמו את רכושו של כל יהודי והזהירו, כי בעל הבית אחראי שלא ייפקד דבר. חלפו ימים אחדים וכל הרכוש היהודי נלקח. אצל מוט'ל רוזן בלבד בזזו ארבעה עשר קרונות של סחורה, בגדים ואריגי צמר.

אחר הדברים האלה פשטו שמועות על גירוש היהודים. השוטרים, שהתפרנסו והתענגו על כל טוב מכספי היהודים, לרבות רהיטים ומלבושים יקרים — הרגיעו את התושבים היהודים.

שמונה ימים לפני הגירוש קיבל היודנראט ידיעה ברורה על הגירוש העתיד לבוא. עמד היודנראט ושכר משאית מאת הפירמה האירית, לובלסקי והשתוו אתה על אלף זהוב תמורת כל נסיעה. המשאית נסעה כל יום פעמים אחדות לווארשה. מובן, שכל פעם כשהמשאית מוכנה היתה לנסוע קמה בהלת אימים, שכן רצה כל אחד להציל דבר־מה מרכושו. בהלה זו ניצלו השומרים, שהיכו מכות רצח על ימין ועל שמאל ככל אשר היה לאל ידם.

ביום ה', עשרים לפברואר 1941, הוקף הרובע היהודי במספר רב של שוטרים מן

העיירות הסמוכות. הם הוציאו צוו, שעל כל היהודים להתאסף לפני העירייה, ומותר לכל אחד לקחת אתו חפצים עד עשרים וחמשה קילוגרם.

היהודים הנאספים, גברים, נשים וילדים, הוכו באכזריות לפני בניין העירייה. אחר כך באה פקודה: "מארש" (= צעד), בכיוון לתחנת הרכבת!

בראשונה פסעו פסיעות רגילות, לאחר מכן החלו השוטרים מאיצים בהם: מהר־מהר! את הזקנים, החלשים והחולים, שפיגרו בדרכם, היכו השוטרים במקלות ובקתות הרובים.

החלו משליכים את צרורותיהם, מקודם הזקנים, החלשים והחולים ואחר כך — גם הבריאים, למען תקל הריצה עליהם. ובבוא כל העדה הזאת לתחנת הרכבת, הרחוקה קילומטרים אחדים מן העיירה — בא רובה בידיים ריקניות.

את היהודים הכניסו לקרונות משא סגורים ושלחו אותם לווארשא. כאן נטלו מכולם את חבילותיהם וציוו עליהם להופיע בעוד ימים אחדים — ובבואם היה על כל אחד מהם למסור הסימנים של חבילתו, משקלה בקילוגרמים ודקוגרמים, משקל של כל פריט בחבילה. מסתבר, שיחידים בלבד ידעו לזהות וכך, גם מה שעלה בידם, אחר צרות ופורענויות, להציל מתוך לוע הארי — גם זה ירד לטמיון.

בעת שריפת בית־הכנסת נשרף גם הבית בו חי, גר והורה חסידות לרבים, השתדלן ואוהב ישראל, האדמו"ר המהולל ר' יצחק. אדמו"ר זה ידוע גם כאחד משלושת המחברים של עשרים התקנות, שהותקנו בזמן המלחמה בחולירע בשנת תקצ"ח 1838 (נדפס ב"קיצור שולחן ערוך" * וגם ב"היסטאריש ווערק" של שאול גינזבורג, כרך א, עמ' 301—305).

דובז'ין — ג'ולוב

רק גשר על פני הנחל מבדיל בין שתי העיירות, אבל למעשה קהילה אחת הן ורב אחד לשתיהן. אם כי לכל אחת מהן בית־כנסת, בית־מדרש ובית־קברות משלה, משום שלפנים היו כאן שתי קהילות נפרדות, משני עברי הגבול הפולני־גרמני אך כיום קהילה אחת הן.

* ר' במהדורת לובלין תרנ"ד, ושם: "קונטרס הנהגת אדם, מגדולי ישראל מהני תרי קדושי עליון, הרב הגאון המפורסם מו"ה שלמה זלמן האב"ד דק"ק ווארשא והרב הגאון הקדוש המאור הגדול מו"ה יצחק וצלה"ה, הרב דק"ק ווארקי.
היות נודע לכל הסיבות ר"ל, אשר עברו על ראשינו..."
מכאן, ש ש ג י י ם בלבד הם בעלי התקנות ולא שלושה, ולא "אונטרשרייבר" — אלא הוא שהתקין. (המתרגם).

היישוב היהודי בגולוב עתיק הוא מאוד. גם בית־הכנסת בנוי אבן, בית־המדרש ובית החיים שלושתם עתיקי יומין הם. כאן מצא מנוחת עולמים גם הרב המקומי, גאון גדול, תלמידו של ר' עקיבא אייגר. בבית־המדרש נמצא אוצר של ספרים יקרי המציאות ובבית־הכנסת ששה עשר ספרי תורה וכלי הקודש מכסף במספר רב.

אף היישוב היהודי בדובז'ין עתיק הוא, אבל שנותיו לא השיגו את שנות היישוב היהודי בגולוב. בית־הכנסת נבנה עץ לפני מאה שנה. בית־העלמין נוסד קודם לכן, בו מצא מנוחת עולמים הרב טויב, תלמידו של ר' יחיאל האדמו"ר מאלכסנדר. הרב טויב היה מועמד למלא מקום רבו לאחר פטירתו. כך דרשו חסידים ותיקים, אבל הוא עצמו התנגד לכך בכל תוקף והחל נוסע לבן רבו, האדמו"ר ר' ישראל יצחק, בעל "ישמח ישראל".

חמשה־עשר ספרי־תורה היו בבית־הכנסת, ובבית־המדרש — חמשה וכן הרבה תשמישי־קדושה מכסף, יקרי המציאות.

כבר בינואר 1939 נתפרסמה דובז'ין בכל רחבי פולין בשל ההסתה הנוראה לפוגרום, שהאנדקים המקומיים ניהלו נגד היהודים. והתוצאות — ראשיתן בחרם על סחורות יהודיות, ומשמרות על פתחי החנויות היהודיות, וסופן פוגרום רגיל שבו נדקרו ונפצעו קשות יהודים רבים; שבע מאות שמשות נופצו בבתים יהודים וסחורות לרוב נשדדו ונשמדו.

בראש ההסתה עמד הכומר המקומי כארצ'בסקי, אחד האידיאולוגים הידועים של התנועה האנטישמית, מחבר הספר הידוע של העלילות וההסתות נגד היהודים: "שטן", ובעל הויכוחים עם אימבר בעתונו "אקא וו' אקא".*

המאורעות בדובז'ין היה להם הד בסיים הפולני על־ידי שאילתא של הרב רובינשטיין.

בשישי לספטמבר 1939 בשעה אחת־עשרה לפני הצהרים, "הם" נכנסו לעיירה. עם כניסתם החלו חוטפים יהודים לעבודת כפייה, בה הוכו היהודים מכות רצח.

למחרת החלה פרשת גזיזת זקנים וכל אנשי העדה היהודית נשארו ללא חתימת זקן. בשעת הגזיזה נישנו המכות והעינויים.

כעבור ארבעה ימים החרימו כל חנויות היהודים ובתיהם, בשימם עליהם חותם ופתקאות: "בעשלאגט" (= מעוקל), לאחר מכן שדדו כל הרכוש היהודי מן הבתים ומן החנויות. מלבד זה החלו חיפושים בבתי היהודים ולקחו אתם מכל הבא בידם.

* כתב־עת בפולנית שהוציא שמואל יעקב אימבר בלבוב "עין תחת עין" — ובו התקפות חריפות על תנועת האנטישמיות שבפולין בשנים האחרונות לפני פרוץ המלחמה.

לא הרחק מדובז'ין השתרעה האחוזה "שיטנה". בעל האחוזה היה יהודי חסיד, ר' יצחק־יעקב שמיגה, טוב־לב, רודף צדקה ועושה עם הציבור.
אף שמזה שנים שררה באיזור דובז'ין אוירה אנטישמית חמורה — לא נגעה ולא פגעה בשמיגה. בשל פזרנותו ותמיכתו ביהודים ובלא־יהודים בסכומים ענקיים — היה אהוב מאוד על איכרים, פועלים ו"פריצים". בשעת ההפצצה על דובז'ין רצו ובאו אנשים למאות, יהודים ונוצרים, לשיטנה והוא העמיד לרשותם את ארמונו בעל עשרת החדרים והוא עצמו לן בגורן. ר' יצחק־יעקב שמיגה פתח את המחסנים וחילק כוסמת, תפוחי אדמה, עופות, אווזים, תרנגולי הודו לכל דכפין. שבועיים לאחר ש"הם" נכנסו אסרו את מר שמיגה, שילחוהו ועד היום אין ידיעה כלשהי אודותיו.
ביום ראשון של ראש השנה ת"ש הופיעו בעיירה שתי משאיות ענקיות ובהן מספר רב של שוטרים. נכנסו לבית־הכנסת ול"שטיבל" של גור והוציאו משם מאתים ושלושים יהודים עטופי טליתות, לבושי שיראים ובגדי חג. בין המתפללים היו גם כשישים בני שמונים וגם ילדים בני עשר — שתים עשרה, את כולם הטעינו על המשאיות והובילום לכיוון בלתי ידוע. עד היום אין ידיעה כלשהי היכן שוכנות עצמותיהם.
בין הנשלחים — טובי העיר ופארה. כולם עסקנים מפלגתיים, ציבוריים, חברי ועד הקהילה, חברי מועצת העיר, ועוד.
והנה רשימה חלקית של עסקני העיר המכובדים ביותר:
יחיאל זיסהולץ, חבר ועד הקהילה ומועצת העיר;
אברהם גורפינקל, בן שלושים ושמונה;
עוזר קאן, בן ששים וארבע;
יוסף בנימין גונשר, בן ששים;
החזן זילברברג;
השוחט מנדל גורפינקל;
איציק משמש;
צודקוביץ';
פלוסברג, בן חמשים ותשע, חולה מאוד;
ישראל מילר;
פרנקל;
מרפא שיניים בלאוזג;
משה פוזנאנטר;

דזיאלדוב;
מרדכי סולומון, יושב ראש כל המוסדות הציבוריים שבעיר;
שני בניו של חיים יאנואר;
שטטין;
חבר ועד הקהילה, אלעזר זאליקובסקי;
חבר ועד הקהילה ומנהיג פועלי ציון, קלמן ארפע.

אותו הדבר קרה בגולוב לרוקח היהודי המקומי ריזנפלד. הוא היה גביר אדיר, נדבן גדול ובעל צדקה. חמש מאות דולר היתה תרומתו השנתית לקרן־היסוד. בימי המלחמה, כמו לפניה, חילק מדי יום ביומו חמשים ככרות לחם לעניי העיר היהודיים. גם אותו אסרו ושילחוהו ואין שום ידיעה עליו עד היום הזה.

ריזנפלד היה יהודי גרמני.

ביום בהיר אחד שלאחרי סוכות ת"ש, "הם" הוציאו מבית־הכנסת ומבית־המדרש שבדובז'ין כל הספסלים, עמודים, שולחן וארון הקודש, הרסו את הריהוט הפנימי והפכו את שני בתי־הקודש לאורוות.

לפני בתי־הקודש התאספו מספר רב של פולנים והחלו סוחבים את הספסלים, העמודים ורהיטים אחרים. בהיוודע הדבר לכומר כארצ'בסקי בא ודרש מאת הפול־נים הנקהלים בל יהינו לנגוע בקודש, ומה שכבר לקחו — יחזירו.

גם בגולוב החריבו את בית הכנסת והפכוהו לאורווה.

ביום ב, ששי לנובמבר 1939, קיבלו שלושים וחמש משפחות, מן הנכבדות ביותר של העיירה דובז'ין במספר נפשות מאה וחמשים — פקודה להופיע מיד לפני העירייה. בפקודה צויין, שרשות לכל אחד לקחת עמו חפצים במשקל של חמשה עשר קילוגרם. ליד העירייה עמדו שלוש משאיות גדולות, הפרידו את המשפחות — גברים לחוד, נשים לחוד וילדים לחוד, וכך סידרו אותם במשאיות.

המשאיות זזו. לא הרחק מן העיר נתקלקלה אחת המשאיות וחזרה העירה, שתים האחרות נסעו לכיוון בלתי ידוע, ועד היום הזה אין כל ידיעה עליהן.

החשובים בין שלושים וחמש המשפחות הם:

שלמה יוסף ליפסקי;
ישראל מילר, משפחה בת אחד עשר איש (לא לזהות עם זה שברשימה הקודמת);
לעמל לוין;
חנן־מנדל סאפרישטיין;
אשתו וילדו של דזיאלדוב.

בבוקרו של יום ה', תשיעי לנובמבר 1939, פנתה המשטרה לנשיא היודנראט: הואיל והיום יגורשו כל היהודים מן העיר — אם יספק להם היודנראט ארבעים אלף זהוב, ירשו לגולים לקחת אתם חפצים שונים.

סכום כזה אי־אפשר היה לגייס ברגעים אלה של בהלת אימים. נאסף סכום של עשרים אלף זהוב בלבד, ועשרים אלף האחרים סולקו בחפצים. מלבד זה נתנו להם סל מלא חפצי זהב וכסף.

לפי הפקודה נתאספו היהודים לפני העירייה, כאן הוכו מאוד, מבלי להבדיל בין מין למין ובין נער לזקן. לאחר מכן ניתנה לכל אחד הרשות ללכת או לנסוע לאשר טוב בעיניו, בתחומי הפלך הזה, ובלבד שלא ייכנס ל"גן עדן" של ה"רייך"...

בגולוב הוצת קודם בית־הכנסת ולאחר מכן בית־המדרש. לאחר זמן פורקו גם בתי הקודש בדובז'ין והספרים נקרעו ונשמדו.

בית־העלמין הישן בגולוב נחרש לאחר שעקרו ממנו את המצבות — והפך לגן עירוני.

אותו הגורל פקד גם את בית העלמין בדובז'ין.

פ ר ו ש ק ו ב

בפרושקוב היה רק בית־מדרש בנוי עץ, שהוקם אחרי מלחמת העולם הראשונה. גדול היה בית־המדרש והיה בו מקום לכמה מאות איש. כן היו שם ששה ספרי־תורה ומעט ספרים אחרים.

עם כניסתם לעיירה הפסיק הציבור להתפלל בבית־המדרש. הואיל ופליטים רבים הגיעו לפרושקוב הפך בית־המדרש למטבח ציבורי לפליטים ולעניי המקום.

לאחר סוכות תש"א הוקם הגיטו היהודי בפרושקוב.

היות ובית־המדרש נמצא ברחוב שמחוץ לתחום הגיטו, חששו היהודים למקדש־מעט זה לבל יפול בידי זרים, הוחלט לפרקו ולהעביר את העצים לתוך הגיטו. כך החליטו וכן עשו.

הואיל ולא היה כל סיכוי להקים בגיטו את בית המדרש מחדש, והיה מקום לחשוש שעצים אלה יפלו בידים לא־רצויות — הוחלט להשתמש בהם להסקת המטבח הציבורי.

כבר מקודם הצילו את ששה ספרי־התורה והטמינום אצל ששה יהודים.

בסוף ינואר 1941 הגיעה פקודה שעל היהודים לעזוב את העיירה. ערב יום הגירוש הוחבאו ספרי־התורה בבית־העלמין. השומר הנוצרי קיבל מאה זהובים שכר טירחה והוא הבטיח לשמור על ספרי התורה עד אשר ישובו היהודים...

מלאווה

בעיר היה בית־כנסת מפואר, שהוקם לפני שבעים וארבע שנים.

משני עבריו של בית־הכנסת נמצאו שני בתי־מדרש, מצד אחד בית־המדרש הישן, שנבנה שנים רבות לפני בית־הכנסת ולאחר־מכן בנו את בית־הכנסת לצדו. מעברו השני של בית־הכנסת עמד בית־המדרש החדש, שהקים בכספו ר' נתנאל ביגו־סלאווסקי, בשנת 1908.

בית־הכנסת היה נישא ורחב־ידיים, ולו עזרת נשים. ארון הקודש הצטיין בגילופי עץ נהדרים. כן היה גם הקיר המזרחי מקושט בחיטובים אמנותיים, שנשתזרו והתמזגו עם ארון הקודש. ששה עשר ספרי־תורה היו בו בבית־הכנסת ומספר רב מאוד של תשמישי־קדושה עתיקים, שבלטו ברמתם האמנותית. חלק מהם מוצאו מבית־הכנסת הישן הבנוי עץ, שעמד בפרבר החולות ("פיאסקים"), שמאחורי העיר. לפני שנים רבות התרכז הישוב היהודי בפרבר זה. ברם, לפני מאה שנה, כאשר גורשו היהודים משם לאיזורי העיר הנוכחיים, נשאר בית־הכנסת הבנוי עץ בפרבר החולות. ומנהג היה אצל יהודי מלאווה, להתפלל בראש השנה תפילת מנחה בבית־כנסת זה. אותו מנהג היה נוהג עד שלוש שנים לפני מלחמה זו. כשגברה האנטי־שמיות, וליהודי היתה נשקפת סכנה להיראות בסביבה נוצרית — פסק המנהג ללכת ולהתפלל בבית־הכנסת שעל החולות.

בית־הכנסת נטה ליפול והגויים סחבו את עציו קימעא־קימעא, עד אשר לא נשאר כל זכר הימנו.

גם שני בתי המדרש היו בנויים אבן, והם גדולים, גבוהים ויפים. בבית־המדרש הישן היו ששה ספרי תורה, ובחדש — חמשה. בישן היו הרבה תשמישי־קדושה יקרים של כסף וספרים רבים מדפוסים ישנים, יקרי המציאות.

שנה לפני פרוץ המלחמה שופץ בית־הכנסת מחדש. שיפוץ, שעלה עשרת אלפים זהוב.

ברביעי לספטמבר 1939 נכנסו "הם" לעיר ובשביעי בו קראו לרב המקומי ודרשו ממנו להמציא להם את המפתחות של בית־הכנסת ובתי־המדרש. וכן על כל היהודים למסור לשלטונות את גרזיניהם ואת קופיציהם. הביא הרב את המפתחות, והיהודים — גרזיניהם וקופיציהם.

באותו יום "הם" פנו לבית־הכנסת ולבתי־המדרש ובזזו משם את כל כלי־הקודש. לאחר שגמרו מלאכה זו סגרו את בתי־הקודש בחותמות.

חשו היהודים בסכנה התלוייה ועומדת לקדשיהם, העיזו כמה אמיצי לב ומבלי שים לב לסכנה הכרוכה בכך, פרצו דלתו של התא הנמצא בפרוזדור של בית־המדרש

הישן, משם טיפסו לעזרת־הנשים, ומשם ירדו בחבלים לבית־המדרש וכך הצילו כל ספרי־התורה הכשרים, והשאירו שם את הפסולים בלבד. את ספרי־התורה הכשרים של בית־הכנסת ובית־המדרש הוציאו דרך החלונות.

בליל שבת שובה שנת ת״ש (15.9.1939), בשעה תשע וחצי, ״הם״ הציתו את בית־הכנסת ובתי־המדרש. שלשתם, על ספרי־התורה הפסולים שבתוכם, היו למאכולת אש. שרשרת גדולה של אנשי משטרה שמרה בשעת השריפה על קדשי ישראל, כדי שהיהודים לא יוכלו להצילם.

בבית־המדרש הישן נשרף אוצר גדול של ספרים יקרי המציאות.

פ ר א ש נ י ץ

היישוב היהודי בפראשניץ עתיק מאוד, בית־העלמין נוסד לפני שלוש מאות שנה. מאותו זמן קיים היה בית־כנסת בנוי עץ, שפורק לפני שבעים שנה.

בשנת תרמ״ג החלה הקהילה — בהשתדלותו של הרב גרויבארד, לאחר מכן רבה של בנדין — להקים בית־כנסת מפואר מאבן. בית־כנסת זה היה יפה, גבוה ורחב־ידיים עם יציע לעזרת נשים.

כעשרים ספרי־תורה היו בבית־הכנסת והרבה כלי קודש מכסף.

בזמן המלחמה העולמית הראשונה ניזוק בית־הכנסת מאוד, ומלבד ארבעת קירותיו לא שרד ממנו דבר. בשנת תרפ״ח שוקם בית־הכנסת, שיפצו המבנה והריהוט הפנימי וציירוהו לתפארת.

הואיל ובבית־הכנסת לא היה ארון־קודש, עמד ר׳ אליהו פריזיצקי, מכר את ביתו, ובסכום של עשרת אלפים זהובים שקיבל תמורתו הזמין ארון־קודש נהדר, מגולף בעץ ונדבו לבית־הכנסת. ארון־קודש זה היה מהיפים ביותר בסביבה.

מבחינה אמנותית הצטיינה במיוחד חזית בית־הכנסת. התעניינה בה המחלקה לתרבות ואמנות שעל־יד שלטונות המחוז בווארשה, ולפני פרוץ המלחמה הקציבה סכום של אלף זהובים כתרומה לשיפוץ חזית בית־הכנסת.

״הם״ נכנסו לעיירה לפני ראש השנה ת״ש. כמו בכל מקום, גם כאן עינו יהודים בגזיזת זקנים, חטיפה לעבודת כפייה, מכות, חיפושים כדי לבוז בז, קנסות, סרטי־שרוול והקמת גיטו.

בין כסה לעשור שנת ת״ש גירשו לפתע את כל היהודים לחצר הכנסייה האבנגלית. לפנות ערב שיחררו אותם. בצאתם מצאו את בית־הכנסת, בית־המדרש וביתו של הרב בוערים באש.

בשריפה זו עלו באש כל ספרי־התורה בשני בתי הקודש וכל הספרים האחרים אשר בבית־המדרש. בדבר כלי־הקודש לא ברור אם בזזום או שרפום.
מבית־החיים הישן, בן שלוש־מאות השנה, עקרו את המצבות, חרשו את אדמתו וסללו בו דרך לעבור בה.
פינקס ישן של החברה־קדישא, ששנותיו שלוש מאות, היה בבית־הכנסת ונשרף גם הוא בשריפת בית־הכנסת.

לודז׳

שלושה בתי־כנסת מפוארים היו בלודז׳:
א. בית הכנסת, שנקרא בפי יהודי לודז׳: "אלטשטאטישע שול";
ב. ה"סינאגוגה";
ג. וילקר שול.
העתיק ביותר היה ה"אלטשטאטישע שול", שהוקם בשנות 1863—1860 על־ידי רבה של לודז׳, ר׳ אליהו חיים מייזל, ישראל קלמן פוזננסקי וקרונשטאדט.
בראשונה נבנה בית־כנסת זה מעץ, ברחוב וולבורסקא 8, ולאחר מכן העבירוהו למספר 20 באותו רחוב. שם כבר בנוהו אבן. עבודת הבנייה בוצעה על־ידי אומנים ובעלי מלאכה איטלקיים, שהובאו במיוחד לשם כך ללודז׳. עשרת אלפים רובל נדב פוזננסקי לקישוטים החיצוניים של בית־הכנסת. בשנים שלפני פרוץ המלחמה, בשעה שבפולין שררה אוירת העיור של סקלדקובסקי, אסרו שלטונות המחוז של לודז׳ להכניס שינויים בחזית בית־הכנסת, בשל ערכה ההיסטורי־אמנותי.
בית־כנסת זה היה גבוה ויפה מאוד. היו בו שני יציעים לעזרות נשים, ובסך הכל היו בבית־הכנסת אלף וחמש מאות מקומות ישיבה.
מיד לאחר הקמתו, התמוטט אחד היציעים בליל כל נדרי, וגרם למספר רב של קרבנות, נשים וגברים. לפיכך גזרו, שנשים לא תבואנה לבית־הכנסת בליל כל נדרי.
שנה לפני פרוץ המלחמה סודרה הסקה מרכזית והוא שופץ מחדש.
שלושים וששה ספרי־תורה היו בבית־הכנסת ומספר רב של תשמישי־קדושה, הרבה מהם עתיקים מעשי אמנות.
כל החגיגות הרשמיות התקיימו בבית־כנסת זה. בטכסים ממלכתיים וחגיגות רשמיות אחרות השתתפו גנרלים ומושל המחוז של לודז׳.

ה"סינאגוגה", שנקרא: בית־הכנסת האשכנזי, נבנה בשנת 1888 ובניינו עלה יותר מחצי מליון רובל.

בית־כנסת זה הקימו הנאורים, המכונים: אשכנזים (=דייטשען), שחשקו בבית־כנסת מודרני עם עוגב, בסגנון בתי־הכנסת שבמערב אירופה.

גם בית־כנסת זה נבנה בידי אומנים איטלקיים, במתכונת ה"סינאגוגה" שבקרלסרוה. לפי מתכונתם של בתי־הכנסת הריפורמיים, התנוססה מעל לכניסה הראשית הכתובת: 'כי ביתי בית תפילה יקרא לכל העמים'. בית־הכנסת עמד במרכז העיר, ברחוב קושצ'ושקו. אחד מראשוני המטיפים ב"סינאגוגה" היה ד"ר ישראל יעלסקי.

בניין ה"ווילקר שול" כלל גם בית־מדרש. בבית־המדרש נמצא אוצר גדול של ספרים. שם היה מקום־תורה החשוב ביותר בעיר. היו זמנים שלמדו בו עשרים וארבע שעות ביממה. לשם כך התקיימו "משמרות" מיוחדות, שהיו מתחלפות, כדי שבית־המדרש לא יישאר אף רגע ללא תורה.

בית־הכנסת "ווילקר" הוקם על־ידי ועדה מיוחדת, בהשתתפותו של הרב מייזל ושם גם קבע לו מקום לתפילתו.

אך נכנסו "הם" העירה ציוו על ועד הקהילה למסור להם את המפתחות של כל בתי־הקודש.

בראשית נובמבר 1939 קראו לראשי הקהילה והחזירו להם את המפתחות של בית־הכנסת "ווילקר"; פקדו לנקות ולסדר את בית־הכנסת ולערוך בו תפילה בהשתתפות חזן, משוררים, בעל קריאה ובעל תוקע; ראשי הקהילה דרשו מאת התושבים היהודים להשתתף בתפילה זו.

היה זה יום שלישי בשבת, בית־הכנסת היה מלא מתפללים, עטופי טליתות ותפילין בראשם ובזרועותיהם. החזן וינוגראד ומשוררים ערכו את התפילה. באו קצינים גבוהים במספר רב, שצילמו את כל מהלך התפילה והנציחו אותה בסרט קולנוע.

החזן וינוגראד שר בלוויית המקהלה שורה ארוכה של מזמורים ותפילות של ראש־השנה ויום הכיפורים, אחר כך ניתנה פקודה להוציא את ספר־התורה ולקרוא בו. ספר־התורה צולם בתנוחות שונות, במעיל, במטפחות ובלעדיהם. פתחו וגוללו.

בעל הקריאה, יהודי פיקח, קודם שהתחיל לקרוא בתורה הכריז: "היום יום שלישי!". כלומר, הדגיש למען ההיסטוריה, שמתוך כפייה נאלצו היהודים לכך, שהרי ביום שלישי אין קוראים בתורה.

יומיים לפני תפילה מיוחדת זו, כשהחזירו לראשי הקהילה את המפתחות, התעורר בהם רעיון להוציא מבית־הכנסת לפחות חלק מספרי־התורה. היו שהתנגדו לכך, באמרם: ייתכן, שהגרמנים מנו את הספרים, ובמקרה זה עלולה הוצאת ספרי־

התורה לגרום לתוצאות מעציבות מאוד לקיבוץ היהודי הלודזאי הנפגע קשה גם בלאו־הכי.
מחזה דומה התרחש ממחרת בבית־המטבחיים, בו אולצו השוחטים חבושי־כיפה וחגורי־אבנט, לשחוט בהמות אחדות, לברך, לאמץ עין, להתנועע, לבדוק ריאות ולהסיר סירכות — והכל צולם בסרט.
אור ליום ה׳, חמשה עשר בנובמבר 1939, הוצתה ה״סינאגוגה״ ברחוב קושצ׳ושקו. בשעת השריפה נכחו מכבי־אש, כדי למנוע התפשטות הדליקה לעבר בתים פרטיים.
אחדים מחברי הקהילה הגו רעיון ובאו בהצעה להעמיד פנים כאילו לא ידוע יד מי במלאכה זו ולתבוע מחברת הביטוח סכום של מיליון זהוב, סכום שבית־הכנסת היה מבוטח בו. מובן, שהצעה זו לא נתקבלה.
ה״סינאגוגה״ היתה למאכולת אש על ספרי־התורה והריהוט הפנימי שבה.
למחרת, אור ליום ו׳, ששה עשר בנובמבר, הוצת באותה צורה גם ה״אלטשטאטישע שול״.
בית־הכנסת, על ספרי־התורה והריהוט הפנימי, נשרף כליל. לא נשאר בלתי אם הכותל המערבי, שנהרס ביריות באפריל 1940.
שלושה ימים לאחר הצתת בתי־הקודש נדפסה כתבה ב״ברלינר טאגבלאט״: הואיל והיהודים הרסו את האנדרטה של קושצ׳ושקו, לוחם מלחמת השחרור הפולנית — נקמו בהם הפולנים והציתו את שני בתי־הכנסת הגדולים ביותר.
במחצית השניה של 1940 שרפו את הריהוט הפנימי של בית־הכנסת ״ווילקר״, ולאחר מכן פרקו את בית־הכנסת.
את האוצר הענקי של ספרים, ביניהם אלפים יקרי־המציאות, שרפו, ואת ספרי־התורה הוליכו למקום בלתי ידוע.

סובאלק

עתיק הוא היישוב היהודי בסובאלק. בבית־הכנסת נמצאת כתובת משנת תקפ״ה. רגילים היו הזקנים לספר, שכתובת זו אינה מעידה על תאריך בניינו של בית־הכנסת, אלא על תאריך שיקומו. בית־הכנסת הוא גדול וגבוה ובנוי אבן, לידו עזרה ועזרת נשים.
ארבעים ספרי תורה היו בבית־הכנסת ותשמישי־קדושה מכסף במספר רב. כלי־הקודש טמנו באדמה, וספרי־התורה הסתירו בבתי יהודים.

מלבד בית־הכנסת היה בעיר גם בית־מדרש ישן ובו ספרים רבים וספרי־תורה אחדים.

בית־העלמין בסובאלק עתיק מאוד, מספר שנותיו למעלה משלוש מאות. שם נמצא אוהלו של ר׳ אייזיק חבר, בה היה דולק נר־תמיד. שם מצאו מנוחת עולמים: ר׳ בנימין מגנצא; ר׳ משה בצלאל לוריא, בעל ״נהור שרגא״ ו״כובע ישועה״; ר׳ יחיאל הלר, ואחרים מגדולי ישראל.

״הם״ נכנסו לפני ראש השנה ת״ש; חטפו יהודים לעבודה, גזזו זקנים והיכו מכות אכזריות. פעמיים שילמה האוכלוסיה היהודית קנסות, ומלבד זה ערכו חיפושים וגזלו מהיהודים את כל רכושם.

הרסו את סידורי הפנים של בית־הכנסת ושל בית־המדרש; שרפו שולחנות, ספסלים, עמודים וארון הקודש, והפכו את בית־הכנסת ואת בית־המדרש למחסנים. את בית־העלמין החריבו ולבסוף היגלו את היהודים מבלי להרשות לקחת אתם מאומה.

ר י פ י ן

היה בעיר בית־מדרש ישן, שהוקם לפני מאה וחמשים שנה. חמשה ספרי־תורה היו בו וספרים אחרים במספר רב.

היה שם גם בית־כנסת, שנבנה לפני ששים שנה. יפה מאוד היה מקדש־מעט זה. שתי קומות גובהו וגדול מאוד היה. היה בו גם יציע לעזרת נשים. ארבעים ספרי־תורה היו בו ותשמישי־קדושה מכסף במספר רב.

בריפין היו שני בתי־קברות, ישן וחדש. הישן נוסד לפני מאתיים שנה, בקירוב; והחדש — לפני ארבעים שנה.

בבית־העלמין הישן מצא מנוחתו רבה של ברודניצה, שציוה לפני מותו להובילו לקבורה לריפין, כי רבנים גדולים קבורים שם.

בליל שבת פרשת בראשית, שנת ת״ש, הציתו את בית־הכנסת ואת בית־המדרש על ספרי־התורה, הספרייה וכלי־הקודש — הכל היה למאכולת אש.

ממחרת אסרו את יושב ראש הקהילה, שמעון קראן, כנאשם בהצתת בתי־הקודש. לאחר מכן הוקלה האשמה, והועמדה על כך, שבשעת מלחמה צריך כל דבר שמירה מעולה, והוא, כיושב ראש הקהילה, לא הקפיד על כך שקדשי היהודים יישמרו כראוי.

והתוצאה — קנס בסכום של עשרים וחמשה אלף זהובים על התושבים היהודים, על רשלנות שגילו בשמירת בתי־הקודש. הסכום סולק במועד.

שני בתי־הקברות נהרסו, נעקרו המצבות, הקרקע נחרשה, והפכו אותם לגנים.

רבני פולין ואדמו"ריה בעת המלחמה*

האדמו"ר מגור רבי אברהם מרדכי אלתר

האדמו"ר מגור, רבי אברהם מרדכי אלתר, בנו של רבי אריה ליב אלתר בעל ה"שפה אמת" ונכדו של רבי יצחק מאיר, בעל "חידושי הרי"ם" ו"שו"ת הרי"ם" נולד בגור, בשנת תרכ"ז (1866). לאחר פטירת אביו, בשנת תרס"ח (1905) נהיה רבי אברהם מרדכי אדמו"ר בגור, כממלא מקום אביו.

לרבי מגור — המוני חסידים בפולין. לפי מספר חסידיו תופס בית־גור את המקום הראשון. כיום גם קיימים "שטיבלעך" של חסידי גור בא"י ובאמריקה.

בגור, שם ערך האדמו"ר חסידות, היו מתכנסים אלפי חסידים בימים נוראים וגם בשבתות משבתות השנה.

האדמו"ר מגור, כרובם של אדמו"רי פולין, נקט בעמדה שלילית לגבי בניין א"י. לו היה האדמו"ר מגור גוזר על חסידיו, שביניהם נמנו אלפים ואלפים יהודים עשירים, בעלי בתי חרושת, ואחוזות ובתים, לעלות לארץ־ישראל, כפי שגזר, בשעתו, לשנות את זמן התפילה, ל־7.30 בבוקר, אחרת היה נראה כיום, הישוב העברי בארץ וגם בפולין.

אבל האדמו"ר מגור — לא כן עשה! רק משהתחילו העליות הגדולות לארץ הפכה המלה "ארץ ישראל", לרעיון שהכניף מאות אלפי יהודים. בכוחה של "ארץ ישראל" התחילו הקבוצות הציוניות להפעיל השפעה עצומה על המוני היהודים בפולין, ובכדי שלא להפסיד השפעה זאת, נקטה "אגודת ישראל" — שבראשה עמד האדמו"ר מגור — עמדה חיובית כלפי ארץ ישראל, אבל רק למראית עין.

משהו, ממשי־בשלמותו, לא יצרה ה"אגודה" עם "ראשה" — הרבי מגור. המושבה היחידה "מחנה ישראל"** שהקימה האגודה, חוסלה לאחר זמן.

* בארכיון רינגלבלום נשמר רק קטע, המתפרסם כאן, מהעבודה על נושא זה.
** מקומה היה בסביבת עפולה עלית של היום.

מושבו וחצרו של האדמו"ר היו בגור. בחצר היה בית מדרש ענקי, בו התגוררו, ערכו שולחנות וחסידות. ובית בן קומה ליד בית המדרש ובו החדר ל"שאילת־שלום" והספריה הענקית, בת אלפי כרכים, וביניהם — מספר עצום של כתבי־יד, שלא נדפסו מימיהם. כמו כן מספר גדול של בניינים, שבהם היתה מסודרת, בצורה מפוארת להפליא, דירתם הפרטית של האדמו"ר ודירות בניו.

דירתו של הרבי — יחידה היתה בעיר, בנוחיותה ובסידוריה. היתה שם רשת תיעול (מה שלא היה בשום בית בגור), חשמל וטלפון, טפיטים, שטיחים ורהיטים מן הנאים בפולין כולה. במרתף היו מאות בקבוקי יין, מן המשומר והיקר ביותר.

החצר התקיימה מדמי־"כוללות" שנדבו חסידי גור בכל עיר ועיירה.

כל הקיץ של שנת 1939, כשעל סדר היום עמדה כבר, השאלה אם תפרוץ מלחמה או לא תפרוץ סיפרו חסידי גור בשם רבם, שמלחמה לא תהיה.

שעה שאנשים שונים, בחדשי הקיץ של שנת 1939, בגלל המצב הלא־ברור, היו נזהרים בענייני מסחר עם חוץ לארץ, לא נסעו לקייטנות קיץ, סחרו חסידי גור, על סמך הבטחתו של הרבי, ובטוחים היו שמלחמה לא תהיה.

עם פרוץ המלחמה, בראשון לספטמבר, 1939, היה הרבי בגור. ביום רביעי, בששה לחודש, ברח הרבי מגור לווארשה והתישב בבית חסידו יוסף כץ, ברחוב צגלאנה. בווארשה היה הרבי עד ראיה לכל ההפצצות. באחד מימי ההפצצה, כשבחדרו שברחוב צגלאנה היו: חתנו לשעבר, רבי איטשה מאיר אלתר, והשמש, ר' בינם לבל, חדר לתוך החדר פגז של תותח. שניהם...

האדמו"ר רבי יצחק מנחם דנציגר מאלכסנדר

בשנת ת"ר, עלה האדמו"ר מאלכסנדר דהיום, רבי יצחק מנחם דנציגר, על כיסא האדמו"רות על המוני חסידי אלכסנדר, לאחר פטירת אביו, רבי צבי הירש, בעל "תפארת שמואל".

יחסי־ניגודים שררו תמיד בין חצרות גור ואלכסנדר, שראשיתם עוד מימי קוצק ו־וורקה.

בחצר אלכסנדר היה מספר רב של בניינים. קודם כל: בית המדרש הגדול בנוי מעץ עוד בימי האדמו"ר הישיש, רבי הניך מאלכסנדר. בנין עץ שבו גר האדמו"ר הראשון לבית אלכסנדר, רבי יחיאל. בנין עץ בו גר בעל "ישמח ישראל" ועוד בנין שבו גר בעל "תפארת שמואל" וגם הסוכות הגדולות מעץ.

בחצר, בגן הנהדר והנאה, נמצא הבניין החדיש ביותר, שחסידי אלכסנדר הקימו, זמן לא רב לפני המלחמה, לרבה של אלכסנדר הנוכחי, רבי יצחק מנחם. הבנין היה

בעל שלוש קומות, עם כל הנוחיות, גזוזטרות, טירסות ומרפסות לתפארת הקיפו את הבניין. בתוך הבניין היתה גם המקוה של הרבי וגם סוכת־פאר.

עם פרוץ המלחמה, ברח הרבי מאלכסנדר ללודז׳.

משנכבשה לודז׳ ע״י הגרמנים, התחיל הרבי להסתתר. חבש כובע פולני, חבש את זקנו במטפחת והתחבא בעלית גג, אצל אחד מחסידיו, ברחוב פטריקובה.

בגלל מלשינותם של ״פולקסדויטשן״ מאלכסנדר, פתחו בחיפושים אחרי האדמו״ר בלודז׳. מצב היהודים בעיר הלך ורע מיום ליום והוחלט שעל האדמו״ר לעזוב את לודז׳. תמורת סכום ענקי, הועבר האדמו״ר לווארשא, תחת שמירתם של 2 אנשי ה״גסטאפו״, שקיבלו מתן שכרם בצדם.

כל החורף של שנת 40—1939 הסתתר האדמו״ר בווארשא. לא ערך חסידות ושולחנות, לא דרש דברי תורה ואיש לא ידע איפה הוא מסתתר. התפלל במניין בניו ונכדיו בלבד. לשום אדם צדדי, פרט למקורבים ספורים, לא ניתן לגשת לרבי.

בקיץ 1940, התישב הרבי באוטבוצק. האוירה שם לא היתה מתוחה ביותר. הרבי התחיל לערוך שולחנות, לדרוש דברי תורה, לקבל ״קוויטלעך״ ופדיונות.

ביום מן הימים באו לדירת הרבי שלושה אנשי ה״גסטאפו״ ושאלו אם כאן דר ה״גרוסרַאבינֶר״ מאלכסנדר. משהשיבו בחיוב, פתחו בבדיקה קפדנית. בשעת הבדיקה לא מצאו דבר. אצל הרבי מצאו שעון זהב והוא הסביר להם כי זהו רכושו האחרון וביקש מהם להותיר לו את השעון. הם עשו את רצון הרבי והותירו לו את השעון.

לאחר סיום הבדיקה, הסתלקו להם.

יוני 1942.

בדיחות ומשחקי מלים

1) לישון בסוכה, להתלבש כמו בפורים ולאכול כביום הכיפורים.

2) היהודים אדוקים מאוד באחרונה: מקיימים ימים טובים אליבא דדינא: כמצות מנוקבים הם ומהוררים, נקיין מחמץ־כבפסח, חובטים אותם כערבות, מכים אותם כאת המן, הם ירוקים כאתרוג וכלולב צנומים, צמים כביום הכיפורים, מדליקים אותם כ(נרות) חנוכה והלך־רוח להם כבתשעה באב.

3) שואל מורה את תלמידו: אמור לי משה׳לי, מה היית רוצה להיות אילו היית בנו של היטלר? — יתום, עונה התלמיד...

4) רדיו לונדון מודיע:
— השמדנו היום 200 אוירוני אויב!
רדיו ברלין מודיע: היום גרמנו לאויב אבדות ב־200 אוירונים.
רדיו מוסקבה מודיע:
לאויב אבדו היום 400 אוירונים.

5) אדם הגונב מחברו דבר שאינו שלו, משמע שהוא סובל מקלפטומניה... מדינה הגוזלת מאחרים דבר שאינו שייך לה, נקראת ג ר מ נ י ה...

6) בחורף 40—1939 צבאו טורים ענקיים של אביונים על פתחיו של מוסד לצדקה. הכפור צרב נוראות. היו הצובאים משוחחים ביניהם:
— צא וראה מזלם של עשירים. להם, לעשירים, ייצא לעמוד בתור כשיהיה כבר חם, לכשיבוא הקיץ.

7) בשעת המבצע בנורבגיה:
— היטלר כבש טריטוריה נוספת... את הים...

8) מסובים יהודי וגרמני. האחרון פורש מפה צבאית ומתגאה בפני היהודי על כל מה שהיטלר תפס.

שואלו היהודי:
— ומיתה משונה עוד לא תפס?
מעיין הגרמני במפה ואינו מוצא מקום שכזה. פונה הוא ליהודי:
— במפה אין אני מוצא, אך אם מקום זה קיים, הרי שהפירר שלנו עוד יתפוס אותו...

9) מיהודי החרימו כל אשר לו. אבל הוא נשאר שמח וטוב לב. שואלו שכנו:
— גזלו ממך את כל רכושך ואתה ממשיך להיות עליז.
משיב היהודי:
— במטותא, שכן יקר... הם "לקחו" את צ'כיה, פולניה, דנמרק, בלגיה, הולנד, צרפת ושאר ארצות. כל אלה הלא יצטרכו להחזיר, ואז, יחזירו לי גם את שלי...

10) נוסחה שניה:
היטלר בא לנלבקים. מכיר בו יהודי. ניגש הוא אליו:
— פאני היטלר, מה מעשיך הטובים?
משיב לו היטלר:
— מה זה עולה על דעתך שאני — היטלר הוא?
משיב היהודי:
— קשה לרמות יהודי!
— מילא, שיהיה כי היטלר אני, מודה ומתודה הוא. ומה בכך? מה שאלתך?
— שאלתי ובקשתי: שתקנה אצלי משהו, עונה היהודי ומציע לו שורה ארוכה של מצרכים שבדעתו למכור לו.
— בחפץ־לב הייתי קונה ממך, עונה היטלר, אך מה יצא מכל זה וכסף אין לי.
— נו, מילא, אם כסף אין לאדוני, אתן לך בהקפה, פאני היטלר, עונה לו היהודי.
— מנין לך שאם תתן בהקפה, אהיה מוכן להחזיר לך? שואלו היטלר.
עונה לו היהודי:
— כבשת כל כך הרבה ארצות שתצטרך להחזירן ודווקא את הפרוטות שלי לא תחזיר?...

11) הפירר פונה לגנרל פראנקו:
— עוצה נא, הצילה...
משיב לו פראנקו:
— לדאבוני, איני יכול לסייע! איננני יכול להסתפח ל"צ י ר".

היטלר: טוב, אבל לכל הפחות, ע צ ה...
פראנקו: פשוט יד־שלום לאנגליה...
היטלר: כבר עשיתי זאת, אך לא עלה בידי...
פראנקו: אם כן, פשוט את נבלתך... (ביידיש: שטרעק זיך אויס).

12) (שעה שאיטליה נחלה תבוסה ביוון ובאלבניה) היטלר מצלצל לדוצ׳ה:
א, דוצ׳ה, באתונה הנך?
דוצ׳ה: מאין אתה מדבר אלי שקולך חלש הוא כה? האם מלונדון תדבר?

13) גרמני רודף אחרי יהודי. היהודי בורח. צועק אחריו הגרמני:
— מה אתה בורח, יהודי. האם איטלקי אתה?

14) היילה סלסיה הכריז את עצמו כקיסרה של חבש ומלכה של איטליה.

15) היטלר פונה לפראנקו:
— כיצד פתרת, קולגה, את בעית היהודים?
פראנקו: הנהגתי טלאי צהוב.
היטלר: כאין וכאפס... אני ה ט ל ת י עליהם מסים, הקימותי גיטאות, הפחתתי את המזונות, גזרתי עבודת כפייה והוא מאריך ברשימה ארוכה של גזרות ו... נכנס פראנקו לתוך דבריו
— ואני נתתי ליהודים אוטונומיה ו״יודנראט״...
— א, הנה, זה הוא זה!... עונה הפירר.

16) גרמניה מנהלת מלחמה. אנגליה מנהלת משחק. גרמניה תזכה במלחמה. אנגליה תזכה במשחק.

17) אוירון משונה נראה בטיסתו. לצופים קשה לקבוע לאיזה ארץ שייך האווירון. פתע משמיע אחד הצופים:
— אני יודע כבר למי הם האווירונים... הם רוסיים...
— מניין לך? שואלים אותו.
— פשוט מאוד, ראיתי את רגליו היחפות של הטייס...

18) בביאליסטוק קיימים שני בתי מלון. אחד ״תחנת הרכבת״ והשני: ״בית־הכנסת!״

19) ה״פירר״ ערך ביקורים בכל בתי החולים. בא לעיר אחת ונתלווה אליו ראש העיר, להראות לו את הכל.
פתע נכנס הפירר למסדרון ולפניו חדר סגור ומסוגר.
— מאוד הייתי רוצה לבקר בחדר זה, אמר ה״פירר״.
— אם כן, עלי להסביר בראשונה מה כאן, אומר ראש העיר. כאן כלוא מטורף

אחד הדומה מאוד אליך במראהו החיצוני. מחלתו היא שהוא משנן לעצמו שהוא הוא ה"פירר".

— אם כן, נכנס לדבריו היטלר, חייב אני לראותו.

נכנס היטלר לבדו לאותו חדר ולאחר שעה קלה יצא משם ואיש אינו יודע מי הוא זה שיצא ומי הוא זה שנשאר: היטלר או המטורף...

20) אלהים שיגר מלאך להיוודע מה נשמע בעולמו. חזר המלאך ומסר דו"ח כי אין הוא מבין את הנעשה בעולם.

אנגליה אינה מזויינת וגם בשלום אינה רוצה.

גרמניה מזויינת ורוצה בשלום.

ויהודים אומרים: הכל טוב ונאה!

21) הגדוד היהודי סרב ללחום נגד היטלר. הסיבה?

— יראים הם פן יפריעו להם בעבודתם.

22) קבוצה של טייסים גרמניים הגיעו לשערי גן־העדן. שומר השער לא רצה להכניסם. התרגזו הטייסים:

— מה זה?

מקריא השוער את מודעת המטכ"ל הגרמני הצבאי שלפיה מתו רק 3 חיילים, וכיצד רוצים אתם, למעלה ממאה איש, שאכניסכם לגן־עדן, שעה שהמודעה קובעת שלא נפלו יותר משלושה...

23) שעה ששוחחו כי הרוסים יקבלו לידיהם את ה"גנרל־גוברנמנט", אמרו:

— כל הלומד גרמנית הוא פסימיסט.

הלומד אנגלית הוא אופטימיסט.

הלומד רוסית הוא בעל דמיון.

הלומד פולנית — הוא איש המציאות.

24) שישמור השם מכך שהמלחמה תימשך כל כמה שיהודים מסוגלים לסבול.

25) נוסחה אחרת:

— עד מתי יישארו הגרמנים? ישמרנו אלהים שהמלחמה תימשך כל כמה שיהודים מסוגלים לסבול...

26) אחרי 10 שנים על הים, ייראה הצי היהודי בארץ ישראל, כפי שנראה היום הצי הגרמני.

27) לאחר שהס נמלט, שולח לו היטלר מכתב ובו נאמר:

— סולח אני לך על בגידתך, סולח אני לך על בריחתך. הכל מחול לך, פרט לדבר אחד: שלא לקחתני יחד אתך.

28) אם נעצור כוח, 21 יום, אז ניוושע דהיינו: 8 ימי פסח, 8 ימי סוכות, 2 ימי ראש השנה, 2 ימי שבועות ויום אחד של יום כיפור.

29) לאחד מגדולי גרמניה נולדו תאומים דומים מאוד אחד לשני. קראו להם בשם היטלר ומוסוליני.
פעם, בשעת הפצצתה של ברלין, נתחלפו הילדים ומרוב דמיון ביניהם לא יכלו לקבוע מי הוא היטלר ומי הוא מוסוליני.
שאלו את גדולי האנטרופולוגים ואיש לא ידע כיצד לפתור את העניין.
קראו ליהודי וזה לא הרהר הרבה וענה:
— מי משניהם שיטנף הראשון הוא מוסוליני.

30) הצבא היווני, הרושם כל כך הרבה נצחונות על האיטלקים, הוא מאוד אינטליגנטי.
כל חייל שני, או שהוא מדבר אנגלית, או צרפתית. אבל אף לא שפה אירופאית אחרת.

31) יהודים עבדו ל"גיטו" (פרעמדע געטער — פירושו אלילים אחרים), משום כך זיכו אותם בגיטו...

32) מחכים לו לפקיד הדואר היהודי. השעה — קרוב לתשע בבוקר. המחכים — טורים־טורים — אינם סבלנים.
סוף סוף מופיע פקיד הדואר, יהודי בגיל בינוני, בעל זקן צהוב וארוך. מתנפלים עליו אלה המחכים:
— הייתכן? לחכות לו כל כך הרבה זמן...
— הלוא יודעים אתם, עונה הפקיד, כי ראש חודש היום ובגלל "מוסף" מאריכים בתפילה.

33) נוסחה אחרת:
הפקיד עונה ששכח ליטול את הידיים בבוקר ועד שבא מי שיגיש לו מים לנטילת ידיים, עברה שעה.

34) יהודי נאסר. אף אחד מקרוביו לא ידע על כך. ביקש היהודי שירשו לו להודיע לבני ביתו על מאסרו ולא קיבל אישור על כך.
אז ביקש שיאשרו לו שיחה טלפונית קצרה עם משפחתו. מנהל בית הסוהר הרשה לו לדבר 5 מלים בלבד. היהודים הסכים ובלקחו את השפופרת ביד, אומר לו מפקח בית הסוהר, שיותר ממלה אחת אסור לו להוציא מפיו.
הסכים היהודי גם לתנאי זה, הגיש את השפופרת לפיו וצרח:
— גוואלד!...

35) שעה שממשלת יוגוסלביה מוכרחה היתה להתפטר בגלל הברית עם גרמניה ואת השלטון קיבל לידיו המלך הצעיר, שלח סטאלין למלך טלגרמה בזאת הלשון:
— עמוד איתן, בחורון!

36) לא נתנו להוציא את האשפה מן הגיטו. פונה המפקח היהודי לקומיסר הגרמני ורוצה לבקשו שירשה לו להוציא את האשפה.
כשנכנס היהודי לקומיסר ואינו מברכו במועל־יד היטלרי, מתכעס הקומיסר ומגרש את היהודי החוצה.
לאחר כמה ימים, שוב פונה היהודי לקומיסר. בטוח הקומיסר שהפעם ירים היהודי את ידו ואמנם, היהודי נכנס ביד מורמה.
פונה הקומיסר ליהודי:
— היטבת לעשות יהודי שהרימות הפעם את ידך לגדולתו של ה"פירר".
— לא, אדוני הקומיסר, משיב היהודי. אני רק רציתי להראות לך עד היכן מגיעה האשפה...

37) איפה מרגיש היטלר את עצמו מ צ ו י ן?
— בבית־הכסא. כל האומה החוּמָה מונחת שם תחתיו...

38) רובינשטיין אומר: פרוטה היתה ואבדה לי. פחות מפרוטה וגם היא אבדה לי. רק ה"פירר" אינו אובד לי... (פירר — פירושו גם 4 גרושים).

רמזי גאולה

1) ויהי, אך פרצה המלחמה בי"ז באלול תרצ"ט, (1.9.39) בטוחים היו כל היהודים כי במאי שנת ת"ש, תבוא הגאולה, היות והיו לכך כמה וכמה רמזים בספרים שנדפסו לפני מאות שנים. כמו כן נמצאו רמזים גם בספרים שלפני עשרות שנים ובייחוד רמזים בעל־פה שהעם השמיע.
הראשון (מלה מחוקה) שהגאולה תבוא בשנת ת"ש (40—1939) נמצא בספרו של (4 מלים מחוקות) לדניאל.

2) בספר שלשלת הקודש (?) שנדפס בעשרות מהדורות משך 300 השנים האחרונות ומיוחס לרבי גמליאל בן יחייא, (וורשא תר"ן, 1889) ערך "הרמב"ם", עמ' 64, מובא:
"הרב א"א בפי: דניאל מוכיח שזמן הקץ יהי בשנת ה' ת"ש (מלה מחוקה) זאת אומרת ה' אלפים ת"ש. שנת 40—1939 למספרם.

3) באנציקלופדיה "אוצר ישראל" (?) מתחת ל (מלה מחוקה) של י. צ. אייזנ־שטאט: ערך "קץ הימין" מביא:
"בעלי הקבלה מסמכים, כי העת הזאת שאנו חיים בה מתאימה לגאולת ישראל, כי לדעתם עשר הספירות כוללות בכל אלף שנה וחסרות שלש ספירות מאלף השש(י), שהן "כלים שבורים", נותנות שנת הגאולה בשנת ת"ש (1940).
4) היות ובשנת ת"ש תבוא הגאולה. אבל היום אינו מרומז בשום ספר. התחיל העם לחשב באיזה יום תבוא הגאולה ותמך יסודות שהגאולה תבוא באסרו־חג של פסח שנת ת"ש. הרמז לכך הוא:
באחד מפסוקי השירה שבפרשת בשלח: אמר אויב ארדף אשיג אחלק שלל תמלאמו נפשי אריק חרבי תורישמו ידי".

חמש האלפין שבראש חמש התיבות הראשונות מרמזים על אלפים, בכן ה' אלפים.
האות **ש** שבראש **שלל** והאות **ת** שבראש המלה **תמלאמו** מרמזות על שנת ת"ש.
האות **נ** שבראש המלה **נפשי** מרמזת על **ניסן**.
האות **א** שבמלה **אריק** והאות **ח** שבמלה **חרבי** מרמזות על **אסרו־חג**, האות **ת** שבראש המלה **תורישמו** והאות **י** שבראש המלה **ידי** מרמזות: **תיושע ישראל**.
ובכן, פסוק זה מוכיח שבה' אלפים **ת"ש**, **ניסן**, **אסרו־חג**, **תיושע ישראל**. זאת אומרת שלמחרתו של חג הפסח (אסרו־חג של ניסן) לשנת **ת"ש** ייושע ישראל.
5) מכיוון שהמלחמה התחילה בי"ז באלול, מלאו לה 9 חדשים בשבת שקוראים פרשת **תבוא**. יהודים ציפו לאותה שבת. משהגיעה השבת, קיוו לעת מנחה, משהגיע שעת מנחה ואחר כך — שעת מעריב, התחילו להתנוצץ בשמים שלושה כוכבים. הדליקו נרות, הבדילו על היין והגאולה טרם באה. אז ירדה עליהם עצבות, אבל לא לזמן ארוך כי תיכף ומיד נמצא רמז חדש שבשנת ת"ש תבוא הגאולה.
6) הרמז מבוסס בסופי התיבות של הפסוק: **תמחה את זכר עמלק**". האות **ה** שבמלה **תמחה** מרמזת על **ה'** אלפים. האות **ת** שבמלה **את**, האותיות **ר ו ק** שמלים „**זכר**" ו"**עמלק**" עולות ביחד **ת"ש**. ז.א.: בשנת **ה** אלפים **ת"ש** יימחה זכר עמלק, כי היטלר בגרמניה הוא, כידוע, עמלק.
משהקיץ הקץ לשנת **ת"ש** והגאולה לא באה, התחילו רמזים לשנת תש"א.
7) עשתה לה כנפים אימרה של אחד־האדמו"רים שאמר אם יתחילו לנפוח בשופר, **תיפח** גם רוחו...
8) בשמו של אותו אדמו"ר מסרו גם רמז שני: **אשת חיל מי ימצא!** בשנת

תש"א העולה כמנין האותיות **אשת־חיל מי ימצא?** פירושו: חייל לא יימצא עוד.

9) אך הרמז האמיתי נמצא בספר "תולדות יעקב יוסף" לרבי יעקב יוסף מפולנאה, אחד הגדולים שבתלמידי כל השבטים.* בספרו הנ"ל, בפרשת כי תשא, כותב רבי יעקב יוסף על הפסוק "כי תשא" את ישראל,** שייתכן מאוד כי — בזמן ש**תש"א** — יגיע, יהיה ראש השנה לישראל, היהודים כבר ירימו את ראשם ותבוא הגאולה. משום כך ציפו היהודים בדריכות לפרשת "כי תשא" — **תש"א**. משחלף תאריך זה ירדו ישראל לעצבות ומתוך יאוש התחילו לבקש רמזים אחרים, וכאלה שוב נמצאו להם.

10) בתרגום יונתן בן עוזיאל, פרשת בהעלותך, פסוק כ', נאמר על עם מַגוג שיקום לפני הגאולה. עם זה יהיה מזוין כהלכה וממושמע מאוד. עם זה יכניע הרבה עמים. העמים ייכנעו לעם מגוג. עם זה יגיע עד ארץ ישראל ויאסור שם מלחמה. אז יושמדו כל החילות של העם הנזכר, תהיה תחית המתים והמשיח יבוא.

רמזי שוא

11) נוצרו גם רמזי־שוא. כך התפשטה ידיעה שבספר "אלומה" למקובל רבי משה בן (חסרה מלה) מובא שלפני ביאת המשיח יקום בעולם שליטה של מדינה אחת. שליט זה יענה מאוד את היהודים ויכבוש הרבה ארצות. ואמנם, מושל זה יהיה קליפה בשם היטלר. בסופו של דבר, שעה שהקליפה היטלר תאסור מלחמה בשנה ת"ש, ינצחו אותו ומשיח יבוא.

בסוף נתגלה כי אין בנמצא ספר בשם "אלומה" והכל הוא שקר מחלט.

12) לאחר פסח, תש"א, הופצו פתקים שאחד העתיק מן השני. פתקים אלה הכילו, כביכול, קטע מתוך ספר "איתנים". בספר זה מובא כאילו שב**כ"ב** באייר תש"א, תבוא הגאולה.

יהודים חיכו לו לאותו תאריך. אבל התאריך חלף והגאולה לא באה. אחר כך נתגלה שספר בשם "איתנים" לא היה ולא נכתב.

* צ"ל: שבכל תלמידי הבעש"ט.

** במקור: "כי תשא את ראש בני ישראל".

על מאורעות שונים

המגיד מקוז'ניץ היה בשעתו פטריוט פולני. יחסי ידידות נקשרו בינו לבין משפחת הנסיכים צ'ארטוריסקי. קרובות מאוד היו בני משפחת הנסיך מבקרים אצל המגיד להזכיר לפניו את שמותיהם ולהגיש לו "בקשות".

ולא רק הצ'ארטוריסקים היו קשורים למגיד, אלא גם רבות ממשפחות האצולה הפולנית.

המגיד השאיר כמה שירים בפולנית, הרבה אמרות־כנף בפולנית וגם דברי הלצה בפולנית.

לפני פטירתו סח המגיד בין השאר, גם בעתידה של פולין. המגיד גילה כי פולין היא אריה. אבל יגיע זמן כשישבו את האריה ויכבלוהו בנחושתים. קרוב למאה וחמשים שנה יתפתל האריי בנחושתיו ולא יוכל להשתחרר. בסופו של דבר ובתאריך הנזכר יתיר האריה את כבלי העבדות וישתחרר.

אך לא לאורך ימים יימשך שחרורו. רק לאחר 20 שנות חרות של האריה, תבוא מלכות שתפיל את האריה ותשעבדהו מחדש.

אך זה לא יארך הרבה, ולכשיארע זה, תבוא הגאולה.

הנערה גזוזת הצמות

קרה זה בימים הראשונים לאחר תבוסתה של פולין. כרטיסי מזון עדיין לא היו נהוגים וגיטאות טרם היו. סרטים שיבדילו בין יהודי לבין לא־יהודי טרם ענדו. עמדו יהודים ולא־יהודים בטורים ארוכים ללחם, ליד מאפיות. וטבע הוא שגם יהודים הלכו לעמוד בטורים. בייחוד (שלוש מלים מחוקות) פחדו הם שלא י... (8 מלים מחוקות.

הגרמנים ששמרו על הסדר בטורים, הבחינו מעט מאוד בין יהודי ללא יהודי (שורה שלמה מחוקה) ומאשר להגיע לסיום מעין זה, עזבו נשי ווארשא תיכף ומיד את הטורים. אבל היו נשים שבקושי הבחינו בהן כי יהודיות הנם. משום כך לא שמו לב לקריאות הגרמנים ונשארו עומדות בטורים.

אך רבו המקרים כשפולנים, הם אשר כן ידעו להבחין בין אשה יהודיה לבין לא־יהודיה, הצביעו על נשים יהודיות המסתתרות. הן גורשו במהלומות ובחרפה מתוך הטורים.

בימים ההם התפשטה בפולין אגדה. סיפרו כי דבר זה קרה בערים ובעיירות שונות.

יהודיה עמדה בטור. לא הכירו בה כי יהודיה היא וקיבלה את מנת הלחם. הגרמני הכריז שכל היהודים יעזבו את הטור. כל הנשים היהודיות עשו כך, פרט לאותה אשה. חשבה היא כי לא יכירו בה. משום כך נשארה לעמוד במקומה.
פולני שעמד סמוך לה קראה לגרמני והצביע על האשה היהודיה.
כעונש על אי־ביצוע הפקודה, ציווה להוציא את היהודיה מן הטור ולגזוז לה את הצמות. הפולני שהלשין על האשה, צחק מאוד למראה הגזיזה.
אמרה האשה היהודיה: מה אתה שמח כל כך? שערותי תקדמנה לצמות, זמן רב טרם שארצך תשתחרר.
את הפולני תקף כעס נורא. התנפל על האשה היהודיה ורצה להכותה. הגרמני שהיה עד למקרה זה ולא הבין הגה מדבריה, ציווה להסביר לו בגרמנית מה שקרה כאן. בהיוודע לו כל המקרה, קרא ליהודיה לחזור וציווה לאופה למכור לה 2 ככרות לחם, לפסוח על הפולני ולהמשיך במכירה לאחרים.
נוסחה אחרת: גרמני גזז זקנו של יהודי. פולני שעבר במקום פרץ בצחוק למראה־עיניו.
השיב לו היהודי, שזקנו יקדים לצמוח עוד לפני שהם יקבלו בחזרה את שלטונם.
הגרמני שהבין פולנית, אמר לו ליהודי: הנך יהודון לתפארת!

ה ? מן הגיטו

מעבר לגיטו עמדו שני זקיפים גרמניים שעינו מאוד את הפולנים. על כן החליטו הפולנים לסלק את שני הגרמנים.
בחשבם על נקמת הדמים שדבר זה יעורר, החליטו, שלאחר רציחתם של שני הגרמנים יעלום לתוך עגלה וימלאוה אשפה. בצורה זאת יעבירום לעיני המשמר אל הגיטו ושם ישליכום.
תודות ל(שלוש מלים מחוקות) שומר ישראל, קרה ושעה שהפולנים התקרבו בלילה למשמר, קם זקיף ותקע חניתו והתחיל לפנות את האשפה.
משתקע את החנית בעגלת האשפה, הבחין הזקיף שחניתו ננעצת בגוף רך. הוא ציווה לפולנים לפרוק את האשפה. וכאן נתגלה כל הדבר. מובן שהפולנים אשר (2 מלים מחוקות) נאסרו מיד.
לאחר שעונו, הודו הפולנים בכל ואכזרית מאוד היתה נקמת הגרמנים בהם ואילו הגיטו היהודי ניצל מצרה גדולה.
נוסח אחר:

פולנים רצחו שני גרמנים מעבר לגיטו. משרצו למנוע נקמת דמים, החליטו להשליך בשעה מאוחרת בליל, את גויותיהם של הזקיפים הירויים, מעבר לחומת הגיטו במקום שאין משמר מצוי שם.
מאוחר בליל, שעה שהפולנים עסקו... תוך ביצוע עבודתם, באותו רגע הגיע משמר גרמני שהבחין בנעשה שם.
הם קפצו מעל לחומה, תפסו את הרוצחים שהודו בפשעם. והגיטו היהודי ניצל מאסון גדול.

הצלת שרידי אוצרות תרבות יהודיים בפולין

במאורעות הנוכחים הלכו לאיבוד אוצרות תרבות היסטוריים־יהודיים רבים, הרבה יותר משאבדו עד עכשו במשך כל ההיסטוריה היהודית בפולין. נתן נטע הנובר, בספרו "יון מצולה" מקונן על אוצרות תרבות יהודיים שאבדו בשנים ת"ח—ת"ט, אבל אין זה דומה למצב הנוכחי, כאשר בגלל הפצצות, הצתות, שוד וגירושים, הלכו לטמיון... אוצרות־תרבות שנוצרו במשך מאות בשנים. זו אבידה שאי אפשר יהיה להחזירה והיא תשוקם אולי, אך ורק על־ידי ח ק ר קורות היהודים בפולין.

כדאי לציין שהמדע הפולני לא יסבול כל כך הרבה בשל אבדנם של מצבות־זכרון פולניות, בניינים, ארמונות וארכיונים, כי הללו ברובם הגדול נחקרו ונבדקו ונכתבו עליהם יצירות רבות על כך. לעומתם לא נחקרו עדיין קורותיהן של קהילות יהודיות עתיקות. הפנקסים העתיקים של קהילות יהודיות, עתיקות וחשובות, נמצאים עדיין בידיהם של יחידים שאינם יודעים את ערכם. משום כך נשרפו רבים מן הפנקסים העתיקים בידי מחזיקיהם, במשך המאורעות הנוכחים. עבודת הקודש של "ייווא", לגאולת פנקסים ומסמכים היסטוריים עתיקים מידי יחידים, למרבית הצער, נפסקה דווקא ברגע החשוב ביותר.

לפי ידיעותי עד עכשו,

הלכו לאיבוד

א) בתי־כנסת היסטוריים ועתיקים בעלי הארכיטקטוניקה המיוחדת שלהם, חרטות יקרה בעלת רמה אמנותית גבוהה בערים: פינצ'ב, פז'דבורז' ושידלב, שנמנו בין בתי הכנסת העתיקים שבפולין. הערים הנזכרות נמנו בתקופת "ועד ד' ארצות" בין תשע הערים של "גליל קראקוב". כמו כן נהרסו בתי הכנסת של פייטרקוב, (בחלקו), זאלוזין, (כולו), גם בתי הכנסת, (לא רק העתיקים) של וורקה, (נבנה

בשנת 1810), סטרצב (1830) ויילון, זבולין, קאלושין, גריצה, ז'לכוב, שדלץ, דמבלין, צ'נסטוכוב.

בערים הנזכרות הלכו לאיבוד:

ב) חפצים, כגון מנורות עתיקות, נברשות, גביעים, קופות־צדקה, תשמישי־קדושה כגון: כתרים, ט"ת"ין, יד'ין, פרוכיות וכפורות, דגלים היסטוריים, כגון זה של פז'בורז' (פרוכת שנתפרה מדגל של אחד הגדודים הנאפוליאוניים) צ'נסטוכוב (מדגל פולני עתיק) וכדומה.

ג) פנקסים, כתבי־יד של גדולי ישראל, מסמכים היסטוריים שונים, (נוסף לערים הנזכרות, גם ברוזפשה שליד פייטרקוב).

ד) ברבות מן הערים נהרסו מצבות בבתי־קברות עתיקים, כגון בפייטרקוב, שבה נהרסה המצבה של הרב (הנחקר בהיסטוריה) מפז'דבורז', רבי שאול, זה שמלא תפקיד גדול בועד ד' ארצות במאבקו נגד השבתאות. אליו פנה גם רבי יהונתן אייבשיץ בשעת המחלוקת המפורסמת עם רבי יעקב עמדין. נהרסו מצבות של קדושים שנפלו בהגנה על הגיטו היהודי, שעה שהתנפלו עליו פיארים וייזואיטים, לפני 200 שנה.

ה) בהרבה ערים ועיירות הלכו לאיבוד ספרים יקרי־ערך ויקרי־מציאות, שלא נדפסו יותר מפעם אחת. (יש להזכיר גם את משלוחי־החיסול של ספרי הספריה היודאיסטית בווארשה וההשמדה החלקית של "עקד הספרים" ליד "ישיבת חכמי לובלין" בעיר לובלין).

כל זה נוגע רק לערים ולעיירות הידועות לי ואם נוסיף את הערים שעדיין לא הגיעו אלי ידיעות, והערים שנכללו במלכות ה"רייך" וביניהן נמצאות קהילות עתיקות כ: גנייזנו, ורונקי, פוזן, קליש, ורבות אחרות שטוהרו מיהודים, ולכל אלה יש להוסיף גם הערים שברשות הסובייטים, נוכל לשער את ההפסדים העצומים למדע־ולקורות היהודים, במאורעות האחרונים. לפיכך חייבים תיכף ומיד לגשת לעבודה ולהציל מה שעוד ניתן להצלה.

מה יש לעשות?

על "ייווא" למלא עכשו שליחות היסטורית כבירה: להציל בשביל התרבות היהודית כל מה שעוד ניתן להציל. במכתב אישי אלי, מתלונן אופטושו על יהדות פולין, שבעת מלחמת העולם הראשונה (1914) לא מנעה אבדן אוצרות בעלי ערך היסטורי חשוב. "ייווא" חייבת לדאוג שהדברים לא יחזרו, אם כי הפעם שלא כתמיד, יתלקטו —

לאחר מאמצים — מצנאטים שיממנו עבודת קודש זאת, והפעם לא כמו עד עכשו, קיימת אפשרות לקבל מתנות ותמורתן לקנות פנקסים יקרים, מסמכים היסטוריים, חפצים עתיקים, וכו'.

אסור לה ל"ייוא" להחמיץ את ההזדמנות הנוכחית. בכל אפשרויותיה ויכלתה חייבת "ייוא" למלא שליחות היסטורית זאת המוטלת עליה.

ומה שנוגע לסעיף א', אי אפשר — למרבית הצער — לפעול מה שהוא. בנוגע לסעיפים ב'—ג' חייבת "ייוא", בהזדמנות ובזמן הקרוב ביותר, לשלוח שליחים מיוחדים, אנשים מומחים בשטח זה — לערים ולעיירות השונות, על מנת לאסוף ולקנות כל מה שאפשר מן המסמכים ההיסטוריים, חפצים, פנקסים וספרים חשובים, כפי שעשה זאת ש. אנסקי ז"ל במלחמת העולם הקודמת.

בנוגע לסעיף ד' חייבת "ייוא" להשפיע — על ידי שליחים — על מנהיגי הקהילות בערים ובעיירות שונות, שימהרו להעתיק כתובות מעל מצבות, בייחוד בבתי־קברות עתיקים.

בסעיף ה' יש לציין חשיבותם של ספרים שונים ועתיקים למדע ולהיסטוריה של היהודים. עד עכשו, כמעט ולא שמו לב לחשיבות הרבה לעניין זה של ספרי שו"ת שונים.

בשו"ת "חושן משפט", נמצא חומר היסטורי חשוב על פועלים יהודיים, מצבם הסוציאלי, הפליה מעמדית באוכלוסיה היהודית בקרב משך מאות שנים. בחלק "אבן העזר" נמצא חומר על הנימוסין והמוסר אצל היהודים במשך דורות. ב"תקנת עגונות" נמצא חומר על ההשתתפות במלחמות שונות, מאבקים לחרות בארצות שונות, על הגנה יהודית... ב"יורה־דעה" ישנן ידיעות על רפואה ומצב הבריאות של האוכלוסיה היהודית, על מעשי צדקה וחסד, שיהודים עסקו בהם, בחלק "אורח חיים" — ידיעות על משחקי פורים ותיאטרון, משחקי־גורל והתעמלות. נוסף לכך, נמצא ב"שאלות־ותשובות" חומר לחקר הלשון היהודית, כפי שזה בא לידי ביטוי בגביות־עדות שונות ביידיש. נמצא חומר על אמונות תפלות, כישוף, לחשים, גורלות, מזלות, חומר על אישים שמילאו תפקיד בהיסטוריה היהודית. גאונים, פילוסופים, רופאים, משיהי שקר; חומר על מסים, גיטו, אות־קלון, גירושים ופוגרומים.

בקורות התיאטרון אצל היהודים לד"ר י. שיפר, במחקריו של דרויאנוב (בכתבים היסט. שהוציאה "ייוא") על יידיש בשו"ת, ריבקינד בעבודתו (ב"צוקונפט" הניו־יורקית) על משחקי־מזל אצל היהודים, במחקריהם על המסחר היהודי לפי שאלות ותשובות (אספיראנטור, שנה א') כמעט ולא נוצלו כל המקורות שב"שאלות־

ותשובות". יש שם יותר הליכה סחור־סחור סביב שאלות ותשובות, אבל לא ניצולם היעיל.

בזמן האחרון התחילו להשתמש בחומר שבשאלות ותשובות, שורה שלמה של בלטריסטים ומחזאים, כגון: הנושא ל"גולם" של לייוויק שאוב מתוך שאלות ותשובות "חכם צבי" שב"מגילות ספר" ליעקב עמדן. זינגר שאב את החומר ל"יושה עגל" מתוך שו"ת "נודע ביהודה" מהדורא קמא, סימן ס"ה, שו"ת "בית יצחק" לרב יצחק שמלקיש ו"מנחת אלעזר" לרב שפירא ממונקאטש. לצערנו, עדיין אינה קיימת עד עכשו ביבליוגרפיה לשו"ת, שיוכל חוקר להשתמש בה לצורך עבודתו. משום כך, ועם אבדנו של כל אחד מספרי שו"ת, הולך לאיבוד גם מקור חשוב לקורות היהודים.

בהקדמות והסכמות לספרים שונים, נמצא חומר חשוב ועצום למדע ולהיסטוריה. אילו לא היו לנו ספרים כ"אבן השוהם", "איתן האזרחי", הקדמה ל"באר היטב", "שיח השדה" — היינו מדולדלים מהרבה מקורות לקורות היהודים.

על חשיבותם של ספרים עתיקים, ארשה לי (להזכיר) פרט אחד: אזולאי, ב"שם הגדולים", מערכת גדולים, מ' אות מח', מזכיר הוא גדול אחד מווארשא העיר בשם "רבי מנחם מווארשא", המובא גם אצל רבי מנחם מריקנאטי, ז.א. שבמאה ה־12 נמצא היה בווארשא אחד גדול, בשעה שלנו ידוע שאז עדיין לא היו גרים יהודים בווארשא. ובכן, כיצד להסביר דבר זה?

במהדורה עתיקה של ספר ריקנאטי נקבע שקיים היה רבי מנחם מוורמשא, ז.א. מעיר וורמס. אבל בספר ריקנאטי שראה אזולאי, נשמטה בשעת הדפוס האות מ ובמקום המלה וורמשא נדפסה המלה ווארשא. זה מוכיח על חשיבותם של ספרים עתיקים, ובייחוד של אותם ספרים שלא נדפסו יותר מפעם אחת. משום כך חייבים שליחי "ייווא" להתעניין ולקנות את "שארית הפליטה" של הספרים העתיקים שנותרו ושחשיבותם לקורות היהודים ולמדע, אין לשער. בערים ובעיירות השונות, אפשר היום להשיג בנקל ספריות שלמות של יקרי־מציאות, ספרים חשובים ויקרים.

כיצד יש לבצע את העבודה

— — — — — — — — — — — — — — — —

א) — — — — — — — — — — — — — — — —

ב) ציינו בפרק הקודם שעל "ייווא" לשלוח שליחים לכל הערים והעיירות ויחד עם מנהיגי הקהילות המקומיים (מועצת־הממונים) לאסוף את כל החומר החשוב ואת

החפצים. מועצת־הזקנים של כל קהילה יכולה לסייע בהרבה לטובת הענין. את החומר הנאסף יש לאתר בבית הקהילה המקומית, שהיא מעין נקודת־מעבר, ומשם להעבירו לווארשא.

ג) על השליחים להיות אנשים מומחים בשטח זה, שיוכלו להעריך את הערך הנכון וחשיבותו של כל ממצא, כגון פנקס, חפץ, ספר, וכו'.

ד) על השליחים להצטייד בתוי ה"ג'וינט".

איפה יש לבצע עבודה זאת?

קודם כל יש להעביר עבודה זאת במקומות הנתונים בסכנת הגירוש, ועד שאפשר עוד להציל מה שעוד ניתן: פנקסים, מסמכים היסטוריים, ספרים חשובים, חפצים בעלי ערך היסטורי, וכו'.

בראשונה יש להעביר עבודה זו באותן ערים ועיירות, שהישוב היהודי הוא בהם מן העתיקים, כגון: קראקוב והסביבה, לובלין והסביבה, בערים אפט, שידלוב, פז'דבורז', צויזמיר, שברשין, כנטשין, כמיאלניק, אלקוש, פייטרקוב והסביבה, צ'נסטוכוב והסביבה, וכו'.

מקורות לתולדות ישראל

בארצות הסלאביות בפולין, ברוסיה ובליטא בפרט

ה ק ד מ ה

על פי הצעתם של ההיסטוריונים ד״ר שיפר וד״ר רינגלבלום נגשנו למלאכה ענקית זו של איסוף כל החומר ההיסטורי של השו״ת, שחיברום בשעתם גדולי פולין. החלטנו לחלק את העבודה לשתיים. קודם כל לעבד את השו״ת של ראשוני הגדולים כמהרש״ל, רמ״א, שארית יוסף, מהר״ם מלובלין, ב״ח, שו״ת, ״פני יהושע״, וכן השו״ת של מחברים עד שנת ת״ח (1648). אחרי כן עמדנו לעבד את השו״ת משנת ת״ח עד הזמן האחרון.

ספריהם הראשונים של גדולי פולין, הם פרי־עטם של מחברים שחיו במחצית הראשונה של המאה הט״ז ומניינם מתחיל בספר ״שושן סודות״ ו״אוצר נחמד״ מאת רבי משה ברבי יעקב מקיוב ושו״ת מהרש״ל רמ״א, שארית יוסף ואחרים. אין אנו מביאים במניין את ספר שו״ת ״מהר״ם מינץ״ מאת רבי משה מינץ, שהיה רב בפוזנאן סביב 1474, משום שרבי משה מינץ היה כל ימיו רב בגרמניה (בערים מיינץ, פרנקפורט ע״נ מיין, אולם, וירצבורג, לאנדאן) ורק בסוף ימיו, אחרי גירוש מיינץ לפי פקודתו של ההגמון אדולף מנאסוי, נשתקע כרב בפוזנאן. גם מ־119 התשובות של מהר״ם מינץ רק 3 נוגעות לפולין עצמה.

אף כי ידיעות על יהודים בפולין מאת מחברים פולנים יש בידינו רק מהמאה הט״ז, אולם ידיעות מאת מחברים שחיו מחוץ לגבולות פולין — יש בידינו כבר מהמאה העשירית והן נוגעות ליהודים בארצות הסלאביות בכלל ופולין ורוסיה בפרט. מובן מאליו שידיעות אלה ערכן מכריע לגבי תולדות היהודים בארצות הסלאביות בתוכן פולין ורוסיה. ידיעות אלה מספרי השו״ת המקיפות את פרק הזמן מהמאה העשירות, אנו מביאים בכרך זה.

אף כי ביהם (בוהימיה) כארץ סלאבית גם מצוינת על ידי המלה "כנען", בכל זאת אין אנו מביאים שום מקורות של שו"ת שיש להם נגיעה ליהודים בארץ זו. אנו מביאים רק מקורות לשאלות ותשובות השייכות לפולין ורוסיה.

גם השם "משק" מציין את הארצות הסלאביות (ר' ארץ קדומים, צונץ ובסוף הספר "עיר צדק" והערותיו של סטראשון ל"קריה נאמנה" עמ' 300 הערה 6, וכן הרכבי — חדשים גם ישנים, הערה לחלק ד' של ההיסטוריה של גרץ). אין אנו כותבים על אודות "משק" כי בשו"ת אין למצוא חומר על יהודים בארצות הסלאביות, שהשם "משק" עשוי לרמוז עליהן.

לשם כיוון אנו מציינים את מקום לידתו ופטירתו של כל מחבר. בדרך זו יוכל הקורא להתמצא, אימתי נכתבה המובאה; מקומו ומהותו של מחברה.

העבודה נכתבה בתנאים הגרועים ביותר: בחורף שנת המלחמה תש"ב (1942), לעת הכפורים הגדולים, ובבית קר בשל המחסור בחומרי־הסקה, חשמל איננו ובחדר שוכב חולה מסוכן. וכן, בשל תנאי המלחמה, כאשר כל הספריות נשדדו והושמדו, לא הצלחתי להכיר את עבודתו של ההיסטוריון הנודע ד"ר אליהו הרכבי ואת כתבי־העת השונים העוסקים ביהודים בארצות הסלאביות. כן לא הצלחתי להשיג את חוברתו "היהודים ושפת הסלאבים". משום כך עלול לקרות שאני מכוון לדעתו של ד"ר הרכבי ולהיפך, יתכן שהיא נוגדת לה, מבלי דעת, שכן, כאמור, את עבודותיו לא ראיתי.

לבסוף רוצה אני להעיר, כי בהקדמה לעבודתו, "לקורות היהודים ברוסיה, פולין וליטא", כותב בנציון כ"ץ, כי בספרי השו"ת שעד המאה ה־16 ז. א. עד למהרש"ל ולרמ"א, יש ידיעות על יהודי פולין בס"ה בשני ספרים, דהיינו בספר התשובות "אור זרוע" מאת רבי יצחק מווינה וב"שו"ת מהר"ם מינץ".

ידיעות על יהודים ברוסיה מהמאה הט"ז — מצביע כ"ץ — ישנן בארבעה ספרים. בעבודתנו זו ימצא הקורא מובאות על יהודים ברוסיה ופולין עד למאה ה־ט"ז מתוך עשרות ספרים.

פרק א'

לאיזה ארץ הכוונה בשמות "כנען" אשקלבוניה, אשלבוניה, גבל?

בספרות היהודית העתיקה מהמאות י', י"א וי"ב, כגון ספריהם של רבינו גרשון, רש"י, ראב"ן, ראבי"ה ובעלי־התוספות מציינים בשם "כנען" את הארצות הסלאביות ובמיוחד ארצות פולין־רוסיה.

מתוך תיאורי־מסעיו של ר׳ בנימין מטודילא (נפטר בשנת 1173) [1] שבם נאמר [2] ״ויישב והלאה בארץ פיהם (ביהם) והעיר הנקראת פראגה היא תחילת ארץ אשלבוניה וקורין אותה היהודים הדרים שם ״כנען״ בשביל שאנשי הארץ ההיא מוסרים בניהם ובנותיהם לעבדות לכל האומות. והם אנשי רוסיה, והיא מלכות גדולה מעיר פרגה ועד עיר כיו (קייב) העיר הגדולה, בסוף המלכות״.

הרב אלבק [3] מסביר, כי מכיוון שהמלה ״סלאב״ היא העתקה של ״שקלאף״ (עבד) שם שבו כינו את הסלאבים בזמן מן הזמנים, הרי שממילא תרגומה בעברי הוא ״כנען״ [4].

הייזנאם במלונו (ר׳ ערוך השלח מאת ד״ר קוהוט, כרך ד׳, ערך ״כנען״) מסביר כי הסיבה לכך שספרות העברית של ימי־הביניים מכונים הסלאבים בשם כנען, היא בכך שהגרמנים העתיקים היו מוכרים את הסלאבים השבויים לעבדים, המכונים בעברית ״כנענים״, רמז לעבד־עבדים, תכונתו של כנען. מכאן ברור שהשם כנען מרמז על סלאבים.

צונץ, בביאוגרפיה של רש״י (ר׳, צייטשריפט פיר די וויסנשאפט דעס יודנטומס, ברלין 1822, וכן בתרגומו של בלוך ״תולדות רש״י״, וארשה, דף כ״ח) מעמיד את ההנחה הנ״ל בסימן־שאלה. אולם במאמרו ב״אוצר הספרות״ [5] תומך הוא בדעה זו ומביא ראיות רבות לכך שהשם ״כנען״ מרמז על ארצות הסלאבים. וכך שלמה לייב רפופורט בביוגרפיה של ר׳ נתן בעל הערוך [6] מביע את דעתו, על יסוד פירושיהם של אבן־עזרא ורד״ק לפסוק בעובדיה, ״ואמרים בקבלה... שקורין ארץ אשכנז ועד היום קורין אותם כנענים״ (רד״ק), ״שמענו מפי גדולים, כי ארץ אלמניה הם הכנענים״ (אבן־עזרא) וקובע כי בשם כנען מתכוונים למזרח־זרמניה. לאחר־מכן נסוג והסכים להנחה הכללית כי בשם כנען מתכוונים לארצות הסלאביות.[7]

זאת היא גם דעתו של ד״ר קוהוט,[8] גודמן (ב״התורה והחיים״, ה׳ עמ׳ 85—81), ד״ר שיפר (קולטור־געשיכטע פון די יידן אין פולין בעתן מיטלאלטער, עמ׳ 41 הערה 21), ד״ר ברוצקוס [9] ואחרים.

השם ״גבל״, מרמז אף הוא על עמי הסלאבים, כפי שניתן לראות ממכתבו של ר׳ חסדאי למלך הכוזרים שבו הוא כותב בין היתר: ״מי ומלך הגבלים שהם אל צקלאב״... בשם גבלים מתכוון הוא לסלאבים.[10]

צונץ [11] מראה על שורה של מקורות שב״גבל״ (תהלים פ״ט, ז׳) מתכוונים לארצות הסלאבים.

פרק ב׳

באילו זמנים ואצל מי נזכר לשון כנען, וכן היהודים הגרים בגבל, כנען ואשקלוניא

המאה העשירית

ידיעות על יהודים בארצות הסלאביות אנו מוצאים כבר במאה העשירית. במכתבו על ר׳ חסדאי אל מלך הכוזרים[1] שנכתב בערך בשנת 950[2] כותב הוא בין היתר: ״והנה שלחי המלך הגבל״ים באים ועמהם שני אנשים מישראל, שם האחד מר שאול ושם השני מר יוסף״.

רבנו גרשון מאור הגולה (נולד במץ בשנת 960, נפטר ב־1040) מביא בפירושו למסכת חולין מספר פעמים ״לשון כנען״ — במובן שפת הסלאבים. כך, למשל, דף ח׳ ע״ב: ״יפלו בשר״ — מעיר הוא — יאינו טריבונו בלשון כנען דף מ״ז, ע״ב ״כשותא״ — צהוב, רבינו גרשון: הומלין כמיל בלשון כנען: דף נ״ד, ע״א: ״כפא דידא״ — ״פלצח״ בלשון כנען. דף ע״ז, ע״א — ״ערקומא״ — טיג.

ב״לשון כנען״ הכוונה לשפה שבה דברו היהודים בארצות הסלאבים ולא הסלאבים עצמם, שכן מה עניין לו למחבר איש מינץ, כיצד מפרשים מלה זו או אחרת בסלאבית ממש.

המאה הי״א

ר׳ נתן בעל המחבר של ספר ״הערוך״ (נולד ברומא 1035, נפטר ב־1106) בספר[3] מסביר את המלה ״פרגון״[4] פירוש ״מקום״ בלשון כנען (מאַק).

ר׳ שלמה יצחקי (רש״י, נולד בטרוויש, צרפת, בשנת 1040 נפטר ב־1105) בפירושו לתורה[5] מפרש ״שניר״ — הוא שלג בל״א בלשון כנען — (שנייג)[6].

בפירושו לגמרא, מפרש רש״י את המלה ״חיפושתא״[7] = תולעת שחורה ובלשון כנען — קרוקים.

את המלה ״משכילתא״[8] — מפרש רש״י בלשון כנען — אקדון. בספרו ״הפרדס״[9] כותב רש״י בעניין אמירת פיוטים: ״ולפי שאין רגילין בגולה לדרוש... וגלות כנעני עד צרפת״ —

באותה תשובה כותב רש״י[10] על יהודים בארצות השונות, שקבלו על עצמם אמירת פיוטים ומונה ביניהם את היהודים ״מארצות הסלאבים, ומחזיקים ביסוד הפיוטים, גלות אשר בספרד וגלות כנען עד צרפת וכל ארץ רומי וכל ארץ אלמניה...״

המאה הי"ב

רבי בנימין מטודילא (נפטר 1173) ב"מסעות ר' בנימין"[11] מספר: והעיר הנקראת פראגה היא תחילת ארץ אשלבוניה[12] וקורין אותה היהודים כנען".

הרמב"ם (נולד בקורדובה 1135, נפטר בפוסט 1206) כותב ב"אגרת תימן"[13] "אמנם מה שהזכרת מן העומד בארץ תימן שגזר שמד על ישראל ומכריח כל המקומות שיש לו ממשלה עליהם לצאת מן הדת, כמו שעשה הכנעני בארץ הערב".

ר' אברהם אבן עזרא (נולד בטולידו 1089, נפטר בשנת 1167) כותב בפירושו על עובדיה:[14] "שמענו... הם הכנענים".

ר' אליעזר בן נתן (ראב"ן, חי במאה הי"ב) כותב בספרו "שו"ת הרב"ן[15] "וגם בהיותי בארץ כנען".[16] הראב"ן מתאר את מנהגי היהודים בארצות הסלאביות "קהילות ארץ כנען"[17] ובגדי־הנשים של הסלאבים "נשים של ארץ כנען".[18]

ר' אליעזר בן יואל הלוי (ראבי"ה, נולד בבון בשנת 1160, נפטר בשנת 1235) מביא בכתב־יד של פסקיו, שלוש פעמים על יהודים בארצות הסלאביות בשם כנען.[19]

המאה הי"ג

ר' אליעזר מגרמיזא (נולד במגנצה בשנת 1176, נפטר בשנת 1238), מביא מספר פעמים בספרו "רוקח" את היהודים מסלאביה בשם "כנען".

ר' יהודה החסיד (נפטר ברגנשבורג בשנת 1216) מביא ב"ספר חסידים הקטן"[20] מלים סלאביות. כך, למשל, הוא כותב: "ולא תזכיר מידה ומנין בשבת או ביום טוב לאמור תן לי קווארטה או חצי קווארטה".

ר' דוד קמחי (רד"ק, נולד בגרבאנה, צרפת בשנת 1160, נפטר בשנת 1235) כותב בפירושו:[21] "ואומרים בקבלה, כדי בני אלמניה[22] היו כנענים בימי יהושע וכו' ועד היום קורין אותם כנענים..."

רבנו יצחק מווינה (נולד בביהם בשנת 1200, נפטר 1270) מספר בספרו "אור זרוע"[23] על שני נערים מפולין שנצלו מפרעות בעיר פשמישל. הציל אותם סלאבי "וראינו כנען אחד והכרתו"...[24]

מספר הנ"ל מביא ר' יצחק מלים סלאביות רבות. כך, למשל, בהלכות חלה[25] מביא הוא "פרגון — פירוש בערוך מקוביצ'ה בלשון כנען".

הלכות חליצה:[26] "והמנעל צריך שיהא גבוה עד... מה שקורין בלשון כנען גלוז "זט"; והמנעל שאין לו עקב... ובלשון כנען פט"א" (פיאטא־סוליה).

הלכות שבת: [27] "ברד... ובלשון כנען לוד; חגורה... ובלשון כנען זקיב"ה"; [28] "דפוס של מנעל" — בלשון כנען קופיט"א; עלוקות [29] ובלשון כנען פיו"צ.

כן נמצאים שם עשרות רבות של מלים "בלשון כנען" [30] בספר הנ"ל ישנם משפטים שלמים בסלאבית וכך, למשל, כותב הוא בהלכות יום־טוב: "פולו קברטי או צטוירט אי צטוירט".

ר ב י מ א י ר ב ר ב י ב ר ו ך — הידוע בכינויו מהר"ם מרוטנברג (נולד בוורמס 1215, נפטר בשנת 1293) — מספר על יהודי סלאבי בשם סוימיל שנפטר והשאיר רכוש גדול אצל אחד ר' אליקום הלוי. נמצאה בת־אחות של סוימיל הנ"ל וסוחרים שמסרו לו חפצי־זהב על מנת שיקנה עורות והמהר"ם אומר: "אותו כנען סוימיל"... [33]

בתשובה אחרת [34] כותב רבי מאיר ברבי ברוך: "נראה בצרפת וארץ האג [35] ואשכנז וארץ כנען חלוקים לארצות".

ר ב י מ ש ה מ ק ו צ י (חי במאה הי"ג) בפירושו ב"ספר מצוות הגדול" [36] עניין הכישוף, ולמה התכוונה התורה ב"קוסם קסמים" מסיים: "ועדיין עושים כן בארץ אשקלבוניא".

ר ב י ש מ ש ו ן (מ ה ר "ש) משאנץ (נולד בשאנץ, צרפת, בשנת 1150, נפטר בשנת 1230) * מביא בפירושו למשנת זרעים [37] לשון כנען ומפרש פרגין — "מקום" בלשון כנען.

מ ר ד כ י ב ן ה ל ל (נולד בראשית המאה הי"ג, מת על קידוש־השם בנירנברג בשנת 1298) מזכיר פעמים מספר בספרו "מרדכי" (מסכת כתובות) את היהודים מארץ כנען — היינו סלאביה.

מחברים שחיו ** לאחר המאה הי"ג אינם מזכירים ארץ או לשון כנען שכן הספרים המדברים על יהודים בארצות הסלאבים, משתמשים בציון מדויק לארצות הללו ומציינים: ביהם,[38] רושי"א או פולוניא.

פ ר ק ג'

למי מתכוונים בשם רוסיא או רושיא

בספרים הנ"ל מתכוונים בכינוי רוסי"א או רושיאה לפולין. ואלה הן הראיות לכך:

א) בכל ספרי השו"ת, שבהם מדובר על רוסיה, מכנים אותם בשם "מדינות מאסקווא. הרוסים נקראים מוסקוויטים: "שהלכו במלחמה עם המאסקוויטער" [1].

* התאריכים אינם בדוקים. הוא נפטר בשנת 1285 — המערכת.

ב) בספר מסעות ר׳ בנימין מטודילא הוא כותב: ״רוסיא והיא מלכות גדולה משער פראג ועד שער כיו (קייב) העיר הגדולה בסוף המלכות״. מסתבר כל השטח שבין פראג וקייב, בתוכו פולין, הוא מכנה בשם רוסיא.

ג) רבי יוסף קולון (מהרי״ק נולד 1420, נפטר 1480) כותב בספר ״שו״ת מהרי״ק״ [2] לעמברט (למברג) בארץ רוסיא.*

ד) רבי יום־טוב הלר כותב בספר ״תוספות יום־טוב״ [3] נעמרוב הגדושה בארץ רוסיא״.

ה) רבי גדליהו יחיא ב״שלשלת הקבלה״ כותב על המהרש״ל, שהיה רב בלובלין: ״ר׳ שלמה לוריא ברושיא״.

ו) רבי מנחם־מנדל קרוכמאל, רב בניקולשבורג מחבר השו״ת הנודע ״צמח צדיק״ כותב בספרו הנ״ל: [4] ״עובדא באחד שהיה דר באחת הקהילות מגליל לבוב בארץ רוסיא״.

ז) בשער ספרו של הגאון רבי נפתלי ובו פירוש על המדרש, כתוב שהיה ראש־מתיבתא בלמברג במדינת רוסיא.

ח) בארצות ״ועד הארצות״ שבהן יוצגו פולין, ליטא רוסיא או פולין — גדול פולין קטן, רוסיא, ליטא וואלין — השם רוסיא מורה על גליציה [5] ובשום אופן לא על רוסיה.

פרק ד׳
איפה ואצל מי נזכרת מדינת רוסיא או רושיא?

במאה הי״א

ר ש״י בפירושו לס׳ מלכים [1] מפרש ״מקבות״ — ״דלוטא״ בלשון רוסיא.

ר׳ יצחק בן דורבאלי (חי בראשית המאה הי״א) [2] מספר פעמים מספר על היהודים במדינות רוסיא.

בספר ״ערוך הקצר״ שד״ר פרליס פרסם על פי כתב־יד מברלין משנת 1290 [3] מובא בשמו של רבי יצחק בן דורבאלי, שהוא ראה שאלה ששאלו תושבי מדינות הריינוס מגדולי ארץ ישראל בעניין ביאת־המשיח: ״אני יצחק בן דורבאלי ראיתי בווארמיישא כתב ששלחו אנשי רינוס לארץ־ישראל... על שמע ששמענו על ביאת המשיח ועל

* ברור שר׳ יוסף אינו מתכוון לפולין כי אם למדינת רייסן — המע׳.

סירכא שבלב...״ גדולי א״י ענו להם: ״על ביאת המשיח לא הייתם כדאי להשיב וכי אינכם מאמינים לדבר חכמים וסימניהם, ועדיין הסימנים לא באו...״ על תשובה זו מא״י חתום ״יעקב בר׳ מרדכי מרוסייא״.

ר׳ שמחה מוויטרי (חי במאה הי״א בצרפת, נפטר ב־1105) בתוספות ל״מחזור וויטרי״ שלו מובאת תוספת של ר׳ יצחק בן דורבאלי שבהם נזכרים מספר פעמים היהודים מרוסיה. כך, למשל, כותב הוא:[4] ״ואני נשאלתי ברוסייא, אבל אם מותר לרחוץ בחמין אחר שבעה... כשבאתי אצל הרב ר׳ יצחק בר׳ יעקב הלן בביהם שבעיר פראגה אמרתי לו שכן שאלוני וכן השבתי״. ובמקום אחר: ״וברוסייא כשנוטלים ידיהם... אומרים מקרא זה...״

המאה הי״ב

בעלי התוספות (מאה י״ב) במסכת מועד קטן מביאים ״הקרקע... כמו ברוסייא״.

רבי בנימין מטודילא ב״מסעות ר׳ בנימין״ מספר[7] ״אנשי רוסיא, והיא מלכות גדולה מעיר פראגה ועד עיר כיו... העיר הגדולה בסוף המלכות והיא ארץ הרים ויערות, שם ימצאו החיות... ואין אדם יוצא מפתח ביתו בימי החורף מרוב הקור, ויש שם בני אדם שנופלים להם ראש האף מרוב הקור. עד הנה מלכות רוסיא״.

ר׳ פתחיהו מרגנשפורק מספר בתיאור מסעותיו ״סבוב ר׳ פתחיהו״, מסעו שהתקיים בשנים 1175—1185: ״בתחילה הלך מפראג שבביהם... לקיוב שברוסיא, ומרוסיא הלך ששה ימים עד נהר ניפרא״.[8]

ר׳ אליעזר בן נתן (ראב״ן) מספר בשו״ת הראב״ן על סחרם של יהודי מערב אירופה עם יהודי הארצות הסלאביות. הוא כותב על מסעותיו בסלאביה ״וגם בהיותי בארץ כנען״.[9] הוא עוסק הרבה ביהודים ובמסחרם של יהודים במדינת רוסיה. כך, למשל, מספר הוא: ״מכאן סמכו הראשונים הולכי דרך רוסיא לקבל מעילים וסחורה שאין דמיהם קצובין בהעלאת דמים עד לאחר זמן, אי נמי הראשונים היה מקבלים בדמים של רוסיה והיה אחריות הדרך וזולה ויוקרא על המוכר עד שמכרה שם״.[10] *

הראב״ן מספר לנו גם על חיי התושבים במדינות רוסיה. ״אבל ברוסיה ובארץ יוון

* המחבר, לצערנו, אינו מוסר את הנוסח המלא של ״שו״ת הראב״ן״ שבו יש חומר רב גם בנוגע ליחסים הכלכליים. כנראה שאב מיד שניה. הערת המע׳.

בימים הקדמונים...״ היו עושים על שעריהן ועל פתחי בתיהן ובכתלי בתיהן עבודה זרה״...[11]

הראב״ן מספר גם על תכונות חיי התושבים במדינת רוסיא.[12]

במאה הי״ג

ר׳ יצחק מווינא מספר בספרו, ״אור זרוע״ על הדחקות הרבה, שבה חיים יהודי פולין, רוסיה והונגריה: ״הנה ברוב מקומות שבפולין ורוסייא ואונגרין. מתוך דחקם, שוכרים להם אדם מבין אשר ימצאו״...[13]

מהר״ם מרוטנבורג ב״שו״ת מהר״ם ברבי ברוך״ מספר גם הוא על מצבם העלוב של היהודים במדינת רוסייא במאה הי״ג והוא משתמש בלשון: ״ברוב מקומות שבפולין רוסייא ואונגרין״.[14]

ר׳ צ׳דקיהו בר׳ אברהם הרופא (חי במאה הי״ג ברומא) מספר בספרו ״שבלי הלקט״[16] על עובדה בעלת חשיבות מכרעת לתולדות המסחר היהודי באותה תקופה בין אירופה המערבית ופולין—רוסיה. הוא אומר שם: ״וזה הדבר אשר פסק ר׳ קלונימוס ור׳ שבתי החזן ז״ל בארץ הגר על ר׳ אברהם בר׳ חייא מרייגושבורגן ועל ר׳ יעקב אחיו שבאו מרוסיא עם עגלות טעונות בערב שבת מבעוד יום ע״י שכירים א״י ועל ידי יהודים חבוריהם אל קהל והמה נשארו מן העבר הזה לנהר דונאי, קרוב מעט פחות משיעור מיל אחד, כי נשבר אחד מאופני העגלה שלהן ונשתהו שם עד שתקנוה, וכשבאו בקהל היו הקהל יוצאין מבית הכנסת בליל שבת ולא נתנו הקהל להם שלום ולא הניחום להיכנס שחרית לבית־הכנסת, כדי שלא יקחו אחרים מהם קל וחומר לומר — כך וכך עשו פלוני ופלוני, כדי שלא יפרוץ בגדר יותר פרצה גדולה לחלל שבת בזדון. ובאחד בשבת באו בית הכנסת לקבל עליהם הדין...״

בספר ״צידה לדרך״ (כתב־יד) מובא: ״מצאתי כתוב בשם ר״י... וסיפור כי שמע בלות״ר בשם הגאון אביו ריב״א, פ״א חזרו הוא וחבריו ממדינת רושיא וחלקו סחורותם בגובל״...

ר׳ משה בר׳ יצחק מבריטניא (חי במאה הי״ג באנגליה, מביא בספרו ״אבן השוהם״ (כ״י) ״החכם ר׳ איצא מצערניגוב ברוסיא״.

ר׳ יצחק מרוסיא (חי במאה הי״ג) מובא בפירוש על התורה בכ״י כתוב על ידי אחד מתלמידיו של ר׳ יהודה חסיד.[17]

המאה הי"ד

רבינו אשר בן יחיאל (הרא"ש, נולד בגרמניה בשנת 1250, נפטר בטולידה 1328) מספר בספר "שו"ת הראש"[18] על תלמיד מרוסיא, שבא ללמוד לספרד ובשובו הביתה, נפטר באופן טרגי. הוא מספר: "וזה נוסח העדות כשהייתי במאיורקא ראיתי תלמיד אחד והראה לי אגרות... בחתימת מורנו רבנו אשר והי' כתוב באגרת ששמו של אותו תלמיד היה נקרא רבי אשר. וסיפר לי שהיה בא מטולידה ושלמד לפני מורנו הרב הנזכר... ולפי הדברים שהגיד ומצאתי אמת, נתברר לי, שבא מטולידה ויצא ממנה ללכת לארצו ואחר כך בא בחור אחד ושמו ר' שמואל שהי' דר בשיביליא באותו זמן ובא למאיורקא ומסיח לפי תומו בלא ששאלתי ממנו דבר על אותו התלמיד אמר תלמיד אחד חשוב אשכנזי שפירש מכאן ושמו ר' אשר... בא בשביליא לעיר שהייתי דר ונתאכסן עמי בבית יום או יומיים ואחר־כך נטל רשות ממני ללכת לו ופטרתי אותו בלויה וראיתי שנפל שדוד ואמרתי לו תחזור מדרך, כיוון שאתה חלוש ולא רצה והלך לעיר אחרת ואחרי ימים מועטים בא אלי המגיד והגיד שאותו התלמיד היה חולה ונטוי למות ושכרתי בהמה והלכתי שם לבקרו והיה בראותי נתחזק מעט ומצא מנוחה ואמר אמותה הפעם אחרי ראותי את פניך ואני החזקתי אותו בדברים ממה שיכולתי, ואחר זמן מועט נפטר לבית עולמו ועשיתי לו כבוד במותו... וידוע לכל חבורותינו שמיום בואו לכאן לא בא שום אדם ששמו רבי אשר ללמוד אלא אותו רבי אשר ברבי סיני. הוא היה מארץ רוסיא ובא לכאן עם בחור ששמו רבי יהונתן וגם היה בכאן בחור אחד ושמו רבי ראובן והיה מארץ ביה"ס והיה מכיר לרבי אשר שנפטר שהיה מארץ רוסיא".

ר' יעקב בן אשר (בעל הטורים), חי במאה הי"ד בספרד, מביא בטור אבן־העזר: "רבי אשר בר' מרוסיא (סימן קי"ח)".

המאה הט"ו

ר' ישראל מברין, (מהר"י מברונא, נולד 1400 נפטר 1480) מספר בספר "שו"ת מהר"י מברונא":[19] "נשאלתי עשיר מארץ רוסיא אי רשאי לעשות טלית משי צבע אדום או ירוק לכבוד השבת ויום טוב".

רבי יוסף קולין (מהרי"ק, נולד בצרפת בשנת 1420, נפטר בפאדואה בשנת 1840) מזכיר בספרו "שו"ת מהרי"ק"[20] "למברט בארץ רוסייא" (למברג).

רבי שמואל מרוסיאה (חי במאה הט"ו) כתב אוסף פירושים על התלמוד.

המאה הט״ז

רבי משה מטראני (מבי״ט נולד בסלוניקי 1505, נפטר בירושלים 1585) מספר בספרו שו״ת מבי״ט[21] את הידיעה המעניינת ובעל־הערך ההיסטורי כדלקמן: ״בפנינו בית דין חתומי־מטה העיר הישיש מר׳ אליהו בר׳ נחמיה בתורת עדות על נפשו ועל יהדותו, איך בעמדו בגואה ראה יהודי שבא שם, והביאו שבויים ערלים ממצרים, שמו מאיר אשכנזי וספר לי, שהיה הוא מתושבי קאפה, ושהיה לו שם אב ואם ושהיה לו אח תלמיד שהיה לומד בישיבה של בריסק־דליטא בארץ רוסיה ושהיו לו גם בן אחר ונהרג, וספר שספר לו מאיר הנזכר, שהוא נעשה שליח ממלך טאטר למלך קראנה ט״ו יום לחודש תמוז שנת שכ״ז״ (1567).

רבי אברהם פליפ (חי במאה ה־16 בצפת) כותב במכתבו לרבי יהודה בוונציה: כמר דוד קאפולש, אמר לו, שאדונו אמר לו, שידבר עמו איך דעתו נוטה אם יבואו לארץ ישראל או לא? ידוע למכ״ת שיותר נוח לי לשבת בארץ רוסיא ולהרביץ תורה בישראל מאשר יבואו לארץ ישראל כי לעת עתה בארץ ישראל מבולבלת מאוד.[22]

ר׳ משה תקן[23] בספרו ״כתב תמים״ מביא פירוש על התורה מאת קראי, פירוש שהובא מבבל דרך רוסיא לרגנשפורג. הוא כותב: ״והגידו לנו, שאותו ספר המעוקל בא מבבל לרוסיא ומרוסיה הוא בא לרַיגנשפורק״.

פרק ה׳

באלו שמות מכונה פולין בספרות היהודית העתיקה?

בספרותנו העתיקה מכונה פולין בשמות שנוים כגון: ״פולין״ (״אור זרוע״, סבור ר׳ פתחיה מרגנשפורק, מהר״ם מינץ, ״שו״ת״ ר׳ מברינא״ ואחרים).

״פולנייא״ (בהקדמתו של מעתיק ספר ״שבלי הלקט״ בשנת קס״א).

״פולניא״ (בסדר הקבלה לראב״ד, רמב״ן ואח׳).

״פולניו״ (״אור זרוע״ לר׳ יצחק מוינה).

״פולנדן״ — (בספר המנהגים״ ו״שו״ת הרי״ל״).

בספרות התלמודית מכונה פולין בשמות אחרים ועל כך בפרקים הבאים.

פרק ו'

איפה ואצל מי נזכרת מדינת פולין או ערי פולין?

במאה הי"ב

ר' שמואל בן עלי גאון וראש־הישיבה בבגדאד (חי במאה הי"ב) כתב תשובה לר' משה מקיוב בעניין יבמה.[1]

ר' יעקב בר' מאיר תם (רבנו תם נולד 1100 ברומרוג, נפטר 1170 בטרוים), אחד מגדולי בעל־התוספות מזכיר ב"ספר הישר"[2] שלו תלמיד בשם ר' משה מקיוב, כנראה הנ"ל. בהיותו בקיוב שאל שאלות שונות את ר' שמואל בן עלי גאון. 2 מתשו־בותיו ידועות לנו: אחת הנ"ל, שנייה שנדפסה ב"שאלות ותשובות מהר"ם בר' ברוך", שעוד נעמוד עליה להלן. אחרי שנודע לו תוכן התשובה הפיץ אותה בארצות אחרות.

כעבור זמן מה פנה ר' משה מקיוב ללמוד באחת מישיבות צרפת ונעשה תלמידו של רבנו תם.

רבי בנימין מטודילא מזכיר במסעותיו את העיר קיוב. הוא כותב:[3] "מעיר פראגה עד עיר כיו" (קיוב).

רבי פתחיה מרגנשבורג (ב"סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג מזכיר את פולין. הוא כותב:[4] "מתחלת הלך... לפולין ומפולין לקיוב".

רבי אברהם בן דוד הלוי (ראב"ד הראשון, נולד בטלידו בשנת 1110, מת על קידוש השם 1180) מוסר בספרו "סדר הקבלה" רשימה מלאה של יהודים בכל הארצות הנוטים לקראים ושל היהודים בכל הארצות הנוטים לרבנים.

בין היהודים הנוטים לרבנים, הוא מציין את יהודי פוילן וכך הוא כותב:[5] "ועוד שהם (הקראים) בטלים, שאתה מוצא קהלות ישראל... בקצה המערב עד... וכל ארץ אשכנז ותוגרמה, וצרפת וארץ פולניא..."

מכאן גם ראיה שבמאה הי"ב, כאשר נכתב הספר (בשנת 1161) היה בפולין יישוב יהודי גדול.

אבל גם

במאה הי"א

מוצאים ידיעות על יהודים בפולין.

רבי יצחק בן דורבאלי כותב בספה "אסופות" (כ"י),[6] רואני יצחק בן דורבאלי אומר... כאשר ראיתי במלכות פולין בסוחרים ההולכים בדרך..."

במאה הי"ג

רבינו משה בן נחמן (רמב"ן, נולד בקטלוניה בשנת 1194, נפטר בירושלים בשנת 1270) מביא בחידושיו למסכת גיטין:[7] "והחכם בר' משה בר' חסדאי מפולין יחי' ויאריך ימים כתב" — כפי שמראה קירכהיים ב"אוצר נחמד"[8] ומשה בר' חסדאי זהה עם משה תקן, מחבר "כתב תמים". ר' משה תקן מצוטט בספרים "אור זרוע" "מרדכי" ו"תשובות מהר"ם בר' ברוך", "מגדול עוז" ו"שו"ת מהר"י מברינא".[9]

בכתב־יד, פירוש על התורה מאת תלמיד של ר' יהודה החסיד שחי במאה הי"ג (ראה: צונץ, אוצר הספרות א') מביא שם על ר' יצחק מפולין, ובמקום אחר: ר' מרדכי מפולין.

ר' יצחק מווינא בספרו "אור זרוע" כותב על יהודים בפולין במאה הי"ג כדברים הבאים: "הנה ברוב המקומות במדינת פולין... שאין שם לומדי תורה מתוך דחקם. והם שוכרים להם אדם מבין אשר ימצאו, והיה להם שליח ציבור ומורה צדק וגם למלמד לבניהם "ומפני כי אין סיפק ביד כל ציבור ליתן להם שכר מכיסם למחיתם תקנו להם חזקות... מגבית פורש, נדבות שמחת־תורה... לא יספיק להם שכרם למחיתם..."[10]

ועוד מספר רבי יצחק בספרו הנ"ל[11] על יהודים בפולין: "ששאותם... היו שנים אחים ובעת החרום שהיה בפולנו... שללנו שובים מן העיר פרימ"ש ואז אותם שנים היו ונשללו, וכשהוציאום מן העיר אל השדה, השליכום בשדה, וכשהוציאו גם אותו עקוד־ידיים, ראינו שניהם מושלכים על פני השדה, בוכים ומתאנחים וראינו כנען אחד והכרתיו ובקשתי ממנו להכניסנו וגם אותם הנערים ואם ירחמו עלינו מן השמים ויוציאונו מן השבי אכבדנו ושכרו יהיה מוכן עלי וכן עשה ונעשה לי נס ויצאתי מן השבי ובאתי אל בית הכנען ההוא לבקש הנערים, ואמר לי אחד מן הנערים מת והשני הנה הוא לפניך, ולקחתיו והבאתיו לביתו. אחרי זמן שמענו, כי הביאו עכו"ם נער אחד בפראגה למכור והיה אומר כי מעיר פרימיט נשבה ונשמם ליהודי יווני. ועוד משוחרר אחד, אשר בא מארץ כנען אומר, אני ראיתיהו בקונשטנטינא".

רבי מאיר בר' ברוך מרוטנברג מביא ב"שו"ת מהר"ם מרוטנברג" אי אלה ידיעות חשובות על יהודים בפולין במאה הי"ג. קודם כל מביא הוא בתשובתו של ר' אליעזר מביהם[12] את התשובה שכבר הבאנו אותה לעיל בענין הדחקות הנוראה ששררה אז בין יהודי פולין. הוא מביא בספרו הנ"ל תשובה שהשיב הגאון ר' שמואל בן עלי מבגדד לר' משה מקיוב בענין מורדת.[13]

מהר"ם מרוטנברג כותב גם[14] על הגאון ר' מרדכי שחי במאה הי"ג בקרקוב. הוא מספר: "מעשה בכהן אחד שנשא מינקת חברו ועפ"י הרב רבנו מקראקא ז"ל עשו כן..."

בתשובה של מהר"ם מרוטנברג[15] מסופר גם על המסחר היהודי בפולין: "יהודי אחד הביא פרקמטיא מארץ פולי"ם".

במאה הי"ד

רבנו מנחם ריקנטי (חי באיטליה בסוף המאה הי"ג וראשית הי"ד) מביא ב"ספר הלכות":[16] "וכתב רב האי גאון ורבנו מנחם מווארשה ושאר גאונים פסקו"[17] *

רבי יצחק אייזיק מטירנא (חי בטירנה ע"י פרשבורג בהונגריה בסוף המאה הי"ד) מביא בספרו "מנהגים"[18] גם את מנהגיהם של יהודי פולין.

רבי יעקב מולין (מהרי"ל, נולד 1365, נפטר 1427) מזכיר בספרו המנהגים ובשו"ת מהרי"ל מנהגים של יהודי "פולנדן" היינו פולין.[19] כן מספר הוא בשאלות־ותשובות שלו על הדיין הפרגאי, ומקודם תושב קרקוב — רבי ליפמאן מילהויזן.[20]

במאה הט"ו

רבי ישראל איסרלין (נולד ברגנשבורג בשנת 1390, נפטר 1460) מזכיר בספרו הידוע "תרומת הדשן"[21] את גדול הדור ר' דוד מדלי שפרינץ וכן את ר' ליפמאן הנ"ל.

רבי אברהם זכותא (נולד בסלמנקה בשנת 1450, נפטר 1510) מביא בספר "יוחסין" הערה בדבר יהודי פולין שבדומה ליהודי ארצות אחרות נוטים לחכמי המשנה ומתנגדים לקראים: "שאתה מוצא קהילות ישראל... וכן כל האיים שבים יוון... וכל ארץ אשכנז, תוגרמה וצרפת וארץ פולין... שהם על דעת חכמי המשנה".

ר' ישראל ברונא (נולד בגרמניה 1400, נפטר 1480) מספר בספרו "שו"ת מהר"י מברונא", שורה של ידיעות חשובות על יהודי פולין. הוא כותב:[23] "תשובה זו שלחתי לקרקוב ואעפ"י שיש בידי לצדד צדדין להתיר לא מלאני לבי להקל ולצרף מטעמים כאשר כתבתי בתשובתי הארוכה לפי שאינם בני־תורה. נאום ישראל

* מסתבר שהכוונה כאן לורמשא (וורמס) ולא לווארשה — המע'.

מברונא". רבי ישראל מספר לנו על אשה אחת שפרה, שאזרחי העיר ברין הושיבוה במעצר משום שמסרו תכשיטיה וחפצים אחרים על מנת שתמכרם ואילו היא החביאתם בין יהודים. על כך היה צפוי לה עונש־מוות. אזרחי העיר תבעו שהיהודים יחזירו את החפצים ואז ישחררו את האשה ממעצרה. כל היהודים עשו כך פרט לשניים: האחד בשם יעקב־משה והשני, יהודי פולני שקראו לו "ליז־פולַק".[35]

במקום אחר הוא מספר: "וכן מצינו לעניין מסים... דאף בזמן הזה פארים הרבנים וכל בני אושטרייך, פולין וזכשן".[36]

ר' ישראל מברינא מספר לנו על רצח איום שבוצע על ידי שני יהודים מפוזנאן בעיר למברג: "שלום לכם קדושי חבורה דלעמבערג ידו. ע"ד הרציחה שנעשתה בעירכם שאותו נחמן הרשע התחיל ברציחה ואותו שמחה גמר הרציחה, והועד שאותו נחמן הכה את ניס"ן בסכין על ראשו ופוצע אותו בראשו... עד שלא יכול עוד לעמוד ברגליו והלכו בראשו לכאן ולכאן ואז צעק נחמן על שמחה: הכה הכה ניסן... ושמחה הכה ניסן עם העץ שקוראים קויי"ל עד שנפל לארץ, וגם בעוד ששכב לפניו הכהו עוד ג' פעמים, ומשה בר' אשר העיד שאותו שמחה היה שיכור ועל ניסן העיד שע"ה גמור היה אפילו אות אחת לא הכיר ולא הניח תפילין מימיו... והוא התחיל ונטל ב' עצים לזרוק בהם את שמחה, ונכתב אין אותו שמחה מתחרט ומבקש תשובה ואותו נחמן אינו מתחרט ואינו מבקש תשובה. אני קורא את שניהם רוצחים... ועל ניסן ההרוג שהועד עליו שהיה עם הארץ גמור בשביל זה אין לפטור אותו... וכבר ידוע... תשובת הרצח... ועל אותו נחמן לא אכתוב שום תשובה... עד שיתחרט ויבקש תשובה וכפרה ומאז אם יקשה עליו שכר השליחות למרחקים לפוז'אנה..."

ובאותו עניין כותב רבי ישראל מברונא בתשובה אחרת:[28] "ועתה אסדר לאותו שמחה תשובתי לפי הנראה עפ"י הכתבים. אבל איני מכיר את האיש ואת שיחו ואת טבעו. לכן אם נראה ללומדי פוזנה וצ"ו להוסיף או לגרוע הרשות בידם"...

על היהודים בשלזיה כותב מהר"י מברונא[29]: "כבר ידוע שכל מדינה שנופל בה עלילה מן העלילות... אפילו בעיר א' אזי כל המדינות בסכנה בדומה במדינת שילזיי"א..."

ר' יהודה מינץ (נולד במיינץ 1408, נפטר בפדואה 1509) כותב ב"שו"ת מהר"י מינץ" תשובה ארוכה בעניין ר' יעקב פולאק מקרקוב בהקשר להתרת מיאונו.[30]

ר' משה מקיוב השני[31] (נולד בשנת 1449 בעיר שאדוב ליטא ונפטר בתיאו־דיזיה 1550) בעצמו איש פולין שחי בשאדוב, קיוב, לוצק וטרויקי, מספר בספריו

"שושן סודות" ו"אוצר נחמד" עובדות חשובות לגבי תולדות היהודים בפולין, ליטא ורוסיה. כך למשל כותב הוא בשער ספרו "שושן סודות": "בשנת רנ"ה חודש ניסן היא עת צרה אל צאן אובדות..." כפי שמסביר ד"ר א. הרכבי הכוונה כאן לגירוש היהודים מליטא בשנת 1495 על פי פקודתו של הנסיך אלכסנדר מליטא.[32]

בספרו "אוצר נחמד"[33] מספר ר' משה מקיוב: "אני הגבר ראיתי עני בהיותי בן שבע וחמשים שנה בימי אדוננו הדוכס אלכסנדר. מזבחותיך הרסו לפ"ג. בבואם הטטרים ומחמט בן מלכם בראש חיל כבד להלחם על עיר לידה. ואני יליד שאדוב באתי שם לעשות מלאכתי מלאכת שמים ונתפסתי גם אני בידם ביום ה' בי"ז תמוז בבית ה', נער וריק מכל מחמדי וחיבורי אשר חיברתי, והגלו אותי עם הגולה. פה עיר קירים ממלכת טטרים ויפדוני אחינו הרבנים והקראים יצ"ו זכרה להם אלקי לטובה, אמן. וזכירתי לעבוד במלאכת הקודש ומצאתי את שאהבה נפשי פה ספרים רבים ונכבדים בכ"י לא ראיתי כהמה בארץ מולדתי ומהם נעזרתי".

ר ב י מ ש ה מ י נ ץ (מהר"ם מינץ) היה רב בגרמניה בערים לאנדוי ווירצבורג, באמברג ומיינץ. משם גורש ב־29 אוקטובר 1461 עם כל היהודים על־ידי הארכיבי־שוף אדולף מנסוי. בשנת 1474 נעשה ר' משה מינץ רב בפוזנן. בספרו "שו"ת מהר"ם מינץ" מביא הוא שלוש תשובות הנוגעות לכינוס בבינגן, שכונס ע"י ר' זליגמן ורבי מַן ושנגדו יצא בין היתר מהר"ם מינץ. הוא כותב בשם רבי משטרליין על היהודים בפולין כדברים הבאים: "ומעולם לא היה כ"כ צורך לראותנו באגודה אחת ושלום ושלוה כמו עתה ומסברה ע"כ שמעתם אשר פגע הכומר (כנראה, האינקוויזיטור יאן קאפיסטראנה — הע' המע') גם ביושבי תחת המלך מפולין מלכות קרקוב וסביבותיהן אשר מקדם ומאז היו פליטה לבני גולה ולא האמינו כל יושבי תבל, כי יבוא צר ואויב בשערי פולין, עתה הם רובצים תחת משא המלך ושריד וכתבו לנו לבקש עזר ותרופה..."

בסימן קי"ט מספר השו"ת הנ"ל מספר ר' משה מינץ על מנהגי־חתונה בפולין שהיו שונים מאלו שבגרמניה. הוא מספר: "האי סדר הכתובה והנישואים דלעיל סדרתי בהיותי באשכנז בק"ק בבנברג, ואחר שבאתי למדינת פולין, לק"ק פוזנא ראיתי יש שינויים ומריבת דברים בכתובות מה שלא נהגו במדינותינו ואלה הן... וכן יש מקצת מנהגים אחרים מה שאין כן במדינתנו. ואלו הן: התחלנו ליקח קניין אל הכתובה קודם שמוליכין אותו לחופה לפני ב' עדים ואין חותמים העדים הכתובה מיד אחר הקניין טרם שמוליכין אותו לחופה, וכן לא נוהגין להוליך החתן והכלה לחצר ב"ה לעשות מנין, וכן נוהגים שהחתן הוליך למרחץ ביום ו' עם הקרואים, וכן עושים הברכה בערב קודם הכנסת שבת שהולכים מיד לב"ה אחר הברכה וכשמוליכין חתן

וכלה לחופה אז מזמרים לפניהם ואחר כך מקדישין קודם ברכת אירוסין ולאחר הקידושין מברכים ברכת אירוסין, ואח"כ קורא המברך הכתובה וב' עדים החותמים בו קורין עמו בנחת ואח"כ שקורין הכתובה מוסרין הכתובה ליד הכלה ואז מברכין ברכת נישואין. ולוקחין בו קרוזין פתוחים כמו לאלמנה לברכת אירוסין ונישואין ואחר ברכת אירוסין יתן ליד החתן כוס של ברכת אירוסין ויזרוק אותו לפניו וידרוס עליו ברגלו וישבור אותו אך שופכין את היין מן הכוס טרם שיתנו הכוס ליד החתן, וכן נוהגים לזרוק תרנגול וגם תרנגולת מעל ראש החתן וכלה למעלה מן החופה אחר ברכת נשואין..."

בסימן קי"ד באותו ספר מספר ר' משה מינץ: "עובדא בא לידינו בהיותי גר פה פוזנא בשנת רכ"ל לפ"ק שמוהר"י מרגליות ש"ו הדר בעיר ליק"ו סדר גט באתרא דידיו שהבעל היה היה שם אכלו ועשה שליח להוליך גט לאשתו, והאשה היתה עמנו פה בפוזנא, וכאשר הביא השליח את הגט... דקדקנו ומצאנו וראינו שחסר בה רשימה... חזרנו השליח ריקם ולא ניתן הגט ואחר כך בעצמו ויתן הגט לאשה מידו לידה...

ר' אפרים בן יואב מזכיר בהקדמה לטופס המועתק על ידו מספר "שבלי הלקט" מאת רבי צדקיהו הרופא, יהודי פולני בשם ר' מרדכי שאלתיאל ישראל. ספר "שבלי הלקט" היה מונח בכ"י מאות בשנים והופיע בדפוס רק בשנת 1886 ע"י ר' שלמה בובר מלמברג. הטופס הנ"ל שבכ"י הועתק בשנת רס"א (1—1500) בשביל החכם והגביר ר' משה נסים יזיי"א בנו של ר' מרדכי שאלתיאל ישראל מפולין. המעתיק ר' אפרים בן יואב כותב בהקדמתו: "אני אפרים בן יואב ע"ה איש מודינא כתבתי זה ספר הנקרא "שבלי לקט" להנעלה והנשיא הנכבד החכם כמ"ד משה נסים יזיי"א, בן המפואר והמרומם והשלם כמ"ר מרדכי שאלתיאל ישראל איש פולנייא, והיתה השלמתו בחודש אלול שנת רס"א".

במאה הט"ז

רבי חיים ברבי בצלאל (נולד בפויזן בשנת 1530, נפטר בפרידברג בשנת 1588) כותב בספר "וויכוח מים חיים"[34] על יהודים בפולין כדברים הבאים: "במדינת הרב (הרמ"א) ידוע, שת"ל עם ה' אינו בזוי ושסוי כ"ב כמו בארצות אלו, וכל גוי הבא ברחוב היהודים אימת הציבור עליו וירא לעשות נבלה בישראל".

דוקטור רבי יוסף הכהן (נולד באוויניון בשנת 1496, נפטר בשנת 1580) כותב בספר "עמק הבכא" על הרדיפות על יהודים בזמנו ובין היתר על יהודים

בפולין במאה הט״ז[35] ״וימת אויגוסטוס מלך פולוניאה ובנים לא היו לו, ויבחרו השרים באינריקו* בן אינריקו מלך צרפת וימליכוהו עליהם, ולא היה לבבו שלם עם היהודים ויאמר בלבו: וקרבו הימים ואתחזק במלכות ואדברה מִשפטי אתם; ועצת ד׳ היא תקום. ובשנת של״ד וחמשת אלפים היא שנת תקע״ד ואלף צכ״ט מאייו וימת באכלו בן אינריקו מלך צרפת ובנים לא היו לו וישאר המלכות לאחיו המולך בפולוניאה בעת ההיא, וישמע אנריקו כי מת אחיו וכי לו משפט המלוכה במלכות הגדול ההיא, ויבך על אחיו ימים אחרים. ויעברו ימי בכיתו ואמר בלבו לברוח באישון לילה ואפילה עד יעבור את ארץ פולוניאה ולא גלה סודו לשום אדם בעולם. ויהי היום ויכן לו הכנה רבה אל הדרך אשר חשב, ויהי בחצי הלילה וינס הוא ועבדיו על סוסים דרך הפוסטה ולא נודע הדבר עד יום המחרת וישכימו אנשי פולוניאה והנה המלך איננו כי ברח לו דרך ויאינה ושרי פולוניאה בשמעם ויתעצבו השרים מאד כי נבלה עשה על אשר נחבא לברוח ולגנב את לבבם, וליהודים היתה שמחה וששון זו תורה כצאתו, כי ידעו את לבבו ויתנו תודה למלך מלכי המלכים ברוך הוא. אז יחלק העם שרי פולוניאה לשנים, חצים אחרי מקשימיליאנו דוכוס אסטריאה להמליכו, וחצים אחרי שטפאנוס באטיר מן טראנסילוניאה להמליכו. ויעש מקסימיליאנו גם רכב גם פרשים ויקרב את מחנהו עד קרוב אל קראקא הבירה, כי היא עיר המלוכה ויצא אליו הסופר הגדול בחיל גדול וביד חזקה וַיניסהו מן העיר וימליכו את סטיפאנוס עליהם למלך וישב על כסא המלכים, ויבאו כל שרי המלוכה וישתחוו ארצה, גם היהודים השתחוו לפניו ויאמרו: יחי אדוננו המלך! ויכרות להם ברית, ודנציקה עיר גדולה על שפת הים וגם היא למלכות פולוניאה תחשב; ויבזוהו שם ולא קבלוהו עליהם למלך, כי אמרו: מה יושיענו זה? ויעש סטיפאנוס חיל ויצר עליהם וישיבם תחת ממשלתו על כורחם שלא בטובתם. ויעש עוד גם חיל גם פרשים מחנה כבד מאד, וילחם עם דוכוס מוסקוביאה היוני צורר היהודים ויכניעהו וילכוד את עיר המלוכה אשר לו ויגדל עד מאד מכל המלכים אשר לפניו...״

ר׳ נפתלי טרויש (נפטר בפראנקפורט במחצית הראשונה של המאה הט״ז) מביא בספרו ״דקדוק תפלה״ את המכתב שכתב לו בנו ר׳ אליעזר מקרקוב בדבר שלמה מולכו ודוד הראובני. הוא כותב: ״שנת רצ״א בא אלי מכתב מבני יקירי הר׳ אליעזר טרויש אשר העתיק כתבי קודש הובאו מקאפו (תיאודוסיה) לקהלת בודקו ומשם קראקוב אשר בני דר שם...״

* אנרי מואלוא.

רבי משה טראני מספר בספרו "שו"ת מבי"ט"[36] על יהודי בשם מאיר אשכנזי שגויים הביאוהו בשבי ממצרים לגואה. מוצאו היה מקאפו שבקרים. ר' אליהו בר' נחמיה הישיש נשבע ביהדותו באמיתות ספורו על מאיר אשכנזי. בין היתר סיפר מאיר אשכנזי כדברים הללו: "שהוא (מאיר אשכנזי) נעשה שליח ממלך טאטאר למלך קראקא ט"ז יום לחודש תמוז שנת שכ"ז..." (1567).

רבי יעקב סורי'זינה כה"ץ איש קאשטילץ (חי באמצע המאה הי"ז) כותב במכתבו אל הגאון והרופא המפורסם רבי שמואל קוז"אני על המחלוקת בין רבני קאנדיה וקאשטאנדינע (קונסנטינופול) בנוגע לעינייני ניקור־הבשר.[37]

ובין היתר מזכיר את יהודי פולין: "כן מצאנו הלכה למעשה למ"י האלוף בהר"ר צבי ז"ל מקראקא הוא האיש אשר חבר ההגהות סביבות דיני השחיטות ובדיקות של מהר"י ווייל"א, אשר למדתי ממנו דיני הניקור ומלאכת הניקור... בריאה אחת... והכשיר הגאון רבי משה איסרלין ז"ל וכל הבודקים הסכימו עמו והוא הטריף... וסוף דבריו... והודה לי הגאון מוהר"ר משה איסרלין ז"ל עם כל הבודקים ואל יעלה על דעתיכם שהקצבים והבודקים מקראקא המה הדיוטים ועמי הארץ ושאין בידיהם רק מצוות אנשים מלומדה ולא יותר. זה אינו. אדרבא, גלוי הוא ומפורסם לכל מי שהיה בק"ק ההוא שכל הקצבים ומנקרי הבשר המה רבנים, חכמים, יודעים ספר, מלומדים במלחמתה של תורה, שכן המנהג עוד בכל ארץ... פוליניאה ורוסיאיה לבלתי למנות שוחטים ובודקים וקצבים כי אם בעלי תורה ויראי ה'..."

פרק ז'

ידיעות על יהודים בליטא ותוספות לפרקים הקודמים

רבי ישראל מברונא בספרו "שאלות ותשובות" כותב: "על דבר אשה אחת שישבה עגונה י"ב שנים כי לא ידעה מה היה לבעלה, שהרחיק ממנה נדוד. ועתה מקרוב בא אחד ושמו רבי טוביה בן רבי אברהם והעיד בפני בית־דין איך שהיה בארץ ליטוא... ונתאכסן שם בבית אחד ושמו דוד ש"ץ"...

בתשובה אחרת כותב ר' ישראל מברין: "וידוע דלא שכיחי לאנשי בני ברית מאשכנז לארץ ליטע[2] (אין זה דבר שכיח שיהודים יהגרו מאשכנז לליטא)".

לפרק א'

יש להוסיף את דעתו של צונץ[3] המסתמך על קרוסהאר וקאסל, מדוע מציינים את ארצות הסלאבים בשם "כנען". הוא מסביר כי העמים הסלאבים מכנים עצמם בשם "קניאז" ויש בזה דמיון פוניטי ל"כנען".

לפרק ב׳

ר׳ בצלאל אשכנזי (נולד בירושלים 1520, נפטר 1589 כותב ב״שאלות ותשובות״ שלו[4] על רבי אשר, מחבר של ספר הרא״ש כדברים הבאים: ״הוא היה רבן של גלות הזה אשר מכנענים עד צרפת וספרד ורוב הגולה קבלוהו לרב עליהם״.

1. שאלות ותשובות מהר״י מברונא, סימן כ״ה.
2. שם. סימן ע״ג.
3. ב״עיר הצדק״ הוספה עמוד 6 והערה.
4. סימן כ״ב.

הגהות, מובאות והערות

לפרק א׳

1. כ״א ״אוצר מסעות״, אייזנשטט ע׳ 18.
2. מסעות ר׳ בנימין, כ״ו.
3. מבוא לראד״ן ד׳ הערה ה׳.
4. ד״ר ברוצקוס במאמרו ״די ערשטע ידיעות וועגן יידן אין פוילן״ (היסטאריש שריפטן, כרך 1 הערה 46) שוין אבער פריער דערקלערט הרב אלבעק דארט. כותב זאת בשמו אף הקדים לו הרב אלבק.
5. ״אוצר הספרות״ גרבר, 1887, עמ׳ 1, מאמר הנ״ל ״זכרון לישנות״.
6. ר׳ ״תולדות רבי נתן איש רומי״, עמ׳ 36, הערה 18.
7. ר׳ ״כרם חמד״, שנת תר״א ה״ו, צד קס״ה. במבוא של ד״ר קוהוט ל״ערוך השלם״ ז׳ 7.
8. מבוא ל״ערוך השלם״ 7, ערוך השלם חלק ד׳ — כנען.
9. ר׳ ״היסטאריש שריפטן״ כרך 1. הערה 46.
10. ״ערוך השלם״ חלק ד׳, ערך ״כנען״, אלבק מבוא לראב״ן, הערה ה׳.
11. ר׳ ״אוצר הספרות״ א׳, ״זכרון לישנות״ ז׳ 1.

לפרק ב׳

1. ר׳ המכתב בפתיחה ״ספר הכוזרי״.
2. ר׳ דובנוב ״יידישע געשיכטע״, ניו־יארק 1924 ״דער מיטלאלטער, פארגר. 5.
3. ערך ״פרגון״.
4. משנה שבועות פ״ב.
5. דברים ג׳ פסוק ט׳.
6. ר׳ ״תולדות רש״י״ מאת צונץ, נמסר ע״י בלוך ווארשה תרכ״ב ח׳ ע״ב.
7. כנ״ל.
8. שם, דף כ״א ע״ב ד״ה דסהיפא.
9. בודפשט (ארנרייך) תרפ״ד עמ׳ רכ״ח.
10. שם, רכ״ט.
11. בפרק האחרון.
12. ״ש״ במלה העברית ״אשלכוניא״ היא שין שמאלית ונקראת כמו סמך ״סלאוואניא״.
13. בראשית הספר הנ״ל.
14. סוף עובדיה.
15. מכונה גם ״אבן העזר״.
16. שם, סימן ה׳.
17. ראב״ן מס׳ עירובין סימן ת״ג.
18. שם, מסכת שבת, סימן שכ״ז.
19. ראה בחלק הקטן בדפוס ראביה ופירוש רבי חיים נתן דמביצר ״לויות־חן״.
20. דף ט״ו, ע״ב.
21. סוף עובדיה.
22. ״אלמנייא״ הכוונה לגרמניה. וזו טעות. ״כנען״ הכוונה לסקלאביה.

23. "אור זרוע" סימן תרצ"ד.
24. באריכות על כך ר' פרק 6.
25. סימן טר"ז.
26. סימן תרס"ו.
27. סימן ס"ח.
28. שם, סימן פ"ז.
29. שם, סימן ס"ה.
30. שם, סימן פ"ג.
31. ר' הלכות יום־טוב סימן שס"ב, הלכות שבת סימן ע"ח, סימן פ"ד וגומר.
32. שם, סימן שנ"ז.
33. שאלות ותשובות מהר"ם מרוטנבורג, סימן תתפ"ז.
34. תשובות קטנות סימן קי"ז.
35. ר' תולדות רבי נתן מרומא משיר, הערה 18, הוא גורס "האג" במקום "האי" בטקסט.
36. סימן נ"ב.
37. שבועות פרק שני, משנה ז'.
38. ביהם (בעהמען) מוצאים באופן קבוע בספרים מהמאות י"א—י"ג. אין אנו כותבים על ביהם כי אם על רוסיה ופולין. ב"כנען" הכוונה לרוסיה ופולין.

לפרק ג'

1. ראה: שו"ת רמ"א, רש"ל, מהר"ם מלובלין, ב"ה, גאוני בתראי ואחרים.
2. שורש קפ"ד.
3. פאה פ"ו, מ"ד, וגם מגילת איכה.
4. סימן ק"ח.
5. שם, סימן ס"ב.
6. בהקדמה ספרו "מחנות כהונה" על המדרש.
7. ראה: "אוצר הספרות", מאמר של רייפמן רמער, 3 מבוא ל"כלילת יופי" מרבי חיים נתן דמביצר עמ' 18.
8. בענין "ועד ארבע הארצות" ראה: דובנוב ב"ספר היובל לכבוד נחום סוקולוב", במבוא לפנקס "מדינת ליטא" עמ' 13 וגם הערה 1; הרכבי "חדשים גם ישנים" להלק שביעי של גרץ, "האסיף" חלק ששי. ראה גם "האסיף" חלק שני. על פירושה של המלה "רוסיא" ראה: צונץ — "אוצר הספרות" א', "זכרון לראשונים" ז' 1; הרכבי — "חדשים גם ישנים" לחלק חמישי של דברי ימי ישראל לגרץ, תרגום שפ"ר. מכתבו של מ. סטרשון בסוף "קריה נאמנה" לפין: צונץ "עיר צדק", "נחלת עולמים" מרצ"ה חיות ובמבוא לקורות היהודים ברוסיא פוילן וליטא, עמוד 3.

לפרק ד'

1. מלכים א', ו', ז'.
2. רבי יצחק בן דורבאלי מוזכר על־ידי רבי שמחה מוויטרי במחזור וויטרי ועל־ידי רבי צדקיהו הרופא ב"שבלי לקט".
3. נדפס ב"ספר היובל" לכבוד הד"ר גרץ. ראה גם "האסיף" תרמ"ט עמוד 58 ומאמרו

של ד"ר ש. ברנפלד.
4. מחזור וויטרי ע' ב"ח נ'.
5. "חדשים גם ישנים", הרכבי לכרך ד' גרץ בתרגום שפ"ר, עמוד 44, אוצר הספרות 1, זכרון לישנות, הערה ד'.
6. שם, דף יו"ד, ר"ה למישקל טופרי.
9. שאלות ותשובות הראב"ן סימן ח'.
10. שם, סימן ח'.
11. שם, סימן רצ"א.
12. שם, סימן שצ"ר ותנ"ו.
13. שאלות ותשובות סוף הלכות תפלה סימן קי"ג.
14. שם, סימן קי"א.
15. מבוא פון שלמה בובר, ל"שבלי לקט" הערה כ"ג.
16. ראה: צונץ "עיר צדק" והערות, הוספות ותיקונים ז' 3, הערה 2.
17. ראה: "כרם חמד" מ"ז עמוד ס"ט, וצונץ "עיר צדק", הערות עמוד 4.
18. שם, שורש נ"א, סימן ד'.
19. שם, תשובה ע"ד.
20. צונץ "אוצר הספרות" א', "זכרון לישנות" עמ' 2.
22. ראה: "לחם הפנים" חלק ב', הלכות נדרים רכ"ח פל"ו, ראה: סטראשון בהערות לספר "קריה נאמנה" של רשי"פ, הערה י"א.
23. ר' משה תקו וספרו "כתב תמים" כתבנו באריכות בפרק ו'.

לפרק ו'

1. על כך ראה: "מאנאטשריפט" כרך 39 במאמר של אפשטיין; הרכבי "חדשים ישנים" לכרך 4 של גרץ וגם "אוצר ישראל" בערכים המתאימים.
2. תקע"ט דף נ"ב, ע"ב.
3. בפרק כ"ו.
4. בפרק א'.
5. בסוף הספר.
6. ראה: נחלת שד"ל, ובמבוא ל"שבלי הלקט" של בובר, הערה קכ"ב.
7. חידושי הרי"ם, גיטין דף ז'.
8. מחברת ג', עמודים 57—54.
9. על ר' משה ראה: "יער צדק" הערות עמוד 8, ובמכתביהם של הלברשטם וקרנגל שם הגדולים ערך ר' מנחם מווארשה.
10. "אור זרוע", שאלות ותשובות, הלכות תפלה סימן קי"ג.
11. שם, "הלכות עגונה" סימן תרצ"ד.
12. ראה: שו"ת מהר"ם בר' ברוך סימן.
13. שם, סימן תמ"ג.
14. שם, סימן תתס"ד.
15. שם, סימן תתפ"ה.
16. סימן ק"ז.

17. ראה: "שם הגדולים" אזולאי, אות מ' פאראגר' מ"ח, וכן בהערות של קרנגל בשם מנחם ציון.
18. נדפס ווניציה שנת שע"ו, בשם "מנהגים לכל שנה".
19. ראה: "התורה והחיים" גודמן, פ"א, הערה ד'.
20. הלכות גיטין דף פ"ט.
21. כתבים ופסוקים סימן קל"ט.
23. סוף מאמר ג'.
24. בשו"ת מהר', מברונא סימן נ"ד.
25. שם, תשובה נז—נח.
26. שם, תשובה ק"ב.
27. שם, תשובה רס"ה.
29. שם, תשובה רס"ז.
30. שם, סימן י"ג.
31. שם, לא להחליף עם רבי משה מקיוב הראשון שעליו כתבנו. הוא חי במאה הי"ב.
32. ראה: "האשכול" מאת ד"ר גינציק, קרקוב, תרנ"ח במאמר של י. אפשטיין הערה 7.
33. בסוף הספר הנ"ל.
34. כלל ל"ב, דין ט"ו.
35. "עמק הבכא" לרבי יוסף הכהן רופא, קרקוב 1895 עמ' 70—169.
36. חלק ד' סימן ע"ח.
37. לראשונה נדפסה התשובה בסוף ספר "שאלות ותשובות" הרא"ש, ווניציה שס"ז, ומאז בכל הדפוסים של שו"ת הרא"ש.

מפתח המקומות

אוויניון 331
אוטאנאס 165
אוזורקוב 271 275 276
אוטבוצק 11 18 90 96 109 204 205 206
251 252 253 297.
אולם 315
אולקוש 313
אוסטרוב מאזובייצקי 176
אוסטרובצה 281
אוסטריה 279 329 332
אוסטרינה 175
אופוצ'נו 52 57 59 60 61 62
אושביץ 27 32 33 88 124 125 126 128
147
אושיאקוב 70
איטליה 131 300 328
איישישוק 163 174 175
אלבניה 300
אלכסנדר 12 28 29 75 77 79 87 194
253 254 255 261 285 296 297
אלמניה — ר' גרמניה
אמריקה 164 295
אמשינוב 70 71 257
אנגליה 300 301 323
אנופול 142
אניקשטשיי 165
אפט 313
ארכאנגלסק 184
ארפורט 257
ארץ ישראל 164 295 301 321 322 325
אשכנז — ר' גרמניה
אתונה 300

באמברג 330
בבנברג 330
בגדאד 326 327
בודזנטין 31 32
בודפשט 335
בודקו 332
בוהימיה 316 317 319 320 322 327 336
בון 319
בונארקא 155
בזדאני 169
בז'זין 18 270 271
ביאלה 96 253
ביאלה ואקי 169
ביאליסטוק 19 93 173 175 176 178 180
181 182 187 188 189 191 192 300
ביהם — ר' בוהימיה
בינגן 330
בלגיה 299
בלכאטוב 8 53 152 153
בנדין 27 262 290
בראצלאב 77 78 79
ברודניצה 294
ברונא — ר' ברין
בריטניא — ר' אנגליה
ברין (ברינא) 324 325 327 329 337 338
בריסק־דליטא 37 77 325
ברלין 125 298 302 317 321

גארבולין 264
גדיניה 105
גואה 325 333
גולוב 284 285 287 288
גומבין 277 278
גוניונדז 192
גוסטינין 272
גור 75 76 77 78 79 80 81 91 148 194
227 253 261 281 286 295 296
גורז'קאוויץ 85 97
גלובנה 275
גליציה 321
גנייזנו 310
גראייבה 37
גרבאנה 319
גרודזיסק 90 116 209
גרודנה 173 175

גריצה 310
גרמיזא 319
גרמניה 13 41 44 47 86 93 98 122 165
200 204 242 254 255 257 282 298 300
301 302 303 304 315 317 318 319 320
324 326 328 330 333 335

דאנציג 45 158 332
דובז'ין 284 285 286 287 288
דוארט (ע"י לודז') 28
דונאי, נהר 323
דמביצה 157
דמבלין 249 310
דנייפר, נהר 322
דנמרק 299
דרובנין 265 266

האג 320
הולנד 299
הונגריה 162 323 328

וואוור 104 105
וואנוואלניץ (מחוז לובלין) 12
ווארמיישא וורמשא ורמשא — ר' וורמס
וואשא, פרבריה ורחובותיה 9 11 12 13
14 15 16 17 19 21 22 33 34 37 38
42 57 59 69 72 75 77 78 79 82
83 84 86 87 88 89 90 91 92 93 94
95 96 97 99 100 101 102 103 104 105
106 107 108 109 110 111 112 113
114 115 116 117 118 119 120 122
124 129 130 132 133 134 135 136 137
138 139 140 141 142 143 144 145
146 149 159 173 177 178 179 192 194
207 208 209 210 211 216 223 226
227 228 229 232 230 245 249 250 251
279 283 284 290 296 297 303 306
310 312 313 317 328 335 337
אוכוטה 107
באזאר יאנוש 100
בוניפראטרסקה 16
ברודנה 107
ברוקובה 143 ברוקובה 30 : 24 ברוקובה
32 : 87
ברז'סקה 104 105
גז'יבוב 1 : 92 גז'יבוב 10 : 177 גז'יבוב
14 : 91 92
גז'יבובסקה 79 118 177 223
גנשה 121 123 144 145 גנשה 21 : 82
גנשה 24 : 129
גראניצ'נה 117
גרוכוב 137
דזילנה 38 : 89 92
דזיקה 130
וואליצוב 104
וולובה 136
וולה 100 102 104
וולינסקה 37
וילנסקה 136
וורוגיה 141
זאמנהוף 115 144 223
זאמנהוף 19 : 82 133 134 זאמנהוף 19 :
9 זאמנהוף 38 : 144 זאמנהוף 44 : 100
זומבקובסקה (זאמקובסקה) 116 137
ז'לאזנה (הברזל, אייזנגאס) 118 126 208
249
ז'לאזנה 57 : 75
טארגובה 136 142
טארגובה 32 : 137 טארגובה 39 : 105
טארגובה 46 : 137 טארגובה 56 : 137
טווארדה 83
טווארדה 1 : 100, 101 טווארדה 40 : 79
טירנא ע"י פרשבורג 328
טלומאצקיה 4 : 133 טלומאצקיה 5 : 145
יאגיילונסקה 136
כלודנה 87 126 208
כרמליצקה 115
לשנו, לשנה 122 208 249
לשנו 13 : 22 124 לשנו 27 : 131 לשנו
40 : 249 לשנו 84 : 207
מוראנוב 129
מוראנובסקה 14 : 91

מוראנובסקה 30 : 79 82 מוראנובסקה
44 : 79
מיאודובה 208
מיזלש 5 : 82
מילא 104
מילא 9 : 79 80 82 123 מילא 46 : 79
מלאווסקה 4 : 79
נאלבקי (נאלווקי, נלבקים) 83 121 229
נאלבקי 19 : 75 נאלבקי 29 : 124
נובוליפיה 26 : 79 נובוליפיה 31 : 79
נובוליפיה 36 : 82
נובוליפקי 86 115 122
נובוליפקי 68 : 9 10 18
נובי שביאט 130
ניזקה 103 104 105
ניי־פראגה 104
סטאווקי 103 104
סטאווקי 41 : 79 סטאווקי 49 : 79
סמוצ׳ה (סמוטשה) 86
סמוצ׳ה 22 : 89 92
פאדרבסקי, גן 136
פאנסקה 141
פאנסקה 8 : 83 פאנסקה 31 : 83
פוויישליה 140
פוקורנה 129
פז׳בייג 129
פלצוביזנה (פלצוויזנה) 83 107
פראגה, פרבר של וארשא 14 19 24 39
83 86 87 88 100 102 103 104 105
116 124 136 137 138 139 140 141
143 142
פראנצישקנר, פראנציסקני 121 223
פראנצישקנר 3 : 79 פראנצישקנר 26 :
92
צגלאנה 296
קרוביה 136
קרוכמלנה 104
קרולבסקה 177
קרקובסקיה פזדמיאשציי 208
רימרסקה 122
רינקובה, כיכר 208
שווייצטוויירסקה 34 : 18
שיינגה (שנגה) 126 127
שמואלביזנה (שמולאוויזנה, שמוליווי־
נה) 104 106 137
שרפין 6 : 25
תיאטרלנה כיכר 208

וידאווה 29
וויטרי 322 336 337
וויילון 28 47 276 277 310
ווילנה 19 98 121 155 162 163 164 165
166 167 168 169 170 171 172 173 174
175 258
ווילקי 99
ווינה 268 316 319 323 325 327
וויסלא, נהר 21 82 91 138 140 141 142
ווירצבורג 315 330
וולברום 195 196 197
וולוצלאבק 151
וולושצובה ע״י קיילץ 119
וולין 60
וולקוביסק 183 184 188
וונציה ויניציאה 254 325 338
וורונובה 163
וורמס 312 320 321 328
וורקה (וואַרקי) 251 266 279 280 281 282
283 284 296 309
וידומה 269
ויוויסק 165
וירבאליס 164 165
ולוכי 209
ורונקי 310

זאבלוצ׳ה 175
זאלוזין 309
זאמברוב 194
זאמושץ 159 160 161
זארומב קושצייליני 179 180 194
זבולין 310
זגירז׳ 271 272 273 274 275
זדונסקה וולה 18 84 85 97 148—150
זילאנייביץ׳ 184

זכשן 329
זלווה 184 188
ז'ליכוב 36 37 119 310
ז'שה (ליטא) 169

חבש 300
חודאבה 157
חודניצה 181
חנצ'ין 75 77 79 313

טארנוב 156
טודילא 317 319 321 322 326
טולידה 319 324 328
טומאשוב 152 268
טומאשוב — לובלסקי 159
טושין 261
טיקוצין 192
טראני 325 333
טראנסילוניאה 332
טרבלינקה 16 129 206
טרוים 326
טרויקי (טרוקי) 329
טשהרין 78

יארוסלאב 157
יוגוסלביה 303
יוון 300 322 328
יוזפוב, כפר 210 211
יז'יירניצה 185 187
יפאן 131 164
ירושלים 17 76 171 182 325 327 334

כמיאלניק 313

לאדוניה 159
לאנדאן 315
לאנדוי 330
לבוב 30 146 156 161 162 163 285 321
324 329 331
לובאוויץ' 77 78 79
לובאשוב 158
לובלין 17 19 120 132 231 232 237 241
242 244 245 246 248 249 250 269 284
310 313 315 321 336
לודז' 17 31 86 116 130 132 150 151 195
200 224 253 261 291 292 293 297
לויביץ' 116 229
לונדון 298 330
לוצק 329
לוקוב 88 97
לוקישי (לוקישקי) 167 168 170 172
לידה 163 173 330
ליטא 9 19 162 164 171 251 252 315
316 321 329 330 333 336
ליפניה 42 43 73 257 258
ליק"ו 331
למברג — ר' לבוב
לנטשיץ 18 150—152 271

מאיורקא 324
מאליק, כפר 110 111
מאלקין 178
מאצ'ניץ, כפר 46
מאקוב, מאקובה 38 251
מגנצה 319
מודינא 331
מוסקבה 179 180 298
מזריטש 28
מיידאנק 246
מיינץ 315 329 330
מינסק 188
מינסק מאזובייצקי 177
מלאווה 267 268 289 290
מץ 318
מצרים 131 146 325 333

נאסוי 315 330
נארווה (נארוו) 192 211
נובוהרדוק 79
נורבגיה 298
ניו־יורק 12 265 335
נייצ'ין 166

נייטרוב 321
ניפרא — ר׳ דנייפר
ניצה 87
ניקולשבורג 321
נירנברג 273 320

סאן, נהר 157
סובאלק 293 294
סוכצ׳וב 75 77 79 86 228
סולייוב — ר׳ סילב
סוסנוביץ 261 262 263
סוקולקי 176 181
סוריה 131
סטוצק 267
סטז׳אגובו 267 268
סטריקוב 77 273
סטרצב 310
סיאם 131
סיביר 184
סילב 13 49 52 53 54 55 56 57 58 59 60 62 63 64 268
סין 131
סירוצק 255 256
סלומניק 18 200 201 202 203 204
סלונים 183 184 187 188
סלוניקי 325
סלמנקה 328
ספרד 70 113 148 206 251 318 324 334
סקידל 175
סקרניוויץ 72 86 261

עפולה עלית 295

פאביאניץ 18 198 199 200 261
פאדואה 324 329
פאטיליטש 158
פאלניץ 90 227
פאנאר (פונארי) 168 170 172—174
פאראדיז 57 58 59
פארניטשוב 271 275 276
פודברודזשה 166
פודמבייץ 18 152
פוזנאן (פוזן) 31 62 130 310 315 329 330 331
פולטוסק 255
פולין 9 17 19 41 44 47 61 81 85 93 94 95 96 97 98 99 116 129 137 140 147 148 161 184 201 205 209 265 268 269 272 280 285 291 295 296 299 306 309 310 315 316 317 319 320 321 323 325 326 327 328 329 330 331 332 333 335 336
פולנאה 305
פומרן 31
פוסט 319
פוריסוב 266
פיאסצ׳נה 77 79 90 91 264 265
פיאסקי, פרבר של זגירז׳ 271
פיהם — ר׳ ביהם
פייטרקוב — טריבונאלסקי 11 12 13 14 17 19 25 26 41 42 43 44 45 46 47 48 49 50 51 52 53 54 57 59 60 61 64 65 66 67 68 69 70 71 72 73 74 85 116 152 194 256 257 258 259 260 261 268 269 309 310 313
פילב 79 88
פיליץ (פילץ) 18 119 184 198
פיליצה, נהר 270
פינטשיב, פונצ׳ב 99 309
פינסק 181 184 191
פלאוונע 29
פלוטניק 197
פלונסק 85 99 265
פלוצק 32 265
פסאנקי 226 267
פראגה (פראג) בצ׳כוסלובקיה 317 319 321 322 326 327 328
פראגה — ר׳ ווארשא, פרבריה ורחובותיה
פראנקפורט ע״נ מיין 140 315 332
פראשניץ 290 291
פרוז׳אן 176 191
פרוסיה 160
פרושקוב 90 91 110 288

פרידברג 331
פרשבורג 328
פשדבוז׳ 53 99 258 268 269 270 309 310 313
פשיגלוב 52
פשמישל 162 319

צויזמיר 313
צ׳יז׳ב 194
צ׳כיה 299
צ׳כנוב 255 273
צ׳נסטחוב 84 256 310 313
צנצילובקה 281
צפת 325
צרניגוב 323
צרפת 299 318 319 320 322 324 326 328 332 334

קאזאכסטאן 188
קאזימיז׳ 119
קאטוביץ 44
קאלושין 310
קאליש 272 276 310
קאמנסק 53 268
קאמפינוס 17 19 207 210 211 212 213 214 215 216 217 218 219 220 221 222 223 224 225 226 227 228 229 230
קאנדיה 333
קאפה (קאפו — תיאודוסיה) 325 332 333
קארטשוב 251
קאשטאנדינע — ר׳ קונסטנטינופול
קאשטילץ 333
קובנה 164
קוז׳ניץ 36 37 279 306
קוטנא 281
קולביל 266
קולושקי 270
קונסטנטינופול 327 333
קונשטנטינא — ר׳ קונסטנטינופול
קוסוב 187
קוצי 320
קוצק 96 296
קורדובה 319
קטלוניה 327
קיוב (קייב) 315 317 321 322 326 327 329 330 338
קיילץ 11 52 98 119
קלטנו 42
קליפורניה 131
קני 169
קראסנושלץ 37 38
קראקוב 27 42 85 155 156 200 275 309 313 328 329 330 332 333 338
קרומילוב 77 262
קרים 330 333
קרלסרוה 292
קששוביצה 155

ראדום 33 50 57 59
ראדומסק 30 46 75 77 84 261 262 263 264 268 270
ראדון 175
ראדזימין 33 34 75
ראדזין 75 77 258
ראווה 32 33 84 85
ראווה רוסקה 157 158 161
ראספש 53 54 57 310
רגנשבורג 319 322 323 325 326 328
רודניצה 184
רודניק 157
רודקי 192
רוז׳אנו רוזאנה 183 184 187
רוטנברג 320 323 327 328 336
רומא, רומי 318 323 335 336
רומניה 131 162
רומרוג 326
רוסיה 9 19 161 175 181 184 315 316 317 320 321 322 323 324 325 330 333 336
רייגוס 321
ריפין 294
ריקנאטי 312

רמברטוב 90 91

שאדוב 329 330
שאנץ 320
שברשין 313
שדלץ 24 310
שוויאנצאן 165
שטרליין 330
שיביליא 324
שידלב (שידלוב) 309 313
"שיטנה", אחוזה ע"י דובז'ין 286
שימונוב 209 216 230
שירפץ 33
שלזיה 42 43 44 155 257 329

תוגרמה 326 328
תיאודיזיה 329
תימן 319
תל־אביב 12

מפתח השמות

אבן־עזרא אברהם 317 319
ר' אברהם, האדמו"ר מראדומסק 264
אברהם בן דוד הלוי, רבי (ראב"ד הראשון) 325 326
ר' אברהם בר' חייא מרייגושבורגן 323
ר' אברהמ'לה, האדמו"ר מצ'רנוב 273
אדולף מנאסוי, הגמון 315 330
אדלר 27
אדלר אחים 223 224
האדמו"ר מאוטבוצק 96
האדמו"ר מאוסטרובצה 281
האדמו"ר מאלכסנדר 75 77 253 255 285 296 297
האדמו"ר מביאלה 96
האדמו"ר מגוסטינין 272
האדמו"ר מגור 76 81 82 253 295 296
האדמו"ר מוורקה 251 266 282
האדמו"ר מחנצ'ין 11 75 77
האדמו"ר מליובביטש 78
האדמו"ר מסוכטשוב 75 86
האדמו"ר מסטריקוב 77
האדמו"ר מסקרניוויץ 86
האדמו"ר מפוריסוב 266
האדמו"ר מפיאסצ'נה 77 90 91
האדמו"ר מפילב 79
האדמו"ר מפשדבוז' 269 270
האדמו"ר מצ'כנוב 273
האדמו"ר מקולביל 266
האדמו"ר מקוצק 96
האדמו"ר מקרומילוב 77
האדמו"ר מראדומסק 30 75 77 262 263 264
האדמו"ר מראדזימין 75
האדמו"ר מראדזין 75 77 258
אוארסבלד, הקומיסר הגרמני של גיטו ווארשא 129 134 303
אוטלקה שמלקה, רב 87
אויאר משה 282
אויגוסטוס, מלך פולין 332
אונגר לייבל, שוחט 104 107
אופאטושו יוסף 11 310
אוצאפ אברהם 123
אורבך 127
אורבאך הוה 52
אורי אלחנן, האדמו"ר מקולביל 266
"אורקה נאכאלניק", סופר 252
אזולאי 312 338
אייבשיץ ארי' 69
אייבשיץ יהונתן, רבי 310
אייגר עקיבא 285
אייזנשטט 335
אייזנשטאט י. צ. 304
אימבר שמואל יעקב 285
איסרלין ישראל, רבי 328

איסרלין משה, רבי 333
איצא מצערניגוב 323
איצקוביץ׳ זקן 70
אלבק, רב 317 335
אלטר משה בצלאל — ר׳ אלתר משה בצלאל
אליהו בר׳ נחמיה 325 333
אליעזר בן יואל הלוי 316 319 335
אליעזר בן נתן, 316 319 322 323 335 337
אליעזר מביהם 328
אליעזר מגרמיזא 319
אליקום הלוי 320
אלכסנדר הראשון, צאר 257
אלכסנדר השני, צאר 96
אלכסנדר, נסיך מליטא 330
אלכסנדרוביץ׳ פישל 261
אלעזר זיסקינד 202
אלתר אברהם מרדכי, האדמו״ר מגור 295
אלתר איטשה מאיר, רבי 296
אלתר אריה ליב, בעל ה״שפה אמת״, רבי 295
ר׳ אלתר ישראל, האדמו״ר מגור 76
אלתר משה בצלאל, אחיו של האדמו״ר מגור 81 82
אנגלארד אברהם בר 54
אנסקי ש. 311
אסתר בת צבי 202
אפאלוויטש בריש־יעקב 270
אפרים בן יואב 331
אפרים פילש בן מלכה 204
אפשטיין 337 338
אפשטיין, מהנדס 48
אפשטיין, צייר 65
אריה צבי עילאה — ר׳ כ״ץ יהודה
אר״י 254
ארנסט יעקל, 262
ארנרייך 335
ארפע קלמן 287
אשכנזי בצלאל 334
אשר בן יחיאל 120 324 334 338
אשר למל בן רויה 203
אשר, רבי 324
באטורי שטפאנוס 332
באנעט יעקב, שו״ב 104
באַנק 223
בארדט 127
בארנבוים 124
בובר שלמה 331 337
בוכמן מאיר 79
״בולק״, מנהל עבודה במחנה נשים בלובלין 237 239 240 243
בומבורגיו דניאל 254
בורנשטיין, שופט 51 52
בורנשטיין, האדמו״ר 86
ב״ח 17 315
ביגוסלאווסקי נתנאל 289
בית יוסף 24
בלאווג 286
בלאס 251
בלוך 317 335
בלומשטיין לייזר 65
בלעך דוד, רב 28
בנימין מטודילא 317 319 321 322 326 335
בעל הטורים — ר׳ יעקב בן אשר
בעש״ט 305
בצלאל 202
ברגסון 137
ברודט 231 232
ברויטמן 141
ברוצקוס, ד״ר 317 335
הגאון בעל ״ברית אברהם״ 194
ברלינר יעקב 26 27 41 42 43 72
ברנפלד ש., ד״ר 337
ברק, בנו של שמואל זביטקובר 137
גאליצקי 256
גאמאלינסק משה 64
גאנדז 127
גאנצווייך 124 126
גאנשר 127
גדומסקי, ראש עירית אוטבוצק 205
גדליהו יחיא, רבי 321
גודמן 317 338

גוטליב דוד 275
גוטשכטר, רב 86
גולד 229
גולדברג 164
גולדברג גרשון 278
גולדברג הירש לייזר, שו"ב 104
גולדברג פישל, שו"ב 104 107
גולדברג שלמה 252
גולדמן 89
גולדמן יצחק מגדל 266 267
גולדפרב מוטל 79
גולדשטיין דוד 256
גונשר, ד"ר 36 37
גונשר יוסף בנימין 286
גורביץ 205
גורפינקל אברהם 286
גורפינקל מנדל, שוחט 286
גז'יוואטש נתן 10
גיטרמן 145 146
גינזבורג שאול 284
גינציג, ד"ר 338
גלאזר יעקב אריה, ראב"ד 11 12 43 257
גליקסון הירש'לה 77
גליקסזון ישעיהו 37 38
גמליאל בן יחייא, רבי 303
גנס 171
"דער געלער מרדכי" 262
גראבר דוד 10
גרבר 335
גרויבארד, רב 290
גרוכליצר — ר' גולדשטיין דוד
גרוסברג 68
גרוסווירט שלמה, שו"ב 104
גרייאר שמאי 237 238 248
גרייבר, רופא 225 227
גרינבוים 151 152
גרינוואלד 130
גרינפלד דויד 82
גרניאביטש 123
גרץ 316 336 337
גרשון מאור הגולה 316 318

דובוסט (דוב), גנרל צרפתי 257
דובנוב 335 336
דוד בן לאה 202 203
דוד בן רבה של בז'זין 272
דוד שכנא 203
דורה, ממחנה נשים בלובלין 244
דזיאלדוב 287
די"ץ, מנהל מחנה עבודה 206
דמביצר חיים נתן, רבי 335 336
דניאל 303
דנציגר יחיאל, האדמו"ר מאלכסנדר 194 253 254 285 296
דנציגר יצחק מ., האדמו"ר מאלכסנדר ר' 253 255 296 297
דרויאנוב 311
דרקסל, ראש העיר בפייטרקוב 26

האגען 92
האוקע נובאק 276
האקמאן, קומוניסט יהודי בזאמושץ 161
הארן הייגריך, מפייטרקוב 65
הוברבנד שמעון, רב 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 86 87 114 145 207
הוברמן 124 125
הוכמן מוטל 28 29 254
הולצברג שמחה 9
הופשטיין ישראל, המגיד מקוז'ניץ 279 306
הורביץ שמואל הלוי, הרבי מחנצ'ין 11
הורוויץ עזריאל, רבה של לובלין 269
"היהודי הקדוש" — ר' רבינוביץ יעקב יצחק
היטלר 61 151 298 299 300 301 302 303 304 305
היילה סלסיה, קיסר אתיופיה 300
היינזאם 317
הינגס 168
הירש, רב 273
הירשברג פישל 151 152
הירשלה, דיין 79
הלברשטם 337
הלר יום־טוב, רבי 321

הלר יחיאל 294
המן 148
הנובר נתן נטע 309
הס 301
הראובני דוד 332
הרכבי אליהו, ד"ר 316 336 337
הרשקוביץ' נטע, רב 73
זארשאבסקי שמעון 47 50 51 52 72 74
וואקס חיים אלעזר 258
וויטקנכט, גרמני 281
וויינברג 252
וויינגרטן 27
וויינטרוב 88
וויס אנשיל 85
וויסהוף אברהם 25 26
וילנברג, פרופיסור, צייר 256
וישניא 80
וורשילוב 180
וורשוור נפתלי 37
ויגעלניק אברהם 87
ויליקובסקי, עו"ד 226 227
וילדר 59
וינוגראד, חזן 292
ויסהוף 69
וישגרודזקי 151
ורזשיצקי יאנקל 49

זאכס 48 50
זאלונטש פנחס 270
זאליקובסקי אלעזר 287
זביטקובר שמואל 137
זויאר 27
זוסמן 273
זיגלמן 72
זיידנצווייג משה מרדכי, שו"ב 104
זילברברג, שו"ב 104 107 109
זילברברג, חזן 286
זילברברג נחום אליהו 148 149
זילברשטיין יעקב 14 19 24 86 124 126
127 136 138 139 140 141 142
זילברשטיין, עו"ד 72
זילברשץ 68
זינגר 312
זיסהולץ יחיאל 286
זיסקינד 68
זכותא אברהם, רבי 328
זליגמן, ר' 330
זליכובסקי שלמה 149
זלמנוביץ' משה חיים 70

חבר אייזיק 294
"החוזה" מלובלין 269
חיים ברבי בצלאל, רבי 331
חיים חייקל, ר' 266
חיים מבריסק 37 77
חיים 197
חנה אשת ר' דוד 272
חנוך — הניך, האדמו"ר מאלכסנדר 253
254 296
חסדאי 317 318
חת"ם סופר 23

טוביה בן רבי אברהם, רבי 333
טוגנדהולד, צנזור 96
טויב, רב 285
טויבה זיסל, 123 124
טופר, טאלא 247
טיל 65
טיקוצינסקי 82
טמקין משה 85
טנגבאום רוזה 247
טנגבוים 127
טנגברג ז. 26 72
טקל 116
טרוויש 318
טרויש אליעזר 332
טרויש נפתלי, רבי 332
טרונק יהושע'לה, רב 281
טרוצקי 168
טרוקנהיים 83
טרייסטמן, רב 86
טשערנע 270

יאלוביץ׳ 65
יאנואר חיים 287
יאנובסקי דיין 283
יאשונסקי 171
יבלונסקי 251 252
יהודה, רבי 325
יהודה החסיד 319 323
יהונתן, רבי 324
יודקאווסקי 121
יוזל, ר׳ 78
יונתן בן עוזיאל 305
יוסילביץ׳ ברק 95
יוסף הכהן רופא, רבי 331 338
יוסף, מר 318
יוסף קולון, רבי 321 324
יוסקוביץ׳ 54
יחיאל־מאיר, האדמו״ר מגוסטינין 272
יחימוביץ׳ נחום 149
יעלסקי ישראל, ד״ר 292
יעקב אהרן רב 254
יעקב בן אשר, ר׳ 324
יעקב בר׳ מאיר תם 326
יעקב בר׳ מרדכי 322
יעקב יוסף 202
יעקב יוסף מפולנאה, רבי 305
יעקב מולין, רבי 328
יעקב־משה 329
יעקב סוריז׳ינה, רבי 333
יעקב, אחיו של ר׳ אברהם בר׳ חייא מריי־גושבורגן 323
יעקל דיין — ר׳ גלאזר יעקב אריה
יצחק אייזיק מטירנא, רבי 328
יצחק בן דורבאלי, רבי 321 322 326 336
יצחק, האדמו״ר 281 284
יצחק בר׳ יעקב, הרב 322
יצחק־מאיר, אדמו״ר 253 295 337
יצחק מווינה, רבי 316 319 323 325 327
ישעיה׳לה, האדמו״ר מפשדבוז׳ 269 270
ישראל־יצחק, האדמו״ר מאלכסנדר ר׳ 253 255 285
ישראל ברונא (ברין), ר׳ 324 327 328 329 333 334

כארצ׳בסקי, כומר מדובז׳ין 285 287
כהנא שלמה דויד, רב 86 121
כלופיצקי מרדכי 270
כמוירה 277
כנגוביץ 201
כ״ץ 259
כץ אברהם, פרופ׳ 9
כ״ץ בנציון 316
כ״ץ יהודה, בעל התואר „אריה צבי עילאה״ 259
כץ יוסף 296
כץ נפתלי, מלנטשיץ 151
כשר 127

לאו, רב 11 258
לבל בינם 296
לעבל בינים 65
לובלסקי 283
לווין אברהם 16
לווין אברהם לייביש 254
לוין לעמל 287
לוין, רב, ד״ר 30
לוריא משה בצלאל, בעל ״נהור שרגא״ ו״כובע ישועה״ 294
ליבר 127
ליברמן 247
״ליז — פולק״ 329
ליטמן חיים 151
ליטמנוביטש 26
לייוויק 312
ליינר גרשון הניך 258
ליכטנבוים 127
ליכטנשטיין 227
ליכטנשטיין ישראל 10
ליפסקי שלמה יוסף 287
ליפשיץ משולם 85 116
ליפשיץ, רב 86
למברג, ד״ר 149 150

לסקובסקי אליהו, רב 28

מאיר אשכנזי 325 333
מאיר ברבי ברוך 320 323 327 328 336
מאיר יחיאל, שוחט 203
מאיר שלמה 203
מאירל'ס מנדל 136
מארוקו אברהם מרדכי 29
מאריאן — ר' קנרשטיין מנחם
מבי"ט — ר' משה מטראני, רבי
המגיד מקוז'ניץ — ר' הופשטיין ישראל
מגנצא בנימין 294
מהר"י מברונא — ר' ישראל מברין, ר'
מהרי"ק — ר' יוסף קולון, רבי
מהר"ל 81
מהר"ם בר' ברוך 326 327 337
מהר"ם מלובלין 17 120 315 336
מהר"ם מרוטנברג — ר' מאיר ברבי ברוך, רבי
מהר"ש — ר' שמשון משאנץ, רבי
המהרש"ל 17 315 316 321
מולוטוב 180
מולכו שלמה 332
מונטשיק ישכר, שו"ב 104 107
מוסוליני 302
מורפינקל 247
מושקאט ישעיה'לה 77 266
מושקוביץ' 151
מושקוביץ' יעקב 151
מזשוריק יעקב 259
מחמט 330
"מחנה ישראל" 295
מייזל אליהו חיים, רב 291 292
מייזנר מיכאל 79
מיימון מאיר 82
מיינינגר 237 238
מיכלזון 68 258
מילהויזן ליפמאן, רבי 328
מילר ישראל 286
מילר ישראל 287
מינץ יהודה 329
מינץ משה, רבי 315 316 325 330 331
מלמד מאיר 203
מלניק 124
מן, רבי 330
מנדל, אופה 206
מנחם מוורמשא, רבי 312 328 337
מנחם מריקנאטי, רבי 312 328
מקסימיליאנו דוכוס 332
מרגליות 331
מרגליות יצחק דויד 83 84
מרדכי 148
מרדכי בן הלל 320
מרדכי, הגאון 328
מרדכי זאב 202
מרדכי־מנדל 257
מרדכי שאלתיאל ישראל 331
"מרים הצהובה", גבאית 70
מרים חי' בת מלכה רבקה 202
מרמלשטיין 270
משה, איש שירפץ 33
משה, המקובל רבי 305
משה בר' חסדאי 327
משה בר' אשר 329
משה מטראני, רבי 325 333
משה ברבי יעקב מקיוב, רבי 315 329 330
משה בר' יצחק מבריטניא, ר' 323
משה בן נחמן, רבנו 325 327
משה נחמן חיים הלוי 251
משה נסים יזי"א, ר' 331
משה בן ציון בן אסתר 202
משה מקוצי, רבי 320
משה מקיוב (הראשון) 326 327 338
משה מקיוב השני — ר' משה ברבי יעקב מקיוב, רבי
משמש איציק 286

נאפוליון 269
נובאקובסקי, ד"ר 140
נודלמן ברוך אשר 70
נחמן הרשע 329
נחמן מבראצלאב, רבי 78

נייאר שמחה — קלמן 262
נייראייב 183
ניישטאט מ. 11
ניסן 329
ניסנבוים 281
ניסנבוים חיים־דוד 282
ניסנבוים יעקב 282
ניסנבוים שמואל 282
ניסנהולץ 227
ניקולאי הראשון, צאר 96
נפתלי, הגאון רבי 321
נתן, תלמידו של רבי נחמן מבראצלאב 78
נתן בעל המחבר של ספר "הערוך", ר' 317 318
נתן מרומא, רבי 335 336
נתן־נטע, רב 256 259

סאלאנטר ישראל 78
סגל, רב 86
סובייסקי יאן, מלך פולין 256
סוימיל 320
סוכאטין, ד"ר 92
סוכאצ'בסקי 72
סוכאצ'בסקי יצחק אהרן 70
סולומון מרדכי 287
סוקולוב נחום 336
סורצקי 137
סטאלין 180 183 303
סטארובינסקי פ. 145
סטללה 193
סטראשון 316 336 337
סיניי 68
סלאפקובה צלינה 114
ספירשטיין חנן־מנדל, מנכבדי דובז'ין 287
סקלאדקובסקי 43 265 291
סרבניצקי אלימלך, דיין 264
סרדינר 83

עובדיה 319
עולית, סבל 65
עמדין יעקב, רבי 310 312
פאסקוויטש 96
פאצאנובסקי 42
פארזנצ'בסקי אליעזר 151
פארלעגער, בריש — ר' פילגר בריש
פוזנאנטר משה 286
פוזננסקי ישראל קלמן 291
פולאק יעקב 329
פומרנץ אסתר 244
פוקאץ' ישעי' 71 73
פטר השני, מלך יוגוסלביה 303
פיוטרקובסקי יצחק מאיר, 267
פייבוש ב"ר נתן פייטל מווין 268
פייטרוקובר הירשל 259
פיינר אנטשל 50
פיינשטיין 140
פייקארסקי אברהם 123 124
פילגר בריש 82 91
פינקלמן 224
פינקוסביץ, 41 72
פינקרט 39
פיש, שוחט 106
פישל אפרים 259
פלאסקיעוויץ — ר' שפיץ שמחה
פלדמן 130
פלוטקין, ד"ר 244
פלוסברג 286
פליפ אברהם, רבי 325
פליקר 188
פני יהושע 17
פראגער ישעיה'לה ר' — ר' מושקאט ישעיה'לה
פראמניצקי יחיאל מאיר 65
פראנק יעקב 259 269
פראנקו, גנרל 299 300
פראשקר פרץ 70 257
פרויען הירש'ל, שו"ב 101
פרומיט 65
פרוסט חנה 202
פריבס 127
פריד, אינז' 171
פרידה 247

פרידלנדר דוד, אמן 73 257
פרידמן אביגדור 24 139
פרידמן ז. 145
פריזיצקי אליהו 290
פרייגד 27
פרישמן דויד 272
פרליס, ד"ר 321
פרנס, ד"ר 30 31
פרנקל 68
פרנקל 286
פרנקל ידידיה, רב 9
פשטיצקי שמעון 52
פשיבארסקי צדיק 54
פתחיה מרגנשבורג 322 325 326

צבי בן צבי 202
צבי הירש, בעל "תפארת שמואל", רבי 296
צבי' בת מרים 202
צדקיהו בר' אברהם הרופא, רבי 323 331 336
צודקוביץ' 286
צ'ורני 52
ציגלר מרדכי זאב 200 201
צ'רטוריסקי, נסיך 306
צ'רניאקוב 129

ק..., האדמור מסקרניוויץ 86
קאהן 26
קאהן יחזקאל 263
קאלינר יוסף, שו"ב 104
קאמיאן 127
קאמינסקי ד. 64
קאמלוט אלימלך 281
קאן 141
קאן עוזר 286
קאסל 333
קאפולש דוד 325
קאפיסטראנה יאן 330
קאצ'קה דוד 67
קאצ'קה שלמה 73
קדישזון 121
קובילאנסקי 92
קוהוט, ד"ר 317 335
קוואפיש 195
קוז'אני שמואל, רבי 333
קוך 29 254
קון 145
קון, רופא 225 228
קוסמאל 281 282
קורניצר עקיבא, רבי 27
קורניצר, רב 27
קורצ'אק יאנוש 131 132
קירכהיים 327
קלונימוס 323
קליינמן ישעיהו 270
קליינמן מרדכי 270
קליש 204
קלמישל 64
קלמן, סבל 223 224
קלמנוביץ', ראש הישיבה 252
קלפפיש זלמן, שו"ב 104 105
קמינר ברוך, שו"ב 104
קמינר יצחק מאיר, ר' 33 34
קמינר משולם 90 91
קנרשטיין מנחם 124 125 126 127 128
קפלן, מיילדת 237 238 244 247 248
קצנלסון יצחק 149
קראן שמעון 294
קרוכמאל מנחם־מנדל, רבי 321
קרונשטאדט 291
קרוסהאר 333
קרייטמאן יעקל 53 63
קרישטל, שוטר יהודי 151 152
קרל, 82
קרנגל 337 338
קרקובסקי ה. ל. 26

ר'אב"ד — ר' אברהם בן דוד הלוי, רבי
ראבי"ה — ר' אליעזר בן יואל הלוי, ר'
ראב"ן — ר' אליעזר בן נתן, ר'

ראד"ן 335
ראובן, רבי 324
ראס פנחס 79
רא"ש — ר' אשר בן יחיאל, רבנו
"ראש הברזל" — ר' הורוויץ עזריאל, ר'
ראשקלט 247
רב האי גאון 328
רבינוביץ', אדמו"ר 262
רבינוביץ' יעקב יצחק ("היהודי הקדוש")
269
רבינוביץ' יעקב צבי, אדמו"ר 266
רבינוביץ' יצחק מרדכי, רב 29 30
רבינוביץ שלמה, אדמו"ר 30 263 264
רבנו תם — ר' יעקב בר' מאיר תם, ר'
רדוניצקי 252
רדליך — ר' רנדליך
רד"ק (דוד קמחי) 317 319
רובינשטיין, צייר 124
רובינשטיין 303
רובינשטיין רב 285
רוגוז'ניצקי, רב 145 146
רוזן 145 146
רוזן מוט'ל 283
רוזנבוים 125 126
רוזנבלאט 262
רוזנברג פייבל 255
רוזנוואלד מ. ד. 64
רוזנטאל 72
רוזנמן, ד"ר 189 190
רוזנפרב לייבל 89
רוטנברג יצחק מאיר 75
רוטנברג מנדלה 194
רויזה 248 249
רויזנפיק 126
רוסקין, דיין ממזריטש 28
ריב"א 323
רזאשאק 262
ריבקינד 311
ריזנפלד, רוקח 287
רייזל בת צבי' 202
רייכמאן 65
רייכמאן 72
ריין 24
רייזדורף 251
רייפמן 336
רי"ל 325
רי"ם — ר' יצחק מאיר, אדמו"ר
רינגלבלום עמנואל, ד"ר 9 10 12 13 14
15 16 17 19 20 21 114 145 207 295
315
רמ"א 17 95 315 316 331 336
רמב"ם 23 146 303 319
רמב"ן — ר' רבינו משה בן נחמן
רנדליך 124 125 126
רספורט 32
רספורט מאיר 82 87
רספורט שבתי, מורה־הוראה 27
רפופורט שלמה לייב 317
רש"י (ר' שלמה יצחקי) 24 316 317 318
335
רש"ל 336

שאול מר 318
שאול, רב 259 269
שאול, רבי 310
שארית יוסף 17 315
שבתי חזן 323
שד"ל 337
שולמן 175
שור, פרופ' 98
שטטין 287
שטייאר א. 86 87
שטרן א. 140
שטרנפלד ברוך קלונימוס קלמיש הורביץ,
רבי 194 195 196
שטרנפלד יוסף, רב 87
שיין 261
שיינפלד א. 73
שיירדזקי הניך, 204 205 206
שיפר י., ד"ר 12 17 278 311 315 317
שכטר, מנהיגה של בודזנטין 31
שכטר אפרים 31 32

שכנא מלובלין, רבי 120
שלום צבי רב 272 273
שלזינגר יחיאל 27 263
שליבקוביץ׳ נח, שוטר 151 152
שליכט 205
שלמה בן הנדל 203
שלמה זלמן אב״ד 284
שלמה מאיר 203
שמואל בן עלי, גאון 326 327
שמואל בן קרנדל 203
שמואל, אדמו״ר 253 255
שמואל, שוחט 63
שמואל מאיר בן תמר 202
שמואל, רבי 324
שמחה 329
שמחה בונים, אדמו״ר 251
שמחה מוויטרי, רבי 322 336
״שמחה״ — ר׳ שפיץ, שמחה
שמיגה יצחק־יעקב 286
שמלקיש יצחק, רב 312
שמשון משאנץ, רבי 320
שמשון, קצב 106 108
שפטיצקי, מטרופוליט 30
שפיגל יעקב 151
שפיץ שמחה 106 107 108
שפירא 27
שפירא, רב 312
שפירא דוד, רב 19
שפירא יצחק, אדמו״ר 90 91
שפרה 329
שפרינגר 151
שפרינץ דוד מדלי, ר׳ 328
שפרינצ׳ס לאה 136
ש״ץ דוד 333
שרבי שלום, רבי 254
שרה 202
שרמפף, ד״ר 89 92

תמר 202
תמר׳ל 279
תקן משה, ר׳ 325 327 337

תוכן העניינים

הקדמה	9
שמעון הוברבאנד	11
מחיבורי הרב ש. הוברבאנד	21
קידוש השם	23
צער יחיד	35
חוויות המלחמה של יהודי	41
מן החיים הדתיים בימי המלחמה	75
האשה היהודיה בשנות המלחמה	114
התוצאות העגומות של גזירת הפרוות	118
סחיטת כספים מיהודים על ידי יהודים	120
כרוניקת ווארשה	129
חורבן הקהילות בשטחים הכבושים	155
מחנה העבודה קאמפינוס	207
מחנה העבודה לנשים	231
חורבנם של בתי כנסת, בתי מדרש ובתי קברות	251
רבני פולין ואדמו"ריה בעת המלחמה	295
פולקלור לעת מלחמה	298
הצלת שרידי אוצרות תרבות יהודיים בפולין	309
מקורות לתולדות ישראל	315
מפתח השמות	339

גיטו לודז׳. הפת לשניים (אח ואחות).

בית יתומים בגיטו וארשא

משפחת פושטי יד בגיטו וארשא

ילד פושט־יד בגיטו וארשא

תחנת תזונה עבור ילדים בגיטו וארשא (נובוליפקי 68)

ילדים פושטי יד בגיטו ואר״שא

יהודים סגורים ומסוגרים בגיטו וארשא

תנועה באחד הרחובות של גיטו וארשא

בבית עלמין

ילדים חללי הרעב בגיטו ואַרשא

ארגזים ומיכלים בהם היו טמונים כתבי־יד מארכיון „עונג שבת" (ארכיון רינגלבלום),
ובתוכם כתבי הרב שמעון הוברבנד

גיטו לודז׳ — תפילה ביום כיפור באחת החצרות בגיטו

הקרבנות הראשונים של הכיבוש הגרמני

ביקורת בכניסה לגיטו וארשא

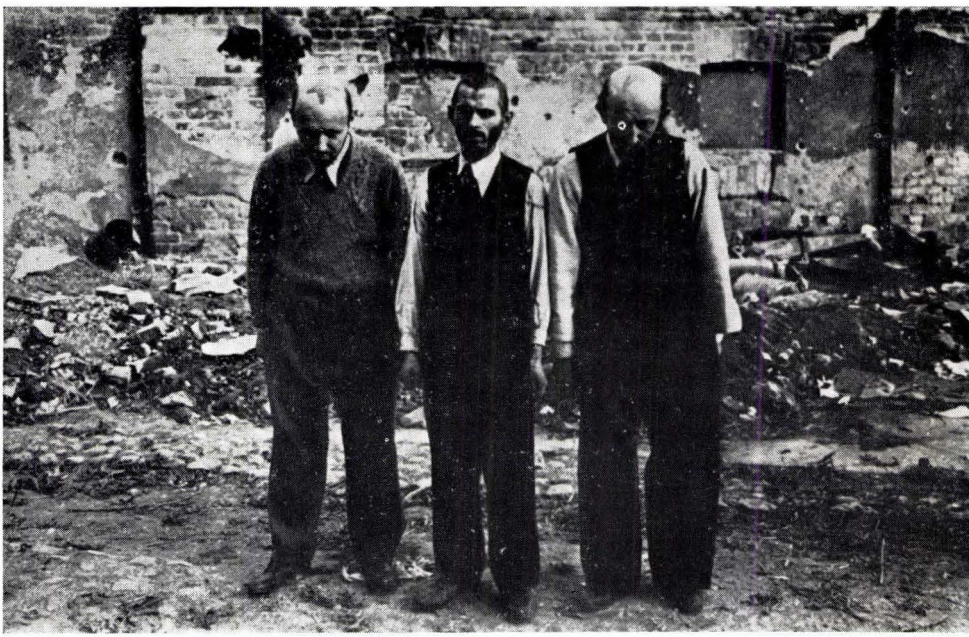

יהודים נאלצים להסיר את כובעיהם בעברם לפני השוטרים הגרמניים (גיטו וארשא).

יהודים בעלי זקן שנהרגו בזמן היסול המרד בגיטו (מתוך אלבום של הגנרל הגרמני שטרופ)

לודז׳ — יהודים עם מגן דוד מגולח על ראשיהם

התעללות

גזיזת זקנים

גזיזת זקנים (בין הקרבנות הרבי משבורסק — לפני הוצאתו להורג)

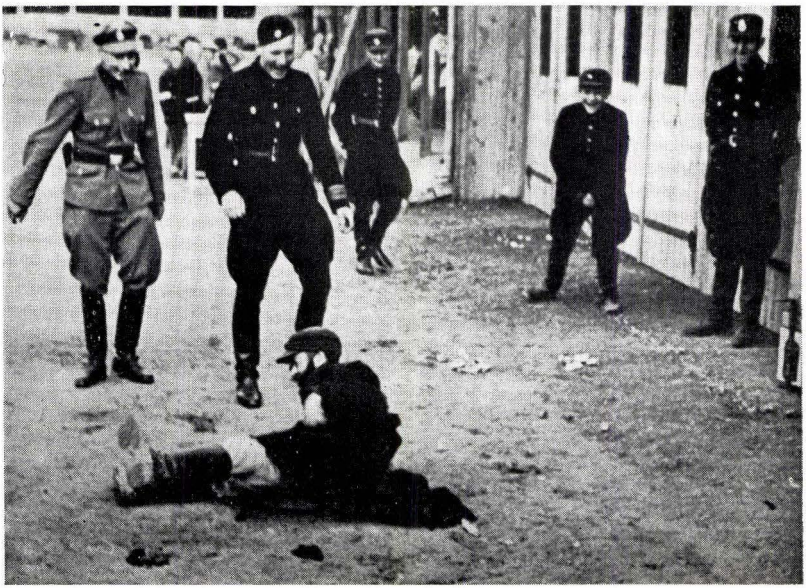

„רבנים יהודים" (מתוך אלבום של הגנרל הגרמני שטרופ)

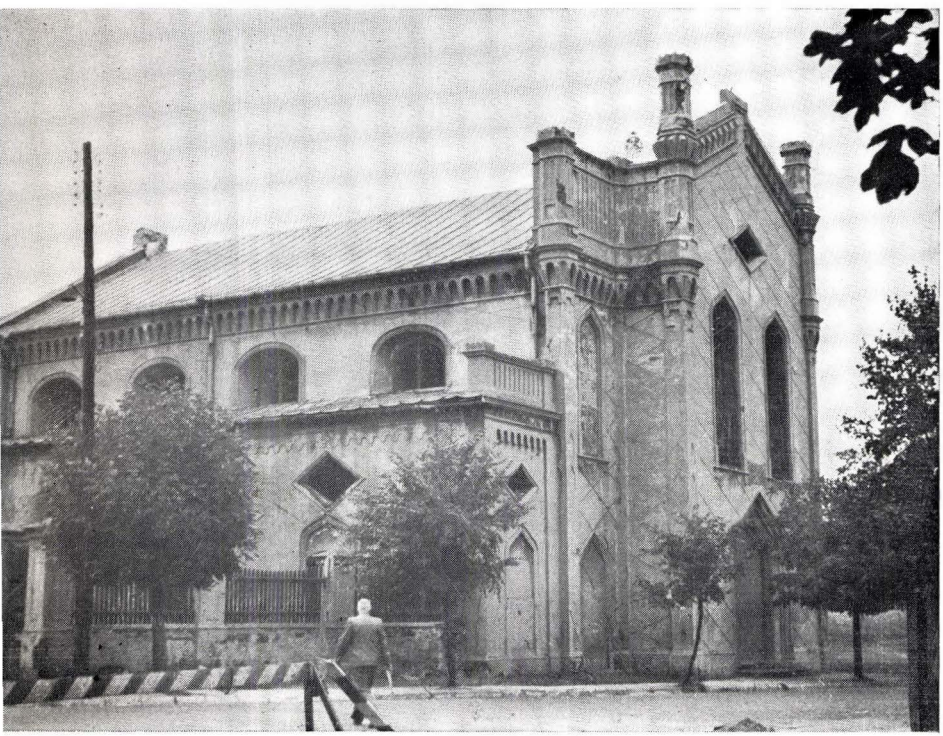

גזיזת זקנים

דמיטלגה

בית הכנסת הגדול בפייטרקוב טריבונאלסקי (מראה כללי)

בית הכנסת בבנדין שעלה באש

התעללות (זאוויארציה)

קולבושב ע״י רישא — הרב יחיאל טיטלבוים צולם ע״י הגרמנים ואח״כ נורה (1942)

קטע מתוך כרוניקה חוויות המלהמה של יהודי אזרחי

קטעים מתוך החיבור „קידוש השם"

קטעים מתוך החיבור „קידוש השם"

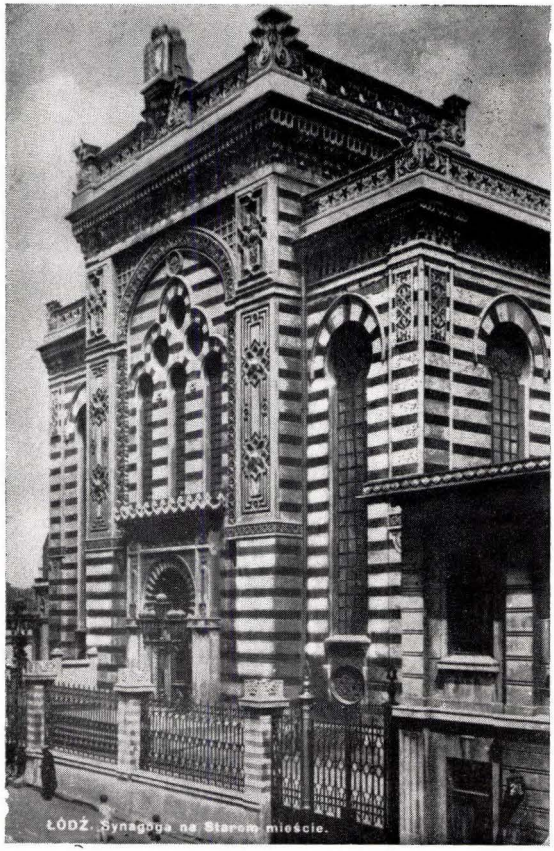
קטע מתוך תזכיר על הצלת שרידי אוצרות תרבות יהודיים בפולין

התעללות ביהודי דתי

גזיזת זקנים

בית הכנסת בלודז׳